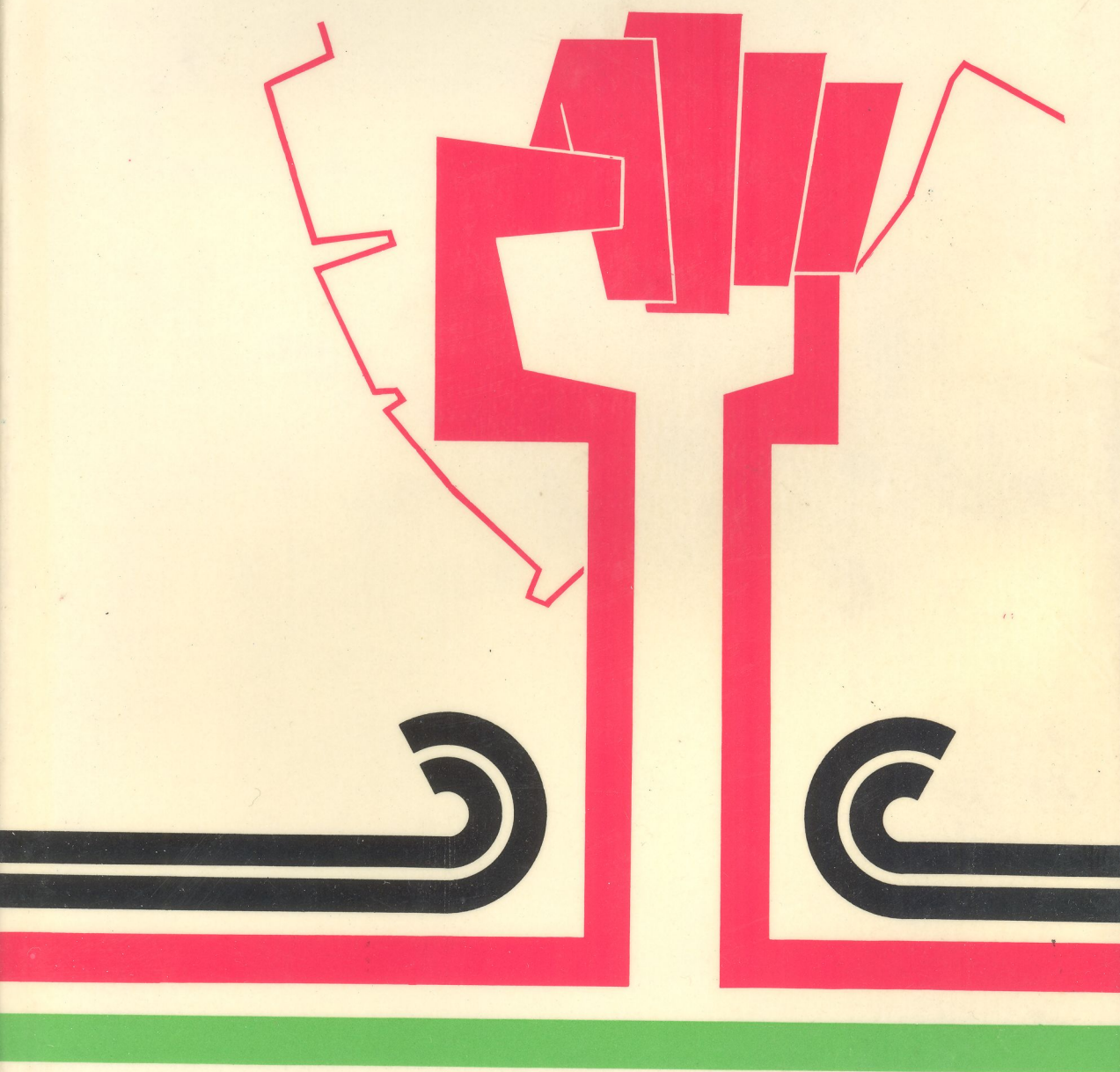

GIACOMO SCOTTI · LUCIANO GIURICIN

CRVENA ZVIJEZDA NA KAPI NAM SJA

GIACOMO SCOTTI - LUCIANO GIURICIN

CRVENA ZVIJEZDA NA KAPI NAM SJA

**Borbeni put talijanskog- bataljona »Pino Budicin«
i Talijana Istre i Rijeke u Narodnooslobodilačkoj
vojsci Jugoslavije**

**Među općinski odbor SUBNOR-a
RIJEKA, 1979.**

Naslov originala

GIACOMO SCOTTI e LUCIANO GIURICIN

ROSSA UNA STELLA

Storia del battaglione italiano »Pino Budicin«
e degli Italiani dell'Istria e di Fiume nell'Esercito Popolare
di Liberazione della Jugoslavia

Izdanje Talijanske unije za Istru i Rijeku
i Centra za historijska istraživanja Rovinj, Monografije IV
(u suradnji s Arialdom Demartini)
1975. godine

Recenzenti:

prof. VJEKOSLAV BRATULIĆ
i prof. EROS SEQUI

Preveo s talijanskoga
TONE CRNOBORI

Hrvatsko izdanje priredio
MILAN SLANI

PREDGOVOR

Djelo »*Rossa una stella*« (Crvena zvijezda na kapi nam' sja) u izdanju Centra za historijska istraživanja Rovinj i Talijanske unije za Istru i Rijeku izašlo je iz štampe u prosincu 1975. godine.

Djelo je posvećeno bataljonu »Pino Budicin«, koji je bio i ostaje simbol Talijana Istre i Rijeke — boraca u oružanim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Rekli smo simbol, jer bataljon »Pino Budicin« nije bila jedina oružana jedinica Talijana koji su u daleko većem broju učestvovali u Narodnooslobodilačkom ratu.

Ovim smo djelom htjeli nešto više reći i o ostalim talijanskim jedinicama koje su pored bataljona »Pino Budicin« postojale i bile određene da ga ojačaju i da iz njih izraste brigada.

Osnivanje bataljona »Pino Budicin«, uz razne talijanske čete koje su se nalazile u sastavu pojedinih brigada i odreda, ostaje izvanredan događaj u historiji i životu talijanske narodnosti Istre i Rijeke. On predstavlja preokret u daljnjem razvoju narodnooslobodilačke borbe u cijeloj regiji. Sama činjenica što je bataljon postojao predstavljala je izuzetnu privlačnu snagu za tisuće Talijana koji su stupali u redove NOVJ. Bataljon »Pino Budicin« i talijanske čete dijelile su sa hrvatskim (i ostalim jugoslavenskim) vojnim jedinicama slavu i žrtve na krvavom putu narodnooslobodilačke borbe, tako da su se tisuće drugih Talijana, u pozadini, u okupiranim gradovima i selima, u tvornicama, u vojno-pozadinskim stanicama, svuda gdje je bio prisutan narodnooslobodilački pokret borili rame uz rame s borcima ostalih naroda i narodnosti za iste zajedničke klasne i socijalne ideale i stvarali ono bratstvo i jedinstvo koje i danas predstavlja osnov našeg života u slobodi, u ravnopravnosti i međusobnom poštivanju nacionalnih specifičnosti.

Kako je ovo djelo napisano? Da li je to djelo isključivo dvojice autora? Ne. Djelo je nastalo inicijativom samih boraca bataljona »Pino Budicin« kada su povodom jednog od svojih tradicionalnih susreta odlučili da se pokrene izdavanje jedne što potpunije historije talijanskih jedinica u Narodnooslobodilačkom ratu. Centar za historijska istraživanja u Rovinju udovoljio je toj želji i pokrenuo akciju stavljajući na raspolaganje autorima sve dokumente i ostale materijale što ih je čuvao, kao i svoje suradnike.

Što se tiče neposrednih suradnika, valja naglasiti da je velik udio dao drug Arialdo Demartini, jedan od komandanata bataljona koji je uspio skupiti

korisne i dragocjene podatke od svojih bivših suboraca i na taj način jednim dijelom rekonstruirati određena neobjavljena, odnosno nedovoljno razjašnjena pojedina zbivanja, kao i opisati tok pojedinih epizoda u kojima je i sam učestvovao. Pored toga, vrlo dobro je poslužila njegova knjiga sjećanja »*Man-cano all'appello*« (Ne odgovaraju prozivci), u izdanju Centra za historijska istraživanja Talijanske unije za Istru i Rijeku iz 1971. godine, na koju ćemo se pozivati kao i na ostale izvore literature, među kojima su najvažnije: Danilo Ribarić, *Borbeni put 43. istarske divizije*; Ivan Brozina Slovan, *Put 1. istarske brigade »Vladimir Gortan«*; Vladimir Kolar, *Istarska svitanja*; Revolucionarna Istra, *almanah više autora povodom 10. godišnjice osnutka 43. istarske divizije*; Aldo Bressan i Luciano Giuricin, *Fratelli nel sangue — Braća u krvi*. Iz ovog posljednjeg djela posebno smo koristili poglavlje Lorenza Vidotta o bataljonu »Pino Budicin«.

Vrlo koristan izvor predstavljao nam je i »Dnevnik« Giordana Paliage, komesara bataljona, koji je poginuo u borbi: tridesetak kartica u rukopisu (čiji se neki dijelovi na žalost ne mogu dešifrirati) koje obuhvaćaju razdoblje od ožujka 1944. do 1. travnja 1945. godine. Dokument je pohranjen u Centru za historijska istraživanja Rovinj. Važan dokument predstavlja i šest originalnih notesa sa bilješkama napisanim od pojedinih starješina bataljona a i ti se notesi nalaze u Centru.

Nisu zanemareni ni izvori kao što su sjećanja učesnika koja su sabrali novinari ili su ih učesnici sami napisali i objavili u dnevnim novinama ili časopisima, koje redom navodimo u knjizi.

Dragocjen materijal sakupljen je i putem ankete što ju je proveo Centar za historijska istraživanja u cilju stvaranja popisa bivših boraca bataljona »Pino Budicin« s prebivalištem u Jugoslaviji ili u inozemstvu. U tu je svrhu otpremljeno preko stotinu upitnika na razne strane. Mnogi anketirani, pored davanja bitnih podataka koji svjedoče njihovo učešće u borbenom putu bataljona, opisali su na posebnim arcima i pojedine epizode koje su im najjače ostale u sjećanju. Neki su pojedine epizode ispričali na sastancima bivših boraca koji su u tu svrhu bili sazivani u Rijeci, Puli, Vodnjanu, Galijani i Rovinju u vrijeme pisanja stranica koje slijede i za koje možemo slobodno izjaviti da su u stanovitom smislu napisane od samih učesnika.

Vrlo vrijedan izvor, koji nismo mogli mimoći, predstavlja Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, koji od 1949. godine izlazi u izdanju Vojno-istorijskog instituta u Beogradu.

Naišli smo na svesrdnu pomoć rukovodećeg kadra Zavičajnog muzeja Rovinja, poji je organizacijom i uređenjem jedne tematske izložbe posvećene bataljonu »Pino Budicin« i učešću Talijana Istre u narodnooslobodilačkoj borbi povodom 30. godišnjice bataljona stavio na raspolaganje autorima dokumentaciju i fotografije. Neke službene dokumente (naredbe, izvještaji i si.) dobili smo od ostalih muzeja ove regije. Sve nam je to bilo korisno, isto tako i materijal (izvještaji, rasprave, biografije i dr.) koji je sakupljen povodom raznih godišnjica, proslava i drugih manifestacija. Dragocjena je bila i zbirka partizanskog lista »*Il Nostro Giornale*«, koji je objavio mnoga pisma boraca bataljona, pogotovo u drugoj polovini 1944. godine, pa sve do završetka rata.

Ovo izdanje na hrvatskom jeziku znatno je skraćeno, pa obuhvaća otprilike oko dvije trećine od 680 stranica izvornog talijanskog teksta i petinu fotografija i ostalih dokumenata u knjizi. Razloge koji su nas naveli na takve

izmjene valja tražiti isključivo u našoj želji da se sačini što pristupačnije i racionalnije izdanje, koje će najbolje odgovarati novoj čitalačkoj publici zainteresiranoj da upozna bitne stvari ove knjige. Zato smo u hrvatskom izdanju izmijenili i redoslijed druge i treće knjige (to jest Drugog i Trećeg dijela). Osim toga su iz Prve knjige (to jest Prvog dijela) izostavljene dvije glave (od ukupno 43 glave). Izostavljeno je i osmo, deveto i deseto poglavlje pod naslovom: »I combattenti raccontano« (Borci pripovijedaju), »Sintesi cronologica di lotta del Budicin« (Kronološka sinteza borbenog puta »Budicin«), »A difesa della libertà« (U obrani slobode); zatim, iz Druge knjige (to jest Drugog dijela) drugo i treće poglavlje i to: »Documenti di lotta« (Dokumenti o borbi) i »I canti di lotta« (Borbenе pjesme); i na kraju, šesto poglavlje Treće knjige (to jest Trećeg dijela): »La parola d'ordine« (Neposredni zadatak).

Unatoč tome uvjereni smo da hrvatsko izdanje nije ništa izgubilo od bitne vrijednosti izvornog teksta budući da se izostavljeni dijelovi odnose najvećim dijelom na sadržaje i dopunski materijal koji su od znatne vrijednosti za neposredne učesnike boraca bataljona »Pino Budicin«, ali su od sporedne vrijednosti za tečnost i zanimljivost sadržaja knjige. Izostavljeni su u stvari dokumenti, naredbe, zapisnici sa sastanaka, biografije starješina, poimenični popisi štabova jedinica, statistički pregledi, poslijeratna aktivnost bataljona do septembra 1947. g., sjećanja i svjedočanstva boraca itd.

Izražavajući uvjerenje da nismo radili uzalud, ali i svjesni nedostataka i grešaka koje su se eventualno potkrale, neka nam bude dozvoljeno da završimo ovaj predgovor podsjećajući vas na poruku druga Tita od 6. travnja 1969. godine bivšim borcima Talijanima Istre i Rijeke okupljenim u Rovinju na susretu preživjelih pripadnika bataljona »Pino Budicin« povodom 25. godišnjice njegova osnutka:

»Nastavljajući borbene tradicije klasne borbe radnika Istre i Rijeke, pod vodstvom Komunističke partije, najbolji sinovi naroda ove regije borili su se protiv zajedničkog neprijatelja, rame uz rame s drugim narodima i narodnostima Jugoslavije, rukovođeni idealima slobode, bratstva, mira i socijalne pravde. U toku Narodnooslobodilačke borbe dvadeset tisuća Talijana žrtvovalo je svoj život u borbi protiv fašizma za novu Jugoslaviju. U mnogobrojnim sukobima s neprijateljem, borci bataljona 'Pino Budicin' pokazali su visoku borbenost i dali visok doprinos konačnom oslobođenju. Bratstvo i jedinstvo što je iskovanu za vrijeme borbe i u poslijeratnoj socijalističkoj izgradnji, predstavljaju najveći uspjeh naroda i narodnosti ove regije a ujedno i jamstvo za uspješno ostvarivanje svih revolucionarnih zadataka u daljnjem razvoju zajednice naroda i narodnosti socijalističke Jugoslavije.«

Giacomo Scotti i Luciano Giuricin.

GIACOMO SCOTTI

DIO PRVI

**OD JEDNOG DO DRUGOG
PROLJEĆA**

**Borbeni put
talijanskog bataljona »Pino Budicin«**

»PREHISTORIJA« BATALJONA

(studeni 1943 - ožujak 1944)

GLAVA I

ŽIVIO PRVI BATALJON

Vodi se borba na ulicama Sevastopolja. Njemački garnizon, izložen već tjednima strašnim napadima s kopna i mora, ne može izdržati udar sovjetskih trupa. Jedinice Jugoslavenske narodnooslobodilačke vojske oslobodile su otkd Korčulu; u Crnoj Gori oslobođen je Mojkovac; na području Zagreba naše jedinice vrše sve jači pritisak na neprijatelja u neposrednoj blizini grada.

Te i druge vijesti nalaze se u 10. broju partizanskog lista »U Nostro Giornale« od 10. svibnja 1944. godine. Na prvoj stranici, odmah nakon vijesti o borbama u Sevastopolju, slijedi jedan člančić pod natpisom »ŽIVIO PRVI TALIJANSKI BATALJON BUDICIN«. U njemu piše:

»Talijanska četa 'Giuseppe Budicin' sastavljena od rovinjskih boraca, pretvorila se u toku borbe protiv okupatora, zahvaljujući stalnom dolasku novih dobrovoljaca u njene redove, u BATALJON 'GIUSEPPE BUDICIN'.

Na taj način drugovi iz Rovinja su dostojno ukazali čast prvom talijanskom borcu Istre, koji je herojski pao od naci-fašističkog metka.

Nedavno su borci tog bataljona zarobili i sudili špijunu koji je prijavio drugove Giuseppea Budicina i Augusta Ferrija, pa je kriv za njihovu smrt.

Hrabrim borcima prvog talijanskog bataljona Istre upućujemo naš pozdrav uz naš poziv da nastave započetim putem protiv fašista i protiv okupatora do oslobođenja naše Istre.«

Partizanske novine daju dragocjena svjedočanstva, i sreća je što su se sačuvali ovi listovi na ciklostilu. Ali njihovi redaktori, pritisnuti mnoštvom poteškoća i stalno pred problemom skućenog prostora, mislili su na neposredne zadatke a ne na preosjetljivost budućih povjesničara. Važno je bilo zabilježiti događaje: nije uvijek naveden točan datum kada se nešto zbilo i zato što se o događajima obavještavalo u pismenoj formi s ogromnim zakašnjenjem. Ali su ostali učesnici i drugi dokumenti. Datum i mjesto osnivanja talijanskog bataljona »Budicin« su poznati: 4. travnja 1944. godine na stanciji (zaselak) Bembo. Dokument koji potvrđuje osnivanje bataljona je Naredba

br. 29 Štaba 5. operativne zone za Istru (11. korpus Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske) od 15. travnja 1944. godine.¹

Bataljon nije nikao ni iz čega, nije postao takav preko noći. Većina boraca ima već dugo iskustvo u partizanskom ratu. Bataljonu su prethodile druge manje jedinice, a tim jedinicama drugi revolucionarni događaji, čija povijest predstavlja prethistoriju ne samo bataljona »Budicin« već onog punog i čvrstog učešća Talijana u oružanim formacijama narodnooslobodilačkog pokreta, čiji je bataljon »Budicin« samo simbol.

Odakle počinje ova »prethistorija«?

Kad bi se stvar uzela šire, trebalo bi ukratko opisati antifašističku borbu koju je vodio talijanski proleterijat Istre, zajedno sa drugim narodima poluotoka kroz desetljeća koja su prethodila narodnooslobodilačkoj borbi. Treba se sjetiti Giuseppine Martinuzzi, štrajkova i mučenika Pule i Vodnjana iz 1920. godine, ličnosti Labinske republike na čelu s Giovannijem Pipanom i Giovannijem Tonettijem; izrečenih osuda istarskim komunistima od strane Specijalnog suda; imena mnogih istaknutih revolucionara koji su se borili u španjolskom ratu na strani republikanaca. Ne bi se smjela zaboraviti žrtva Luigija Scaliera iz Pule, Pietra Iveja i Antonija Paliage iz Rovinja; Francesca Papa iz Buja. Trebalo bi govoriti o onoj revolucionarnoj školi kakvu je predstavljala Komunistička partija Italije, poslije Socijalističke partije, u čijim su se redovima, pod fašističkim režimom kalili mnogi borci radničke klase: Talijani, Hrvati i Slovenci Istre. Treba se sjetiti prihvaćanja linije Komunističke partije Jugoslavije već od 1941. godine od strane tih istih antifašista, što nije uvijek bilo lako; sjetiti se da je prvi partizan koji je pao u Istri u kolovozu 1942. godine bio Talijan iz Rijeke, Antonio Mihich; sjetiti se da su među prvim partizanima iz Istre koji su pohrlili u redove Narodnooslobodilačke vojske bili Rovinjci: Claudio Sugar, Gino Jurman, Domenico Biondi, Giuseppe Turcinovich, Luigi Ferrara, Domenico Pesel i Luciano Simetti koje smo u srpnju 1943. godine našli u 13. primorsko-goranskoj udarnoj diviziji koja je operirala u Gorskom kotaru. Na kraju valja naglasiti da su se u velikom ustanku od 9. rujna 1943. godine tisuće Talijana uključile u partizanske jedinice koje su spontano nicala od Koparštine do Pazina, od Rijeke do Labina, od Rovinja do Pule.

Rujanski ustanak

»Prošla je već godina dana od kada je vojna sila fašizma, koja se stvorila kroz dugo dvadesetljeće krvoprolića Talijana, pala uz oduševljenje cijelog naroda. U ovim danima su Istrani osjetili u sebi herojsku, neizmjernu snagu koja ih je potakla da ustanu, da se naoružaju i bore za svoju slobodu i svoju budućnost. I, zaista, 9. rujna bio je dan slobode. U cijeloj Istri vijorile su se talijansko-hrvatske zastave, zbratimljene crvenom petokrakom zvijezdom ... 9. rujna započela je divna borba Istrana.«

Tako započinje članak »Un anno di successo« (Jedna godina uspjeha) na prvoj stranici partizanskog lista »Il Nostro Giornale« koji posvećuje svoj 18. broj od 9. rujna 1944. godine prvoj godišnjici ustanka Istrana. Među pri-

¹ Dokument sačuvan u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu. Opširnije o tome, u napisu Giacomina Scottija: »Quel quattro aprile del '44« (Onog četvrtog travnja 1944), objavljenom u riječkom dnevniku »La Voce del Popolo« od 7. travnja 1968. godine.

obalnim gradovima na poluotoku, gdje su u to vrijeme Talijani bili pretežno nastanjeni, Rovinj je prvi koji baš 8. rujna uveče ruši simbole starog režima, osnivajući narodnu vlast pod rukovodstvom Giuseppea Budicina Pina, koji je u kolovozu izašao iz zatvora Căstelfranco-Emilia. U spomenutom broju lista »Il Nostro Giornale« ističe se i članak, potpisan »Elio«, pod naslovom »Rovigno alza la bandiera della lotta« (Rovinj diže zastavu borbe) u kojem se navodi:

»Ono vece, 8. rujna 1943. ostat će u uspomeni cijelog stanovništva Rovinja. Kada je oko 18 sati talijanski radio objavio vijest o kapitulaciji Italije i o nastalom primirju, Pino Budicin je dotrčao na trg pod satom gdje je već bilo mnogo ljudi... Vojnici lokalnog garnizona, zajedno s karabinjerima i drugim čuvarima reda, u stanju neizvjesnosti, promatrali su događaj s oružjem u rukama. Vidjeli smo kako dolazi Pino Budicin i za njim drugovi Segalla, Naddi, Privileggio, Malusà i Poretti koji je mahao talijanskom zastavom, nešto malo prije uzetom u kavani 'Risorgimento'. Odmah je bio okružen masom ljudi. Netko mu je pružio stolicu, sa koje je improvizirao govor... Masa je već bila ispunila cijeli trg i zbor se ubrzo pretvorio u veliku narodnu manifestaciju. Govornik je pozvao narod da oslobodi grad razoružavajući talijansku vojsku, a vojnike da dezertiraju kako bi se organizirao oružani otpor i izvršile pripreme za suprotstavljanje novoj velikoj opasnosti koja je prijetila svima: upad nacista u našu zemlju... Došao je trenutak općeg ustanka, trenutak dužnosti svakoga da uzme oružje i započne partizanskom borbom uz rame s Hrvatima ... Ubrzo se cijeli antifašistički Rovinj našao pod oružjem.«²

Prema uvidu u dokumente koji su štampani u gradu, vlast preuzima tzv. »Odbor javnog spasa«, koji se kasnije pretvorio u »Odbor partizanskog nacionalnog fronta — Rovinj u Istri«.

U roku od dvadeset i četiri sata i Labin, Buje, Poreč i drugi istarski centri postaju poprišta ustaničkih akcija i vlast na cijelom poluotoku, osim u Rijeci i Puli, prelazi u ruke narodnooslobodilačkih odbora. Pokret se spontano i vrlo brzo razvija, zahvaljujući prije svega pripremnom radu kojim su rukovodili komunisti, te masovnom ustanku koji je buknuo u unutrašnjosti Istre skoro u potpunosti nastanjenoj Hrvatima, za koje je kapitulacija Italije značila i završetak nacionalnog ugnjetavanja; tako se Hrvati i Talijani nalaze rame uz rame u oružanoj borbi, svjesni potrebe da će se ubrzo morati suprotstaviti Nijemcima.

U Rijeci narodne manifestacije traju dva dana, ali izdaja generala Gambare koji je odmah prešao Nijemcima, ustupivši im grad, i prisutnost znatnih neprijateljskih snaga, vraća ubrzo »mrak«. Ipak, velik broj mladih napušta grad da bi se uključili u partizanske formacije.

U Puli, gdje je zabilježen najširi narodni ustanak, stara fašistička vojna hijerarhija odgovara oružjem i 9. rujna poslije podne padaju prve žrtve istarskog ustanka: Giuseppe Zachtila, Carlo Zuppini-Zupčić i Giuliano Ciconani. Navodimo opet »Il Nostro Giornale« u kojem je poslije godine dana iznijet događaj:

»Napokon je došlo 15,30 sati i trg kod tržnice je bio ispunjen narodom ... Ali još jedanput moralo se uvidjeti da je stvarnost drukčija. Došli su poli-

² U »Quaderni«, knjiga 11/1972, Centra za historijska istraživanja Rovinj. »Elio« je Giorgio Privileggio, autor, u istom broju »Quaderni«, napisao »L'amico e compagno Pino« (Priatelj i drug Pino), str. 337—351.

cajci, karabinjeri i drugi narodni neprijatelji koji su oružjem pokušali razjuriti narodnu masu koja je velikim oduševljenjem došla da učestvuje na ovom prvom narodnom zboru Pule. Kada su bili na visini Trga Carli, netko, koji nije mogao da se i dalje suzdrži zbog nepravedne zabrane, povikao je: 'Van iz Pule Nijemci, van!'« Na ove riječi odgovorila je paljba i desetak ljudi palo je na zemlju. Masa se pod terorom razila. Ostali su samo oni koji su ležali na zemlji i drugi, stojeći s puškama ...«

Nalog da se puca izdao je komandant karabinjera, kapetan Filippo Casini.

Trupe stacionirane u Puli su, po nalogu Gradske vojne komande, upućene i u Pazin, gdje se među vođama ustaničkog pokreta ističe mladi komunist Giorgio Sestan. Pazinčani zaustavljaju vlak pun mornara, a lokalni vojni garnizon prisiljen je da se razide. Pazin postaje centar partizanske mobilizacije, sjedište najviših vojnih komandi Narodnooslobodilačke vojske za Istru. Hrvati i Talijani prikupljaju oružje vojnika i karabinjera, a grad, i zbog svog geografskog položaja, postaje »prijestolnica partizana«. Bit će domaćin prve Narodne skupštine istarskih predstavnika koji su 25. i 26. rujna proglasili pad starog režima, njegovih institucija i njegovih zakona. Ova povijesna Skupština na kojoj je među članovima Oblasnog oslobodilačkog odbora bio i Pino Budicin, a među učesnicima predstavnik Talijana Giacomo Urbinz proglašuje, između ostaloga, poštivanje »svih nacionalnih prava« talijanske zajednice u Istri.

U Balama, velikom naselju između Rovinja i Vodnjana, 9. rujna narod prisiljava komandu vojnog garnizona i kasarne karabinjera da polože oružje. Istog dana izlazi iz ilegalnosti lokalni mjesni narodnooslobodilački odbor koji zamjenjuje općinskog načelnika i druge fašističke i badoljanske vlastodršce.

U Oprtlju se osniva partizanski štab.

U Bujama su napadnute kasarne karabinjera koji ustupaju oružje ustanicima pod vodstvom Ruggera Paladina. Pridružuju im se ustanici iz Kostanjice pod vodstvom braće Celestina i Giovannija Valenta. Paladina vidjet ćemo kasnije u bataljonu »Pino Budicin« kako se ističe u napadu na garnizon Svetoga Stefana 30. lipnja 1944. gdje je i ranjen. Past će herojski u Podbregu 20. prosinca iste godine u sukobu sa SS trupama.

Između 9. i 10. rujna ustanici Talijani i Hrvati rudarskog bazena u Raši, pod vodstvom Josipa Matasa, Alda Negrija i Antona Licula, oslobađaju čitavo rudarsko područje i na staroj općinskoj zgradi u Labinu vijore se, po prvi put zajedno, talijanska i hrvatska trobojnica.

»II Nostro Giornale« od 9. rujna 1944. evocirajući ove događaje, piše:

»Podlabin se predao u nekoliko minuta; sami karabinjeri donose na trg ogromnu količinu oružja i municije. U međuvremenu sa svih strana i iz okolice Labina stigle su stotine ljudi da bi se naoružali. Labin i Raša također se predaju. U tom trenutku stižu na trg u Podlabin drugovi: dr Aldo Negri, adv. Vorano i dva brata Sfecci. Odmah smo uspostavili vezu i u potpunoj suglasnosti aktivno smo započeli radom. Upućujući borbe u razne centre, prešli smo na osnivanje jednog bataljona da bismo se obranili od eventualnih neprijateljskih napada. Kroz nekoliko sati osnovan je jedan bataljon od 300 ljudi s teškim i lakim oružjem ...«

Do 12. rujna osnovano je pet bataljona s 1500 boraca, Hrvata i Talijana, naoružanih oružjem koje je komandant vojnog garnizona, pukovnik Boni-

sconti, bio prisiljen ustupiti nakon uzaludnih okolišanja u pregovorima s ovlaštenim rukovodiocima nove narodne vlasti: Ninom Bassanijem, Aldom Negrijem, adv. Danteom Voranom, drom Paolom Sfeccijem, njegovim bratom Mauro i Giacomom Derossijem. Nakon oslobođenja političkih zatvorenika, Negri i Kazerio Hrvatini preuzimaju političku i vojnu upravu »Labinske brigade« povjeravajući Voranu i Paolu Sfecciju civilnu upravu.

U Poreču, gdje se vojni garnizon otopio kao snijeg na suncu u noći između 8. i 9. rujna, osniva se »Porečki bataljon« čiji je pokretač ribar Matteo Bernobich, član KP Italije od 1924. godine, osuđen od Specijalnog fašističkog suda i partizanski borac od 1942. godine. Uzalud su lokalni fašistički vođe tražili pomoć od Nijemaca koji su imali neznatan garnizon u Bujama; Nijemci su uputili fašističke glavešine Antonija Vergottinija, Marija Rocca i Bruna Lodesa. Nacisti, koji su se također našli u teškoćama, odbijaju intervenciju, a ustanici, ojačani svojim bataljonom, osnivaju narodnooslobodilački odbor u sastavu ovih članova: Matko Bernobić, Ubaldo Scarpelli, Stefano Bullini, Domenico Guetti, Giovanni Pesaro, Josip Jelenić, Cristoforo Moratto i adv. Petar Burić. Preko Bernobicha, Bullinija i Giovannija Percolija, uspostavljene su veze s partizanskim snagama okolnih mjesta, tako da 14. rujna silazi u grad velika formacija od 400 boraca koja je s oduševljenjem primljena od strane stanovništva, pa i od samog biskupa monsinjora Radossija, uz markiza Polesinija.³

Prve vojne jedinice

To su samo neke od brojnih epizoda masovnog pokreta koji je uspio da u roku od nekoliko dana okupi 12.000 naoružanih boraca i stavi ih na raspolaganje za stvaranje novih regularnih jedinica Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda u Istri. Kada se Komanda 5. operativne zone (Gorski kotar, Hrvatsko primorje i Istra) spremala da formalno osnuje tri brigade i njihove područne jedinice, mnoge su se jedinice već bile spontano uključile, zapravo bile su organizirane od strane lokalnih rukovodilaca ustanka pod vodstvom organizacije Komunističke partije, te su započele operacijama na poluotoku i u okolici Rijeke.

Spomenut ćemo na ovom mjestu, makar u kratkim crtama, naoružane formacije koje mogu da se smatraju kao prve talijanske jedinice Istre u sklopu NOV-e Jugoslavije.

U Grožnjanu, na inicijativu Marija Vigginiya, osniva se 9. rujna »Grožnjanski bataljon« s ukupno 180 boraca, većinom Talijana, s jednom četom dobrovoljaca iz Kostanjice pod vodstvom braće Valenta.

Između Poreča i Pule, nekoliko dana nakon ustanka, osnovana je već »Rovinjska četa«, u čiji su sastav ušli, pored dobrovoljaca iz Rovinja, i mnogi vojnici bivše talijanske vojske. »Il Nostro Giornale« u već spomenutom broju od 9. rujna 1944. g. navodi:

»Ujutro u 11 stižu prvi talijanski vojnici koji su prebjegli s nekoliko čamaca iz Dalmacije. Osuđuju izdaju viših oficira. Poslije podne dolaze kamionima iz Hrvatske drugi prebjegli vojnici. Cijeli grad je uzbuđen. Najsvjesniji

3 U »La Voce del Popolo« Rijeka, 9. IX 1945.

nastoje uzeti oružje od vojnika. Istu večer, zaslugom izaslanika Partizanske komande iz Pazina (bio je to Mario Cherin, Rovinjac, oficir) dobiveno je oružje iz garnizona vojnika, finanaca i dijela karabinjera. Narod se odmah naoružao, te su se kamionima borci povelili na nekoliko kilometara od grada da uspostave straže, jer je postojala bojazan dolaska Nijemaca. U narodu je vladalo veliko oduševljenje; priključilo se i nekoliko karabinjera.«

»Rovinska četa« imala je vatreno krštenje 13. rujna u Limskom kanalu. U sukobu s jednom njemačkom motoriziranom kolonom, 16 mladića od njih 40 pali su u ruke neprijatelja i sutradan su strijeljani u blizini Vodnjana. Među palima su starješine jedinice: Sergio Curto, Tullio Biondi i Bruno Zorzetti, a s njima su Giorgio Borme, Giuseppe Cherin, Giuseppe Sbisà, Tommaso Caenazzo, Nicolò Marangon, Giuseppe Tanconi, Giovanni Bossi, Ino Mercanti i Ivan Sinčić.

Njemačka kolona je već bila napadnuta 11. rujna, na sjeverozapadnoj obali, na raskršću Tićan kod Poreča od strane »Porečkog bataljona«. Ovdje je bilo mnogo mrtvih, a među njima: Edo Marco, Matteo i Aurelio Gasparini iz Višnjana, Giovanni Corazza također iz Višnjana, Livio Corana i Vittorio Mendica iz Poreča, te talijanski vojnici-partizani De Agostini, Michelotti, Cassarotto, Orsi i Pomandini. Partizani su odlučno napali čelo kolone koja se razvila na trinaest kilometara, i zadržali neprijatelja dva sata. Nijemci su uspjeli proći pretrpjevši gubitak od 130 mrtvih i ranjenih, ali tek kada su partizani potrošili svu municiju. Partizani su imali 72 mrtva. Istog dana, samo nekoliko sati prije borbe, grupa hrabrih boraca opkolila je Višnjan i prisilila posljednji garnizon karabinjera i finanaca da predaju oružje.

Ta ista njemačka kolona, nakon što je zaobišla Poreč (gdje je partizanska vlast upravljala sve do 8. listopada) stigla je u Pulu i nastavila prema Labinu. Ovdje se 13. rujna u 4,30 ujutro sukobljava s »Labinskom brigadom« između Podlabina i Vineža, na visini Brda. U krvavoj borbi koja traje do kasne večeri, pada 48 partizana, među kojima Rodolfo Serpi i njegov sin Velio iz Torre Annunziata, Antonio Basiaco, Antonio i Libero Benussi — otac i sin, Luciano Cutti iz Fažane, Guglielmo Finini, Giuseppe Persi, Giacomo Rebbi, Giovanni Uccione, Giacomo Nappi, Mario Vaici i njegov sin Guido, Primo Filippetti iz Raše, Narciso Miniussi iz Pule. Njemačka kolona primorana je da se povuče.

Na dan kapitulacije fašističke Italije, u okolici glavnog grada Kvarnera osnovan je »Riječki bataljon« s oko 180 boraca među kojima dvadesetak vojnika i oficira rasformirane kraljevske vojske. Komandant je Mirko Čurbeg, komesar Giacomo Rebez, zamjenik komandanta Silvano Broznić, zamjenik komesara Bruno Vlah. Operaciona baza bila je selo Rubeši. Jedinica, sastavljena pretežno od bivših političkih progonjenika i političkih zatvorenika, komunisti i drugih antifašista, izvršava mnoge akcije i izdržava teške borbe, često zajedno s »Bataljonom Rijeka-Kastav«, hrvatsko-talijanskom jedinicom koja je također osnovana dan iza kapitulacije. Ovaj je bataljon imao 120 boraca pod komandom poručnika Canare, i komesara Andrea Casassa, a s operativnom bazom u Klani.

Dvanaestog rujna u Sušaku se osniva treći bataljon Riječko-kastavskog odreda, najbrojniji i najbolje naoružan: bataljon »Garibaldi« s 800 boraca, sve bivših vojnika Pogranične straže, pod komandom kapetana Pietra Landonija.

Valjak SS trupa u listopadu

Sve ove i mnoge druge jedinice (kod »drugih« mislimo na one koje su sastavljene ogromnom većinom od drugova Hrvata i Slovenaca) zadaju mnogo briga neprijatelju za vrijeme čitavog mjeseca rujna, a u isto vrijeme nastoje da se vojno ojačaju.

Ali nije lako voditi ogromnu masu ustanika, stvoriti potrebnu disciplinu, organizirati službe operativnog snabdijevanja itd. U sastav vojne komande za Istru i Slovensko primorje, tzv. komande istarsko-slovenskog partizanskog odreda, ulaze Viktor Dobrila, Ivan Motika, Silvo Milenić Lovro, Franjo Segolin, Josip Matas Andrić, Franjo Jurišević, Vlado Juričić, Marin Car i Mario Cherin. Svi su oni politički ljudi, osim Matasa koji ima vojnog iskustva u partizanskim redovima i Cherina, bivšeg oficira u talijanskoj vojsci. U vezi s time, povjesničar Mario Mikolić piše da je »Štab imao zadatak da organizira vojne jedinice, komande mjesta, da se brine o redu i miru i dr. No, on nije dugo djelovao, a čini se da se nije uspio u cjelini ni sastati. Štab je bio formiran najkasnije 15. rujna 1943, kada datira njegov izvještaj pod brojem 1/43 o vojno-političkoj situaciji — upućen Okružnom komitetu za Hrvatsko primorje i Pokrajinskom komitetu za Slovensko primorje, s potpisom komandanta Viktora Dobrile i politkomesara Silva Milenića. Bila je to očita neminovna improvizacija vojnog rukovodstva — kad je trebalo brzo raditi i kad se više nije moglo čekati pomoć izvana.«⁴

Štab ima kratak vijek. Glavni štab NOV Slovenije imenuje 18. rujna svoj operativni štab za zapadnu Sloveniju i Slovensko primorje (sjeverozapadna Istra), dok 20. rujna Glavni štab NOV Hrvatske imenuje svoj Operativni štab za Istru s komandantom Savom Vukalićem i politkomesarom Jožom Skočilićem, Dušanom Diminićem pomoćnikom komesara, Josipom Matasom operativnim oficijerom i Ivanom Motikom oficijerom pri štabu.⁵ Skočilić i Vukelić stižu u Istru, u Pazin, tek 23. rujna, te počinju osnivanjem 1. istarske brigade (Žminj 24. rujna), 2. istarske brigade (24. rujna u Buzetu) i odreda »Učka« (u Lupoglavu) određujući tim velikim jedinicama sektore za akciju. Mnoge manje jedinice, iako formalno uvrštene u brigade i odred, nastavljaju samostalnim operacijama na svojim terenima.

U situaciji kada je u perspektivi bila već sigurna i vrlo bliza njemačka ofenziva (ona koju će Istrani nazvati »Rommelova ofenziva«) mjere koje su poduzeli partizanski štabovi bile su nedovoljne; izgubilo se previše vremena. Zato zaslužuju još veće divljenje akcije koje su izvršile neiskusne oružane jedinice istarskih ustanika u kratkom vremenu od osnivanja Operativnog štaba do početka nacističke ofenzive.

Rovinjska četa postaje bataljonom pod komandom Giusta Massarota, vodeći između ostaloga teške bitke 22. rujna u Ceru protiv njemačkih jedinica koje su došle na to područje da unište ognjem i mačem hrvatska sela.

»Riječki bataljon« napada električnu centralu i kasarnu u Matuljima, razoružavši 20 vojnika; vrši napad na jedno skladište s posadom crnokošuljaša i pritom ubije 50 i zarobljava 8 fašista; stupa u bitku protiv ogromnih njemačkih snaga koje su prodirale iz Rijeke.

4 U »Dometima«, Rijeka, br. 9—10 1973: »Istra 1943. godine«, str. 51—61.

5 Isto.

»Bataljon Rijeka-Kastav«, sa svoje strane, napada jaku nacističku kolonu i izbacuje iz stroja 70 neprijatelja, među kojima četiri viša oficira.

»Bataljon Garibaldi« se bori u krvavim bitkama 21. rujna na utvrđenom prostoru Rijeke na sektoru Drenova i Saršoni.

Najmanje tri tisuće Talijana Istre i Rijeke, rame uz rame s Hrvatima i Slovencima, bore se u ono vrijeme u raznim bataljonima i četama od Rižane do Limskog kanala (na Koparštini operira »Tršćanska brigada« pod vodstvom Giovannija Zola), od Raškog kanala do Kvarnerskog zaljeva. Sve te jedinice, slijedeći sudbinu drugih koje su nikle u Istri za vrijeme ustanka, vrlo brzo su desetkovane i poražene pod udarom daleko jačih njemačkih snaga koje su brojile 30.000 vojnika i 500 tenkova 1. korpusa SS (divizija »Adolf Hitler«, 44. i 71. pješadijska divizija i Panzer divizija »Hermann Goering«) i započele ofenzivom početkom listopada.

»Bataljon Rijeka-Kastav« više puta odbacuje i belogardiste od Klane, zadaje krvave gubitke jednoj nacističkoj koloni kod Rupe i Lipe, hrabro se bori kada je napadnut od jedne nove tenkovske kolone. Trideset i tri borca, opkoljena na položajima Klana—Kastav, odupiru se neprijateljskom udaru do nestanka municije; samo petorica uspije izbjeći zarobljavanje, ostali su strijeljani na mjestu. Spomenimo imena nekih boraca i glavnih pokretača borbe: Giuseppe Pucikar, Marietti, Rurnora, Gino Kmet, lcoji se upravo bio vratio iz konfinacije iz Ustike, Angelo Pepoli zvan Totolo (poginuo), Natale Brunetti, Giovanni Scomina, Silvio Baicich, Ladislav Tomée (poginuo), Oscar Marot (poginuo), Giovanni Zollia (poginuo), Ermenegildo Lenaz (poginuo).

»Riječki bataljon«, napadnut u isto vrijeme, uspio se povući sa samo nekoliko desetina boraca u Gorski kotar, gdje se raspušta. Među poginulima, pored komandanta, je i popularan nogometaš Giovanni Maras. I bataljon »Garibaldi«, boreći se na liniji Pehlin—Drenova—Saršoni, a kasnije na Kamenjaku, završava žrtvujući 80 posto svojih boraca.

U listopadu ginu i rukovodioi i najhrabriji borci »Grožnjanskog bataljona«: braća Giacomo i Erminio Corva.

»Porečki bataljon« zadržava garnizon u Poreču do polovice listopada, kada u krvavim okršajima s motoriziranim kolonama koje su se spustile iz Trsta i Ljubljane, snosi teške gubitke. Preživjeli, probijajući se u grupama, prebacit će se u Gorski kotar.

U žestokim bitkama kod Kanfanara, pada Puljanin Giulio Revelante.

»Rovinski bataljon« je skoro potpuno uništen. Kapetan Mario Cherin, član Partizanskog vojnog štaba za Istru, sa sjedištem u Pazinu, i zadužen za održavanje veze s Rovinjom, povezavši se s drugim vojnim i političkim rukovodiocima iz Rovinja stavlja se na čelo bataljona zajedno s Giustom Masarotom, Egidijom Caenazzom, Paolom Podujem i Giorgiom Valenta — pada herojski u uzaludnom pokušaju da povede jedinicu na sigurno mjesto. Zajedno s njim, među mnogima poginulima nalazi se još jedan bivši oficir iz Rovinja, Giovanni Apollonio. Nijemci će iskaliti svoj bijes spaljujući 9. listopada školsku zgradu koja je bila sjedište Rovinskog partizanskog štaba i bataljona. U jednom »pročešljanju« terena pada i stari borac komunsita Giovanni Pignaton. Preživjeli iz bataljona se sklanjaju: poneka grupica na Učku a drugi u Gorski kotar. Naći ćemo ponovno Massarotta kao osnivača bataljona »Pino Budicin«, dok će Poduje i Valenta postati rukovodioci partizanskih jedi-

nica u Italiji. Drugi istaknuti borac, Venerio Rossetto, bivši španjolski dobrovoljac u redovima republikanaca, bit će strijeljan u svome Rovinju u siječnju 1944. godine.

U mnoštvu palih

Nijemci siju svugdje uništenje i smrt. U izvještaju od 13. listopada 1943. njemačka komanda govori o 13,000 »bandita« što ubijenih što zarobljenih. Brojka je napuhana, ali istina je da od 2. do 10. listopada samo u Istri imamo 2.500 poginulih i oko 1.500 deportiranih. Za borce koji su pali s oružjem u ruci, spomenimo barem one čija je žrtva dokazana dokumentima. Nekim već spomenutim imenima dodajmo: Agapito Marcello iz Buzeta, pao 3. listopada kod Kopra; Danilo Angelini iz Pazina, pao u listopadu kod Trstenika; Riccardo Barbaro iz Rovinjskog Sela, deportiran 5. listopada i nikada više vraćen iz koncentracijskih logora; Basilio Bassara iz Fuškulina kod Poreča, pao 5. listopada ne zna se gdje; Livio Bortolon, pao 5. listopada u Žminju; Rovinjei Giovanni Gnot, Ernesto Bon i Pietro Malusa, strijeljani 23. rujna; Marco Buletti iz Vodnjana, pao 10. listopada kod Labina; Mario Hrelja iz Rovinja, pao 12. rujna u Rovinjskom Selu; Giuseppe i Andrea Damiani, otac i sin iz Vodnjana, pali 5. listopada u selu Cere; Carlo Derossi iz Labina, pao 2. listopada na Učki; Pietro Fioretti iz Bala, pao 5. listopada u blizini Pule; Ferruccio Gortan iz Vodnjana, pao u listopadu blizu Pazina; Carlo Lupetina iz Pule, pao u listopadu ne zna se gdje; Italo Macchin iz Tara kod Poreča, pao 6. listopada blizu Brgudca zajedno s braćom Giovannijem i Antonijem Palma, također iz Tara; Giovanni Malusà iz Vodnjana, pao u listopadu u Pazinu; Matteo Malusà iz Rovinja, pao 22. rujna blizu svoga grada; Antonio Manzin iz šišana, pao 8. listopada ne zna se gdje; Guerrino Meriggioli iz Pule pao u listopadu ne zna se gdje; Federico Ongaro iz Raše nestao u logorima; Michele Piffar iz Rovinja, pao 10. listopada ne zna se gdje; Italo Plocar iz Tara, deportiran 6. listopada i nestao u logorima; Antonio Racanelli iz Raše, pao 4. listopada u Lindaru; Attilio Rigo pao 9. listopada ne zna se gdje; Antonio Santalessa iz Labina, pao 29. rujna kod Vodnjana; Angelo Sbisà iz Rovinja, pao 18. listopada ne zna se gdje; Gusto Sergio iz Fuškulina, pao 5. listopada ne zna se gdje; Umberto Verna iz Labina, pao 8. listopada kod Klane; Pietro Visintin iz Višnjana, pao 10. listopada kod Rovinja; Rodolfo Vita iz Labina, pao 16. listopada kod Boljuna.

Ali varaju se Nijemci i njihovi pristaše ako misle da su uništili »bandite komuniste« kako su nazivani rodoljubi antifašisti. Netom je prošao prvi val krvave neprijateljske operacije, snage Narodnooslobodilačke vojske započinju odmah ponovnim povezivanjem redova partizanske organizacije, političkih organa i masovnih organizacija.

General Savo Vukelić pisat će nakon trideset godina, sjećajući se rujansko-listopadskih zbivanja u Istri:

»Izgubljena je jedna velika bitka u neravnoj borbi s iskusnim jedinicama njemačke armije. Istra je zaposjednuta jakim snagama neprijatelja, ali otpor neprijatelju nije bio ugušen i revolucionarna borba Istre nije prestala. Operativni štab znao je to procijeniti, jer je bio u centru događaja... Sav teret ratnih napora i borbe podijelio je sa svojim narodom i vojskom koju je organizirao. Obostrano stečeno povjerenje bilo je odlučujuće za djelatnost Operativnog štaba u novim, veoma teškim uvjetima.

Štab se u smanjenom broju (svega trojica) sastao na Planiku. Poslije procjene situacije, donio je odluku da organizira čete na cjelokupnom teritoriju Istre, da pokrene sve što može u partizanski rat. Tu odluku je svestrano pomagalo partijsko rukovodstvo.⁶

Na Labinštini, organizacija Komunističke partije Italije, s dubokim korijenima i revolucionarnim tradicijama, broji 300 boraca u brojnoj mreži ćelija. U drugoj polovici listopada cijela organizacija ulazi u Komunističku partiju Hrvatske i osniva se Kotarski komitet KPH za Labin na čelu s Marinom Liculom Falorom (poginut će u Mošćeničkoj Dragi u srpnju 1944. godine kao komesar bataljona). Tek što je prošla velika njemačka ofenziva, ostavivši upravo u rudarskom bazenu najdublje tragove uništenja, već operira »Prva partizanska četa« iz tog područja s jednom »Udarnom grupom«. Na savjetovanju partijskih organizacija Istre održanom u Brgudcu, drugovi iz Labina iznose da u njihovom kotaru djeluju: 6 općinskih komiteta Partije, organizacija SKOJ-a, Kotarski narodnooslobodilački odbor, općinski narodnooslobodilački odbori i 63 seoska narodnooslobodilačka odbora, kotarska i općinske organizacije Jedinstvenog fronta, Antifašističke omladine i Antifašističkog fronta žena.⁷

Ista je situacija u kotarevima Rovinj, Poreč i na drugim područjima Istre. Tako, nakon što su masakrirali nekoliko tisuća ljudi i spalili desetine sela, nacisti i njihove sluge vrlo brzo su se našli pred snažnim pokretom otpora i novim naoružanim jedinicama, sada već potpuno osposobljenim za gerilsku borbu, discipliniranim i vrlo mobilnim, koje im ne daju mira. Postupno, ove male i rasturene jedinice dobivaju novu snagu, množe se i okrupnjuju; niču nove čete, bataljoni i odredi.

Ponovno uspostavljanje veza

Prve grupe, stvarane poslije velike »Rommelove ofenzive«, broje svaka po petnaest, dvadeset, trideset boraca. Mada nisu imale neko službeno oblikovanje, one vrše značajnu vojnu i političku funkciju. Zaista, »svojim akcijama i iznenadnim prepadima u svim krajevima istarskog područja, doprinijele su podizanju morala kod naroda i njegovu mobiliziranju«.

Do kraja prosinca 1943. godine već je bilo organizirano 14 partizanskih četa. I kad je neprijatelj 7. siječnja 1944. započeo novu trodnevnu ofenzivu da uništi ove jedinice, naišao je na dva bataljona koji su bili osnovani Naredbom br. 9 Operativnog štaba za Istru od 30. XII 1943. Druga dva bataljona formirana su 14. i 17. siječnja 1944, čime je narodnooslobodilački pokret ojačao. Tome je pridonio »i sve veći broj boraca, pa i talijanskih, koji su bili svrstani u ove jedinice ili u zasebne čete. Ovim se ojačalo bratstvo i jedinstvo Hrvata i Talijana Istre, a to je onemogućilo sve planove okupatora da razbijanjem tog jedinstva oslabi a možda i uništi narodnooslobodilački pokret Istre«.⁸

⁶ Isto, »Istra u NOB u 1943«, str. 63—70.

⁷ Svjedočanstvo Kazerija Hrvatina, umirovljenog inženjera rudarstva, živi u Labinu, objavljeno u »Novom listu«, Rijeka, 3. i 4. kolovoza 1974. Kazerijev otac, Antonio, bio je član Talijanske socijalističke partije od 1920. godine a KPI od 1922. godine.

⁸ Revolucionarna Istra, Vinko Antić: Narodnooslobodilačka borba Istre i stvaranje 43. divizije, Rijeka 1954, str. 44.

Jedna od tih talijanskih jedinica, omanjih, ali jako opasnih (za neprijatelja) je »Minerska grupa« koju je vodio Rovinjac Matteo Benussi Cio. Taj hrabri antifašista starije generacije, koji je 1936. i 1940. godine postavio crvenu zastavu na zvonik sv. Fume, »na dimnjake Tvornice ribljih konzervi Ampelea i na mlin Calo na koje se penjao kao vjeverica« sada barata dinamitom d otvoreno napada neprijatelja.

Početak historije Bataljona »Pino Budicin« počinje od Ciovih minera.

GLAVA II

OD MINERSKE GRUPE DO PRVE ČETE

»U studenom 1943. osnovana je mala četa istarskih minera.

Velika oktobarska njemačka ofenziva i veliko pročešljavanje rasturili su partizane koji su se, nakon pada fašizma, okupljali po brdima. Nijemci su uništili veliki dio istarskih sela a stanovnici bili su zaplašeni i uznemireni. No, pravi partizani se nisu prepali, već su, iako u malom broju, nastavili ljutu borbu protiv okupatora, organizirajući gerilski rat i sabotaže.

Naša partizanska minerska četa je u to vrijeme nastojala zadati neprijatelju poneki smrtonosni udarac.«

Ovim riječima narodni heroj Matteo Benussi Cio započinje opisivanje prve akcije minerske grupe kojom je rukovodio.¹ Radi se o prvoj partizanskoj talijanskoj vojnoj jedinici Istre, nastaloj nakon tragičnih oktobarskih zbivanja. Preminuli heroj ovako nastavlja:

»Sjedili smo na jednom brdskom prijevoju i promatrali more, šume, okolne vrhove, razmišljajući kako bi napali Nijemce i fašiste. Bilo je teško kretati se, silaziti s brda u sela, na ceste i rubove šuma, jer su neprijatelji pažljivo nadzirali svako mjesto.

Ali nešto je trebalo učiniti. Partizan ne može bez borbe. Odlučili smo da ostvarimo plan koji smo već odavna skovali. Počeli smo izradom sandučića od dasaka, preostalih poslije vatre kojom su Nijemci uništavali seljačke kuće u brdima, da ne bi služile kao zaklon partizanima.

Teško se radilo, jer je vatra nagrizla čavle koji su se savijali, pa smo ih teško zabijali u drvo. Ali, napokon smo neke napravili i napunili ih tritolom. Osjećali smo neku žudnju pomiješanu sa čudnim uzbuđenjem, ali i oduševljenjem za skore prepade koje smo naumili izvršiti.«

Izgubljena noć

»Završili smo s pripremama. Naša su lica bila ozbiljna. Ništa nismo govorili. Krenuli smo uvjereni da ćemo uspjeti u svojoj namjeri. Noć je bila tamna a povremeno se s neba spuštao kratak pljusak kiše. U tami smo mo-

¹ Cio (Matteo Benussi), »I treni saltano in aria« (Vlakovi lete u zrak), u časopisu »Almanacco« Talijanske unije za 1948, Rijeka.

rali ići jedan iza drugoga, kako se ne bi izgubili. S kule u okolici Rovinja (Kula Boraso, n. a.) spustili srao se u dolinu. Kada smo stigli u Negré, zaustavili smo se da nešto pojedemo u jednoj seljačkoj kući. Dobro smo primljeni i divili su nam se... Zadržali smo se da se odmorimo i sačekali vodiča koji nas je trebao odvesti do cilja, s obzirom da nismo bili s tog područja i nismo ga mogli poznavati.

Vodič je bio drug Giovanni del Carro (Delcaro, n. a.) iz Vodnjana koji nam je rekao da prilično dobro pozna područje, pa smo odmah krenuli. Uputili smo se blatnjavim putem. Teško je bilo koračati. Cipele su nam upadale u blato a teret sandučića s minama još je više otežavao put. U jednom trenutku, da bih mogao produžiti, morao sam skinuti cipele.

Pješačenje je potrajalo cijelu noć, ali vrhunac svega je bio u tome: kad se počelo razdanjivati, našli smo se u blizini mjesta odakle smo i krenuli! ...

Ipak nismo ni pomislili da bi odustali od pothvata. Uputili smo se prema Galižani ali nismo uspjeli postaviti minu, jer je već bio dan. Sakrili smo se u Šijanskoj šumi blizu Pule i tu čekati na pogodni trenutak. Kiša nije prestajala. Kroz cijeli dan isprobavali smo uređaj za aktiviranje mine i pregledavali ispravnost postavljanja mine, njezinih priključaka i vodova.

Kasnije, pod kišom, pokušali smo da malo prospavamo. Uveče smo očekivali vlak. Kada smo čuli u daljini njegovu tutnjavu na tračnicama, srca su nam lupala i u velikom uzbuđenju sačekali smo čas kad je trebalo stupiti u akciju. I eto, odjedanput lokomotiva stiže na mjesto gdje je bila postavljena mina. Aktivirali smo uređaj i mina koja je bila među tračnicama, eksplodirala je crvenim bljeskom. Tračnice, pragovi, kamenje, krhotine poljetli su u zrak padajući oko nas, silovito preletajući iznad naših glava.

Ljudi koji su ostali u vlaku nepovrijeđeni, bacili su se u neredu niz nasip i bježali u šumu.

Drugovi su se brzo povukli. U nastojanju da pokupim instrumente, ja sam zaostao i izgubio se. Cijelu sam noć morao ostati u šumi u strahu da me ne otkriju. Kiša je stalno padala. Nijemci, čim se razdanilo, započeli su gustim pročešljavanjem. Morao sam se premještati zajedno s njima i prilagoditi svoje pokrete njihovim pokretima. Na taj način ostao sam opkoljen sa svih strana, a da Nijemci to nisu ni primijetili.«

Sam u obruču

»Nijemci su pucali svuda naokolo a ja sam se šuljao kao poskok da ne bi bio pogođen. Po prvi put sam se nalazio u takvom paklu, sa zvjerima žednim partizanske krvi. Glad me štipala u želucu, san i umor su me omamili. Jedva sam se držao. Počeo sam vjerovati da se neću izvući živ iz ove pustolovine. Tada sam zaigrao zadnju kartu. Uzeo sam pušku na nišan i počeo pucati po grmlju kao da sam i ja jedan od Nijemaca. Pomicao sam se za njima, a da oni nisu primijetili podvalu. Ali brzo sam istrošio municiju. Nisam više znao što da poduzmem. Približio sam se nekim seoskim kolima koja su se nalazila u šumi za prijevoz drva.

Sakrio sam svoje oružje. Odjednom sam shvatio da će možda ta kola biti moj spas. Skinuo sam odjeću koja me mogla izdati i sakrio sam je pod granje. Popeo sam se na kola i potaknuo životinje kao da sam ja gazda. S tim kolima uspio sam probiti obruč 1 izaći iz opasnosti. Nijemci su stvarno pomislili da sam vlasnik kola.

Kad sam se dosta udaljio, napustio sam kola i pobjegao. Odjednom nisam više osjećao umor, bio sam nekako oporavljen ...

Tako sam nakon nekoliko dana opet vidio drugove i ponovno započeo borbu sa još većim gnjevom ... Zakleo sam se da ću se do kraja boriti protiv okupatora i nastaviti borbom do njegova uništenja.«

Mnogo godina kasnije, početkom travnja 1968, jedan od Ciovih drugova, Luciano Simetti, govorit će o sabotажama i drugim hrabrim pothvatima grupe koji su razbjesnili Nijemce i fašiste.

Spominjući prvi vlak koji su mineri blokirali — u studenom 1943, uništena jedna lokomotiva i pet vagona — Simetti komentira: »Pruga je bila Ciova strast.« Spomenuo je Milana Iskru, Giorgia Bognara, Antonija Nina Abbä i druge među prvima koji su sačinjavali minersku grupu.

Nekoliko dana nakon događaja u Sijani, lete u zrak most na putu za Lim i željeznički mostić kod Rovinja.

Rovinjska četa

Akcije se nastavljaju sve brojnije uz pomoć nove jedinice koja je osnovana u prosincu: »3. istarska četa«, poznata kao Rovinjska četa. Ova jedinica je formirana na stanciji Moncodogno. U njezinom su sastavu bili Talijani i Hrvati, a komandir je bio Riječanin Narciso Turk Ciso (kasnije će biti suradnik Agitpropa u Rovinju, partizanskog lista »La Nostra Lotta« i, iza rata, urednik dnevnika »La Voce del Popolo«). Politički komesar čete bio je Vinko Brnčić. Prostor njezinih operacija bio je sektor Rovinj—Kanfanar—Vodnjan.²

Prvu službenu obavijest o Rovinjskoj četi nalazimo u Dnevnoj zapovijedi Operativnog partizanskog štaba za Istru pod brojem 9 od 30. prosinca 1943. koja, između ostaloga, određuje:

»II Formira se I i II istarski partizanski bataljon. U sastav I istarskog partizanskog bataljona ulazi 3. 5. i 12. istarska partizanska četa. U sastav II istarskog partizanskog bataljona ulazi 2. 8. i 13. istarska partizanska četa.

III Od sada pa ubuduće čete koje su ušle u sastav bataljona zvat će se: dosadašnja III istarska partizanska četa zvat će se I četa I istarskog partizanskog bataljona..«³

Jedinica navedena kao 3. četa po stavu II i koja postaje po III stavu ove zapovijedi 1. četa, to je zapravo »Rovinjska četa« koja se u raznim izvorima i svjedočanstvima navodi pod raznim nazivima. Tako Danilo Ribarić ističe u svojoj povijesti 43. istarske divizije da je »(...) već u 1943. godini formirana i posebna Rovinjsko-talijanska četa, a Talijani partizanski borci bili su i u drugim istarskim partizanskim jedinicama..«^{3bis} i navodi dalje neke akcije koje je četa izvršila 17. i 20. prosinca 1943. U prikupljenim i objavljenim dokumentima od strane Vojnoistorijskog instituta u Beogradu ista jedinica se spominje kao 3, pa kao 1, pa čak i kao 4. četa.⁴ Pometnja je nastala zbog toga što oni koji dostavljaju vijesti i izvještaje višim koman-

2 U »Istra i Slovensko Primorje«, Rad, Beograd, 1952.

3 U djelu »Borbeni put 43. istarske divizije«, str. 80—81.

3bis isto djelo, str. 67.

4 Usp. »Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda«, tom V, knjiga 24.

dama nisu najbolje osposobljeni u vojnoj administraciji; i sami izvještaji, prelazeći iz ruke u ruku, dolaze na odredište prilično izmijenjeni. Uostalom, prve partizanske jedinice u Istri bolje su poznate po svom prvobitnom nazivu, iako se službeni naziv dalje mijenja uslijed promjena njihove strukture. Za Rovinjske koji su u četi bili u većini, 1. ili 3. četa je uvijek »Rovinjska četa« dok je za njihove drugove Hrvate »Talijanska četa«. U nekoj akciji se skriva pod rimskim brojem, u nekoj drugoj se ni ne spominje, nego se izvještaji najčešće općenito odnose na »udarnu grupu I istarskog bataljona«.

Mala kronika

Akcije izvršene u prosincu 1943. god. od strane Minerske grupe i 3. rovinjske čete, ovako su pribilježene u službenoj kronologiji narodnooslobodilačke borbe u Istri:

»17. XII na cesti Bale—Rovinj borci Treće čete zapalili su jedan autobus i jedan kamion.

20. XII kod Galižane srušen je vlak s lokomotivom i tri vagona...

27. XII kod Bala porušili su telefonske stupove.

28. XII uništili su jedan kilometar telefonske linije između Vodnjana i Svetvinčenta.

30. XII razoružana je stanica karabinjera u Balama. Zarobljeno je tada 13 karabinjera, zaplijenjen jedan puškomitraljez, automat i jedanaest pušaka, pet pištolja i drugog materijala.«⁵

U ovom razdoblju, koje se ističe po grozničavoj aktivnosti 14 partizanskih četa, gdje svaka djeluje na ograničenom sektoru na poluotoku i uglavnom na područjima odakle su rodom borci, jedan od sektora na kojem se gerila najjače osjeća je južna Istra, gdje djeluju — zajedno ili odvojeno, odnosno u sklopu drugih jedinica — talijanske partizanske jedinice.

Borba se odvija na razne načine

Između raznih oblika borbe, ne smijemo zapostaviti borbu pomoću štampane riječi. Već od listopada 1943. ciklostilom koji je pribavio Antonio Giuricin Gian, na rovinjskom području se štampaju prvi leci, i to na stanciji Monbrodo u kući seljaka Pietra Malusà. Zaduženi za štampu su Giusto Massarotto, Romano Malusà i Narciso Turk, bivši oficir talijanske vojske, Riječanin.

U pismenom sjećanju Antonija Giuricina⁶ u kojem se govori o aktivnosti ilegalnih grupa, navodi se:

»Postao sam član SKOJ-a u rajonu Monte, a zajedno sa mnom i moji prijatelji i drugovi: Giovanni Veggian, Armando Apollonio, Gino Gnot, Francesco Dessanti, Gino Tamburin i Giordano Paliaga, sekretar grupe... Kasnije su primljeni u grupu Piero Sponza i Giulio Malusà, koje sam ja organizirao. Sastancima je uvijek prisustvovao, kao član gradskog rukovodstva SKOJ-a, Luciano Giuricin... Sastajali smo se uvijek rano ujutro, po završetku poli-

5 U »Put Prve istarske brigade Vladimir Gortan«, str. 45.

6 Neobjavljen rukopis Antonija Giuricina, citiran u »La guerra dei volantini 1941—1945« (Rat letaka 1941—1945) Antonija Pauleticlija »Quaderni II« 1972. Centra za historijska istraživanja — Rovinj.

cijskog sata... Na tim sastancima, koji su bili vrlo kratki i konkretni, raspravljalo se o akcijama koje su se trebale poduzeti, o općoj i lokalnoj političkoj situaciji, o mobilizaciji, o prikupljanju pomoći za NOP itd. Izmjenjivali smo između sebe štampu i primali letke koje smo trebali rasturati, a koje nam je donosio Luciano ... Ja sam osobno imao još jedan poseban zadatak, i to da skoro svakodnevno dostavljam radio-vijesti. Zajedno s informacijama o lokalnoj situaciji, dostavljao sam ih narednog jutra putem kurira partizanskom centru.«

Dužnost kurira obavljali su Fanni Bronzin, mljekarica, Silvio Rocco i drugi.

»U prvim danima 1944. godine, sjećam se, povjereni su nam neki leci na njemačkom i talijanskom jeziku koje smo trebali rasturiti među njemačke i talijanske vojnike 'GNR' (il Guardia nazionale repubblicana) s pozivom da dezertiraju.«

U akciji su pored Antonija Giuricina učestvovali Edda Bodi, Gianni Veggian, Gianni Naddi. Kao što se vidi i sami rukovodioci zajedno s aktivistima organizacija USAOH-a, SKOJ-a, NOO-a, AFŽ-a i Kotarskog komiteta KP u Rovinju, koji je osnovan u studenom 1943, mogu se smatrati i jesu članovi borbene grupe. I tako Tino Lorenzetto, Domenico Uccio Medelin, Luciano Giuricin, Eufemia Butterà, Fanni Bronzin, Romana Parco, Mario Hrelja, Antun Pavlinić i drugi mladi, te komunisti veterani i prekaljeni borci kao Giuseppe Pino Budicin, Augusto Ferri (pseudonim: Guerrino Grassi nazvan »Il Bolognese«), Giusto Massarotto, Aldo Rismondo, Francesca Bodi, Ivo Poropat Škrlić (opet Talijani i Hrvati zajedno) zadaju velike brige fašistima u samom njihovom gnijezdu.

GLAVA III

SIJEČANJSKA AKCIJA: U FAŠISTIČKOM GNIJEZDU

Početak siječnja 1944. godine. Rovinjska četa, odnosno 3. četa, sada 1. četa 1. istarskog partizanskog bataljona (naziv koji je dobila naredbom od 30. prosinca 1943), pojačava svoje akcije. U jednom dokumentu čitamo:

»5/1. jedna udarna grupa bacila je izrađenu bombu od 5 kg eksploziva u Rovinju u zgradu 'Fascia'. Tom prilikom poginula su tri fašista...«¹

Iza ovog škrtog izvještaja skriva se jedna od najhrabrijih i najspektakularnijih akcija talijanskih jedinica. Dogodilo se to 5. siječnja uveče: napad na gnijezdo fašističkih kolovođa.

Kako je jačao oslobodilački pokret, neprijatelj sve više širi glasine da su partizani likvidirani a Ciova grupa uništena. Za njih, uglavnom, ne postoji. Istovremeno nekoliko se rovinjskih fašista u službi Nijemaca angažiralo da pronađu među najgorima one koji bi mogli barem prividno oživjeti fašizam. Takvih se odazvalo petnaestak.

»Rukovodioci Partije — svjedočit će Luciano Simetti — su u međuvremenu doznali da će se 'crni' sastati 5. siječnja u novom fašističkom sjedištu, pod zaštitom njemačkog garnizona. Pokažimo im, rekli su rovinjski komunisti, da su partizani još živi. I pokazali su se živima, i te kako!«²

U izdanju od 7. veljače 1944. god. partizanski list »II Nostro Giornale« donosi na trećoj stranici vijest pod naslovom »II fa fascio di Rovigno« (Bivši rovinjski fascio), koja glasi:

»Partizani su u prošlom mjesecu izveli u gradiću Rovinju jednu sjajnu akciju, dižući u zrak gnijezdo fašističkih špijuna. Fašističke sluge, nakon što su se izjadali nad nestankom svojih ortaka, pokušavali su da se reorganiziraju kako bi nastavili svojim kriminalnim akcijama protiv stanovništva. Zato su partizani jedne večeri uništili ovu jazbinu ručnim bombama i automatima, ranjavajući neke i probuđujući veliko oduševljenje u narodu čitavog kotara. Radnici Rovinja, onemogućite da se ta jazbina opet izgradi i branite se od ovih pasa, njemačkih slugu!«

1 »U Zborniku dokumenata o NDR«, str. 196 i 202.

2 Giacomo Scotti, »Genesi del Pino Budicin«, u »La Voce del Popolo«, od 4. travnja 1968.

Ta će akcija kasnije biti više puta opisana od strane, njenih učesnika. Jedan od njih, Mario Hrelja, daje nam sve detalje,³ pozivajući se na sastanak Kotarskog komiteta KPH koji se održao ujutro u predjelu Stagnera, u predgrađu mjesta. Na dnevnom redu bila je analiza političkog stanja u gradu. Rukovodioce Partije posebno brine propagandistička kampanja koju od prije nekoliko dana vrše fašisti u mjestu za osnivanje »gradske straže« kao specijalne oružane jedinice sa zadatkom da čuva Rovinj od partizana.

»Obećanja kojima se nastojalo nagovoriti lakovjerne da prionu ovoj inicijativi, bila su razna, ali najprimamljiviji vid te propagande sastojao se u jamstvu da članovi gradske straže ne bi bili regrutirani u fašističku miliciju kao ni u njemačke vojne jedinice ...

(...) Što raditi? Kako osujetiti fašistički plan? Trebalo je raditi brzo i efikasno jer se radilo o danima, a možda i satima. Odlučeno je da se izvrši napad u gradu. Znalo se da je poslije podne istog dana, između 17 i 18 sati, bio sazvan u fašističkom domu sastanak rovinjskih fašističkih vođa. To je pobudilo ideju i odluku da se ovog istog dana dignu u zrak fašistička jazbina.«

Plan je vrlo brzo definiran, a i pripreme se zaključuju u roku od nekoliko sati. Svakom učesniku pothvata dat je precizan zadatak: nabaviti tlocrt sa rasporedom prostorija u fašističkom domu, snabdjeti se automatskim oružjem, benzinom, pripremiti minu. Borova šuma iznad tvornice ribljih konzervi »Ampelee« (danas »Mirna«) bila je određena kao sastajalište boraca. Sastanak je zakazan za 17,30 sati. U dogovoreno vrijeme svi su na okupu. Podijeljeni su zadaci: Pino Budicin i Augusto Ferri, politički, odnosno organizacioni sekretar Kotarskog komiteta, branit će povlačenje na zaobilaznici; isti zadatak povjeren je Antunu Pavliniću Toniju i Giustu Massarotto u neposrednoj blizini fašističkog doma i to u ulici »Roma« (Carera), a Toniju u Sottolatini nasuprot glavnom ulazu u fašističku jazbinu. Atentat će izvršiti Matteo Benussi Cio, Luciano Simetti i Mario Hrelja.

Iznenadenja

Junaci odvažno kreću prema centru grada.

»U ono vrijeme su u Rovinju bile, osim fašističke milicije, i druge neprijateljske formacije kao 'marinaretti' (mladi mornari), Nijemci, Mongoli i karabinjeri. Svega oko 300 vojnika. Putem, grupica se našla dva puta u skoro paradoksalnim situacijama, koje su se mogle i tragično završiti. Dok su išli ulicom sv. Martina, da bi došli u Careru, u ono vrijeme prepunoj ljudi, netko je gurnuo Cia kojemu je ispala bomba, jedan metalni omot kuglastog oblika pun tritola. Paklena mašina počela je da se kotrlja među prolaznicima i Ciu je trebalo najmanje desetak koraka da je opet dohvati.«

Da se usput kaže: sve mine Cio je izradio sam svojim rukama, služeći se najrazličitijim sredstvima. U konkretnom slučaju izabrao je veliku kutiju tunjevine, koje su se upotrebljavale u Tvornici ribljih konzervi »Ampelea«, te ju je napunio tritolom iz glave torpeda nađenog u moru. Ovaj torpedo bit će za čitavo trajanje rata njegova »partizanska tvornica« municije.

³ U članku u reviji »Panorama« Rijeka, 17. siječnja 1964. god. pod naslovom: »Salta in aria la tana fascista« (Fašistička jazbina leti u zrak).

»Nakon samo jedne minute, drugi nepredviđeni događaj. Ulaz u fašistički dom bio je istovjetan onome u Poštu (nalazi se u istoj zgradi, n. a.). U žurbi trojka je ušla baš na pogrešna vrata i našla se neposredno pred službenicom. Na njeno pitanje, Cio je bio najbrži u odgovoru: 'Ušli smo na kriva vrata' — rekao je. Brzi 'nalijevo krug' i ovog puta Cio, Luciano i Mario našli su se na pravom ulazu. Trebalo se popeti na prvi kat kamenim stepenicama. Na dnu stepenica, napisano velikim crnim slovima fašističko geslo: 'Vjerovati, slušati, boriti se'. Tek što su se počeli penjati, gradski je sat počeo otkucavati 18. sat. Udari o zvono kao da su slijedili jedan drugoga nevjerojatnom sporošću. Dok su se penjali, došla im je u susret jedna od fašističkih službenica, visoka plavuša izraženih oblika, elegantno odjevena, kojoj je moglo biti oko 30 godina. 'Kamo?' — zapitala je autoritativnim tonom onoga koji se smatra na strani gospodara. 'Nosimo komesaru Moraru nekoliko boca rakije' — odgovori Mario pokazujući boce pune benzina. Jedan smiješak plavuše koja je očito smatrala to kao prirodno. 'Slijedite me' — rekla je idući stepenicama. Upravo kad su se našli nasuprot vratima sobe u kojoj su bili okupljeni fašisti, Cio je uperio u njih pištolj. 'Ni jedne riječi' — zapovijedio je čvrstim glasom, pokazujući im istovremeno rukom da pođu prema dnu hodnika.«

Automat je zatajio

Od toga trenutka događaji se odvijaju munjevitom brzinom. Eksplozivna sprava i boce s benzinom položene su na pod. Luciano Simetti vadi automat (parabela) koji je do sada držao pod kaputom. Cio priprema paklenu mašinu. Vani, Mario Hrelja vadi »stager« i odstranjujući ujedno osigurač na ručnoj bombi, provaljuje u prostoriju zajedno sa Simettijem. U prostoriji, oko dugog stola, okupljeno je sedam-osam fašista.

»Njihovo iznenađenje bilo je očigledno. Fašista Silvino junior, sin poštara Silvina, koji je u tom trenutku bio na nogama, pošao je u susret neželjenim gostima. Luciano opali. Trag krvi pojavi se na čelu Silvina koji je bio samo okrznut. Umjesto uobičajenog ubojitog rafala, automat je opalio samo dva-tri hica. 'Pucaj Luciano' — viče Mario, ali svi pokušaji bili su uzaludni. Oružje je zatajilo.

Odjednom situacija je postala kritičnom. Oko stola, nepokretni, opasni banditi. Crne uniforme koje su imali na sebi, isticale su još više bljedilo njihovih lica. Izgledali su kao voštane figure. U jednom kutu sobe bili su oslonjeni neki automati.«

Autoritativnim glasom, Mario Hrelja poviče fašistima: »Stan'te svi ili ću baciti bombu!« U međuvremenu daje znak Lucianu da dođe do vratiju. Kada su se našli opet u hodniku, vidjeli su da je Cio već potpalio štapin, dug jedva 5—6 centimetara. Eksplozija može odjeknuti svakog trenutka. Trojica partizana odmah bacaju bombe prema vratima sobe u kojoj su se nalazili fašisti i potrče niz stepenice što su brže mogli. Stigli su do ulaza kada je strašna eksplozija potresla zgradu od njezinih temelja. Zahvaća ih kiša stakala i drvenih krhotina.

Istodobno Toni Pavlinić opali rafal automata iznad glava prolaznika. Kroz nekoliko sekundi, stotine ljudi nestaje sa ceste kao da ih je zemlja progutala. Trčeći, četvorica partizana stižu, kroz uličicu »Volto« u ulicu Carera gdje ih čeka Giusto Massarotto. I ovdje nekoliko rafala da sebi oslobode put. U ulici S. Martino petorica već idu normalnim korakom, kao da se vraćaju kući nakon dugog radnog dana.

»Svi fašisti koji su se nalazili u zgradi u trenutku eksplozije, bili su ranjeni. Spasili su sebi život, izgleda, samo tako što su se povukli na dno dvorane...«

Napad na fašističku jazbinu imao je širok i pozitivan odjek. Brojni fašisti ostavljaju grad puni straha, da bi se sklonili u manje uzburkanim vodama; narod govori, sa neprikrivenim zadovoljstvom, da je cijeli bataljon partizana ušao u grad.

One večeri i kroz cijelu noć, Nijemci i njihovi suradnici, s punom ratnom spremom, pretresaju i teroriziraju Rovinj. Blokiraju sve prilazne putove, pretražuju prolaznike i hapse oko 40 osoba. Skoro svi uhapšeni završit će kasnije u koncentracionim logorima u Njemačkoj, ali od tog trenutka započinje i sve je brojnija regrutacija mladih Talijana u partizanske redove. Što se tiče »gradske straže«, Nijemci će uspjeti da je organiziraju — to će biti u ožujku — ali će pretrpjeti istodobno novi poraz: uzbudljiv bijeg mladih koji »stupaju u stražu«, ali koji će doći u partizane s oružjem, prtljagom i tek dobivenim novim uniformama. O tome će biti kasnije govora. Vratimo se sada četi.

GLAVA IV

OSLOBOĐENJE ZATVORENIKA

Tri dana poslije napada na fašističku jazbinu, partizani »Rovinjske čete«, inače 1. čete 1. istarskog bataljona ponovno se pojavljuju:

»8. I je Prva četa bataljona napala na cesti Bale—Rovinj jedan automobil u kojem su ubijena dva fašista ...«¹

Slijede druge akcije na željezničkoj pruzi između Vodnjana i Galižane i drugdje koje imaju široki odjek na cijelom jugozapadnom području Istre, ushićuju narod i drže u stalnoj napetosti neprijateljske garnizone.² Najzad, nakon nešto više od mjesec dana od uzbudljivog napada na fašistički garnizon u Rovinju, borci se opet pojavljuju u ovom gradu:

»9. II je jedan vod Prve čete digao u zrak željezničku stanicu u Rovinju. Ubijena su tom prilikom četiri fašista.«³

Događaj, zbog svoje važnosti i motivacije, zaslužuje više od ove lakonske zabilješke. Borci žele iznad svega osvetiti svoje drugove, najviše rukovodioce narodnooslobodilačkog pokreta na rovinjskom području, Pina Budicina i Augusta Ferrija, političkog, odnosno organizacionog sekretara Kotarskog komiteta Partije, koji su upali u jednu fašističku zasjedu 7. veljače 1944. u Sv. Brigidi kod Rovinja. Ferri je teško a Pino lako ranjen (mogao se spasiti, ali nije htio napustiti svog druga). Potom su ih mučili i na kraju strijeljali zajedno s jednim drugom Hrvatom, 8. veljače ujutro na obali u luci Valdibora.

»Bit čete osvećeni«

Vijest se raširila vrlo brzo; partizanskim ciklostilom u šumi umnožen je slijedeći letak:

»Rovinjci!

Još jedan novi primjer fašističke 'civilizacije' treba dodati mnogim užasnim krvavim zločinima koje su izvršile sluge okupatora u svom životinj-

1 U »Put Prve istarske brigade«, str. 53.

2 Isto, str. 54.

3 Isto, str. 55.

skom sadizmu! Dva istinska heroja koji su čitava svoja bića posvetili pobjedi pravde, okrutno su ubijeni od strane podlih ubojica potkupljenih od tuđinca...

Žrtve pravedne stvari!

Vi ćete ostati uvijek uz nas da bi nas vodili putem koji ste nam pokazali. Djelo koje ste vi stvorili ne može se uništiti! Mi, koji smo od vas učili, zaklinjemo se da ćemo biti dostojni vašeg djela, te da ćemo nepokolebljivom odanošću nastaviti vašu borbu do konačnog cilja. Neće ostati ni jedan fašista a da krvlju ne plati svoj račun! Ovo je naša zakletva i naše obećanje.

(...) Drugovi! Jednodušni povik odjekuje iz naših grudi: Bit ćete osvećeni!«

Napad na željezničku stanicu (simbolična i neposredna blizina ovog objekta mjestu gdje su fašisti izvršili zločin) prvi je odgovor ubojicama Pina Budicin i Augusta Ferri čija su izmučena tijela ostala izložena pogledima prolaznika, kao opomena, kroz nekoliko sati. U akciji odmazde učestvuju: vođa minerske grupe Matteo Benussi Cio, Luciano Simetti, Giorgio Bogner i Antonio Abbà. Uređaji lete u zrak; operacija uništavanja bila je tako uspješna da će stanica ostati neupotrebljiva kroz čitav rat i bit će ponovno osposobljena tek poslije oslobođenja.

U međuvremenu, četa koja je od početka bila mješovita talijansko-hrvatska formacija, postupno se prilikom novih talijanskih boraca, uglavnom Rovinjaca, sve više jačala, tako da je četa, najprije 3. i zatim 1. četa 1. partizanskog istarskog bataljona, doživjela novu reorganizaciju.

Na mjesto komandira Narcisa Turk Cisa dolazi Gioacchino Jugo, dok Luciano Simetti postaje komesar i zamjenjuje Vinka Brnčića koji postaje »vršilac dužnosti komandanta 1. istarskog bataljona«, a drug Ivan Defrančeski, prije politički komesar 2. čete, postaje komesar bataljona. Tako određuje Naredba br. 19 od 5. veljače 1944, te 1. četa (bivša 3) 1. bataljona postaje »4. talijanska četa«. ⁴ Formalna svečanost — postrojavanje ljudi i zakletva — održat će se 8. ožujka. Ali i kasnije, u izvještajima o akcijama izvršenim od talijanske jedinice, spominjat će se, pored novog točnog naziva (4. četa), i naziv 1. čete.

»Istrani, na oružje!«

U isto vrijeme kad je Rovinjcima uručen letak s pozivom na osvetu herojske smrti Budicina i Ferrija, Narodnooslobodilački odbor za Istru raspisuje novi poziv datiran 7. veljače 1944. naslovljen »ISTRANI NA ORUŽJE!« i letak u čast »26. godišnjice bratske Crvene armije«. U tom povodu omladinske udarne grupe iz Rovinja, po odluci Gradskog komiteta SKOJ-a, pripremaju veliku akciju bacanja bombi i letaka, pisanja parola po zidovima, paljenja krijesova itd. Tu su akciju međutim naslutili Nijemci i fašisti, shvatili su, zapravo, da se priprema nešto veliko i vjerojatno potpomognuti od kojeg špijuna, hapse glavne rukovodioce organizacije: Antonija Buratto, političkog sekretara, Tina Lorenzetto, organizacionog sekretara komunističke omladine i Domenica Medelin Uccia, člana Gradskog komiteta organizacije.

I pored velikog gubitka, »operacija 23. veljače« izvršena je uspješno. Na večer, uoči operacije, tj. 22. veljače, grad je prepun letaka. Na zidovima, svu-

4 Dokument se spominje u »Put Prve istarske brigade«, str. 71—72.

gdje ponešto, pokazuju se napisane parole koje su veličale Crvenu armiju i Tita. U raznim četvrtima grada eksplodiraju bombe i praštaju pištolji, na brežuljcima gore krijesovi. Preplašeni, nacifašisti nemaju hrabrosti da izađu

Narodni heroj Pino Budicin jedan je od glavnih pokretača učešća Talijana Istre u Narodnooslobodilačkoj borbi. Bio je sekretar Kotarskog komiteta KPH Rovinj i predstavnik Talijana u ZAVNOH-u. Uz njegovo ime vezana su mnoga junačka djela talijanskog bataljona 1. brigade »Vladimir Gortan«. Poginuo je 8. veljače 1944. godine.

iz kasarni. Jedna operativna grupa iz četvrti Monte kojom su rukovodili Antonio Giuricin Gian i Giovanni Veggian, uspije ubaciti letke u njemačku kasarnu i gotovo pred nos samih stražara.

»Istrani su proslavili 23. veljače«, objavljuje list »II Nostro Giornale« nakon više od mjesec dana od događaja. Sastavljač teksta, kao da se želi opravdati zbog velikog zakašnjenja, ovako započinje članak:

»I dalje nam stižu vijesti koje svjedoče kakvim je elanom i uspjehom Istra proslavila 26. godišnjicu Crvene armije.«

Nakon popisa akcija u kotaru Labin, Pula i drugdje, članak iznosi:

»U Rovinju su bačene tisuće letaka, ispisane parole, upaljeno stotine krijesova i petokraka zvijezda od 6 metara promjera. Bačene su bombe i u unutrašnjosti grada i ubijen je jedan Nijemac.«⁵

Dva dana kasnije, 4. talijanska četa, kako se sada naziva »Rovinjska«, zadaje neprijatelju jedan od svojih najtežih udaraca. I ova je epizoda opisana u partizanskom listu »II Nostro Giornale« na šestoj stranici pod naslovom »Soltanto i partigiani stroncano il terrore nemico« (Samo partizani suzbijaju neprijateljski teror).

»Već nekoliko dana u Rovinju je nacistička fašistička banda koja pljačka i pali. Ubijene su dvije žene i jedan muškarac. Terorizirano stanovništvo bježalo je van grada. Ali 25. u mjesecu, dok je njih šezdesetak odlazilo kamionom u Pulu, da bi dalje vršili krvava djela, napadnuti su od jedne partizanske čete i u borbi je više bandita bilo likvidirano. I ovoga puta stanovništvo Rovinja našlo je u hrabrim partizanima svoje branitelje i osvetnike.«⁶

U dokumentima Operativne komande za Istru, epizoda je ovako registrirana u vezi s akcijama I partizanskog bataljona:

»25. II Prva četa je na cesti Bale—Rovinj iz zasjede napala dva kamiona i jedan motocikl s vojskom. Kad je vatra bila otvorena, neprijatelj se iz posljednjeg kamiona iskrcao i udario bočno po četi, koja se morala povući, ali bez gubitaka. Na strani neprijatelja bilo je ubijeno šest fašista i jedan oficir.«⁷

Ta ista četa, naznačena u izvoru kao 4. talijanska četa ulazi drugi dan u Rovinj »oslobađajući iz zatvora 18 drugova, koji su stupili u partizanske jedinice«. To je operacija koja također zaslužuje da se o njoj više kaže.

Priprema se prepad

Drugovi koji su završili u zatvoru poslije manifestacije od 23. veljače, nisu zaboravljeni. Odlučeno je da se oslobode prepadom uz pomoć partizanske čete. Na osnovu prikupljenih informacija, tri omladinska rukovodioca uhapšena u vezi s proslavom godišnjice Crvene armije, trebala su biti zajedno sa drugim zatvorenicima prebačeni za koji dan u Pulu, odakle bi se teško vratili. Bijeg iz zatvora bio je isplaniran u svim pojedinostima i u ilegalnom sjedištu jedne od omladinskih grupa, u maloj sobi Kino-kazališta Gandusio,

5 Br. 8 od 30. ožujka 1944.

6 Br. 7 od 9. ožujka 1944.

7 U »Put Prve istarske brigade«, str. 55.

8 Sjećanja opisana u reviji »Panorama« br. 4 od 29. veljače 1964: »Audace assalto alle carceri di Rovigno« (Hrabri napad na rovinjski zatvor).

gdje su u to vrijeme radili Giordano Paliaga i Luciano Giuricin. Luciano, koji je tada bio član Gradskog komiteta SKOJ-a napisao je:⁸

»Plan je izrađen u najsitnijim pojedinostima u ovom centru od one iste grupe koja je poslije trebala učestvovati u akciji. Potrebno im je bilo odobrenje i pomoć rukovodstva Partije, koje se nalazilo u šumi. Giovanni Veggian i Giovanni Naddi zaduženi su da se odmah upute u bazu Partije Rovinja zbog prvih dogovora. Ovdje je odlučeno da se zadatak rukovođenja

Narodni heroj Matteo Benussi Cio, komandir minerske grupe bataljona »Pino Budicin« na početku svog operativnog djelovanja u Istri. Snimljen je uz pakleni stroj kojim je dizao u zrak vlakove, cestovne i željezničke mostove, stubove dalekovoda i druge uređaje koji su služili neprijatelju.

akcijom povjeri omladinskoj organizaciji grada, dok bi drugovi iz baze došli u pomoć s nekima od najiskusnijih aktivista i s grupom naoružanih partizana.

Pothvat je trebao biti izvršen u nedjelju 27. veljače naveče. Po povratku kurira, podijeljeni su zadaci svakom članu grupe. Trebalo je riješiti dva najosnovnija problema: pobrinuti se da glavna vanjska vrata ostanu otvorena do zakazanog vremena i pribaviti ključeve od staje koja se nalazila nasuprot zatvoru. Staja bi služila kao privremeni zaklon za učesnike akcije. Nakon rješenja tih dvaju zadataka, trebalo je pokazati drugovima iz partizanske baze strateške punktove koji su bili unaprijed proučeni, gdje su trebali biti postavljeni puškomitraljezi i naoružani partizani, kao i precizan putokaz, tako da se blokiraju svi prilazi zatvoru, te izbjegniju i najmanje nezgode ili pometnje ...

U međuvremenu, kako su postupali fašisti s tri omladinska rukovodioca koji su im pali u ruke? O tome je pisao Domenico Medelin:

»Netko je morao špijunirati. Uхватili su me u 6 sati ujutro u kući moje tetke. Ispitali su me 'na lijep način' u kasarni (sada hotel 'Jadran'), pa su onda počeli batinama; istom metodom su nastavili u zatvoru, na obali Valdi-bora. Nisam govorio. Nisu govorili ni Buratto ni Lorenzetto. Batine su se ponavljale svaki dan do 27. veljače... Dan ranije fašisti su nam rekli: Dat ćemo vam još jedan dan vremena: ili ćete govoriti ili ćete biti strijeljani. Međutim, dogodilo se ono što oni nisu ni sanjali. One večeri, hrabrom akcijom mladih komunista i partizana, zatvor je napadnut...«⁹

U 18,30, pola sata prije policijskog sata, ključem koji mu je pribavio jedan simpatizer, Luciano Giuricin otvara vrata staje nasuprot zatvoru. Jedan za drugim, kriomice, vrlo tiho, svi su se ostali uvukli u skrovište: Giordano Paliaga, Pietro Lorenzetto, Armando Apollonio, Gino Tamburin, braća Silvio i Gino Gnot, Giuseppe Sponza, Giovanni Naddi i Stefano Paliaga. Njima se pridružuju partizanski rukovodioci Antun Pavlinić i Luciano Simetti s još nekoliko drugih članova Rovinjske čete koji su došli da im pruže pomoć. Ostali partizani postavili su se na ključne punktove okolnog područja, da bi blokirali prilaze zatvoru i zaštitili kasnije povlačenje. Njihovi položaji bili su kod Instituta za biologiju mora, na raskršću zaobilaznice i u današnjoj ulici Augusta Ferrija. Luciano Giuricin pripovijeda:

»Pred ulazom u zatvor već je neko vrijeme stajao drug Giovanni Veggian, zaručnik kćerke stražara zatvora. Upravo ta važna pojedinost stvorila je ideju ove akcije i omogućila njenu realizaciju. Drug Veggian imao je zadatak da zadrži djevojku kako bi zatvorska kapija ostala otvorena do predviđenog trenutka.

Na dogovoreni znak, drugovi su stupili u akciju: ušli su u zatvor, pre-rezali telefonske žice, napali tamničare i u nepunih trinaest minuta uspjeli osloboditi sve zatvorenike, zatvarajući u njihove iste ćelije stražare.«

Uvrstimo još i svjedočenje Domenica Medelin:

»Kada su naši došli da nas oslobode, mislio sam da nam stiže posljednji čas. U tami, učinilo mi se da su oni ubrzani koraci po hodnicima, koraci tamničara. Zatim su se, uz škripu brave, otvorila vrata i prepoznao sam glas: 'Druže — rekao je — dođi s nama.' Bio je to glas Antuna Pavlinića. Potrčao

⁹ Svjedočanstvo pribavljeno od Giacoma Scottija i opisano u »La Voce del Popolo« od 1. travnja 1964.

sam za njima i pred ulazom zatvora našao sam se s ostalim drugovima i, jedan za drugim, izvukli smo se prema ... slobodi.«

Duga kolona ljudi, sastavljena od bivših zatvorenika i većine omladinaca koji su učestvovali u akciji, ide noseći sa sobom sve ono što se moglo pokupiti u zatvoru i u najvećoj tišini napušta grad.

Novi partizani

Kada su nacifašisti primijetili prijevaru, pola sata kasnije, oslobodioci i oslobođeni su već na sigurnom, na putu u šumu. U zoru stižu u Limski kanal: Pavlinić, Simetti, Medelin, Antonio Buratto i drugi. Talijanska partizanska četa povećala se za dvadesetak boraca. Ta epizoda bit će opisana pod naslovom uz crtež na prvoj stranici u listu »Il Nostro Giornale«:

»Nekoliko se dana nalazilo u zatvoru 18 drugova koje su uhapsili fašisti i držali kao taoce. Njihov je život bio u opasnosti. Talijanska četa 1. bataljona odlučuje da ih oslobodi. I zaista, 27. veljače uveče napadnut je zatvor u Rovinju i oslobođeni su svi drugovi. Akcija je izvršena u sumrak, za nju je bilo predviđeno vrijeme od 15 minuta i toliko je trajala.

Od 18 oslobođenih drugova, njih 14 se priključilo istoj četi koja ih je istrгла iz ruku neprijatelja, da nastave borbu protiv okupatora i njihovih fašističkih slugu, koji su povećavali svoja zlodjela.

Hrabroj akciji talijanske čete upućujemo našu pohvalu, sigurni da će se i u buduće isticati u drugim sjajnim akcijama.«¹⁰

GLAVA V

ČETA »BUDICIN«

Prije no što je pao pod neprijateljskim metkom, 8. veljače, Pino Budicin je viknuo fašistima u lice: »Iz svake kapi moje krvi, sto partizana!« Proročanstvo heroja se obistinjuje. Uslijed neprestanog pritjecanja mladih talijanskih boraca, talijanska četa, uvrštena u Prvi istarski bataljon, mijenja postepeno svoju fizionomiju i, do početka ožujka 1944, doživljava više promjena u svojim rukovodećim kadrovima i redovima.

Kratka obavijest u listu »Il Nostro Giornale«, pod naslovom »In onore dei nostri caduti« (U čast našim palim borcima),¹ kaže:

»Kotarski narodnooslobodilački odbor u Rovinju odlučio je da Četvrta talijanska četa nosi ime 'Giuseppe Budicin' u čast druga heroja okrutno ubijenog od fašističkih zvijeri. Još jedna četa koja će se formirati naknadno nosit će ime Augusta Ferri.«

To je sve. Nikakve druge pojedinosti, nijednog datuma. Ali nije teško rekonstruirati ovaj važan događaj. Treba napomenuti da mjesec ožujak predstavlja važno razdoblje za razvoj partizanske borbe u Istri. U svim mjestima na poluotoku, organizacije narodnooslobodilačkog pokreta zalažu se na mobilizaciji novih mladih snaga, da bi se povećale i pojačale partizanske jedinice. Među novim dobrovoljcima, brojni su talijanski omladinci.

To neprekidno pritjecanje u redove Narodnooslobodilačke vojske nameće potrebu da se osnuju nove posebne jedinice s talijanskim antifašistima (zbog jezika, komandiranja; iz političkih i psiholoških razloga itd.). Rovinjski borci su prvi koji postavljaju to pitanje, i zato što je pritjecanje »regruta« iz Rovinja masovnije. S druge strane Rovinj se s pravom ponosi što je dao prve talijanske partizane koji su se borili u sastavu 13. primorsko-goranske udarne divizije u Lici još prije kapitulacije Italije, što su prvi formirali svoju partizansku jedinicu u rujnu 1943. i što je prvi gradić sa talijanskim stanovništvom koji se založio da formira jednu naoružanu jedinicu sastavljenu isključivo od Talijana.

1 Br. 8 od 30. ožujka 1944.

Pozivi u vojsku i leci

U ovom razdoblju, uporedo s obaveznom mobilizacijom nekoliko godišta po naredbi Nijemaca u cijeloj Istri (uključenoj u Adriatisches Küstenland), vrši se druga mobilizacija od strane narodnooslobodilačkog pokreta. U Rovinju raspačavaju se leci ovog sadržaja:

»Mladi Istrani! Ne odazivajte se mobilizaciji Okupatora. Stupite u redove Narodnooslobodilačke vojske da bi dali, zajedno s nepobjedivom Crvenom armijom i savezničkim armijama, posljednji udarac nacifašističkim zločincima, koji svugdje trpe poraze!

Onaj koji se odazove neprijateljskoj naredbi, smatrat će se narodnim izdajicom i kao takvom će se suditi!

Živjela Narodnooslobodilačka vojska!

Živio maršal Tito!

Smrt fašizmu! Sloboda narodu!

Ovaj letak vrijedi kao propusnica.«

Sa svoje strane Oblasni Narodni oslobodilački odbor za Istru, raspačava drugi letak obračavajući se »Omladincima 1920, 1921. i 1922. godišta«:

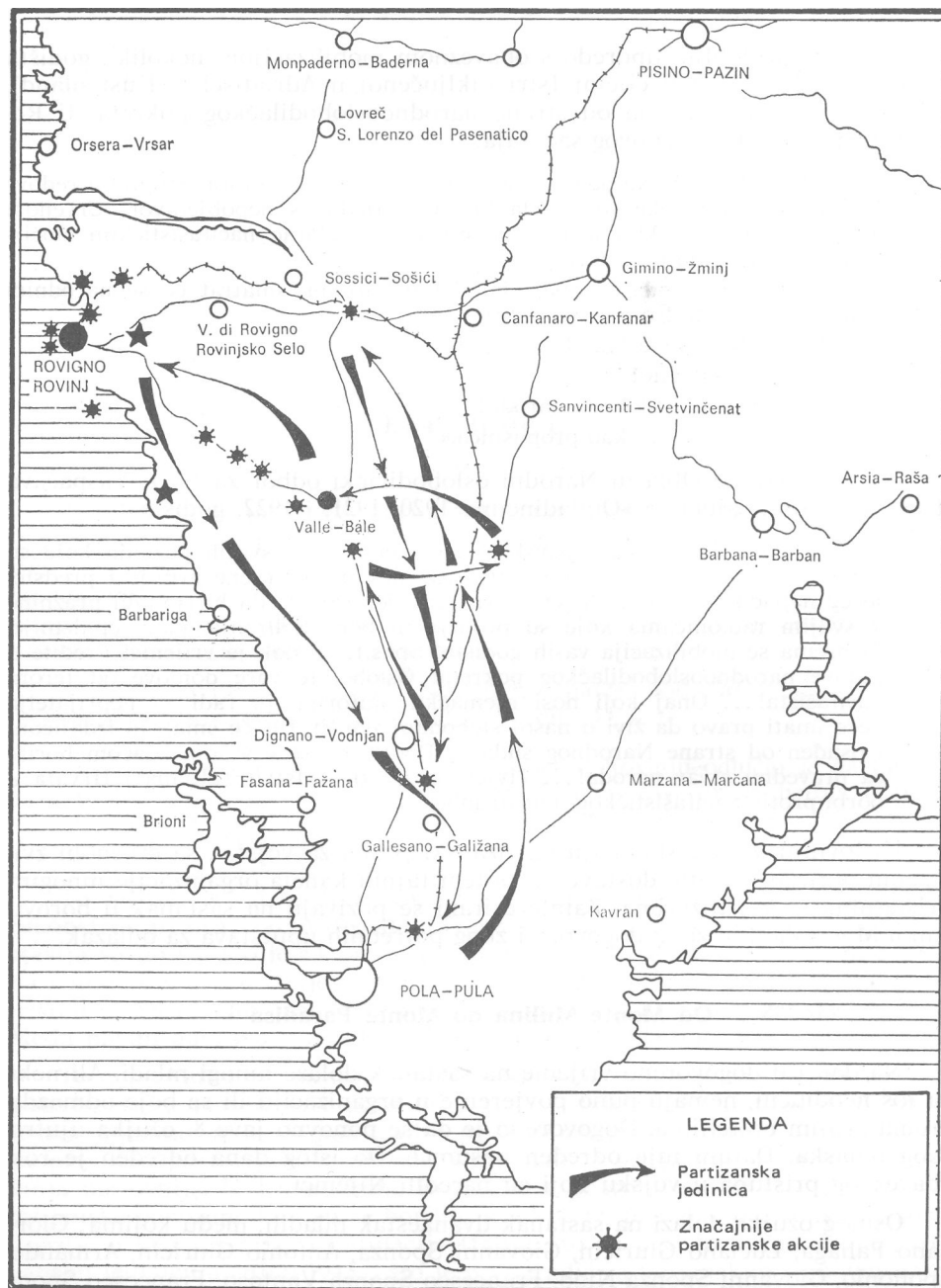
»Nijemac treba još topovskog mesa za obranu svojih pozicija koje su neposredno ugrožene od strane neizmernih snaga Crvene armije i predstojećeg napada Saveznika. Nijemcima treba još robova da bi ispunili praznine u svojim radionicama koje su prouzročili bombardiranja, glad, epidemije. Priprema se mobilizacija vaših godišta! Spasite se dok je vrijeme! Predite u redove narodnooslobodilačkog pokreta! Oslobodite vaše domove od terora nacifašista! ... Onaj koji nosi njemačku uniformu ili radi za neprijatelja neće imati pravo da živi u našoj slobodnoj zemlji. Bit će smatran izdajicom i osuđen od strane Narodnog suda... Dođite da se s vašom braćom borite za pravednu stvar naroda! ... Živjelo oružano bratstvo Talijana i Hrvata u borbi protiv nacifašističkog monstruma!«

U Rovinju se čak štampaju partizanski pozivi za vojsku, sa crvenom zvijezdom umjesto pečata, dostavljeni putem tajnih kanala organizacije mnogim pristašama i simpatizerima. Zainteresirani se pozivaju na sastanak u borovu šumu Monte Mulini zbog dogovora i zbog potrebnih uputstava za odlazak.

Od Monte Mulina do Monte Paradisa

Na dan i u dogovoreno vrijeme na sastanak dolaze mnogi mladi. Ali neki su još neodlučni, nemaju puno povjerenje u organizaciju ili se boje odmazde prema svojim obiteljima. Dogovoreno je da se ponovno jave 8. ožujka ujutro zbog polaska. Datum nije određen nasumce. Do istog dana određen je rok obaveznog pristupa u vojsku koji su naredili Nijemci.

Osmog ožujka dolazi na sastanak dvanaestak mladih, među kojima: Giordano Paliaga, Luciano Giuricin, Giovanni Sponza, Antonio Giuricin, Armando Apollonio, Giovanni Sponza Nino, Francesco Sponza Vantaso, Francesco Sponza Piatolo, Virgilio Pavan, Bruno Vidotto, braća Silvio i Gino Gnot, Gino Medelin Scuvita koji već ima u partizanima brata Domenica. »Scuvita« dolazi na sastanak noseći sa sobom veliki revolver pogodan za muzej, sa cijevi koja je bila duga skoro kao ona od puške, a uz to i zardala, vjerojatno ostatak

Važnije akcije što su ih na području između Rovinja i Pule prije osnivanja bataljona »Pino Budicin« izvele 3. Rovinjska četa, minerska grupa Mattea Benussi Cia i 4. talijanska četa, preteča talijanskog bataljona (studeni 1943. — ožujak 1944)

napoleonske ekspedicije u Istru od prije više od sto godina. Ali u tim trenucima dobro je svako oružje i Medelin »Scuvita« ga skriva ispod ogrtača kao dragocjenost. Osim toga ovaj revolver, predmet šale cijele čete, ima samo jedan metak, velik kao tane teškog mitraljeza, s gornjim vrhom prekrivenim natučenim olovom. Morat će nestati jednoga dana kada će u blizini Limskeg kanala, nespretnim rukovanjem izbaciti velikom bukom svoj metak, probijajući dlan mladog borca Bruna Vidotto i pogadajući dalje kožni opasač jednog drugog partizana.

U svome ratnom dnevniku 9. ožujka 1944. Giordano Paliaga, jedan od novih »regruta«, zabilježio je:

»Ostavili smo svoje domove da bi došli do partizanskih jedinica. Dogovorili smo se da se sastanemo u borovoj šumi iza (nečitljiv toponim, n. a.). I tamo smo se našli. Polazimo prema Campo Longo gdje netko čeka dolazak nove omladine. Polazeći od C. Longa predveče, uputili smo se prema šumama gdje smo našli jednu četvu i priličan broj drugova. U ovo prvo veče bilo mi je čudno što smo jeli iz velikih posuda, zajedno, u grupama po osam ili deset. Nakon kratkog vremena formira se Prva talijanska četa.«

Novi dobrovoljci nalaze se poredani zajedno s drugim omladincima iz Rovinja, Bala i Vodnjana, na maloj čistini Monte Paradisa, na oko petnaest kilometara od grada.

Na zboru je prisutna minerska grupa Mattea Benussija Cia u kojoj su bili Giorgio Bognar, Abbà, Simetti i drugi pored ostalih rovinjskih rukovodilaca, a to su bili: Giusto Massarotto, Anton Pavlinić, Mario Hrelja, Antonio Buratto, Tino Lorenzetto, Romano Malusà, Francesca Bodi. Bilo je i drugih drugova, također Talijana, ali porijeklom iz drugih regija, koji se već nekoliko mjeseci bore u redovima naše NOV: bivši vojnici kraljevske vojske koja se raspala u rujnu 1943. g., zadojeni dubokim antifašističkim osjećajima.

Postrojenim i naoružanim borcima govori Giusto Masarotto, koji svečano objavljuje osnivanje nove jedinice, dodajući da će »četa u znak poštovanja mučeništva heroja Pina Budicina, nositi njegovo ime«. Massarotto je zamijenio Budicina na dužnosti sekretara Kotarskog komiteta Partije.

Po završetku svečanosti, podijeljen je vanredan obrok s novim partizanima, po grupama od pet-šest ljudi oko velikih lonaca. Iza toga, narodno veselje s logorskom vatrom i borbenim pjesmama naučenim u ilegalnosti: »Avanti, compagni, si leva ...« (Naprijed drugovi...), »Insorgiam è l'ora di riscossa« (Ustajmo, došao je čas), »Per montagne e verdi piani« (Planinom i dolinom) ...

Počelo je, zaista, vrijeme drugog masovnog ustanka talijanskih antifašista, pozvanih na okup da se bore u svojim vojnim jedinicama protiv okupatora.

Kasnije su određeni rukovodeći kadrovi čete, koja postaje 4. četa Prvog istarskog bataljona: komandir Gioacchino Jugo, politkomesar Luciano Simetti.

Počinje nova etapa.

GLAVA VI

HRABRI PREPADI

Zajedno sa četom »Budicin« bori se gotovo cijeli Rovinj; srce mornarskog gradića složno kuca sa 'srcima njegovih sinova i duhovno je s njima, u šumi. Rovinjski borci, koji su povezani s gradom zbog snabdijevanja i pomoći, osjećaju se sada više nego ikada vezani za svoje obitelji i, operirajući skoro stalno u okolici, često i rado zadaju svoje udarce neprijatelju u gradu. Vršu akcije i u drugim mjestima.

Rovinj ih najviše poziva. Četa, sa svoje strane, postaje polazna točka i jak magnet za nove borce za slobodu.

Prvi plijen — lijekovi

Dvije akcije izvršene su skoro istovremeno i na mjestima međusobno vrlo blizu, a uz podršku i učešće ilegalne organizacije iz Rovinja. Nakon što su uspostavljene veze s »ilegalcima« u gradu i nakon što su izvršene pripreme u njihovim najsitnijim pojedinostima, četa se uveče 22. ožujka dijeli u dvije kolone, te se upućuje prema gradu. Zadaci su slijedeći: preuzeti veliku količinu sanitetskog materijala i lijekova u Bolnici S. Pelagio na istoimenom rtu nasuprot luci Valdibora; organizirati bijeg iz karabinjerske kasarne rovinjskih omladinaca koje su nedavno regrutirali Nijemci.

Jedna grupa iz čete mora pomoći organizatorima bijega, drugoj je povjereni izvršenje tzv. »sanitetske operacije«. Akcije se moraju izvršiti istovremeno, da bi u potpunosti uspjele, inače bi se Nijemcima dalo vremena da interveniraju i da spriječe jednu ili drugu akciju.

Zapravo, operacija u bolnici je već ranije planirana. Bilo je već i pokušaja, ali je uvijek nešto nepredviđeno odgodilo izvršenje te akcije, a plijen koji je do sada prikupljen putem raznih kanala bio je skroman. Sada je odlučeno: treba prisvojiti ne samo nekoliko kilograma, već nekoliko kvintala svakovrsnog bolničkog materijala.

Zna se da su u S. Pelagiju skupljene skoro sve sanitetske zalihe koje su preuzete od vojnih skladišta u Puli nešto prije kapitulacije Italije i kojima su se napunila skladišta i podrumi svih bolničkih zgrada u Rovinju; ali se

isto tako zna da ova roba tako skupocjena za partizane, polako nestaje: Nijemci stalno uzimaju velike količine, a saznalo se da će uskoro odnijeti mnogo toga. Ovome treba učiniti kraj.

Pothvat se ne smije odgađati.

Rukovođenje akcijom povjereno je drugu Antoniju Brajkoviću iz Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora, dok su partizansku skupinu vodili drugovi Antonio Abbà i Gianni Naddi.

Operacija nije laka. Bolnica je uvijek pod okom njemačkih patrola i karabinjera, koji obično dolaze na mjesto iznenada. A ne radi se o tome da treba uzeti na brzinu samo neki paket, već treba isprazniti cijela skladišta. Zadatak olakšava noćni stražar Francesco Giuricin, suradnik pokreta, koji pozna u tančine ključne punktove za dolazak do skladišta; pribavio je ključeve i obavijestio o vremenu kada obično dolaze patrole.

Prijenos koji je najprije izvršen kolima do mjesta do kojih su ona mogla stići, a potom na leđima po neprohodnim puteljcima, traje skoro cijelu noć. Ujutro, 23. ožujka, prvi veliki paketi materijala, uvijeni plavim papirom, svrstavaju se u logoru talijanske čete odakle će se uputiti partizanskim bolnicama kojima su neophodno potrebni. Među plijenom se nalazi i jedan kompletan uređaj za operacionu salu.

Dok se u logoru odvija posao oko sanitetskog materijala, u vrevi i oduševljenju, nailazi druga kolona još bučnija i mnogo brojnija od one koja je krenula. Zajedno sa »starima« došli su i novi partizani: regruti koji su pobjegli iz njemačke kasarne.

Oni iz »Landschutza«

U »Glasu Istre« je objavljeno:

»Sa svih strana naše Istre dolaze stotine novih boraca. Iz samog grada Pule i okolice stupilo je u redove NOV 410 dobrovoljaca. Iz Rovinja stiglo je u talijansku četu 'Giuseppe Budicin' 30 drugova.

Uskoro njemački zločinci neće više odvoditi ljude iz istarske zemlje. Istra postaje svjesna da su samo u općem narodnom ustanku njezin spas i sloboda.«¹

Kako su uspjeli napustiti kasarnu omladinci tzv. teritorijalne zaštite (*Landschutz*) koja bi po zamisli njemačkog gauleitera trebala »braniti« Istru? Odgovaraju dva glavna organizatora bijega: Giuseppe Turcinovich i Arialdo Demartini,² koji su se istovremeno upitali: od koga bi se Istra trebala braniti? Pitao se to i narod kada su se na zidovima Rovinja pojavile obavijesti o mobilizaciji, i svi su shvatili: naši se sinovi šalju protiv drugih naših sinova, partizana.

Da bi osigurali odaziv omladinaca njemačka komanda pribjegava sistemu batina i laži. S jedne strane nastoji da ih umiri dajući im na znanje da će služiti isključivo na području Rovinja za održavanje javnog reda, s druge strane prijeti represalijama prema obiteljima onih koji se neće odazvati u

¹ Br. 11 od 1. travnja 1944.

² Svjedočanstvo u reviji »Panorama« br. 6 od 31. ožujka 1964: »La via della libertà« (Put slobode).

određenom roku. Pod ovom prijetnjom oko osamdeset omladinaca odaziva se pozivu.

»7. ožuj'ka ujutro našli su se ispred 'Dopolavora', svi s izrazom lica kao da idu na sprovod. Među njima su bili i neki sinovi poznatih rovinjskih fašista koji su odmah osjetili da su okruženi otvorenim neprijateljstvom ... Od njih osamdeset, proglašeno je kao sposobno za vojsku četrdesetak, koji su odvedeni u bivšu kasarnu karabinjera. Odjeveni u nove uniforme s istarskim grbom u obliku koze na desnom rukavu i natpisom 'Landschutz' (što su Rovinjci odmah krstili u svom dijalektu terminom 'slanso'), omladinci su povjereni jednom 'maisteru' (starijem vodniku) čija je uloga morala biti sigurno više politička nego vojna. Mobiliziranima nije dato oružje: trebalo ih je prije 'obraditi'...«

Ali postoji netko koji se bavi drugom »obradom«. Neki omladinci su se odazivali po posebnom naređenju ilegalne organizacije, kako bi mogli ispitati osjećaje omladinaca i pripremiti ih za bijeg. Nakon nekoliko dana, Turcinovich, Demartini i Riccardo Daveggia (oni su bili zaduženi) bili su u stanju da izvijeste kako se omladinci neće ustručavati da se upute u šumu, pod uvjetom da bijeg ispadne kao otmica od strane partizana. Žele izbjeći odmazde protiv svojih obitelji.

U sporazumu s organizacijom, izrađen je plan bijega, dok spomenuta trojica odgovornih nastavljaju svojim radom među mobiliziranima. Nakon desetak dana situacija se može smatrati sazrelom. Da se ne bi izazvale sumnje, omladinci se pokazuju discipliniranijima, na veliko zadovoljstvo »maistera« koji vjeruje da su to prvi rezultati njegovog »odgojnog« djelovanja. I doista, načinje i pitanje »partizana« protiv kojih se treba boriti i koje treba uništiti... Vidi se da se Nijemcima žuri. S druge strane omladinci počinju biti nestrpljivi: u kasarni su već dva tjedna, a »slanso« im je preko glave.

Bijeg regruta

Najzad, određeni su datum i mjesto sastanka s partizanima: u noći između 22. i 23. ožujka. Dajemo opet riječ učesnicima:

»Oni koji su trebali pobjeći, bili su pripremljeni. Drugi nisu ništa znali ... U 22 sata dat je znak za akciju. Trebalo je postupati maksimalnim oprezom bez i najmanje buke. 'Maister' je spavao u jednoj sobi do vojničke spavaonice, od koje je bila odvojena tankim slojem opeka. U istoj zgradi, na posebnom ulazu bila je komanda 'Feldpolizei'...

Prema dogovoru organizatora trebalo je prije svega svladati prepreku stražara. One noći bili su na straži Mimi i Nino. Prvi je bio neodlučan, drugi je prihvatio da bježi, pa je zadužen da pazi na svog druga...«

Giordanu Chiurco dodijeljen je pištolj sa zadatkom da pazi na četvoricu sinova fašista i da ih ne ispušta iz vida; Demartini i Daveggia moraju otvoriti put, te prvi napustiti kasarnu zajedno s omladincima iz drugog kata. Turcinovich će povesti ostale. Svima je naređeno da odnesu deke i po mogućnosti oružje iz stražarnice; drugog nema u kasarni.

Prvi kreće Demartini, i s njime još 19 omladinaca. Silaze niz stepenice bosi sa cipelama i prtljagom u rukama. Stražar Mimi drhće 'kao list na vjetru. »Pazi — šapne mu na uho Arialdo Demartini — kasarna je opkoljena od

partizana i ako progovoriš, mrtav si.« Grupa se upućuje tiho kroz aleju,³ prema mjestu sastanka s partizanima.

Nekoliko minuta kasnije upućuje se i Turcinovich s oko petnaest omladinaca koji napuštaju kasarnu, nakon lažne uzbune, uz čuđenje onih koji su ostali. Sa sobom odnose deke i tri puške.

Dvije grupe se sastaju na puteljku ispod zidova bivšeg Salezijanskog oratorija: to je dogovoreno mjesto za sastanak partizana. Među bjeguncima se nalaze: Riccardo Daveggia (poginut će tri mjeseca kasnije kao komesar čete), Giordano Chiurco, Giovanni Nino Quarantotto zvan Gorilla, Antonio Veggian Nino, Giuseppe DaMno, Nicolò Budicin, Eugenio Rocco zvan Stila, Andrea Quarantotto (poginut će početkom travnja 1945. pred Ogulinom), Giovanni Bulesi zvan Malon (poginut će i on), Pietro Benussi, Antonio Colli, Giordano Paliaga (Cién), Marcello Barzellato, Nicolò Cherin, Bruno Caenazzo, Giovanni Giotta i Mato Matošević.

Udvostručena četa

U očekivanju partizana, omladinci su se počeli uznemirivati. Određeno vrijeme je već prošlo, a partizana nema; opasno je zadržavati se dulje na mjestu, mogla bi proći njemačka patrola, možda je u kasarni već dat znak uzbune. Odjednom se začuje povik: »Stoj«. Zapovijed, koja znači »alto là« (ali Talijani ne razumiju), prekida noćnu tišinu i krv se sledila onima koji još nisu bili partizani. Prije no što je dato bilo kakvo objašnjenje, neki su već kao strijele preskočili suhi zidić i živicu kupine i dali se u bijeg da pobjegnu od njemačke patrole, iako je to, u stvari, bila grupa partizana. Nakon što je nesporazum razjašnjen, redovi se nanovo sastavljaju. Novi drugovi bratski su pozdravljeni, veterani čestitaju dobar uspjeh nove »šale« koja je priređena okupatorima.

Četa »Budicin« je skoro udvostručena. Stari i novi partizani u koloni nestaju u noći.

Dvadeset četvrtog ožujka ujutro, munjevito se u Rovinju raširila vijest da su partizani »ukrali« mladiće iz »slanse«. Ali svi shvaćaju da su mladići pobjegli i zadovoljni su. Međutim Nijemci su razjareni a ujedno i uplašeni. Rano ujutro zatraženo je pojačanje iz Pule: jedna pješadijska jedinica postavljena je u predgrađe, dok brojne patrola kontroliraju ceste i ulice. Očigledno, komanda garnizona u Rovinju ne osjeća se više sigurnom. Partizani su se usudili oteti »njihove« ljude. Ovoj su priči Nijemci povjerovali i zato što su oni koji su ostali kao malobrojna grupa mobiliziranih, da ne bi zašli u još veći zaplet, potvrdili tu priču: da su partizani ušli u kasarnu uperenim oružjem, prisiljavajući omladince da ih slijede, a da su se oni, svjedoci uspjeli sakriti. Istog dana upućeni su u Trst.

Toga dana sastaje se Kotarski komitet KPH iz Rovinja. U izvještaju te organizacije, koji nosi datum 24. ožujka 1944. navodi se između ostaloga:

»Na području kotara imamo oko 129 mobiliziranih od kojih 58 Talijana. Danas je u Rovinju izvršena jedna akcija, pa su u partizane otišla još 23 omladinca koji su bili mobilizirani od strane Nijemaca. Bili su već uniformirani

³ Danas se zove Omladinska aleja.

i izašli su sa dekama i prtljagom. Oni su odmah uključeni u sastav talijanske čete, tako da se broj Talijana penje na 152 ... Rasturili smo dva puta letke, prvi put apelirajući na mlade i na majke, a drugi put pozivajući ih da se ne odazovu neprijateljskoj mobilizaciji i hrabreći ih da pređu u naše redove partizana..»⁴

Čitajući ovaj dokument, postaje nam jasno da oni koji su se kroz ono kratko vrijeme uputili u partizane nisu svi stupili u četu, tj. Talijansku četu »Budicin«. Da je tako bilo, oni bi brojčano prevazišli snagu jednog bataljona, koji je u NOV-i u ono vrijeme brojio oko 100—120 ljudi. Zna se da je u ožujku došlo do masovnog stupanja u Narodnooslobodilačku vojsku novih boraca koji biraju frontu slobode da bi izbjegli mobilizaciju okupatora. Nijemci su, naime, nakon godišta 1920. do 1922, počeli pozivati u vojsku i godišta 1923, 1924. i 1925. Ranije navedeni izvještaj Kotarskog komiteta KPH od 24. III 1944. spominje i ovo pitanje, te kaže da neprijatelj »nastoji stvoriti povoljnu situaciju za mobilizaciju godišta 1923, 1924. i 1925. Da bi uspjeli, počeli su širiti glasine o stalnim pročešljavanjima, da bi uplašili omladinu, a naročito roditelje, sa ciljem da šalju svoje sinove Nijemcima. Nacisti zasni- vaju svoju politiku sve više na nacionalnoj mržnji.«

Brodica bačena u zrak

Praktično, zadržavajući se na stanju u samom Rovinju, kada se uzmu u obzir ljudi koji su povećali redove NOV-e i oni koji u gradu nastavljaju radom u ilegalnim grupama i u političkim organizacijama, ima nekoliko stotina boraca narodnooslobodilačkog pokreta. To se isto može reći npr. za Vodnjan, Bale, Pulu, Poreč, Vrsar i Buje koji su u to vrijeme pretežno nastanjeni talijanskim stanovništvom.

Rovinj, već prije rata poznat kao »crveni bedem« ili »Mala Moskva«, daje primjer. Akcije iz dana u dan slijede jedna za drugom. Još nije utihnuo odjek dviju velikih akcija u bolnici i u kasarni, kada se 25. ožujka ponovno pojavljuju partizani. Jedna akcija koju je izvršila minerska grupa opisana je u listu »Il Nostro Giornale«:

»25. ožujka borci Talijanske čete 'Giuseppe Budicin', zaustavljaju motor- nu brodicu punu vina i materijala za neprijatelja. Čamac je bio prisiljen da se približi obali i njegov teret je zaplijenjen. Nakon toga neprijateljska brodica je dignuta u zrak. Uspomeni na druga Budicina dostojno se daje počast stalnim odvažnim akcijama hrabre čete koja nosi njegovo ime.«⁵

Vrlo jednostavno i s umjerenim riječima, ali sa malo više detalja, događaj je zabilježen u dnevniku Giordana Paliaga, jednog od učesnika:

4 Original se nalazi u Zavičajnom muzeju u Rovinju. Tekst je djelomično objavljen u »Quaderni II« u 1972. g. od strane Centra za historijska istraživanja iz Rovinja, str. 27. Skrećemo pažnju čitaocu da je u dokumentu jedna računska greška. Pribrajujući 58 talijanskih boraca (od 129 mobiliziranih) novim 23 pobjeglim iz njemačke kasarne, dolazi se do broja 81 Talijan. Nije zato točno, »da se broj Talijana penje na 152«. Toliko ih ima ukupno, starih i novih, Talijana i Hrvata. To je potvrđeno u dva zapisnika Kotarskog NOO Rovinj (objavljenih od strane Vjekoslava Bratulića u monografiji »Rovinj- sko Selo«, izd. Jadranski institut JAZU Rijeka, Zagreb 1959). U zapisniku sa sastanka od 27. travnja 1944. g. čitamo: »Do sada je mobilizirano ukupno 197 osoba, od kojih 94 Talijana.« (str. 191), a u onom od 2. svibnja 1944 (str. 196) kaže se: »Od zadnjeg sastanka do danas pristupilo je 9 Talijana i 5 Hrvata. Ukupno 211, od kojih 103 Talijana.« Najzad, 1. kolovoza 1944. g.: »Osobe mobilizirane u ovim danima, 10. Ukupno mobilizirano u kotaru, 247, od toga 115 Talijana.«

5 Br. 9 od 30. travnja 1944. g.

»Jednog lijepog dana zaustavili smo jednu brodicu punu vina, koja se kretala prema Puli i koja je vozila 240 hl bijelog vina za gospodu Nijemce. Veliku količinu vina smo sakrili, a brod digli u zrak. Posada od tri čovjeka odvedena je u šumu. Jedan je bio iz Rovinja, drugi mladić iz Pule, republikanski fašista i treći, trgovac vina na veliko, koji je sa sobom imao 40 tisuća lira.«

Zapljena motorne brodice bila je plod prave »gusarske akcije«. Cio i njegovi ljudi, uzevši jedan mali čamac na vesla, uputili su se prema brodici na oko sto metara od obale, te su joj presjekli put. Došavši na oko dvadesetak metara udaljenosti, naredili su posadi da stane, prisiljavajući je da usmjeri brodicu prema obali. Bačve vina su se poslije prekrcale uz pomoć nekih seljaka iz tog područja.

Završivši akciju uništenjem motorne brodice, borci čete biraju svojevoljno i jednoglasno za svoga komandira Milana Iskru. Po narodnosti Hrvat, to je čovjek koji je do sada vršio dužnost kurira i vodiča jedinice pokazujući se hrabrim, odlučnim, hladnokrvnim i spretnim, ukratko sposobnim da se izvuče iz najkompliciranijih situacija. Naprotiv, »svrgnut« komandant, Talijan, nije uvijek bio čvrste ruke. Talijanski su borci na taj način proveli u praksu demokraciju, bez čekanja odluke od strane više komande koja, međutim, prihvaća skoro uvijek volju koja je izražena odozdo.

U tom razdoblju, krajem ožujka, jedna grupa čete »Budicin« izvodi odvažnu akciju u Balama likvidirajući dva Nijemca. Izvršioци su Otelio Barbetti iz Bala, Alessandro Toffetti i Gildo Biasiol iz Vodnjana. Biasiol priča:

»Bili smo na položaju na cesti Rovinj—Bale, u blizini Bala i čekali smo fašiste ili neko njihovo motorno vozilo. Kako nitko nije prolazio i sve je bilo mirno, neki su od nas odlučili da časkom navrate u Bale da se nabavi malo duhana. Išao sam ja, Barbetti i Toffetti. Bilo je 16 sati kada smo stigli u selo i, nakon što smo nabavili duhan i za ostale drugove, zaustavili smo se u gostionici da organiziramo jedan skup gdje bi govorili prisutnima. U ono vrijeme u Balama nije bilo neprijateljskog garnizona. Odjednom ljudi su počeli bježati vičući: 'Nijemci, Nijemci! Raspitali smo se o čemu se radi i saznali da su se dva njemačka vojnika, jedan poručnik i jedan vodnik koji su dolazili iz utvrđene Barbarige, nalazili u jednoj kući u selu. Pošto smo saznali u kojoj su kući bili, upali smo iznenada s namjerom da ih zarobimo. Međutim, kada smo uperili oružje na dva Nijemca, vodnik je munjevitim pokretom dohvatio cijev Toffettijeve puške. Reagirao sam smjesta pucajući iz pištolja i s dva metka pogodio vodnika, dok je Barbetti ubio poručnika. Sve se odigralo u jednom trenu. Završivši akciju, nakon što smo pokupili uniforme, oružje i dokumente dvojice Nijemaca, uputili smo se natrag. Drugovi su očekivali samo duhan, a mi smo donijeli daleko skupocjeniji plijen.«⁶

⁶ Svjedočanstvo predato 14. IV 1974. Lucianu Giuricinu za Centar za historijska istraživanja u Rovinju. Gildo Biasiol živi i danas u Vodnjanu.

OSNIVANJE I POČETAK DJELOVANJA BATALJONA (od 4. travnja do kraja svibnja 1944.)

GLAVA VII

SVEČANOST NA STANCHI BEMBO

Krajem ožujka stupanje novih boraca u redove istarskih jedinica postaje masovno. Pored onih koji su ojačali redove čete »Budicin«, mnogi se priključuju jedinicama koje su se okupile na Učki, gdje se u isto vrijeme kada se održava i Prva oblasna konferencija Antifašističke omladine Istre, 1. travnja 1944. osniva Prva istarska brigada »Vladimir Gortan« s tri bataljona i tri samostalne čete s ukupno 683 borca. Istodobno su formirani Prvi partizanski odred »Učka« i Drugi pulski odred.

U izvještaju Oblasnog komiteta KPH za Istru od 22. ožujka 1944. upućenom Centralnom komitetu KP Hrvatske navodi se: »U partizanske redove dolazi dnevno oko 100 omladinaca«, tako da je u nekoliko dana broj dobrovoljaca prešao brojku od 2000.¹ Izvješćuje se, nadalje, da je u sastavu Oblasnog agitpropa osnovana i sekcija na talijanskom jeziku, koja je, osim brige oko objavljivanja lista »Il Nostro Giornale« (izlazi od 8. prosinca 1943) štampala razne brošure. Talijansku štampu objavljuju i sekcije Agitpropa Buzeta i Pule.

U izvještaju od 23. travnja 1944. dostavljenom od strane štaba 5. operativne zone za Istru — potpisanom od komesara Jože Skočilića — komesaru XI korpusa Hrvatske, prikazuje se politička i organizaciona situacija u istarskim partizanskim jedinicama i, općenito, situacija na poluotoku. Oružane akcije, iznosi izvjestitelj, doprinijele su ubrzanju mobilizacije novih boraca, i same jedinice postale su »prilično aktivne«. Razdoblje ožujak i početak travnja definirano je kao razdoblje »maksimalnog elana naših jedinica, bilo po organizacionoj konsolidaciji, bilo po vojnim i političkim inicijativama«; kao razdoblje i polet koji označuju »početak osnivanja jakih vojnih jedinica«. »Samo u drugoj polovici ožujka mobilizirano je oko dvije tisuće boraca koji su upućeni preko«, a s tim izrazom »preko« podrazumijevaju se Hrvatsko primorje, Gorski kotar, Lika i Žumberak, kao što je vidljivo iz izvještaja štaba 13. primorsko-goranske divizije komandi XI korpusa (9. travnja i 11. travnja). Dolazak iz Istre postaje toliko masovan, da se iz »preka« traži da se do dalj-

¹ Original kod Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, registriran pod br. 1 1-F-SK 1951.

lije obavijesti borci ne šalju. »Nakon što smo kompletirali redove naših jedinica, ostalo je oko 1000 Istrana kojima nemamo što dati jesti, pa smo ih kroz Karlovačko područje uputili u Liku«, izvještava štab 13. divizije. U izvještaju posebno se podvlači intenzivna aktivnost 2. pulskog odreda u kojem, krajem ožujka, ratuju već tri talijanske čete, 1. 2. i 3. četa Prvog bataljona, koje se pretvaraju u samostalni bataljon 4. travnja. O tome komesar Operativnog štaba za Istru piše tri tjedna kasnije:

»U II odredu imali smo već ranije formiranu talijansku četu koja se brzo popunjavala, te smo kod formiranja odreda pristupili i formiranju jednog talijanskog bataljona kojemu smo dali ime 'Pino Budicin'. Drug, čije ime nosi bataljon hrabro je poginuo u borbi s okupatorom i zaslužio je da njegovo ime nosi I talijanski bataljon u Istri. Ovaj drug bio je vrlo popularan. Poginuo je kao sekretar K. K. (Kotarskog komiteta KPH, n. a.) Rovinj. Formiranje talijanskog bataljona..., ali je isto vrlo dobro odjeknulo u redovima talijanskih rodoljuba.«²

Narodno slavlje

Bataljon je osnovan na stanciji Bembo, i događaj se pretvara u pravo narodno slavlje. To nam svjedoče »preko dvije stotine radnika, seljaka, ribara, muškaraca i žena iz Rovinja i okolnih sela, koji pozdravljaju borce i ostaju s njima slaveći.³

Na mjesto zbora borci su stigli u toku noći i ujutro rano iz raznih sektora razmještaja: iz područja Spadiniga, Lima, M. Torre itd. Stancija je usred šume. Iz Rovinja, nakon nekoliko kilometara bijele ceste prema Balama, ide se uskim kolnikom između visokih vijugavih živica usred šikara i hrastovih šumica. Što se ide dalje, to šikare postaju gušće i neprohodnije, izmjenjuju se sa šumicama, malim čistinama i tu i tamo, kojim »jezerom« stajaće vode. Vrlo pogodan teren za postavljanje zasjeda neprijatelju. Na četiri kilometra udaljenosti od ceste evo jedne prostrane čistine sa pozadinom od starih hrastova i male skupine kuća izbljedjelih crvenih ili sivih krovova: prava oaza između tolikih šuma u kojima su jedini stanovnici vjeeverice, fazani i zečevi.

Borci su većinom Rovinjci, ali ima omladinaca i iz drugih krajeva Istre — posebno iz Vodnjana i Bala — zajedno s bivšim vojnicima talijanske vojske koji su odabrali put u šumu umjesto da idu u službu fašista i Nijemaca.

Većina je odjevena u vojne uniforme, netko makar samo u bluzi, netko drugi u vojnim hlačama i »civilnoj« jakni, ali svi s partizanskom kapom. U cjelini ostavljaju utisak čvrste vojne formacije: oružje imaju, znaju ga upotrebljavati a odanost i oduševljenje im ne nedostaju.

U vrijeme osnivanja, bataljon »Budicin« postaje 3. bataljon 2. pulskog odreda Pete operativne zone (Istre).

Svečanosti prisustvuju predstavnici raznih političkih organizacija narodooslobodilačkog pokreta Istre, brojni politički rukovodioci iz Rovinja i okolice a, kao predstavnici Operativnog štaba za Istru, drugovi Vinko Brnčić i Ivan Defrančeski, komandant, odnosno politkomesar Pulskog odreda, zajedno

² Citirani dokument objavljen je u 26. knjizi, V tom, »Zbornik dokumenata«, dok. 103, str. 500—518. Original na strojopisu, na hrvatskom jeziku, čuva se u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, reg. br. 12-1/10. k. 1321 A.

³ Iz jednog rukopisa Milana Iskre, Rovinj, siječanj 1964, sačuvanog u Centru za historijska istraživanja u Rovinju.

s rukovodiocem sanitetske službe Odreda, doktorom Paolom Sfecci koji će herojski poginuti početkom svibnja.

Prvi vcjni rukovodioci

Prisutnim borcima (oko 120), podijeljenih u tri čete od po oko 40 ljudi svaka (prvi sastav bataljona), obraća se komesar Odreda. Defrančeski ih potiče »da daju sve za postizavanje onih ideala pravde i nacionalne i socijalne slobode za koje je nedavno herojski žrtvovao svoj život Pino Budicin«. Govore i drugi politički rukovodioci i slijedi čitanje zapovijedi o imenovanju štaba:

Komandant bataljona Giuseppe Alizzi, Sicilijanac, bivši poručnik talijanske kraljevske vojske, stupio u redove NOV-e u rujnu 1943; politički komesar Luciano Simetti, jedan od prvih partizana u Rovinju, ranije komesar 1. talijanske čete Prvog istarskog bataljona; zamjenik komesara Antonio Buratto, ranije sekretar omladinske organizacije u Rovinju; operativni oficir Antonio Abbà, Rovinjac, ranije član minerske grupe i zamjenik komandira 1. talijanske čete.

Prva četa: komandir Milan Iskra, komesar Giorgio Pascucci; Druga četa: komandir Nando Sasso (Furlan), komesar Benito Turcinovich; Treća četa: komandir Deotto (Riječanin), komesar Riccardo Daveggia.

Imenovanja bit će potvrđena sa Zapovijedi br. 29 od 15. travnja 1944, dokumenat 273/44 Operativnog štaba za Istru, prema kojem se potpuno mijenja sastav 2. partizanskog pulskog odreda koji od sada ovako izgleda: Prvi bataljon s borcima 1. i 3. čete i sa 6. četom ranije postojećeg 1. istarskog partizanskog bataljona; Drugi bataljon s borcima 2. i sa 5. i 7. četom ranije postojećeg 2. istarskog partizanskog bataljona; Treći talijanski bataljon »Pino Budicin« sa svim borcima talijanskih četa 1, 2, i 3. ranije postojećeg istarskog partizanskog bataljona.⁴

Sada se talijanski bataljon sastoji od tri čete, jednog voda izviđača i jednog voda za razne službe. Isto tako u sastavu bataljona se nalazi minerska grupa pod vodstvom Mattea Benussi Cia, iako ista djeluje samostalno.

Početni sastav komandnog kadra u štabu, odmah da se kaže, bit će često mijenjan i premještan, bit će izmjena u horizontalnom i vertikalnom pravcu, pa neće uvijek biti moguće rekonstruirati kronološkom točnošću (i zato jer su dokumenti izgubljeni) kretanje vojnih i političkih kadrova bataljona.

U sjećanju jednog od preživjelih drugova iznosi se sastav prve »desetine« prvog voda prve čete. U grupi »prvih«, u sastavu postrojenog bataljona na stanciji Bembo nalaze se: Nino Radecca, desetar (poginuo), Valerio Cettina (nestao), Angelo Dobrić (deportiran u Njemačku i srećom se vratio živ), Abramo Drandich, Angelo Succamillo (umro), Giovanni Gobich »Genio«. To je njegovo sjećanje.

No, tko može da pamti sve komandire i komesare koji su se redali na čelu četa? Može se samo pokušati dati jedan opći pregled: Milan Iskra, Nando Sasso, Deotto, Quintilio Privileggio, Pietro Lorenzetto, Spartaco Zorzetti, Domenico Medelin, Bruno Caenazzo, Ermanno Siguri, Arialdo Demartini, Gau-

⁴ U »Zborniku dokumenata«, knjiga 26, tom V, dok. 63, str. 287—289. Originalni dokument nalazi se pri Vojnoistorijskom institutu u Beogradu, reg. br. 20-3/8 K. 1321, u Arhivu Komandi i jedinica NOV-e Hrvatske i Istre i jedinica IV armije NOV-e.

denzio Bresaz, Antonio Calvia, Mario Puhar (Pocari), komandiri čete; Luciano Simetti, Giordano Paliaga, Riccardo Daveggia, Benito Turcinovich, Domenico Biondi, Francesco Sponza, Giorgio Angelo Pascucci, Diogene Degrassi, Ferruccio Pastrovicchio, Alberto Szabo, komesari čete.

Može se navesti i spisak drugih vojnih starješina, ali svjesni da isti nije potpun: Angiulli, Carlo Filipić, Fernando Moscheni, Francesco Delcaro, Renato Matticchio, Andrea Quarantotto, Romano Toffetti, Ferruccio Pastrovicchio, Giordano Chiurco, Eugenio Rocco, Pietro Sponza, Aldo Sponza, Giovanni Cerin, Giacomo Poropat, Leo Parmigiani, Pietro Benussi, Antonio Scocco, Alberto Szabo, Alfredo Gommi, Nino Vuolo, Otello Pellegrin, Venanzio Rovina, Vittorio Geromella, Pietro Leonardelli, Francesco Cerlon, Giovanni Demori, Ferruccio Golessi, Ferruccio Alberti, Basilio i Renato Kalčić, Andrea Cerlon, Bruno Colombin, Guido Segando, Nicolò Budicin, Francesco Curto, Gino Bassanese ...

Doduše, pisari bataljona — a među njima i Mario Deltreppo, vrlo savjestan, koji je taj »posao« naučio u talijanskoj vojsci — unosili su sve u svoje spiskove; mnogi borci pobrinuli su se da zabilježe važnije stvari u svojim dnevnicima; ali rat je rat. Simetti, koji nastoji da stvori malu ličnu arhivu i koji, posebno, bilježi važnije događaje, piše u svome dnevniku:

»U Lokvama, u travnju 1945. jedna topovska granata odnijela mi je torbu i papire; jedva sam ostao živ. I sam bataljon je u toku rata izgubio tri puta svoju arhivu.«⁵

Zakletva i ručak

Po izvršenoj smotri postrojenoj jedinici je predata ratna zastava, talijanska trobojnica sa crvenom petokrakom zvijezdom koju su s ljubavlju izradile žene Rovinja. Na kraju slijedi zakletva koju borci glasno skandiraju (riječ po riječ: »... borit ćemo se svim našim snagama i, ako bude potrebno, dat ćemo i život za slobodu naroda«.⁶

Na čistini stancije, bataljon ne prisustvuje svečanosti u svom punom sastavu. Neke patrole su isturene na straži, a poneki dijelovi jedinice treba još da stignu na zbor. Ali glavnina je tu i na zapovijed »Voljno« počinje slavlje, ilz seljačkih kuća djevojke su iznijele ručak. Što se jede? Za tu priliku pripremljen je poseban ručak od »gnocchi« (valjušci) — sjeća se, npr. Arialdo Demartini — ali ima pomalo svega, sjećaju se drugi: maneštra pašta-fazol, kupus, »jota« (kupus i grah sa suhim mesom), pa čak i gljive s mesom (za komandante — šali se Milan Iskra): objed je raznovrstan jer su različite i kuhinje.

U kući seljaka Vinka Cetine, baš na kraju čistine, vrlo se često pripremala hrana za partizane koji su se ranije zadržavali pojedinačno i u grupama u tom prijateljskom prihvatilištu, »i onima od 'Budicina' dali smo da jedu, ono

⁵ Vidi bilješku 2. Osim dokumenata, navode se intervjui s bivšim komandantom Milanom Iskrom i s bivšim komesarom Lucianom Simettijem: ovaj je stari antifašistički borac koji se našao u partizanskim redovima još u proljeće 1943. g., kada je s još nekim drugovima, među kojima i Antunom Pavlinićem, dezertirao iz talijanske vojske.

⁶ Vidi bilješku 2. i 3. Kao datum zakletve označen je također iz nekih izvora 5. travanj. To potvrđuju Pietro Benussi, Francesco Sponza i Bruno Caenazzo u svojim sjećanjima, ali osporavaju Demartini i neki drugi borci.

što smo mogli. Ali kad ih je bilo previše, onda smo angažirali kurire. Uspostavljena je veza s okolnim zaseocima i seljaci bi poslali hranu za nove borce».⁷

Jedan nezaboravan dan i za Cetinu, čovjeka naviknutog na partizane, i za njegovu drugaricu koja nije svjesna onoga što se događa pred njezinim očima. Pita muža, koji je, vrativši se iz šume gdje je sjekao drva, »čuo pjesmu i svirku nekih harmonika koje su se čule s više strana«. To su novi partizani, odgovara, a Talijani su. Žena potvrđuje. Talijani, uvijek veseli ti Talijani! I ne mogu bez muzike.

Puške i harmonike

I zaista, poneki borac, pored puške, donio je i harmoniku. Tako Eugenio Rocco, s nadimkom Genio Stila, sin Gregorija, borca Crvene straže, koji se u oktobarskoj revoluciji borio zajedno sa svojim bratom Matteom, koji je izgubio jednu nogu. Genio je poslije rata ispričao:

»Harmoniku sam uvijek nosio na leđima. Imao sam je i na stanciji Bembo, povodom osnivanja bataljona. Napravili smo malo veselja. A i kasnije, na marševima, za vrijeme odmora, između jedne i druge bitke, dobro dođe malo sviranja i zato da bi se bolje pjevalo. Mi Rovinjci kako bi da ne pjevamo? Pjevalo se i na zborovima. Svirao je i Nello Milotti koji je i komponirao pjesme. Harmoniku iz stancije Bembo izgubio sam u nekoj akciji, ali ovdje imam još jednu harmoniku na kojoj sam svirao u talijanskoj četi još prije formiranja bataljona. U ožujku 1944. stupio sam u partizane. Imao sam dvadeset i četiri godine i nalazio sam se u ilegalnosti već osam mjeseci, od kolovoza 1943. kada sam došao na odsustvo iz vojske. Nakon što mi je isteklo odsustvo, nisam se više vratio, a kada sam odlučio da se ponovno naoružam, učinio sam to za borbu protiv Nijemaca i fašista; tako sam postao partizan. S harmonikom i puškom uvijek u 'Budicinu' sve do kraja. Izašao sam iz vojske u listopadu 1946. g. u činu vodnika...«⁸

»Specijalan« ručak na stanciji Bembo zaliven je sa po četvrt litre vina što je podijeljeno svakom borcu. Ne događa se to svakoga dana. Oduševljenje svečanog trenutka, potaknuto dobrom kapljicom i sviranjem harmonika, oživljava opet na ustima talijanskih partizana borbene pjesme koje su se pročule i na Monte Paradiso kada je formirana četa »Budicin«:

»Avanti, compagni, si leva ... (Naprijed drugovi...)

ili:

»Insorgiamo, è l'ora di riscossa
di chi vuol la libertà ...«
(Ustajmo, došao je čas osвете onih
koji traže slobodu ...)

Opet se poljima razliježu pjesme, već mnogo puta pjevane, a netko, kao i povodom osnivanja 4. talijanske čete »Pino Budicin« upozorava da se ne

⁷ Iz jednog članka Claudija Radina »I contadini di Stanzia Bembo ricordano il 4 aprile 1944« (Seljaci stancije Bembo sjećaju se 4. travnja 1944) objavljenog u listu »La Voce del Popolo« od 3. travnja 1954. g. na desetogodišnjicu Bataljona. U istom broju tog dnevnika objavljuju se »Ricordi dal carcere — Ho conosciuto Pino Budicin« (Uspomene iz zatvora — Upoznao sam Pina Budicina), sjećanja Franje Nefata, i »Tre volte all'assalto della quota senza nome« (Tri puta u napad na bezimenu kotu) od Antonija Calvie, sjećanja na jednu bitku talijanskog bataljona kod željezničke stanice u Lokvama.

⁸ Iz jednog sjećanja zapisanog od Giacoma Scottija »Il combattente colla fisarmonica (Borac s harmonikom) objavljenog u listu »La Voce del Popolo« od 2. travnja 1968. godine.

više, da se ne bi čulo do Rovinja. Na to Matteo Benussi Cio, stari antifašistički borac kojeg zovu »istarski Ilija Gromovnik«, odgovara: »Čut će brzo i pjevanje oružja, a ne samo pjesme!«

Prva bitka

Još jedno svjedočenje Domenica Medelin Uccia, koji je bio posljednji borac »Budicina« demobiliziran iz JNA u 1965. godini u činu majora. I on se nalazi na stanciji Bembo 4. travnja. Imao je 18 godina, tri dana ranije učestvovao je na Učki na Oblasnoj konferenciji antifašističke omladine Istre:

»Sjećam se 4. travnja 1944. na stanciji Bembo. Postrojen bataljon, govori, oduševljenje, zakletva, pjesme. Postao sam komandir voda...«⁹

Kad je slavlje bilo na vrhuncu, začuli su se pucnji s okolnih brežuljaka, očiti znak da neprijatelj želi pokvariti veselje. Nekoliko odjeljenja bataljona dobiva naređenje za akciju. Uccio Medelin sjeća se da je odveo svoj vod na put za Moncalvo gdje se borci, obaviješteni o predstojećem dolasku jednog njemačkog kamiona iz Pule, nalaze u zasjedi. Međutim stižu jedan motorkotač s prikolicom, jedan kamion i jedna blindirana kola. Borci napadaju, oštra bitka se produžuje na nekoliko sati. Neprijatelj ima slijedeće gubitke: motorkotač s prikolicom i kamion su uništeni, četiri mrtva i nekoliko ranjenih.

Ove se bitke živo sjeća i Vinko Cetina, seljak iz stancije Bembo: »Da, vrlo dobro se sjećam da je one večeri bataljon napao fašiste ispod Moncalva. Na cijelom području se vrlo brzo pročulo da je 'Budicin' zadao težak udarac zločincima.«

Još jedna potvrda dolazi iz izvještaja Operativnog štaba za Istru o travanjskim operacijama 1944. Pod datumom 4. travnja čitamo:

»... Istog dana jedna talijanska četa 1. istarskog partizanskog bataljona postavila je zasjedu na cesti kod Rovinja. Naišlo je osam fašista koji su krenuli u pljačku u obližnja sela. Ubijeno je pet fašista, među njima i ubojica Pina Budičina.«¹⁰

Događaj je registriran i u listu »Glas Istre« u vijesti pod naslovom »Osvećili smo druga Budicina«:

»Jedna četa 1. talijanskog bataljona pulskog odreda napala je fašiste koji su pošli na Uskrs da pljačkaju. Ubijeno je pet fašista, među njima ubojica druga Budicina, herojskog talijanskog prvoborca, koji je dao svoj život za slobodu naše domovine i za jedinstvo Hrvata i Talijana u Istri.«¹¹

Istodobno jedan drugi vod je krenuo u Sarisol. Svi oni koji su ostali na stanciji Bembo, napuštaju to mjesto u noći. U grupama, borci se upućuju raznim pravcima s naređenjem da se sutradan nađu na stanciji Garzotta, također na rovinjskom području. I zaista su se našli. Petog travnja polažu

⁹ Iz napisa Giacoma Scottija »Dal Monte Maggiore a Gomirje — Domenico Medelin Uccio« (Od Učke do Gomirja — Domenico Medelin Uccio) objavljenog u listu »La Voce del Popolo« od 1. travnja 1974. g.

¹⁰ Up. »Borbeni put 43. istarske divizije«, str. 113 i »Zbornik dokumenata NOR«, V/26, 446-Originalni dokument čuva se u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu, -k. 569, f. 5/1, dok. 28.

¹¹ Br. 12 od 26. travnja 1944. g.

zakletvu oni koji to nisu mogli dan ranije i upotpunjene su komande četa bataljona.

Rovinjski Agitprop je iz šume raspačao ovaj letak:

»Mladi Istrani! Naše redove neprestano povećavaju najbolji sinovi Istre: naša četa 'Pino Budicin' postala je bataljon 'Pino Budicin'. Naprijed, omladino, nemojte da vas okrutni Nijemci odvede i da vas uključe u SS jedinice kao što su učinili s drugima!

Nemoćnim prijetnjama neprijatelja, odgovorite svojim stupanjem u Narodnu vojsku!

Trenutak akcije došao je za sve, dođite s nama! Nacifašizam je sada na rubu groba: Crvena armija neodoljivo napreduje prema Njemačkoj, jugoslavenska NOV drži u šahu mnoge njemačke divizije, Saveznici zadaju teške udarce na zračnoj fronti i blizu je trenutak presudnog napada.

Omladinci, vi ste ti koji trebate braniti svoju zemlju!«¹²

Štab 2. pulskog odreda određuje talijanskom bataljonu, kao operaciono područje, južno područje Istre između Pule, Rovinja i Poreča. Započinje istinski prava povijest bataljona »Budicin«, ili, ako hoćemo, jedno poglavlje dugo godinu i mjesec dana, ne računajući još i više od dvije poslijeratne godine.

¹² Ovaj i drugi spomenuti leci preštampani su u izdanju »Quaderni« Centra za historijska istraživanja u Rovinju, tom II, 1972.

GLAVA Vili

PARTIZANSKA TAKTIKA

Glavna baza bataljona nalazi se na južnoj obali Limskog kanala (San Tumà, Muntero, Marboi, Fratusa), područje dobro poznato ribarima, naročito ribarima krijumčarima i onima, kao Milanu Iskri i Matteu Benussi Ciu, koji su se za vrijeme fašističke dominacije, morali snalaziti. Između jedne i druge akcije, ovdje su se vraćale pojedine jedinice koje su imale i drugih relativno sigurnih zaklona: stancija Garzotta, stancija Gatti, čuvena stancija Bembo i druga mjesta u šumama.

Na stanciji Bembo bataljon gubi svog prvog čovjeka, i to ne u borbi: Vodnjanca Orlanda Gorlato, koji je poginuo nakon što je teško ranjen revolverskim metkom što je neopaženo izbacilo oružje borca Alberta Demarin. Nakon što je metak prošao kroz trbuh jadnog Gorlata, metak ranjava u nogu i Gilda Biasiol, također iz Vodnjana, nanijevši mu duboku ranu.

Nezgoda se dogodila 14. travnja. Odmah su uspostavljene veze za prijevoz Gorlata u bolnicu u Rovinj: kirurška intervencija mogla bi mu spasiti život. Na žalost, dok kuriri žure u grad, Orlando Gorlato umire nakon dvanaest sati duge agonije. Gildo Biasiol, međutim, prenesen je u »partizansku bolnicu« u Lim, gdje mu pruža potrebnu pomoć vrijedan »doktor« Genio Poropat.

Operativna područja određena pojedinim četama, koje moraju u pravilu djelovati svaka za sebe, jesu: područje Poreč—Vrsar i Lim (1. četa), područje Rovinj—Bale (2. četa) i područje Vodnjan—Pula (3. četa). Međutim, u određenim situacijama raspored se može i izmijeniti, što često i biva.

Poštivanje jezika

U spomenutom izvještaju Operativnog štaba za Istru štabu XI korpusa (23. travnja 1944) piše da novoformirane jedinice »nisu osposobljene za borbu, ali pokazuju želju da se bore i traže borbu«. Izražava se žaljenje na nedovoljnu vojnu izobrazbu kadrova i posebno na slabo poznavanje hrvatskog »jezika. »Vrlo je malo boraca koji znaju čitati i pisati na tom jeziku, tako da imamo političkih komesara koji vrlo loše čitaju i pišu hrvatski«. Što se tiče bataljona »Budicin«, navodi se:

»Štab talijanskog bataljona služi se talijanskim jezikom u svojim vezama sa višim štabom koji mu sa svoje strane šalje zapovijedi također na talijanskom jeziku. Zapovijedi se daju na talijanskom jeziku, jedino smo odlučili da straže i patrole daju znak 'stoj' na hrvatskom jeziku. To smo morali učiniti zbog hrvatskog stanovništva u selima i zbog potrebne suradnje s drugim hrvatskim četama. Zakletva se izgovara na talijanskom jeziku. Veze i naš rad s ovim bataljonom prilično su otežani (zbog jezika). Konferencije komandnog kadra održavamo na hrvatskom i talijanskom jeziku, tako da je u mnogim slučajevima potreban prevodilac. Ali sve u svemu, dobro je. Smatramo da smo po ovom pitanju dobro postupili.«

Kako je s oružjem i municijom? Malom broju pušaka, ponekom puško-mitraljezu i teškom mitraljezu »Breda« što je ostalo od plijena iz rujna 1943, dodaje se plijen koji se donosi iz pojedinih novih akcija. U Istri partizanske jedinice rijetko nose sa sobom hranu. Stanovništvo mjesta u kojima se one povremeno zadržavaju, snabdijeva partizane hranom i drugim materijalom. U pravilu, svaka obitelj, prema svojim mogućnostima, kuha i nosi hranu za dvoje, troje do petoro boraca. Često ovisi o »bogatstvu«, ali još češće o dobrim osjećajima naroda, da li će uvijek gladan želudac partizana proći bolje ili lošije. Posebno članovi obitelji partizana ne zaboravljaju svoje. Tako donose svojim sinovima i braći uskrsne »pinze« (pogače).

Uskrsne »pinze«

U partizanskom listu »II Nostro Giornale« br. 9 od travnja 1944. piše:

»Svim našim čitaocima želimo da Uskrs koji nas je ove godine zatekao u ratu, vidi iduće godine našu zemlju oslobođenu učešćem u borbi čitavog naroda!«, »Borimo se da ubrzamo pobjednički završetak rata i da uništimo mrskog okupatora!«

Arialdo Demartini spominje kolonu mladih aktivistkinja i novih »regruta«, koja je uz pratnju partizana dolazila na područje Limskog kanala. Nose borcima bataljona »Budicin« razne uskrsne poklone među kojima i pogače. Odjednom kolona je napadnuta od neprijateljske patrole, ali izbjegava vatru zahvaljujući brzom intervenciji boraca pratilaca i stiže do bataljona. Uz sviranje improviziranog orkestra pleše se do sumraka. Ali svi se ne zabavljaju. Demartini, kojemu će o fazama neprijateljskog napada i o slavlju pričati rođak Angelo Zuliani koji je stigao s kolonom, stoji na položaju kod svog teškog mitraljeza »Breda« da bi onemogućio eventualna iznenađenja.

I Giordano Paliaga se sjeća onog partizanskog Uskrsa. U svom dnevniku piše:

»Na dan Uskrsa bilo je ružno skoro cijelog dana, kišilo je... Poslije podne morao sam se popeti radi izviđanja na vrh brda S. Pruti. Gledao sam Rovinj dalekozorom, više nije kišilo, činilo mi se da ga dodirujem. Sutradan došle su gore drugarice noseći nam uskrsne darove, bila je to velika količina kolača, proslava je bila lijepa.«

Napad na Monfardine

U noći između 10. i 11. travnja Prvoj četi »Budicin« naređeno je da se uputi prema području Poreča i da zajedno s dvije čete pulskog odreda, razoruža karabinjere u kasarni u Tinjanu.

Pod vodstvom Milana Iskre, čamcem koji više puta plovi između jedne i druge obale Linskog kanala, jedinica se prebacuje na suprotnu stranu fjorda pridružujući se dvjema hrvatskim jedinicama — prvoj i sedmoj četi 1. bataljona koje su čekale na drugoj obali, i to na stanici Raico — i kreće prema određenom cilju. U toku marša, borci su obaviješteni od domaćeg stanovništva da se jedna jedinica nacifašista iz Pazina sa četiri kamiona uputila prema selima Frankovići, Monfardini, Perinei i okolici (između Tinjana i Boruta) da bi palili seljačke kuće. To je jedna od mnogih »kaznenih ekspedicija« protiv golorukog hrvatskog stanovništva.

Lagano skrećući sa svog pravca pokreta, kolona partizana se upućuje prema označenoj zoni. U Perincima fašisti su već podmetnuli vatru na nekim kućama. Tri čete upućuju se usiljenim maršom u pravcu Monfardini—Frankovići da bi stigle prije neprijatelja i uhvatile ga u zamku. Četa Talijana dolazi do Monfardina. Pred očima boraca pojavljuje se tužan prizor: neke kuće već gore, stanovništvo u strahu bježi po poljima, fašistički banditi su upali u napuštene stanove i pljačkali.

»Vidjele su se u blizini kuće u plamenu i čula pucnjava. Malo kasnije pucalo se i u drugom selu. Sa sve tri čete zajedno zauzeli smo položaj očekujući fašiste da prođu pored nas, na putu u susjedno selo. Nakon nekog vremena vidjeli smo kako gore kuće i u drugom selu.«

Tako je jednostavnim riječima napisano u dnevniku Paliage.

»Ne čekamo ni minute, odmah polazimo prema selu... komandiri se dogovaraju samo na trenutak i odmah krećemo prema mjestu gdje je gorjelo.«

Borci se postavljaju u borbeni raspored u obliku potkovice i prije no što je neprijatelj primijetio njihovo prisustvo, opkoljuju selo i kreću u napad.

»Selo je opkoljeno, evo 7. četa se već skoro primakla selu i prva zapucala. Kad se neprijatelj povukao prema suprotnoj strani, onda je naša četa otvorila vatru, te kako se neprijatelj povlačio, svaka je četa vršila svoj zadatak.«

Napad izvršen znalački po pravilima. Koncentrična vatra iz automatskog oružja i pušaka iznenadila je bandite tako da mnogi među njima padaju prije no što su mogli odgovoriti. Ostali su počeli bezumno pucati trčeći amo tamo kao zečevi u zamci, nadajući se da će naći bilo koji put spasa. Međutim našli su se svuda ispred partizanske zapreke. Pokušaj neprijatelja da zaokruži 7. hrvatsku četu munjevito je osujećen od talijanske čete koja je uništila neprijateljski položaj pomoću teškog mitraljeza. Taj mitraljez ima, također, svoj mali historijat. »Breda« se nalazila neko vrijeme u dubokoj provaliji u zoni Lima, skrivena dok je bjesnila njemačka ofenziva u jesen 1943. Prema naredjenju komesara Simetti, mitraljez je vratio natrag okretni i hrabri Benussi Cio: spustio se u provaliju viseći na užetu i izvukao ga van zajedno s okvirima i municijom. Tada ga je Arialdo Demartini, dobar poznavalac teških mitraljeza, budući da je bio nišandžija u talijanskoj kraljevskoj mornarici, vratio u ispravno stanje uz pomoć narednika Ferruccija Alberti, iz Padove. »Breda« od koje se Arialdo nije nikada od tada razdvajao, »pa ni u snu«, uvijek održavane cijevi sjajne kao sunce, štekala je sada da je milina pogađajući neprijatelja u zamci u Monfardinima.

Usred borbe, Diogene Degrassi iz Vrsara iznenada uskače kao pomoćnik »Bredi« (pravi pomoćnik je Nicolo Budicin) poslužujući je okvirima punih metaka i potičući mitraljesca da već jednom završi s banditima. Nesrećom u jednom trenutku pregrijano oružje zataji. Dva druga pozovu još dvojicu da bi ga ponovno osposobili i ne mareći za metke koji su zviždali oko njihovih glava, uspjeli su u namjeri. Za koji minut »Breda« je ponovno počela nizati kronicu smrti.

Borba, koju će borac Nino Colli, prvi ratni dopisnik »Budicina«, opisati mjesec dana kasnije na listu papira umnoženom partizanskim ciklostilom, trajala je otprilike jedan sat. Upozorene praskom pucnjave i ponekim odbjeglih vojnikom, neprijateljske snage pristižu na mjesto iz bližeg garnizona. Tri partizanske čete, da bi izbjegle opkoljavanje s leđa, odluču da se u redu povuku.

Njega ranjenika

Neprijatelj je pretrpio težak udarac: 11 mrtvih i više ranjenih. Paliaga je u svom dnevniku zabilježio:

»Unatoč tome što je neprijatelj po jačini snaga bio nadmoćan i bolje naoružan, jer je tukao i sa bacačem, pobjegao je s jednim blindiranim automobilom i četiri kamiona. Mi smo imali samo jednog ranjenog iz 7. čete. Pod vatrom metaka, naš je bolničar s još jednim drugom iz 1. čete uzeo ranjenog borca koji je bio napušten od svoje čete i prenio ga u jednu obližnju kuću, gdje mu je pružio prvu pomoć kako je mogao. Naveče smo s ranjenikom otišli u pravcu područja Lima ostavivši dvije čete u njihovoj zoni.«

Prema drugim izvorima, partizani su imali dvojicu ranjenih. Ranjeni drug kojeg je našla talijanska četa zvao se Butković, kome je metak u glavu pro-uzročio momentalnu paralizu čitave lijeve strane tijela. Talijanski borci nosili su ga sa sobom na nosilima da bi ga smjestili u svoju »bolnicu« u Limskom kanalu, koja je kasnije službeno postala »Vojna partizanska bolnica br. 1« a djelovala na području Frattusa—Montero—Lim od studenog 1943. Upravnik bolnice bio je drug Eugenio Poropat Genio, »doktor«, a zapravo diplomirani bolničar iz Rovinja. Dajemo mu riječ:

»Bolnica je bila smještena u šumi i obuhvaćala seljačku kućicu od kamena u kojoj je bilo smješteno 10 kreveta i veliki šator s 20 ležajeva za lakše ranjenike ili lakše bolesnike, koji se mogao pomicati po volji i prema prilikama. U većoj udaljenosti bilo je nekoliko bunkera gdje su se smještali teži ranjenici i oni nepokretni. Osoblje su pored mene, sačinjavali bolničarka Maria Bersenda, pomoćna bolničarka Rosina Božić (Stagnera), kuharica Maria Crnac, ekonom Tomo Zović, kasnije zamijenjen drugima. Osim toga, bilo je šest stražara koji nisu bili uvijek stalni; dvojica njih bili su vojnici bivše talijanske vojske od kojih jedan iz Reggio Emilije. Taj će za vrijeme jednog njemačkog 'pročešljavanja' okolnog zemljišta, malo dalje od bolnice (koju neprijatelj neće pronaći), pasti u ruke neprijatelja, koji će ga strijeljati na licu mjesta.

Ovdje su se liječili lakši ranjenici ili bolesnici upućeni iz raznih jedinica 2. pulskog partizanskog odreda, ali osobito iz talijanskog bataljona 'Pino Budicin' koji je uglavnom operirao na ovom području. O bolnici su ovisile mnoge 'točke' ili sanitarne stanice prve pomoći, smještene u raznim maskiranim bunkerima, ili na raznim mjestima raspršenim po rovinjskom teritoriju: Stagnera, Spanidigo, Montenero, San Cipriano, Julac preko Drage itd.

U bolnici br. 1 bili su smješteni prvi ranjenici 'Budicina', Gildo Biasiol iz Vodnjana, Nino Colli i Ivo Poropat iz Rovinja i neki borci koji su se vratili u lošem stanju iz 13. divizije iz Gorskog kotara, 1 to: Giorgio Bognar (smješten 19. ožujka, otpušten 12. travnja 1944, n. a.), Domenico Biondi, Alfio Butterà, Marcello Diamadi i Spartaco Zorzetti. Diamadi će tragično završiti ... Kada su u bolnicu stizali teški ranjenici pozivali smo dra Degrassi iz Rovinja. Ovaj velikodušan čovjek pružao je svoju pomoć mnogim partizanima. U brojnim slučajevima, ako je bila potrebna kirurška intervencija borci su bili prenijeti noću i krišom u bolnicu u Rovinju.«¹

Vrativši se u bazu nakon akcije u selu Monfardini, partizane dočekuju izrazima oduševljenja i priznanja seljaci koji su još jednom vidjeli u borcima NOV svoje zaštitnike i branitelje. Vijest o toj velikoj akciji 1. čete »Budicina«, prvoj nakon osnivanja bataljona, brzo se pročula na čitavom području i narod koji je u cjelini simpatizirao partizane htio je izraziti svoje osjećaje, između ostalog, donoseći hranu i druge poklone. Ljudi iz sela Fuškulkia — samo da se navede jedan primjer — donosili su u »brentama« odlično vino crveno kao krv. Učinak je neposredan, partizani su se osjećali »kao lavovi«, te su neki od njih odlučili da pošalju »poziv« fašistima iz Vrsara da »izađu da se tuku«. Netko se čak pripremao da osobno odnese izazov u Vrsar, ali komanda čete, koja je umjerena, daje na znanje da se s neprijateljem ne bori pod utjecajem »euforije« alkohola. Nino iz Rovinja i Diogen iz Vrsara koji su se istakli u »akciji« bili su oštro kritizirani. Komentar jednog sudionika glasi: »Ne znam da li smo poslije tog čina popili dva ili tri puta koju kap alkohola do oslobođenja.«²

¹ Svjedočanstvo Poropata od 13. IV 1974. koje se čuva u Centru za historijska istraživanja u Rovinju.

² Arialdo Demartini, zabilješka autorima ove knjige.

GLAVA IX

IZMEĐU JEDNOG I DRUGOG »PROČEŠLJAVANJA«

Neprijatelj poduzima 15. travnja akciju »pročešljavanja« (rastrellamento) na području Limskog kanala s trupama koje su pristigle iz Pule i Pazina. Nacifašisti, spremni da osвете svoje, nečasno poginule kompanjone za vrijeme pljačke u selu Monfardini, ne postizavaju nikakav uspjeh, osim hvatanja ponekog zalutalog partizana i nekih seljaka čije su kuće zapalili.

Istoga dana, u sumrak, dva kamiona puna Nijemaca, na povratku prema Puli, napadnuta su od boraca 2. čete »Budicina« pod komandom Nanda Sasso iz Buja i komesara Turcinovich, na dijelu ceste između Bala i Vodnjana. U pojačanju četi nalazi se minerska grupa.

Na cesti Bale — Vodnjan

Na neprijatelja se čeka već prilično dugo. Zna se da mora proći. Borci su zauzeli svoje položaje i nestrpljivo čekaju. Akcija treba da bude vatreno krštenje za 2. četu i treba provjeriti borbeni duh njezinih boraca. Položaj koji je odabran za zasjedu nije mnogo zaklonjen, ali je izabran baš zato što na tom mjestu neprijatelj ne očekuje napad. Na 50 m od asfaltirane ceste, iza zidića od suhog kamena koji ograđuju njive postrojava se jedna grupa na čelu sa Matteom Benussi Cio. Naoružani su puškama i sa tri puškomitraljeza (Gianni, Toni i Mario); na oko 100 metara udaljenosti postavlja se u zasjedu druga grupica s jednim teškim mitraljezom »Breda« pod vodstvom Giuseppea Turcinovicha Beppija, koji će mnogo godina kasnije ovako opisati događaj:¹

»Nakon pola sata čekanja, u daljini pojavljuju se dva kamiona puna njemačkih vojnika, koji se približavaju pjevajući, u ništa ne sumnjajući.

Kada su kamioni stigli na domet partizanskog oružja, Cio je naredio da se otvori vatra. Iako zatečeni nespremni, Nijemci su sklonili kamione od partizanskog oružja i zauzeli položaj bacajući se u jarak. Na taj način došli su na domet teškog mitraljeza, a Bepi je naredio da se otvori vatra. Uhvaćeni između dvije vatre, Nijemci su pružili žestok otpor.

¹ Iz jednog napisa kojim su raspolagali autori.

Bitka je bjesnila već više od pola sata i partizani su počeli osjećati nedostatak municije. Kad bi Nijemci bili u to posumnjali, situacija bi se preokrenula protiv partizana, jer je put za povlačenje bio vrlo otežan. Bepiju je tada sinula misao. Koristeći iskustvo partizanskih borbi u 13. diviziji, počeo je vikati na sav glas: 'Naprijed bataljoni! Juriš!'

Čuvši ovaj povik, Nijemci su pomislili da se zaista nalaze pred bataljonima partizana, te su, na brzinu, skačući od jednog do drugog zidića, pokupili svoje mrtve i ranjene i nakon što su ih smjestili u svoje kamione i sami se ukrcali, odjurili svom brzinom prema Puli.

Partizani su zapanjeno gledali Nijemce kako bježe, baš u trenutku kad je njihova municija bila skoro na izmaku.«

To je, za neke, prva bitka u partizanskim redovima. Dugo će se je sjećati, naročito Vodnjanci: Francesco Fioranti, Graziano Trevisan, Francesco Zuccheri, Francesco Beici, Luigi Beici. Među »veteranima« nalazili su se Alessandro Toffetti i operativni oficir Nino Abbà, ne računajući Cia i Bepija Turcinovicha. Ovaj posljednji je bio od kolovoza 1943. borac 13. divizije i učestvovao u razoružanju talijanske divizije »Murge« u Senju i Karlobagu u rujnu. Kasnije, da ne bi pao u ruke Nijemcima u velikoj listopadskoj ofenzivi, izvršio je jedan pustolovni bijeg morem od Kraljevice do otoka Krka i iz Krka, u prosincu, u Istru.

U borbi na cesti između Bala i Vodnjana talijanska jedinica nije imala nikakvih gubitaka. Nisu poznati niti neprijateljski gubici, ali smatra se da se rdailo o tridesetorici, što mrtvih, što ranjenih. Ostavili su na mjestu nekoliko municijskih kutija. Saobraćajnica Bale—Pula i ne samo ova arterija, postaje od tada vrlo opasna za neprijatelja. Jedna od najdražih Ciovih parola bila je ova: »Hoću da zapalimo zemlju ispod nogu nacifašista.«

Mina je zatajila

»U ono vrijeme u Balama je osnovan fašistički garnizon sastavljen od još golobradih mladića iz Bala koji su, da bi se dodvorili svojim njemačkim gospodarima, izražavali svoju drskost prodirući u partizanska područja. Komanda partizanske jedinice za Rovinj, znajući da se minerska grupa nalazi u blizini, pozvala ju je da se ispita mogućnost akcije protiv fašističkog garnizona u Balama.

Upravo tih dana jedan fašista iz garnizona Bale prešao je u partizanske redove pa je postojala mogućnost da se doznaju podaci o kasarni. I zaista, opisao je minerskoj grupi u najsitnijim pojedinostima cijelu kasarnu, s odgovarajućim mjestima straže, s redovima žičane ograde itd. Rekao je i to da je zahodski prozor uvijek otvoren. Ova pojedinost navela je Cia i njegove drugove na ideju da se akcija organizira tako da se eksploziv unese preko zahodskog prozora, da se upali štapin i digne u zrak fašistička kasarna.

Sutradan grozničave pripreme. Utvrđeno je da se ne bi mogla upotrijebiti obična mina i kratak štapin. Radi toga su se mineri odlučili da se napravi složenija mina, tako da bi je pomoću konopca spustili preko otvorenog prozora u zahod. Mina bi imala svoje provodnike za daljinsko paljenje. Zamisao da se fašistički garnizon digne u zrak podržavali su svi seljaci okolnog područja, koji su poticali minere da zadaju dobru lekciju onoj četvorici fašista 'žutokljunaca' iz Bala. štoviše, partizani iz Bala se nude među prvima da učestvuju u akciji.«²

2 Svjedočanstvo Giuseppea Turcinovicha. Otipkani napis dat je autorima.

Nakon što je akcija dogovorena, štab bataljona »Budicin« povjerava zadatak 3. četi, čiji će borci štititi minere i biti spremni na intervenciju. U zonu akcije stigli su 16. travnja uveče.

»U 22 sata grupa se približavala opasnoj zoni. Prva prepreka koju je trebalo svladati bila je žičana ograda. Cio i Bepi, tiho puzajući u mraku, uspjeli su presjeći žicu specijalnim kliještima i stvoriti prolaz. Dotle su fašisti pili i pjevali, ne znajući da su partizani već ispod zidova njihove kasarne.

Opis kasarne bio je točan. Prozorčić od zahoda bio je otvoren. Ciu i Bepiju nije preostajalo drugo nego da spuste vrećicu s dinamitom. Nakon toga su se provukli i sklonili zajedno s drugima iza nekog zidića, odakle je Cio okrenuo ručicu magneta i upaljača i odmah je odjeknula jaka tutnjava a u zraku se pojavio plamen visok oko 15 metara ...«

Ono što se Bepiju Turcinovichu čini da je jaka tutnjava, drugovima stiže do ušiju kao »neka vrsta eksplozije«. Plamen je zbilja bio vrlo visok, ali tu se završava sve. Cio je odmah shvatio da je mina zatajila, pa mu izmakne kletva. U pravu je stavljeno previše baruta, a tritol je bio loše kvalitete. Kao što poslovice kaže: svaki petak nije svetak. Fašisti su prestravljeni, ali konstatiraju da su izbjegli nešto strašno. Nekoliko minuta kasnije započinju bezglavom pucnjavom više da bi sebe ohrabрили nego da bi zastrašili partizane.

Motorni jedrenjak bačen u zrak

Ciovi mineri — Bruno Pignaton, Alfio Butterà, Pietro Lorenzetto i drugi — vraćaju se u bazu i ne mogu se pomiriti neuspjehom akcije. Ali brzo se opet pruža prilika, i to 18. travnja.

Toga dana, poslije podne, 1. četa je u akciji u blizini Rovinja. Glavni zadatak povjeren je minerskoj grupi od sedmorice boraca, i odnosi se na prepad koji treba izvršiti u gradu. Drugih dvadesetak ljudi iz jedinice, glavnina čete, pod vodstvom Pietra Sponza, s nadimkom Balin, ostalo je na položaju na uzvisini Monte Mulina, motreći na raskršće, kako bi se osiguralo povlačenje minera.

Slijedeći Cia, »mineri« prolaze borovom šumom Monte Mulina i spuštaju se na malo brodogradilište, u predjel nazvan »Škver«, gdje se nalazio u fazi dovršavanja motorni jedrenjak za njemačku mornaricu. Benussi Cio i još jedan drug uvlače se ispod trupa jedrenjaka, postavljaju oveći naboj tritola i povlače se. Dok se sedam boraca u trku udaljava od škvera, strašna eksplozija razdire kobilicu jedrenjaka. Nikada neće biti spušten u more, za čitavo vrijeme rata.

Na oko sto metara udaljenosti, u bivšoj kasarni »karabinjera« nalazi se jedna pješadijska jedinica Luftwaffe (avijacija) i služba »Feldpolizei« (poljska policija). Kada su Nijemci, alarmirani eksplozijom, požurili na mjesto udesa s oružjem na gotovs, partizani su se već izgubili u borovoj šumi.

Dva dana iza toga, grupa od pet boraca, među kojima komandant bataljona Alizzi i komandir 2. čete Sasso došli su do »Škvera«. Iznenaduju stražare i zarobljavaju ih. U povlačenju, međutim, partizanska patrola je napadnuta od strane nekih fašističkih milita koji su bili naoružani puškomitraljezima

i automatima. Unatoč tome, petorica partizana uspije da se izvuče nedirnuta i dovodi u bazu svoja dva zarobljenika.³

Ručak ... ode u vjetar!

U isto vrijeme 1. četu iznenada napadnu Nijemci na području između Limskog kanala i Rovinjskog Sela. Borci su bili pri ručku koji su tako dugo čekali. Kuhar još nije dovršio dijeljenjem porcija svim borcima, kad odjednom počinju fijukati meci sa svih strana. Začuli su se bjesomučni povici na njemačkom jeziku. Obruč je zatvoren, situacija je kritična. Nastaje opća strka. Mitraljezac Demartini stavlja na rame cijev i tronožac teške »Brede« i sa tim teškim i glomaznim teretom trči oko deset minuta u traženju gušće šume. Na kraju, pada na zemlju iznemogao od umora. Pored njega se našao komesar čete Pascucci. U tom trenutku neprijateljska kolona, prolazeći zazenjelim puteljkom nađe se ispred te dvojice koji su bili ščućureni na zemlji. Neprijatelji pucaju nasumce. Jasno se razabiru njihove visoke, sjajne, crne čizme. Kad bi protegli ruku, mogli bi ih dodirnuti. Dvojica partizana drhte, gotovo da i ne dišu. I ostali drugovi se nalaze u istoj situaciji. Ali oružje je spremno i svatko je riješen da skupo naplati svoj život. Međutim, neprijatelji prođu ubrzanim korakom. »Po brzini kojom su prošli, bilo nam je jasno da je njihov strah bio mnogo veći od našega« — komentirat će nakon rata Arialdo, pozivajući se na svjedoke ovog događaja Milana Iskru i Angela Giorgija Pascucci.⁴ No, i ostala većina boraca krenula je trkom bez zaustavljanja do Sv. Mija Limskog, na kraju kanala.

Četa je imala ponovno susret s neprijateljem nekoliko dana iza toga. Pošto je obaviještena da se Nijemci nalaze u neposrednoj blizini Marboia — isto na području Lima — štab čete šalje patrolu od deset boraca u susret neprijateljskoj koloni koja dolazi iz Rovinjskog Sela, gdje Nijemci imaju jaku posadu. Patrolu vodi mitraljezac Succamillo, borci kreću jedan za drugim nastojeći da napadnu Nijemce iza leđa. Iznenada, dok partizani prolaze nekim poljskim puteljkom, postaju meta jake vatre automatskog oružja, koja je dolazila iz nekog položaja na brežuljku. Jasno: išli su da iznenade, a sami su primijećeni i iznenađeni.

Prvi rafali ranili su Nina Collija i Giovannija Ivu Poropata. Obojica su bila na začelju kolone i na čistini. Poropatu je jedan metak razbio zube i gornju usnu. To je bilo 21. travnja. Colli je ranjen u bok. Kao odgovoran za Štampu i propagandu bataljona, zabilježiti će u svom dnevniku i točan sat kada je ranjen: 15,50 sati, spomenut će i druga koji je ranjen s njim — Giannija Poropata iz Polarija, apotekara, koji je od 27. ožujka bio bolničar u četi a kasnije u bataljonu, kao i njegov imenjak i (prezimenjak) kojeg su zvali Genio.⁵

Pod neprijateljskom vatrom patrola se djelomično razbježala. Zahvaljujući hladnokrvnosti Succamilla, koji je odmah počeo da tuče svojim mitraljezom u pravcu brežuljka, jedinica se ponovo sastavlja i zauzima položaj. Succamillovi rafali ušutkali su neprijatelja. Desetina uspijeva da se izvuče iz zaseda bez daljnjih gubitaka, vodeći u bazu dva ranjena druga.

³ Up. »La Voce del Popolo« od 9. rujna 1945.

⁴ Iz pismenih izjava datih autorima.

⁵ Giovanni Ivo Poropat postaje kasnije šef saniteta u bataljonu »Budicin« i krajem rujna 1944. biva premješten u upravu saniteta 43. divizije u Skradu u Gorskom kotaru. Sada živi u Zagrebu kao potpukovnik u mirovini. Nino Colli je iza rata preselio u Italiju i živi u Bologni.

GLAVA X

NIKAD MIRA OKUPATORU

Krvave borbe koje su vodili partizanski borci u Istri u travnju 1944. g. nanosile su neprijatelju teške gubitke u ljudstvu i materijalu.

Neprijatelj reagira i krajem mjeseca poduzima veliku ofenzivu. Nijemci prebacuju dvije divizije iz Italije i Grčke, ukupno 35 tisuća vojnika sa zadatkom da potpuno unište partizane na ovom sektoru. Gortanova brigada uspijeva da se pravovremeno izvuče iz neprijateljskog obruča operirajući na Krasu, dok su jedinice Puljskog partizanskog odreda i Talijanski bataljon »Pino Budicin« spretno manevrirali u unutrašnjosti poluotoka nanoseći neprijatelju nove gubitke.

Spominjući talijanski bataljon, Operativni štab za Istru — kako se navodi u historijatu 43. istarske divizije — ističe:

»U toku travnja i svibnja bataljon je izvršio veći broj akcija na svom sektoru i na drugim sektorima južne Istre. Značajnu akciju izvršila je 2. četa zajedno s diverzantskom grupom. Kod Barbana postavljena je zasjeda i napadnut je neprijateljski kamion. U kratkotrajnoj borbi koja je uslijedila, Nijemci su imali 11 mrtvih i nekoliko ranjenih. Dva naša borca nestala su.«

To je samo jedna od brojnih epizoda.

»Skakali smo od sreće«

Čete i diverzantska grupa bataljona »Budicin« stalno uznemiravaju neprijatelja: dignut je u zrak stup visokog napona na cesti Raša—Pula, druga tri stupa između Bala i Vodnjana, što je na neko vrijeme paraliziralo industriju Pule i okolice zbog nedostatka električne energije i još desetine telefonskih i telegrafskih stupova.

Posebno se ističu mineri Mattea Benussi Cio kao udarna snaga bataljona »Budicin«, jer djeluju na svim stranama, sad s jednom sad s drugom talijanskom četom ili potpomažući hrvatske jedinice, a nerijetko potpuno samostalno zbog prirode svojih zadataka.

Bataljon, u ovom razdoblju, nastavlja s primjenom partizanske taktike, nastojeći da ne angažira ni na jednom mjestu sve svoje snage; razne operacije povjeravaju se pojedinim četama, a ove ih izvršavaju pojedinačno ili povezano, ali na raznim sektorima. Takva taktika ima svoje apsolutno opravdanje: istarsko područje, a naročito obalni pojas je gusto naseljen neprijateljskim garnizonima (pojavljuju se i četničke i ustaške jedinice), i bilo bi presmjelo, i zbog operativne strategije, kretati se u formacijama većim od trideset-četrdeset ljudi. Neprijatelj bi veće jedinice vrlo lako otkrio i one ne bi imale mogućnosti elastičnog manevriranja.

Pribilješka u dnevniku Giordana Paliage odnosi se na jednu ovakvu akciju:

»Na licima sviju nas bio je osmijeh radosti, Pula će nekoliko dana biti u mraku, neće se moći raditi. Bio je to strašan udar i odmah nakon toga zasjale su dvije iskre, plave, bijele i crne boje, bodljikave žice dotakle su zemlju i nastala je eksplozija svih osigurača. Dvojica su pošla da vide kako to izgleda... i vidjeli su da je željezni stup na zemlji a cementni dobrano odvaljen od zemlje. Jedan po jedan, uspravno i radosno uputili su se natrag, na mjesto odakle su pošli, da bi se odmorili nekoliko sati. U 5 sati ujutro nitko nije spavao, svi su čekali da vide kada će proći vlak. Onda je stražar obavijestio da je vlak na vidiku. Poslije toga smo stalno zapitkivali jedan drugog zašto još ne dolazi... Već smo bili skoro uvjereni da je vlak prošao, a da mina nije eksplodirala. Napravio sam nekoliko koraka prema stražaru da pogledam u pravcu pruge. Nisam još ni otvorio dobro oči, kad se čula eksplozija mine. Vlak je stao. Potrčao sam prema drugovima i što sam vidio? Skakali su od sreće, a to isto učinio sam i ja ..«²

Poslije mnogo godina, iako su zaboravljeni točni datumi događaja, preživjeli će spominjati hrabrost dvojice bivših talijanskih vojnika iz 2. čete, koji se nisu vratili iz akcije, isticat će smjelost i primjer komandira, pričat će o događajima kao o ovome koji se zbio u blizini Bala.

Jedan vod 2. čete postavlja Nijemcima zasjedu ali biva opkoljen od neprijatelja, pa se nalazio u opasnosti da bude uništen. Situaciju spašava hrabri komandir minera. Pozivajući borce da ga slijede, Matteo Benussi Cio skače na noge i baca se na neprijatelja napadajući ga ručnim bombama. Iznenađeni smjelim ispadom, Nijemci doživljavaju trenutak nesnalaženja, što iskoristavaju borci našega voda i prelaze odmah u protunapad. Uspijevaju razbiti obruč i spasiti se.³

Za Prvi maj

Nacisti objavljuju u svojim lecima (ofenziva je već započela) da su potpuno uništili brigadu »Vladimir Gortan«, koja upravo u onim danima zadaje brige okupatorima nakon što je uspjela da se probije iz obruča oko Učke i Planika i stiže u Ilirsku Bistricu gdje napada vojni vlak i uništava ga. Sa svoje strane bataljon »Pino Budicin« se priprema izazvati neprijatelja u samom gradu Rovinju. Akciji je prethodilo rasturanje letaka kao odgovor neprijateljskim lecima, koje su »štamparije« talijanskih partizana izradile uoči

² Original je sačuvan u Centru za historijska istraživanja u Rovinju.

³ U knjizi »Fratelli nel sangue«, str. 240.

Prvog maja. U jednom od ovih letaka od 28. travnja 1944. potpisanog od Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za Istru, piše:

»Građani! Okupator i njegove sluge fašisti, četnici i ustaše, štampaju u zadnje vrijeme neke letke u kojima opravdano nazivaju sami sebe zločincima i potpisuju ih u ime naših narodnooslobodilačkih organizacija. U tim se lecima proriču uzbudljivi događaji i naša se narodnooslobodilačka borba prikazuje kao komunistička borba, koja prijeti smrću i uništenjem lijevo i desno. Takvi podli manevri imaju jedini cilj da prevare narod... Mi ne očekujemo nikakav uzbudljiv događaj, ali Prvog maja neprijatelj će osjetiti našu pesnicu težu i tvrđu nego ikada...«

U drugom letku s naslovom »Živio Prvi maj!« a koji je također upućen Istranima, Narodnooslobodilački odbor za okrug Pulu između ostalog ističe:

»Ovo je prvi Praznik rada' od početka rata koji je našao talijansku manjinu Istre, još potlačenu od nacifašističkog terora, kako se dobrovoljno i svjesno bori s puškom u ruci uz svoju hrabru braću Hrvate, da bi izvojevali, pod vodstvom genijalnog maršala Tita, zajedničku slobodu. Ovo ujedinjenje, nastalo u borbi i u krvi, predstavlja sigurnost da je pobjeda blizu i da ćemo u skoroj sutrašnjici postići društveno blagostanje za sve.«⁴

Koncentrični napadi

Riječi »Neprijatelj će osjetiti našu pesnicu težu i tvrđu nego ikada« pretvaraju se u stvarnost. Tridesetog travnja uveče, dijelovi 1. i 2. čete bataljona »P. Budicin« dolaze do Rovinja; jedna druga grupa 1. čete ide prema Vodnjanu, 3. četa prema tvrđavi Barbariga.

Grupa koja se uputila u Vodnjan, pod vodstvom Fernanda Moscheni iz Vodnjana, ima za cilj željezničku stanicu. Već se vide prva svjetla, kada neki aktivisti obavještavaju da lokalne fašističke snage imaju jaku stražu na stanici, koju borci namjeravaju minirati. Zato se ograničavaju na dizanje u zrak nekoliko metara tračnica.

Naprotiv, borci koji su ušli u Rovinj — među njima Iskra, Cio, Pascucci i drugi — ispaljuju brojne rafale iz automatskog oružja i bacaju ručne bombe na visini tvornice ribljih konzervi »Ampelea« kako bi prisilili neprijatelja da izađe iz kasarni. Istodobno, na drugoj strani grada, grupa aktivista političkih organizacija, među kojima se nalazi i Aldo Negri, stižu do tzv. »Rimskog kupališta«, prekrivaju zidove parolama o Prvom maju i narodnooslobodilačkoj borbi, zapalivši velike krijesove unutar kupališta i uzduž obale. Pošto je čuo rafale i vidio krijesove, neprijatelj pomišlja da je opkoljen od nekoliko partizanskih bataljona; ne usuđuje se izaći iz svoga gnijezda, zadovoljava se bezglavom pucnjavom teškim mitraljezima u pravcu krijesova koji, upaljeni ti na okolnim brežuljcima, gore tokom čitave noći.

Vođena od zamjenika komandanta bataljona, odnosno operativnog oficira Antonija Abbà, 3. četa stiže u blizinu utvrđene Barbarige, kod samog njemačkog garnizona; čuva obalu između Rovinja i Pule. S povoljnih položaja borci otvaraju vatru prema utvrđenju i započinju napadom, kad odjednom bivaju napadnuti iza leđa — na žalost bez zaštite — od strane nadmoćnih

4 U izdanju »Quaderni II« Centra za historijska istraživanja u Rovinju, 1972.

neprijateljskih snaga koje su dolazile iz Bala. Partizanska jedinica je u opasnosti da bude uhvaćena u klopku s kobnim posljedicama, ali smjelost boraca koji se svojski upuštaju u žestoku bitku, uspije da se obruč probije i, izvukaVši se iz vatrenih kliješta, naši stižu do šume na poluotočiću Gustinja. Na žalost imali su tri mrtva, strašan gubitak koji mladi oficir Abbà ne može da sebi oprosti. Ne traži olakšavajuće okolnosti, preuzima na sebe cijelu odgovornost i pošto izjavljuje da se smatra nesposobnim za visoku dužnost koja mu je do tada povjerena, daje ostavku na dužnost komandira. Dužnost operativnog oficira bataljona ubrzo će preuzeti Bruno Tomini.

Sin metalskog radnika, rođen 1918. godine, Tomini je u činu potporučnika izišao iz Oficirske pješadijske akademije u Fanu i našao se kasnije, u činu poručnika u Ilirskoj Bistrici, uoči okupacije Jugoslavije. Još mlad, osjetio je (fašističko nasilje, potjeran je iz škole »Toti« u Tržiču, gdje je započeo raditi kao učitelj kada je imao tek 18 godina. Zbog toga, da bi izbjegao glad, pristupio je vojsci kao dobrovoljac, te je pohađao Akademiju. U ratu, postao je svjedok daleko težih nasilja na štetu hrvatskog i slovenskog stanovništva u okupiranim područjima. Jednog dana našao se u garnizonu u Vrbovskom u Gorskom kotaru ljeti 1942, odakle je pobjegao i prešao partizanima.

Početkom rujna 1943, neposredno poslije primirja potpisanog od Italije, Bruno Tomini se nalazi u 13. diviziji u Gorskom kotaru i tada, prešavši u artiljeriju, zajedno s ostalim bivšim talijanskim vojnicima i oficirima, učestvuje u borbi za oslobođenje Karlobaga, u kojem se nalazio ustaški garnizon. Kasnije, pošto je prešao u jedinicu pri Glavnom štabu NOV Hrvatske, Tomini stiže u Istru da bi ojačao bataljon »Pino Budicin« i stavio na raspolaganje boraca svoje sposobnosti oficira i partizana prvoborca.

GLAVA XI

USRED OLUJE

Početkom svibnja 1944. g., u Istri se još uvijek vodi gerilska borba. Pored toga partizanske jedinice prilagođuju svoju taktiku stanju na terenu tako da ona postaje pretežno obrambena taktika i taktika povlačenja, kao taktika koja je prije svega uvjetovana širokom aktivnošću neprijatelja. Nalazimo se u punom divljanju tzv. »treće istarske ofenzive« (za ostali teritorij Jugoslavije, [nalazimo se u petoj najkrvavijoj ofenzivi, koja će doći do vrhunca njemačkim zračnim desantom na Drvar s ciljem da se uništi Vrhovni štab NOVJ, 25. svibnja), koju Nijemci izvode uz pomoć raznih satelita: gomile talijanskih fašista, hrvatskih ustaša, srpskih četnika i čak čerkeskih nasilnika i pljačkaša, u posljednjem beznadnom pokušaju da slome oslobodilačku vojsku i da podignu pokolebani moral svojih i svih ostalih snaga koje su povezane s nacifašizmom.

Zločini neprijatelja

Ofenziva koja se prvobitno razvila pretežno na sjevernom sektoru poluotoka, gdje se nalazila većina partizanskih snaga, širi se sada postepeno u svim drugim zonama, da bi krajem prve dekade svibnja zahvatila južnu Istru, gdje su jedinice Puljskog partizanskog odreda, uključivši i talijanski bataljon »Pino Budicin« prisiljene na stalna pomicanja ili sklanjanje u najneslućenije zaklone kako bi se izbjeglo divljoj potjeri onih koji su vršili pročešljavanja.

Među mnogim događajima koji svjedoče o nacifašističkom zvjerstvu simptomatičan je onaj u Lipi, selu na rubu Istre, na području Rijeke: 30. travnja okupator ubija i spaljuje žive u njihovim kućama 236 osoba, tj. sve stanovnike sela, pretežno žene, starce i djecu. Samo dva čovjeka su se spasila od ovog klanja. List »Glas Istre« piše:

»Još jedanput je okupator, u svom tvrdoglavom gnjevu ušao u naša sela s namjerom da uguši narodni otpor. On vrlo dobro zna da je to već danas nemoguće, te je zato prisiljen da iz dana u dan otkriva oko sebe svoju zločinačku prirodu kao ranjena zvijer koja se ludo nada da će se spasiti.

Svako zapaljeno selo, svaka nedužna žrtva predstavlja novu kap otrova koja ulijeva lažan osjećaj snage i pobjede okupatorskoj stoci.«²

»Il Nostro Giornale« objavljuje uvodni članak: »Le azioni sanguinose del nemico duro a morire« (Krvave akcije neprijatelja koji se ne da u smrt), u kojem se navodi:

»Još jedanput krvoločni tlačitelj je prošao kroz neka područja naše Istre ostavivši svoj trag krvi, zločina, uništenja i pljačke. Kada se govori o ofenzivama ili tzv. 'rastrelamentima' misli se na neku vojsku, ali nema pravo da se više naziva vojskom banda zločinaca koja se bori samo protiv nezaštićenih žena i djece, koja se izživljava u svojem zvjerstvu najbesramnijim djelima protiv golorukih... U tome se sastoji nova 'ofenziva' nacifašista. Broj palih partizana je neznatan ili se radi samo o drugovima koji su vršili odvojene zadatke, te su upadali u neprijateljske zasjede. Oružane jedinice 1 organizacija pokreta, čije je uništenje bio cilj neprijateljske vojne akcije, netaknute su. To će vrlo brzo i najprije osjetiti sam neprijatelj.«³

Jedan od osnovnih zadataka Nijemaca i njihovih satelita sastoji se u tome da se uništi Operativni štab NOV Istre, koji se nalazi na masivu Planik—Li'sina, ali bez uspjeha i pored brojnih pokušaja. Prvoga maja, u prvim jutarnjim satima, bombardirano je mjesto Klana. Nastupajući cestom Rijeka—Ilir-gka Bistrica ogromne njemačke snage napadaju područje Klana—Lisac—Žabice i Snežnik, gdje se nalazi brigada »Gortan«; nakon toga napadnute su Male i Velike Mune i Žejane.

Dok tako nacifašističke snage razjareno pale u »odmetničkim« selima ubijajući i hapseći velik broj ljudi koje kasnije odvoze u logore smrti u Njemačku i u Trst (Rižarna San Sabba), položaj jedinica 2. puljskog partizanskog odreda postaje sve ozbiljniji. Prostor za manevriranje na raspolaganju pojedinih četa, postaje sve tjesniji. Ipak, vještim manevriranjem i zahvaljujući punoj podršci naroda, uspjele su se održati na svojem operativnom terenu bez većih gubitaka.⁴

Akcija u Fažani

Demonstrativne prvomajske akcije u Rovinju, Vodnjanu, i kod tvrđave Barbarige svjedoče da jedinice bataljona »Budicin« imaju inicijativu u svojini rukama gdje god je moguće, barem na početku mjeseca svibnja. To potvrđuje i operacija koja je zamišljena i izvršena u cilju zarobljavanja financa iz kasarne u Fažani, gdje se nalazi velika količina oružja i municije. Akciju organizira štab talijanskog bataljona a vodi je 1. četa, i to lično novi operativni oficir bataljona Bruno Tomini koji je upućen u sastav »Budicina« da bi zamijenio Antonija Abbà koji je smijenjen. Kao pojačanje stiže nedavno formirana 4. četa pod vodstvom komesara Giordana Godena.

Naređenje o pokretu objavljeno je noću. Radi sigurnosti, štab nije otkrio borcima objekt koji će se napasti; ali, nakon nekoliko sati marša, pravac kojim se ide jasno otkriva borcima da se ide prema Fažani. Četa je pojačana s nekoliko vodova drugih jedinica talijanskog bataljona. Vođeni jednim mje-

² Br. 13 od 13. svibnja 1944. g.

³ Izdanje od 10. svibnja 1944. g.

⁴ Up. »Borbeni put 43. istarske divizije«, n. dj., str. 117.

silim aktivistom, partizani se približuju naselju na moru, osam kilometara pd Pule, i postavljaju se na ključne punktove u cilju da se presiječe prilazni put selu. U međuvremenu mala grupa sastavljena od Tominija, komesara Pascuccijsa, Luciana Giuricina i Giordana Paliage (posljednja dvojica su se javili kao dobrovoljci) upućuje se prema središtu mjesta sa zadatkom da uđu u kasarnu bez ijednog pucnja. Na koji način? Uz pomoć aktiviste koji ih vodi, grupa ide najprije da iz stana povede starog vodnika »finanaca« i s njime se upućuje u kasarnu. Kada su stigli, partizani se povuku u zaklon skrivajući se iza leđa podoficira s uperenim oružjem, dok ovaj poziva svoje vojnike da mu otvore kapiju.

Neki se »financi« pojavljuju na prozorima, ali se kolebaju; nešto su posumnjali i čine sve da dobiju na vremenu. Videći da se stvar odugovlači i svjesni da faktor iznenađenja nije uspio, grupa se otkriva s uperenim oružjem. [Tomini stupa naprijed i naređuje predaju:

— Partizani smo! Kasarna je opkoljena. Ako ne želite da vas dignemo u zrak, otvorite odmah vrata i predajte oružje!

Slijedi odgovor da se sačeka, treba obavijestiti komandanta: on će odlučiti. U međuvremenu, borci »Budicina« prekidaju telefonske veze s Pulom. Ali ne znaju da »financi« imaju radio-vezu. Pula je obaviještena o situaciji ri iz grada stiže kao pojačanje jedna motorizirana kolona.

Srećom neprijateljsko pojačanje je otkriveno od strane izviđačkih patrola, te se borci na brzinu povlače. Akcija nije potpuno promašena. U tom kratkom boravku u selu borci prikupljaju nešto hrane i raznog materijala.

Povratak u bazu pretvara se u pravu maratonsku trku. Arialdo Demartini i Giordano Paliaga završavaju u ambulanti na stanciji Garzotta. Sjećajući se, kasnije, kratkog boravka od samo nekoliko dana u ambulanti, Arialdo priča o bračnom krevetu koji su im ustupili domaćini i brižnoj njezi koju su im pružile drugarice bolničarke.

Ali kad je riječ o »bolničarkama« svima je ostao u sjećanju neprijateljski napad na područje gdje je bila smještena mala ratna bolnica bataljona kod Lima.

Napad na bolnicu

Približava se kraj prve deкаде svibnja. Val njemačke ofenzive stigao je u južnu Istru. Okupator sve češće pali sela, pa i ona u blizini zapadnog priobalnog pojasa. U jednom od svakodnevnih pročešljavanja, neprijatelj napada neposredno glavnu bazu »Budicina« na području bolnice kojoj prijeti opasnost da bude uništena zajedno s ranjenicima i bolesnicima. Tragedija je izbjegnuta zahvaljujući samoprijegoru bolničara i boraca bataljona. Uzbunu daje iznenada kurir koji je dotrčao i obavijestio da je velika njemačka kolona ostavila kamione na glavnoj cesti i da se kreće prema partizanskoj bazi noseći sa sobom i teško oružje među kojim i nekoliko bacača.

Prema tome, kako se neprijatelj kretao, bilo je jasno da mu je glavni cilj partizanska bolnica. Štab »Budicina« odlučuje da se prije povlačenja moraju prenijeti na sigurno mjesto bolesnici i ranjenici. Borci se odmah daju na posao. Svi oni koji su mogli hodati, primljeni su ispod ruke i praćeni na drugo, sigurno mjesto. Poneki se prenose na leđima; teži ranjenici, međutim,

prenijeti su i sakriveni u najgušće grmlje. Ali i pored toga nije se uspjelo spriječiti neprijatelja da izvrši još jedan strašan zločin: ubili su paraliziranog ranjenika, druga Butkovića kojega su borci »Budicina« povelili nakon bitke u Monfardinima 11. travnja i brižno ga liječili nekoliko tjedana.

Od onog dana, izbjegavajući fašističke snage koje su je otkrile, 1. četa talijanskog bataljona je stalno nosila sa sobom »svoga« ranjenika, što je postalo časnom obavezom za sve borce koji su ga izmjenično nosili na leđima kroz neprohodne puteljke, sve dok ga nisu smjestili na sigurno mjesto u jednu od onih arhaičnih istarskih građevina od kamenih ploča tzv. »kažuni«, koji se nalaze razasuti po poljima. Nijemci su, na žalost, stigli upravo tamo.

Vidjevši da se čovjek nalazi u nepokretnom stanju, bacaju se divlje na njega, polijevaju slamaricu benzinom i zapale. Kasno uveče, nakon što je prestala njemačka hajka, koju su borci »Budicina« izbjegli odvojivši se s ve činom bolesnika i ranjenika iz bolnice, našli su pougljenjeno tijelo partizana Butkovića ispod »kažuna«. Iako paraliziran, snagom očaja, uspio je da se izvuče iz »kažuna« ... Pokopan je, ispraćen tugom drugova koji su toliko učinili da bi mu spasili život.

Istoga dana, na istom području kod Lima, pada i jedan talijanski borac, Marcello Diamadi. Bio je među prvim Rovinjcima koji su došli u partizane. Borio se kroz nekoliko mjeseci u redovima 13. divizije u Gorskom kotaru, kasnije je došao da se pridruži borcima »Budicina« u rodni kraj, ali kada je primljen u partizansku bolnicu u Limu da bi »se malo oporavio« prije nego konačno uđe u talijanski bataljon, dok je vršio prvu raskužnu kupku, ubijen je od Nijemaca. Genio Poropat ovako priča o tom događaju:

»Sjećam se vrlo dobro kako je Diamadi ubijen od Nijemaca. Tek je bio stigao pješice iz Gorskog kotara, nakon nekoliko dana iscrpljujućeg marša, pun ušiju i svraba. Došao je u bolnicu zbog liječenja i da bi se za kratko vrijeme odmorio. Tada su se osobna čistoća i kupanje, toliko neophodni za bolesnike kao što je bio on, obavljali u velikoj kaci na otvorenom, u blizini jedne kućice. Diamadi je zadnji ušao u kacu i nikako da se odluči da iz nje izađe, sav sretan što može uživati u vodi. Nisu pomogla požurivanja osoblja. Na nesreću upravo u onom trenutku je onuda prolazila njemačka patrola koja je dolazila iz Rovinskog Sela. Došla je iznenada i naš je drug uhvaćen, odveden malo dalje i izrešetan rafalima. Sve se odigralo munjevitom brzinom. Poslije podne smo pronašli izrešetano tijelo jasnog mladića i pokopali ga.«^{4bis}

»Igra« mačke i miša

U situaciji stalnih pročešljavanja jedinice 2. odreda i s njima čete »Budicina« prisiljene su na svakodnevna seljenja; podijeljene u manje grupe, pod vodstvom drugova koji poznaju teren, moraju se »igrati« mačke i miša uspijevajući uvijek, na sreću, da prođu kroz opasna područja, na malom rastojanju od neprijateljskih isturenih položaja. »Ponekad smo čak uspijevali pojesti ikakav zalogaj u kućama u predgrađu Rovinja, dok su naše patrole stražarile u okolici. Zatim bismo poput utvara nestajali u redovima vinograda i pšeničnim poljima i gubili se u gustim šumama Gustinje i Vistra«, sjeća se Arialdo

^{4bis} Svjedočanstvo koje je Eugenio Poropat dao 13. IV 1974. g. za Centar za historijska istraživanja u Rovinju.

iDemartini koji ističe događaj kada je komandir 1. čete, Milan Iskra, pravim čudom uspio jednog dana, skloniti svoje ljude na sigurno u jednu spilju jedva nešto višu od jednog metra na strmoj kosini Limskog kanala, u mjestu Piaio, gdje su borci ostali dva dana hraneći se kruhom i sirom, mučeni jedino žeđu.⁵

Spilja providnosti otvara se na desnoj obali kanala. Na vodama fjorda krstare naoružana plovila; u dijelu gdje kanal završava, na dnu Lima, jaki garnizon fašista zatvara svaki prilaz; otraga, nekoliko njemačkih kolona prolaze terenom u obliku lepeze. Partizani se tako nalaze stisnuti kao u boci, pritješnjeni sve više iz šume prema morskom zaljevu i gonjeni na kratkoj (udaljenosti. Kada su borci stigli do vrlo strme obale kanala, sa čijeg se vrha vidi more, neprijatelj može da se već naslađuje pobjedom; plijen je na dohvat ruke. Ali i ovoga puta je račun pravljen bez krčmara (krčmari su zapravo dvojica: Milan Iskra i Matteo Benussi Cio, dva stara lisca koji poznaju teren kao i dlan svoje ruke; prešli su s jedne na drugu stranu mnogo puta prije rata, da bi izmakli karabinjerima ...). Četa se sjurila nizbrdo; borci se gotovo kotrljaju niz kamenitu i strmu obalu, prekrivenu vrlo gustim grmljem i završavaju kao da ih je stvarno progutala zemlja. Na oko petnaest metara iznad morske površine ušli su u vrlo uski otvor spilje, potpuno kamufliran, i dospjeli potom u neku širu unutarnju galeriju.

Nijemci ih uzaludno traže dva dana. U međuvremenu, kao što je već spomenuto, borci se hrane kruhom i sirom. Odakle ovo dobro? Našlo se u »spremištu«⁶ intendanta Stefana Paliage koji, izuzetno, već nekoliko dana, nosi sa sobom vreću punu malih sireva i domaćeg kruha.

Čiovo »skriveno blago«

Kada smo već na toj temi, recimo i to da je u razdoblju neprijateljskog pročešljavanja i oskudice, veliki doprinos u snabdijevanju partizana predstavljalo i tzv. Čiovo »skriveno blago«. Radi se o velikim limenkama konzervirane tunjevine (svaka je limenka težila 5 kg), koje su u velikom broju uzete u tvornici konzervi »Ampelea«⁷ u Rovinju u rujnu 1943. za vrijeme općenarodnog ustanka. Cio, koji uvijek dobro predviđa, sakrio je mnoge (kao što je i spasio mnogo oružja) na raznim punktovima okolnih njiva; tamo ih je zakapao u zemlju i dobro kamuflirao mjesta. Da bi ih kasnije mogao pronaći, sastavio je neku mapu s puno znakova, koja se zvala »karta skrivenog blaga«. Tako, kada iskrasne potreba, iskače uvijek neka od ovih limenki providnosti puna tunjevine koja, uvijek dobra, sada predstavlja najsladšu poslasticu. Podjela tunjevine, koja se vršila maksimalnom pravednošću, značila je uvijek za partizane praznik.

Jesu li partizani bili uvijek sakriveni u šumi? Ne, i u najtežim trenucima ofenzive, kada neprijatelj napada nakon što je zatvorio sve saobraćajne putove, jedinice bataljona »Budicin«⁸ uvijek otkrivaju svoje »zube«. Iz izvještaja štaba istarske operativne zone iz mjeseca svibnja 1944. g. uzimamo neke odlomke koji se odnose na talijansku jedinicu:

»21. V — Minerska grupa 3. talijanskog bataljona Pulskog odreda minirala je prugu kod sela Cukrića. Oštećena je lookmotiva i 3 vagona. Promet obustavljen 48 sati...«

5 U knjizi »Mancano all'appello«, str. 29.

»31. V — Minerska grupa 3. talijanskog bataljona Pulskog odreda porušila je stup dalekovoda kod Pulc.«^o

Ovdje završava ciklus operacija bataljona »Pino Budicin« na području gdje se rodio, gdje je — da se tako kaže — kod kuće. U njegove redove pristižu novi borci, među kojima Romano Benussi iz Rovinja, Antonio Vivoda (kurir) iz Umaga, Jure Makovac (izviđački vod) iz Grožnjana, Ruggero Stupar iz Pule.

U tom istom razdoblju, brigada »Vladimir Gortan«, pritisnuta od neprijateljskih snaga, prebacuje se najprije istočno od pruge Rijeka—Ilirska Bistrica, lte, dobivši pojačanje od 1. udarnog bataljona odreda »Učka« (koji je ušao u njegov sastav 1. svibnja), izvršava nekoliko prepada na željezničku prugu i na izolirane nacističke garnizone. Kasnije, napadnuta na području Klane od jakih njemačkih jedinica, bila je primorana povući se na Nanos, odakle se, sredinom svibnja, vratila u Istru, da bi ponovno vršila akcije uznemiravanja na pruzi Rijeka—Ilirska Bistrica i na cesti Rijeka—Trst.

U SASTAVU GORTANOVE BRIGADE

(prvi ciklus: od 1. lipnja do 20. kolovoza 1944)

GLAVA XII

NA PUTU ZA KRAS

»Krenuli smo po drugi put prema porečkom području. U to vrijeme je neprijatelj vršio pročešljavanje. Nakon nekoliko dana saznali smo da je spaljeno nekoliko malih kućica i da je ubijen drug koji je bio ranjen u glavu. Od toga dana imali smo skoro stalno pročešljavanja a i sami smo poduzimali poneku akciju, do dana kada smo otišli u brigadu.«

Tako Giordano Paliaga opisuje u svom dnevniku događaje krajem svibnja 1944. g.

U tom razdoblju je Narodnooslobodilački pokret činio ogromne napore u radu za razvoj i jačanje borbe. S jedne strane vrše se pripreme za osnivanje novih oružanih formacija, s druge strane mobiliziraju se sve antifašističke masovne organizacije; razvija se mreža narodnooslobodilačkih odbora, širi se štampa i jača politička aktivnost uopće. Neprijatelj, poslije svojih krvavih upada, povlači se u svoje garnizone, zaokupljen posebnom brigom da drži kontrolu nad važnijim saobraćajnicama i nad većim naseljenim mjestima.

Četvrta četa

Čete bataljona »P. Budicin« ponovno se skupljaju u jugozapadnoj Istri, na priobalnom pojasu Rovinjštine. Izašle su iz ofenzive ojačane ne samo sa (stanovišta bojne gotovosti i moralnog duha, već i po broju boraca. Talijanski bataljon ima sada četiri čete.

Četvrta četa koju je u početku i za kratko vrijeme vodio Diogene Degrassi iz Vrsara, a kasnije Giordano Godena iz Rovinja koji je u isto vrijeme i vojni starješina i politički komesar, ima ipak i svoju specifičnu povijest. Među rukovodiocima je i podnarednik bivše talijanske vojske Gino Marini, za kojega meki tvrde da je iz Ancone, drugi iz Napulja, a koji je poginuo 27. srpnja 1944. g. u Roveriji, na cesti Vodnjan—Savičenta. U sastavu čete su pretežno borci iz Vodnjana i Galižane, a obuhvaća i čuvenu minersku grupu na čelu sa Matteom Benussi Ciom. Ova četa je samo formalno sastavni dio bataljona i »P. Budicin« jer je skoro uvijek odvojena.¹

¹ Zbivanjima u ovoj i drugim talijanskim jedinicama posvećujemo nekoliko posebnih poglavlja u ovom tomu.

U isto vrijeme kada su se razne jedinice talijanskog bataljona opet skupile u svojim prvobitnim područjima, već se nazire novo pomicanje koje će značiti temeljit preokret u operacijama i definitivno napuštanje područja gdje su se formirale.

Operativni štab za Istru odlučio je prestrukturirati svoje jedinice, odvajajući 1. udarni bataljon od brigade »VI. Gortan« da bi od njega stvorio jezgru 2. istarske brigade i odvajajući 3. talijanski bataljon od 2. puljskog odreda, da bi ga uključio u brigadu »VI. Gortan«. Ali u puljskom odredu ostaje ipak 4. četa »Budicina« koju bi trebalo brzo pretvoriti u bataljon, tj. u »2. talijanski bataljon Augusto Ferri«.

Izvještaj br. 287 od 29. svibnja 1944. g. potpisan od komandanta i kome-sara 1. brigade »VI. Gortan« — Vitomira Širole i Josipa Matasa — obavještava Operativni štab za Istru:

»Jučer je stigla iz 5. bataljona 2. talijanska četa 3. bataljona ('Budicin', n. a.) sa ukupno 39 boraca s jednim puškomitraljezom i jednim teškim mitraljezom ... Danas ujutro je stigla 3. četa 3. bataljona s 33 borca, s kojom je stigao i komandant bataljona, drug Giuseppe Alizzi. I ova je četa naoružana jednim lakim i jednim teškim mitraljezom.«

Prema tom dokumentu, prve dvije čete »Budicina« stižu na položaje brigade između 28. i 29. svibnja, i uz postojeće borce u svome sastavu dobivaju još 38 talijanskih boraca. U izvještaju piše: »Jučer je došao k nama kapetan Oscar Turilli, kojeg smo, prema vašoj odluci imenovali za komandanta bataljona. On je prihvatio ovu funkciju i danas je preustrojio dvije čete koje sada imaju ukupno 110 boraca, jer smo okupili Talijane iz naših bataljona«, tj. Talijane koji su se nalazili razasuti u hrvatskim jedinicama.

Dokument, kojem ćemo se još vratiti, ne kaže na kojem su se području skupile čete, ali ćemo to saznati prelistavajući dnevnik Giordana Paliage, koji se nalazi u 1. četi. Ova stiže u okolicu Rovinja u noći 1. lipnja s naređenjem da nastavi pokret prema položajima brigade. Najprije će do stанице Bembo gdje će se borcima dati nekoliko sati odmora.

Rastanak sa stancijom Bembo

Marš se odvija tiho, ponekad i bosih nogu da bi se smanjili šumovi u provlačenju između jednog i drugog neprijateljskog garnizona. Na području svog zavičaja ostaje za sada 4. četa. Njezino uključivanje u brigadu trenutno nije predviđeno nego je, naprotiv, odlučeno da se ona odvoji od bataljona »Budicin«. Ako se stvari budu dobro odvijale — i nitko u to ne sumnja jer novi dobrovoljci stižu sa svih priobalnih mjesta, naročito iz Pule, Vodnjana i Galižane — Talijani Istre imat će brzo dva bataljona, a već se misli i na brigadu. Ovo je pitanje prisutno ne samo u međusobnim razgovorima kod boraca, već i u mislima talijanskih rukovodilaca, a među njima Alda Rismonda i Giusta Massarotta. Ta je tema aktualna i zbog toga što se pokazuje potreba proširivanja operativnog prostora, pa zato i skorog prebacivanja »Budicina« s njegova područja.

Dotle se borci 1. čete smještaju u poznatim šumama, na stanciji Bembo i okolici, gdje su stigli nakon pet sati neprekidnog marša. Dozvoljavaju sebi samo nekoliko sati odmora. Giordano Paliaga bilježi u svoj dnevnik kako su se pod mjesečinom prešli trešanja, kako se njegova četa smjestila na drugo

područje i kako su čekali kurire za nastavak marša. »Večeras se polazi, ide se u brigadu!«, donosi vijest jedan drug.

Drugog lipnja uveče jedinica nastavlja svoj put s naređenjem da stigne do labinskog terena, da se spoji s bataljonom i s njim s brigadom »VI. Gortan«. Upućuje se preko brda prema istočnoj obali Istre, presijecajući poluotok u pravcu sjever—istok kroz područja Krmeda, Smoljanaca—Savičente, Rojnića—Benčića ...

»U sumraku svi smo u pokretu. Nakon što smo prešli preko pruge (Rovinj—Kanfanar, n. a.) nastavili smo put za oko tri i po km. U jednom malom selu zaustavili smo se, da bi se odmorili i tamo smo našli našeg komesara, koji je krenuo dva dana ranije. Ujutro, 3. lipnja, nakon što smo jeli, produžili smo. Netko je znao da se ide prema Učki. Nakon pola dana pješaćenja, odmaramo se u Sutivancu. Na proplanku uspona vide se karakteristična sela sa crkvicama na vrhovima, lijepe njive u bojama, prava ljepota prirode, vidi se i mali dio mora Raškog kanala.«

Giordano Paliaga je taj koji bilježi svoje utiske u dnevnik, mi se ograničavamo samo na ispravku ponekog glagola i poneke pravopisne greške čovjeka koji zna bolje da se bori nego da drži pero u ruci, ali ipak želi izraziti svoje osjećaje pred ljepotom prirode, koja — kako on zabilježi naivnim zanosom — »prodire uvijek u ljudska srca od kojih bi se mogla dobiti riječ koja se zove sloboda«.

Susret s brigadom

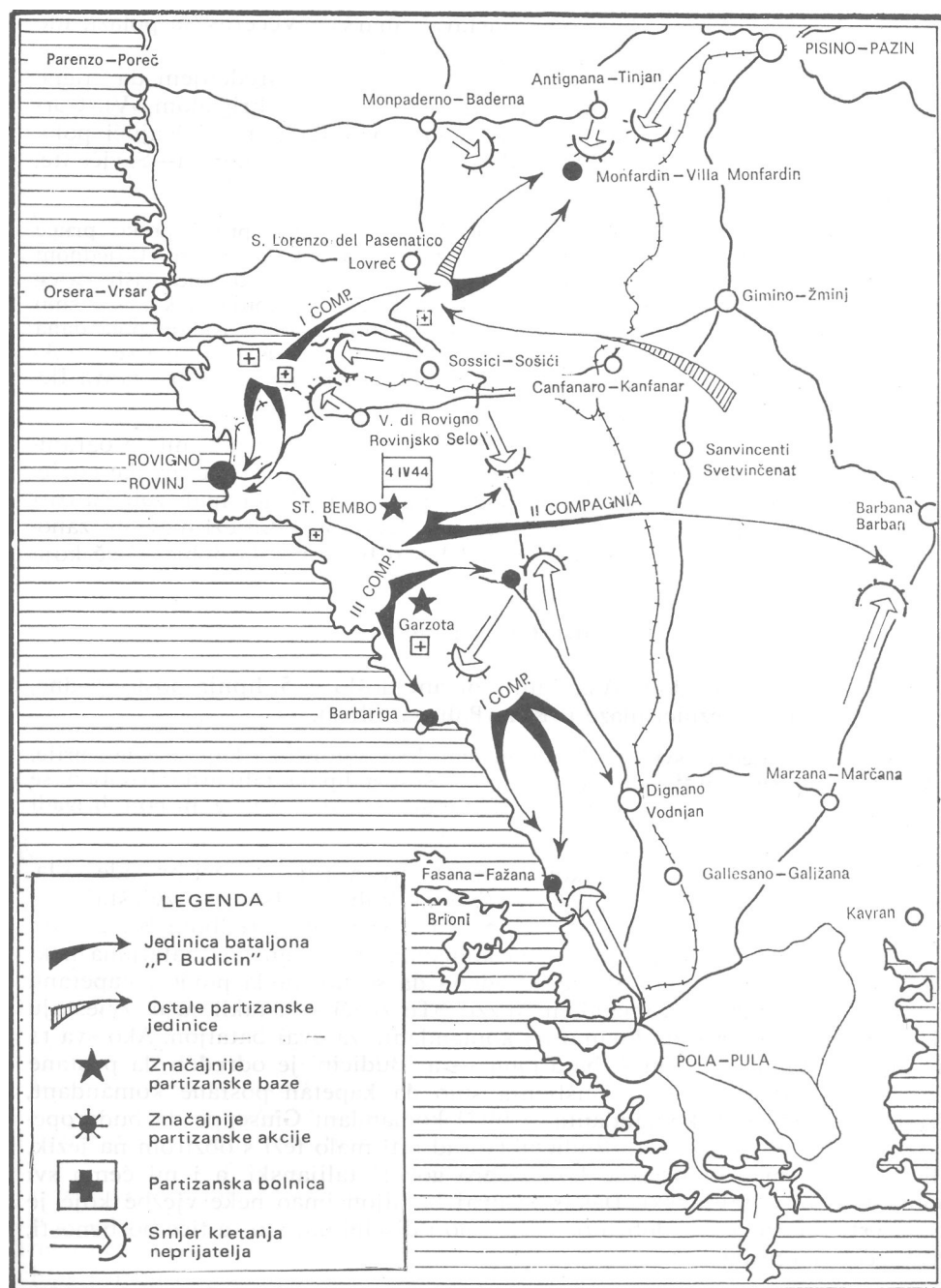
Do susreta s brigadom »Vladimir Gortan« došlo je 5. lipnja poslijepodne, u vrijeme kada Saveznici ulaze u Rim. Paliaga bilježi:

»Svi zajedno, svi sretni, oduševljeni. Uveče, Rovinjci koji su stigli prije, zapjevali su i otpjevali sve pjesme... Šestog lipnja talijanski bataljon se sastao da bi se imenovao novi komandni sastav i da se pripoji brigadi 'V. Gortan'.«

Pitanje postavljanja novih komandnih kadrova, rukovodioci brigade »Vladimir Gortan« su već postavili Operativnom štabu za Istru u izvještaju od '29. svibnja. Iz njega proizlazi da je viši štab svojom Naredbom br. 298 od 2. svibnja predložio da se imenuje za komandanta talijanskog bataljona neki Šikić (Marko?), ali da je kasnije određeno da se komanda povjeri kapetanu Turilliju. A dosadašnji komandant Alizzi? »To znači — istakli su u izvještaju Matas i Širola — da sada imamo tri komandanta za ovaj bataljon. Ako sva ta tri druga ostanu u našem 4. bataljonu — a 'Budicin' je određen da postane četvrta jedinica brigade — mišljenja smo da kapetan postane komandant, drug Šikić zamjenik komandanta, a bivši komandant Giuseppe da bude operativni oficir. S bataljonom 'Budicin' će rad biti malo teži s obzirom na jezik, ali imamo komesara brigade koji dobro govori talijanski, a i mi ćemo svi pomalo govoriti talijanski. Danas je ovaj bataljon imao neke vježbe koje je izveo vrlo dobro, a kao dobru ocjenjujemo i disciplinu; što se tiče borbenosti, vidjet ćemo u praksi.«

Štab je obnovljen

U međuvremenu, nakon što su se sastale u punom broju sve tri čete bataljona, čiji su redovi naknadno popunjeni, riješen je i problem štaba koji

Najvažnije borbe i akcije bataljona »Budicin« dok se nalazio u sastavu 2. puljskog partizanskog odreda. Partizanska bolnica označena je najvećim znakom. Manji znakovi s križićem označuju područne ambulante koje su se nalazile rasute po terenu a bile su ovisne o spomenutoj bolnici.

ije ovako sastavljen: OSCAR TURILLI, komandant; LUCIANO SIMETTI, politički komesar; BENITO TURCINOVICH, zamjenik komesara; BRUNO TOMINI, operativni oficir.

Šestog lipnja, u prisustvu političkog komesara Operativnog štaba za Istru, sastaje se »naš 4. talijanski bataljon koji broji 160 ljudi«, kako iznosi izvještaj štaba brigade br. 259 od 7. VI 1944, koji objavljuje i imena novoga štaba »Budicina« i moli Operativni štab za Istru »da imenovanim drugovima potvrdi ove funkcije svojom naredbom«. I zaista su uredovno potvrđeni Naredbom br. 40 Operativnog štaba za Istru od 11. lipnja 1944. U istoj naredbi određuje se i osnivanje 2. istarske brigade (što je izvršeno na izvoru Rječine na riječkom području). Politički komesar te brigade postaje Josip Matas, drug ;»koji dobro govori talijanski«. Ne slučajno. Talijana ima vrlo mnogo i u toj brigadi.

U naredbi, pod brojem 2, piše:

»Osniva se 4. talijanski bataljon I brigade 'VI. Gortan' koji će se nazivati: 4. talijanski bataljon 'P. Budicin' I brigade 'VI. Gortan'.«

Potrebno je objašnjenje, jer »Budicin« je do sada bio 3. bataljon u redovima 2. puljskog partizanskog odreda. Pod točkom 3. Naredbe čita se dalje o osnutku 1. riječke čete (u sklopu 2. odreda), za čijeg se komandira imenuje FRANJO SAINA. Politički komesar je RADOMIR ANTONELIĆ, zamjenik komandira GUIDO DEL FABBRO.³

Na čelu Talijanskog bataljona nastale su dakle značajne promjene. Oskar Turilli, iz Rima, koji je došao iz Glavnog štaba NOV Hrvatske, gdje je do sada bio operativni oficir oklopnog bataljona, zauzima mjesto Sicilijanca Alizzija, koji postaje vojni instruktor u štabu brigade. Rovinjac Luciano Simetti preuzima ponovno dužnost koja mu je bila povjerena u trenutku formiranja bataljona. Student iz Žminja Turcinovich je unaprijeđen, s obzirom da je ranije vršio dužnost komesara 2. čete, dok njegov prethodnik Buratto ostavlja bataljon da bi u Rovinju opet bio zadužen za ilegalni politički rad. Tomini je potvrđen na svome mjestu na kojem je zamjenjivao Antonija Abba još od početka svibnja.

Povijest bataljona »Pino Budicin« nalazi se na određenom zaokretu. Njegovim priključenjem I istarskoj brigadi broj njezinih boraca penje se na 1.052.² Navodimo riječi komandanta brigade Vitomira Širola Paje:

Jedan od najljepših dana, koji ja pamtim iz borbe, bio je onaj kada je u redove naše I brigade stigao 4. talijanski bataljon 'Pino Budicin', u ljeti 1944 ... Bilo je vrlo veselo, ogromno oduševljenje svih boraca zbog dolaska talijanskih drugova. U ovom događaju vidjeli su živu snagu bratstva i jedinstva istarskog naroda u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, fašizma. Pojednostosti? Ne bih mogao da se sjetim. Bio je zbor, miting. Održao sam govor novim drugovima.«^{2bis}

Nakon zbora i mitinga — dokumenti podsjećaju — deset talijanskih boraca, koje vodi Alizzi, upućeni su na kurs za desetare i vodnike. U noći izme-

³ Original se čuva u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, reg. br. 33-1 /8, K. 1321 A. Tekst je objavljen u knjizi 28, tom V »Zbornika dokumenata«, dok. 44, str. 196—198.

² U »Istarska svitanja«, str. 48.

^{2bis} Giacomo Scotti, »Cammino di Iota della Quarantatreesima« (Borbeni put 43. istarske divizije) u listu »La Voce del Popolo« od 29. kolovoza 1954. g.

du 7. i 8. lipnja, tri hrvatska bataljona upućuju se prema Pazinštini, dok je »Budicin« ostavljen na sektoru Krasa »sa zadatkom da vrši akcije duž pruge Lupoglav—Trst i ceste Rijeka—Trst kod Podgrada«. Umjesto Matasa, za političkog komesara brigade »VI. Gortan« dolazi Danijel Kovačević.

U izvještaju Operativnog štaba za Istru broj 46/VII-44 dostavljenom komesaru XI korpusa o političkoj situaciji u Istri u lipnju piše:

»Ovdje smo već postigli lijepe uspjehe. Privlačimo veliki broj Talijana u NOB, iz dana u dan taj se broj povećava; želimo na najbolji način i u potpunosti ostvariti politiku bratstva.«

Slijede napomene o uključivanju bataljona »Budicin« u I istarsku brigadu i o namjerama da se stvore nove talijanske čete u 2. puljskom partizanskom odredu. Zatim konstatacija:

»Iako je u ovom pogledu postignut cilj, tj. da se talijanski narod uključi u NOB, a najbolji dokaz predstavljaju talijanske jedinice čije se akcije populariziraju, ipak nije još u potpunosti riješen problem koji je u prošlosti bio još jače izražen.«

O čemu se radi?

»Narod hrvatskih sela radije i bolje prihvaća hrvatske jedinice nego talijanske, a s druge strane sami talijanski borci čine brojne greške, ali koje se odstranjuju. Po ovom pitanju se mnogo učinilo i nadamo se da će se problem odnosa između hrvatskog i talijanskog naroda povoljno riješiti.« »Mobilizacija Talijana jača iz dana u dan, a kao posljedica toga, stvorili su se uvjeti da se formira talijanska brigada.«

Kao što se vidi, u višim štabovima daje se veliki značaj prisutnosti »Budicina«, bilo kao katalizatora novih talijanskih dobrovoljaca u vojnim formacijama, bilo kao političkog faktora, simbola bratstva. Njegovo prebacivanje iz jedne čisto partizanske formacije, kao što je odred, u jednu regularnu jedinicu NOV, predstavlja vrlo značajno kvalitativno unapređenje. Uvrštenjem u Gortanovu brigadu, sudbina istarskih boraca talijanske nacionalnosti nerazdvojno se vezuje za sudbinu istarskih boraca hrvatske nacionalnosti. I jedni i drugi postaju svjesni svijetlih perspektiva širokih vojnih akcija. Od sada »Budicin« neće više biti jedinica vezana pretežno za jedno ograničeno područje i pretežno nastanjeno sunarodnjacima, već će se boriti svugdje tamo gdje će trebati i njegovi borci bit će nosioci bratstva i internacionalističkih ideja. Boreći se rame uz rame s drugovima Hrvatima, dijeleći uspjehe i eventualne poraze, dobro i zlo teškog partizanskog života, jednom riječju, prolijevajući krv zajedno u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, doprinijet će da se još jače učvrsti talijansko-hrvatsko-slovensko bratstvo i jedinstvo oružja listarskog naroda. Djela će to i dokazati. Pojava bataljona »Budicin« imat će uvijek širok odjek u narodu.

»Oduševljenje bilo je veliko«

Giordano Paliaga bilježi u svom dnevniku o razmještanju četa na novom sektoru, o satovima odmora između »brda trešanja«, o obroku, i vijesti o savezničkom iskrčavanju u Normandiji, koja je stigla prije nekoliko minuta: »Englezi su se iskricali u Francuskoj sa 4000 brodova i dalje vam ne mogu

objašnjavati, oduševljenje je bilo veliko ... Sedmog lipnja ujutro, oko 2,30 sati išli smo na položaj gdje smo ostali cijeli dan da bi se vratili predvečer. Odmah nakon toga čuli su se neki pucnjevi; dva naša bataljona sukobila su se s Nijemcima, pa smo se mi trkom opet prebacili na položaj...»

Komandant »Gortanove« brigade, Vitomir Širola Pajo, koji je već imao prilike da upozna priličan broj talijanskih boraca u redovima svoje brigade — tu je i Tršćanin Mario Magagna, komandant 2. bataljona — ne skriva zadovoljstvo što sada ima sa sobom cijeli bataljon »P. Budicin«, koji je već prekaljen u mnogim bitkama. Koju godinu kasnije pisat će:

»Ulazak bataljona 'Pino Budicin' u sastav Gortanove brigade bio je još jedan značajan događaj za Istru, a naročito za brigadu. Ona je od toga dana postala ne samo brojčano nego i politički jača, ona je predstavljala borbenu zajednicu Hrvata i Talijana Istre i najbolje jamstvo da će njihovo jedinstvo biti istinsko i trajno, nesalomljivo.«⁴

4 Vitomir Širola Pajo, »Gortanova brigada miljenica Istre« u djelu »Revolucionarna Istra«, str. 66.

GLAVA XIII

BRATSTVO NA DJELU

U redovima Gortanove brigade, 4. talijanski bataljon zadržava u prvim tjednima lipnja široku samostalnost, i zato što terenski uvjeti prisiljavaju još na elastičnost pokreta i partizansku taktiku: udariti i povući se, brzo se prebaciti na drugo područje i opet udariti. Brigada — skoro uvijek podijeljena po bataljonima — daje utisak da je prisutna svuda i da se povećava. Takva taktika služi i zato da bi skrenula pažnju neprijatelja s nekih područja na kojima se baš u ovom razdoblju održavaju jedna za drugom lokalne i teritorijalne konferencije partijskih organizacija, antifašističke omladine i AFŽ-a.

»Budicin« ostaje ipak u stalnom kontaktu s brigadom i s I partizanskim odredom »Učka«, čije su snage koncentrirane na Krasu (padinama Učke — sjeveroistočna Istra). To je područje koje, s obzirom na povoljno obličje terena, omogućuje partizanskim jedinicama da bolje odolijevaju neprijateljskim napadima, štoviše da napadaju izolirane neprijateljske garnizone. »Budicinu« se dodjeljuju posebno kao operativna zona bužetski Kras i Čićarija s bazama pretežno u Vodicama, Brestu. Lanišću i drugim mjestima na južnim padinama Učke.

Na tom sektoru bataljon provodi kratko vrijeme relativnog odmora, angažirajući ponekad čete pojedinačno u zaštitnim operacijama brigade u akciji na Labinštini, vodeći naročito brigu da popune sastav jedinica, da se brinu o obuci i vojnoj pripravnosti.

Jedan dan »odmora«

Evo kako — po jednom uputstvu štaba 1. istarske brigade »VI. Gortan« — jedan bataljon provodi dan »odmora«:

»Ustajanje svih jedinica u 6 sati. Do 6.30 umivanje i lična higijena. Od 6.30 do 8 sati nastava iz ratne službe. Od 8 do 9 sati borbena obuka. Od 9.30 do 11 sati pješadijske vježbe. Od 11 do 12 sati nastava gađanja. U 12 sati ručak i odmor do 14.30. Politički sat do 16.30. Večera u 17 sati. Od 17.30 do 18.30 probe zbornog pjevanja. Od 18.30 do 20.30 voljno. Nijedan se vojnik ne smije udaljiti iz jedinice bez naređenja.«

Politički satovi posvećeni su čitanju i komentiranju članaka koji su objavljeni u listu »Il Nostro Giornale« i u drugoj partizanskoj štampi. Satovi od mora namijenjeni su, pored ostaloga, da učvrste odnose s hrvatskim stanovništvom iz unutrašnjosti koje se sada, nakon više od dva desetljeća fašističkog jarma, upoznaje s novim Talijanima koji se bore protiv fašizma i odmah se zbratimljuju, okružuju borce bratskom i srdačnom pažnjom. Na ovom području, u vremenu dok se bataljon sređivao, novi borci Talijani stižu u njegove redove iz drugih jedinica brigade.

Osmog lipnja, tog kišnog i vjetrovitog dana bataljon se odmara u Sutivancu.

Devetog lipnja ujutro, jedinice se stavljaju u pokret. Nakon dugog penjanja po brdima, dozvoljena je stanika »na divnom mjestu, na jednoj zelenoj livadi okruženoj vrhovima okolnih brda«. Prekrasan pogled, bilježi Giordano i Paliaga. Poslije podne 1. četa dobiva naređenje za pokret: »Sišli smo s jednog vrlo strmog brda. Trebalo nam je oko jedan sat dok smo stigli na podnožje. Zaustavili smo se u blizini, u malom selu u kojem smo dobili hranu. U sumrak smo otišli, na putu smo čuli neke šumove: avioni... Bacali su bengalsku vatru i osvijetljavali vjerojatno područje Trsta. Slijedilo je jako bombardiranje, bacali su i letke ...«

Na straži konferencije žena

Desetog lipnja, nakon pola dana hodanja, čete se sastaju. Jedanaestog svibnja u dva sata poslije pola noći ponovno se kreće prema Krasu. Pada jaka kiša, ide se pod pljuskom sve do jutra.

»Nedaleko od nekog sela održava se antifašistička konferencija, negdje u gornjem dijelu Istre, gdje su skoro svi bili Hrvati. Od naših išla je 1. četa i pjevački zbor... Talijanskim jedinicama se i aplaudiralo, klicalo se: Živjela Crvena armija, Živio Staljin, Živio Tito itd. Prijetila je kiša, bila je magla i počela je padati kiša. Nakon što je konferencija završila, pjevalo se na kiši i nastavilo plesom.«

Paliagove bilješke odnose se na kotarsku konferenciju AFŽ-a Krasa koja se održala u Vodicama 11. lipnja. Ženski časopis »Istranka« i njezina talijanska posestrima »La donna istriana« koji su tek izašli iz partizanskih »štamparija« u šumi, donose pozdrav talijanskih boraca iz bataljona, koji je delegatkinjama prenio komandant Oscar Turilli. U svom govoru on je izrazio »zahvalnost koju svi naši borci osjećaju prema našim hrabrim ženama koje su se mnogo puta, u znoju, ali svjesne svoje obaveze majki antifašistkinja, popele na brdo da bi im ponijele hranu u šumu«. ¹ Sa svoje strane list »Lottare«, organ talijanskih boraca u redovima NOV, donosi na četvrtoj strani, pod naslovom »Gli Italiani in Istria« (Talijani u Istri) kratak pregled o postignutim uspjesima u proteklih devet mjeseci i dodaje:

»Ali najveći uspjeh pokreta sastoji se bez sumnje u tome što je uspio zbratimiti u borbi Talijane i Hrvate. Već od samog početka Talijani su se našli na ratištu protiv ugnjetača, kasnije njegovi su se redovi jako povećali i danas u Istri imamo, uz hrvatske jedinice, jedan talijanski bataljon i nekoliko četa.

¹ Iz br. 1 od srpnja 1944. g., str. 20. Nakon ovog prvog izdanja, časopis nije više izlazio.

Nedavno se formirala jedna nova riječka jedinica u koju pristiže svaki dan sve više omladinaca iz Rijeke.

Tako su Talijani Istre shvatili potrebu i pravednost narodnooslobodilačke borbe. Oni su u njoj učestvovali hrabro i vjerno i dali su Istri istinske heroje koji svojim likom brišu svaku uspomenu na talijanski fašizam.

Na putu kojim su krenuli Budicin, Negri, Ferri, mlade junakinje Lina i Marija i mnogi drugi pali junaci, Talijani stupaju prema slobodi.²

Stolnjaci na travi

Istog dana kada se održava konferencija antifašističkih žena Ćićarije, 2. i 3. bataljon Gortanove brigade, uz pomoć dijelova 1. čete »Budicina« na rezervnim položajima, napadaju kasarne karabinjera u Pićnu i u Gračišću razoružavši trideset karabinjera u prvoj i trideset četiri u drugoj, da bi se kasnije povukli prema Čepićkom polju s dvojicom ranjenih i posmrtnim ostacima Marija Magagne,³ koji je herojski poginuo u Pićnu. Trinaestog lipnja napadnut je i osvojen garnizon u Sv. Nedjelji kod Labina. Istu sudbinu doživljava garnizon u Šumberu.

Od 12. do 14. lipnja borci »Budicina« se odmaraju, izuzevši redovnog patroliranja. Četrnaestog lipnja poslije podne vrši se opći pregled oružja, navečer se održava miting u selu i borci provode neko vrijeme s narodom i bratime se u veselom raspoloženju, kliče se, pjeva, pleše na otvorenom do jedan sat iza ponoći.

Dan odmora je i 15. lipnja. Ali takav odmor koji nikada nije ljenčarenje. 'S vojnom obukom i idejno-političkim radom izmjenjuje se kulturna aktivnost. Po prvi put sve čete i pomoćne jedinice Bataljona nalaze se zajedno, okupljene na istom području, tako da borci imaju mogućnost da se bolje međusobno upoznaju. Nadalje, boravak u ovim selima, u seljačkim kućama ikoje će netko opisati kao »čiste, lijepo namještene«, zajedno »s ovim dobrim, jednostavnim i gostoljubivim narodom«, koji se brine da talijanski borci dobiju redovite obroke, »odlične domaće maneštre s kukuruzom, grahom i krumpirom«, daje ljudima utisak da se nalaze kod kuće, u obitelji i na slobodnom teritoriju.

Borci ne mogu a da se ne dive ovim ženama seljankama, starima i mladima, koje, prkoseći stalnoj i vrlo strogoj neprijateljskoj budnosti, nose partizanima jelo i odjeću i nude im ono što najbolje imaju u kući, časteći ih kao ugledne goste. Kada situacija to dozvoljava, rasprostiru na travu bijele stolnjake i na njih postavljaju ukusna jela. Tada posjedađu uz borce i zadovoljno ih gledaju s kakvim tekom jedu. Poslije jela, ako područje nije neposredno ugroženo, pjevaju se partizanske pjesme i, uz pratnju harmonike, zapleše se s mladima.⁴

Pekari i pjevački zbor

Izgledalo je da se vratio mir, kada je jednoga dana Arialdo Demartini, koji je u civilu radio kao pekar, pozvan da pokaže svoje umijeće s time da

2 Br. 7 od 30. lipnja 1944. god.

3 Prije nego što je postao komandant 2. udarnog bataljona Gortanove brigade, Marie Magagna je bio komandir 13. istarske čete (Buzetske čete) od prosinca 1943. god.

4 Iz neobjavljenih bilježaka A. Demartinija, koji potkrepljuje ono što je već napisano u »Mancano all'appello«, str. 28.

umijesi kruh za cijelu brigadu u Lanišću. Za prvog pomoćnika određuje mu se Angelo Zuliani, njegov bratić, također pekar. Osjećajući sladak miris kruha koji je tek izašao iz peći, skoro da bi i zaboravili da su partizani, da nije bilo

Giordano Paliaga, poginuo kod Ugulina 5. travnja 1945. U bataljonu »Budicin« vršio je najvažnije političke funkcije: politdelegat, zamjenik komesara i komesar čete, kao i komesar bataljona. Njegov ratni dnevnik bio je izvanredno dragocjen za sastavljanje ovog djela.

pušaka koje su bile uvijek na dohvat ruke. Osim toga tu su i vježbe, a jasno, ne zapostavlja se neprijatelj. Veće patrole »Budicina« izlaze tu i tamo prema Buzetu.

Po prvi put 4. talijanski bataljon osniva pjevački zbor u čijem su sastavu pretežno Rovinjci: Riccardo Daveggia, Angelo Zuliani, Giovanni Giotta, Spartaco Zorzetti, Luciano Simetti, Arialdo Demartini i mnogi drugi. Formira se čak mala dramska grupa, tako da skoro ne prođe dan a da se ne prikaže koja predstava u selima Krasa i svugdje gdje su talijanski borci primljeni sa simpatijama. Pokretač kulturne aktivnosti je Nino Colli, uz pomoć Riccarda Daveggia koji svira na gitari.

»Naš talijanski bataljon se nalazi na sektoru Krasa u blizini Vodica. Sada ima više od 200 ljudi i potpuno smo se naoružali.« Tako 16. lipnja komesar i komandant Gortanove brigade Danijel Kovačević i Vitomir Širola izvještavaju Operativni štab za Istru.⁵

Od 17. do 20. lipnja odmor. Skoro stalno pada kiša. Dvadeset prvog lipnja poslije podne neke jedinice stižu do željezničke pruge Rijeka—Trst. Jedna patrola ide naprijed, da izvidi stanje na pruži. Nijemci su viđeni u blizini. Borci ostaju na svojim položajima, pod kišom, do kasno uveče. »Na položaju, u noći, podijeljen je obrok koji su donijele seljanke: sir i krumpir. Kasnije se upućujemo natrag u bazu, gdje stižemo u 2 sata 22. lipnja. Napokon idemo na spavanje«, bilježi Paliaga.

Mnogo boraca

Dvadeset četvrtog lipnja dolazi u bataljon novi politički komesar brigade. U izvještaju br. 487 od 26. VI 1944. on piše Operativnom štabu za Istru, između ostaloga, i ovo:

»Sada u našem 4. talijanskom bataljonu imamo 234 borca ne računajući Riječku četu.«

Kao što se vidi, broj boraca »Budicina« za manje od mjesec dana, udvostručio se. Ali zašto se spominje Riječka četa koja se nalazi u 2. odredu? Spominje se jer je Oblasni komitet Komunističke partije odredio da se ta jedinica pripoji »Budicinu«. Ali:

»Mi ne znamo ništa o tome — kažu rukovodioci Gortanove brigade — i nitko nam nije rekao da li će ova četa biti pripojena bataljonu definitivno, ili samo privremeno.«

Štab Gortanove brigade bio je izgleda protiv pripojenja, štoviše smatra da je »Budicin« s postignutim brojem boraca već prevelik i da je »onemoгуćen u operiranju s toliko velikim brojem boraca«. Zato:

»Imamo namjeru da preuzmemo iz 4. talijanskog bataljona sve borce koji, makar djelomično, poznaju hrvatski jezik i koji žele da uđu u sastav hrvatskih bataljona.«

5 Izvještaj br. 252. U ovom dokumentu koji je u cijelosti prenijet u »Put prve istarske brigade«, na str. 131, rukovodioci brigade detaljno informiraju o bitkama u kojima su likvidirani neprijateljski garnizoni u Sv. Nedjelji i Šumberu na Labinštini. U njemu se navodi: »U jučerašnjim bitkama zarobili smo 74 živa karabinjera i fašista, od kojih smo strijeljali 24, 5 ih je ostalo s partizanima 1. odreda, 30 smo ih poslali u Italiju da se priključe talijanskim partizanima i 9 u 13. diviziju. U akciji od 11. lipnja zarobili smo 50 karabinjera od kojih smo 20 strijeljali a druge smo putem vojno-pozadinskih stanica poslali u Italiju. Strijeljali smo samo okorjele fašiste koji su sijali teror u okolnim selima i nisu htjeli da se predaju, dok smo neke fašiste i ostale karabinjere poslali u Italiju.«

Ali i odvajajući od »Budicina« dio boraca, redovi se brzo povećavaju.

»Skoro svakodnevno dolaze u našu brigadu Talijani putem raznih štabova. S obzirom da je naš 4. talijanski bataljon prebrojan, od danas će svi Talijani koji budu dolazili, biti premješteni u partizanske odrede.«

U međuvremenu, odredbe koje se šalju raznim četara stvaraju stanovitu živost. U zraku se osjećaju novosti. U 4 sata ujutro 25. lipnja bude se sve čete koje kreću da bi zauzele položaj na širokom radijusu na području Vodica gdje se održava I kotarska konferencija antifašističke omladine Krasa. Opisujući događaj u članku »Fratellanza in atto« (Bratstvo na djelu), list »II Nostro Giornale« ističe:

»25. VI o.g. održala se 1. kotarska konferencija antifašističke omladine Krasa. U njoj su učestvovala stotine mladih... Dvorana je bila ukrašena parolama u čast borbenog bratstva i jedinstva Talijana i Hrvata, slikom druga Tita, pored njega talijanskom zastavom sa crvenom petokrakom zvijezdom i zastavom slobodne Hrvatske.

Na Konferenciji je govorio komandant talijanskog bataljona. On je pozdravio učesnike u ime boraca bataljona... Govorio je o novoj talijanskoj omladini u borbi protiv fašizma, o bratstvu Talijana i Hrvata, bratstvu koje je stvarnost, jer 'dok vi održavate ovu konferenciju, talijanski mladići iz Bataljona 'Budicin' drže okolne položaje, spremni da odbiju neprijatelja, ako bi mu se prohtjelo da nas ometa'. Govor kapetana Oscara je više puta prekidano pljeskom. Na kraju, pjevački zbor bataljona je otpjevao himnu talijanskog partizana popraćenu izrazima oduševljenja omladine Krasa.«⁶

Borci ostaju na Krasu još nekoliko dana. U Paliaginom dnevniku od 26. i 27. lipnja piše:

»Te iste noći bio sam u patroli za pobočno osiguranje (duž željezničke pruge). Pred jutro, kad je već počelo da izlazi sunce iza visokih brda, koja su izgledala kao da nisu prirodna, bilo je tako hladno kao da smo usred zime, noge su mi bile ledene. Održao se sastanak svih starješina s komesarom brigade. Uveče smo ostavili ovo područje, da bi otišli na drugo.«

I zaista, cijeli bataljon odlazi 27. lipnja oko 21 sat u pravcu zapadne Istre: dolina Mirne—Motovunština. U istom pravcu uputili su se i hrvatski bataljoni. Od tada bataljon »Pino Budicin« se sjedinjuje s I istarskom brigadom s kojom će započeti prvi ciklus operacija koje su u potpunosti uključile sve jedinice Gortanove brigade.

6 U broju 14. od 10. VII 1944.

GLAVA XIV

U DOLINI MIRNE

»ZONA UČKA RAŠA. Prema povjerljivim vijestima, koje su nedavno primljene, u planinskoj zoni, koja se pruža duž obale od Lovranskog grebena (oko 3 kilometra jugozapadno od Lovrana) do Labina, koncentrira se jaka masa partizanskih snaga. Čini se da se radi o poznatoj brigadi 'Vladimir Gortan', koja se, ozbiljno istrošena i više nego desetkovana u toku posljednjih operacija čišćenja, koje su njemačke čete vršile otprilike tokom dva mjeseca, sada izgleda reorganizira i formira u spomenutoj zoni sa skoro isključivo slavenskim elementima (Hrvati i Slovenci), koji su pridošli u malim grupama od po osam do deset ljudi povremeno s teritorija s one strane granice.

Ne zna se ništa o snazi, formaciji, naoružanju i opremi ove skupine. Čini se da ukupna snaga ipak ne prelazi nekoliko stotina ljudi.«

To se kaže u izvještaju 35. njemačke vojne komande za pokrajinu Rijeka i susjedne sektore od 29. VI 1944.' Očito neprijatelj nije informiran — ili iz političkih razloga neće da to podvuče — o prisutnosti talijanskog bataljona u brigadi. Izvještaj je, pored toga, u zakašnjenju s događajima, jer je brigada već prije dva dana napustila spomenuto područje.

Rano ujutro, u prvim satima 28. lipnja, nakon dugog neprekidnog marša koji je trajao čitavu noć pod kišom, koja je počela padati odmah nakon polaska, a bila je popraćena hladnim vjetrom, 1. i 3. četa bataljona »Budicin« prolaze kroz Hum u pravcu Račića. Druga četa, odijeljena po naređenju štaba brigade, upućena je, međutim, pod komandom komesara bataljona, prema Brgudcu, da bi izvršila napad na prugu.

Pljačkaši u bijegu

U međuvremenu, dok glavnina »Budicina« prelazi Račice, krećući se prema nedalekoj stanici Bregi fRačičko Brdo), jedan mladić s ovog područja obavještava borce da se u selu nalazi banda njemačkih pljačkaša. Bataljon ubrzava pokret isturivši bočne izviđačke patrole... Izvođenje i završetak

akcije bit će opisani u članku potpisanom »Dušan« na stupcima lista »II Nostro Giornale«.

»28. lipnja grupa njemačkih pljačkaša nabasala je u blizini sela Bregi na jednu patrolu 4. talijanskog bataljona 'P. Budicin' i dočekan je pušćanom paljbom. Jedan njemački pljačkaš dao se u bijeg ostavljajući u panici svoju torbicu punu ukradene hrane. Po onome što se našlo u torbi može se ocijeniti mizerno stanje fašističke vojske: komadiće kruha, mast, ulje, šećer i razne sitnice.

Radilo se o ukradenim stvarima mirnih siromašnih seljaka iz Bregi, što su im sve vratili borci naše NOV-e koji brane svoj narod i krvlju naplaćuju svaki zločin koji počinje fašistički okupatori.«²

Više pojedinosti daje Arialdo Demartini, koji je, zajedno sa Spartacom Zorzetti, Giovaniem Giotta i drugima iz svog prvog voda 1. čete, učestvovao u akciji:

»Bio sam na čelu svoje jedinice. Trčali smo što smo brže mogli, tako da smo u pet minuta stigli do sela. Nastojeći da ga opkole, nacisti su nas prvi primijetili i otvorili na nas vatru. Naredio sam vodu da zauzme položaj i odgovorio na napad. Ali smo odmah utvrdili da su neprijateljski rafali bili prokleta točni. Priličan broj metaka zario se u zemlju prolazeći na koji milimetar od naših glava i dižući oblak prašine. Ostali smo ležeći potrbuške na zemlji, nepomični i za nekoliko sekundi vatra je prestala. Tada sam objasnio Spartacu i Gianniju, koji su bili pokraj mene, da ne pucaju nasumce, već neka čekaju da meta postane jasna, vidljiva. Nisam ni završio da im to kažem kada nas je drugi rafal, jednak prvom, naprosto zasuo. Zamalo nismo poginuli. Uvidjevši u kakvo bismo se zlo mogli uvaliti, naredio sam 'juriš' pucajući iz svih raspoloživih oružja. Efekat je bio neposredan. Vidjeli smo grupu nacista kako su se oslobodili torbi i pobjegli. Potrčali smo za njima, ali, na žalost, nismo ih dostigli. Za uzvrat uzeli smo torbe pune namirnica koje smo disciplinirano predali štabu bataljona. Dio sadržaja dodijeljen je borcima iz mog voda kao nagrada za pokazanu hrabrost.«³

O istom događaju nalazimo i kratku bilješku u dnevniku Giordana Paliage koji spominje da četiri »gnocha« (»Švabe«), pobjegavši potjeri talijanskog voda, završavaju u mreži 3. bataljona. I ta se jedinica srela s bandom pljačkaša u jednom obližnjem selu, prisiljavajući ih da bježe prema Buzetu i da ostave plijen: boce pune vina omotane u slamu, vreće brašna i šećera, torbe pune kruha, slanine, ulja ...

Kratko će to spomenuti i komesar i komandant brigade u svom izvješčaju Operativnom štabu za Istru, napisanom 30. VI 1944. poslije podne:

»Dne 28. o. mj. ujutro stigli su svi bataljoni na određena mjesta, a III ud. bataljon kada je dolazio na određeno mjesto, selo Vrh, već je njemačka i fašistička banda bila u tom selu, ali je bila najurena od bataljona pa je u paničnom bijegu pobjegla u svoj garnizon Buzet. Istoga dana IV talijanski bataljon kretao je iz Račiće za Račičko Brdo. I tamo je bila banda, ali je najurena od istog bataljona. Banda je u bjegstvu ostavila jedan ruksak pun napljačkane hrane (šećera, špeka, ulja itd.).«⁴

² Br. 15 od 29. srpnja 1944.

³ Iz neobjavljenih bilježaka koje su date autorima. Usporedi i »Put Prve istarske brigade . . .«, str. 159; »Istarska svitanja«, str. 70r-71; »Fratelli nel sangue«, str. 245.

⁴ Dokument u knjizi »Put Prve istarske brigade«, str. 158—160.

Bitka na vidiku

Stigavši na sektor Motovun—Livade, jedinice brigade smještaju se u razna sela da bi provele nekoliko sati odmora. Po prvi put narod ovog središnjeg područja Istre, vidi jednu čitavu partizansku brigadu, čiji je štab već izradio plan akcije, koja, osim što će nanijeti neprijatelju teške gubitke, ima namjeru da ojača u narodu duh otpora i eventualno mobilizira nove borce. U tu svrhu, a i zato da bi se sakupili točni podaci o neprijatelju, uspostavljene su veze s mjesnim narodnooslobodilačkim odborima. Na žalost, rezultat je oskudan. U gore spomenutom izvještaju navodi se dalje:

»Jučer, 29. lipnja, primili smo razne vijesti: da je došlo 50 kamiona s vojskom u Roč, te da je drugih 19 kamiona iz Trsta stiglo u neko obližnje selo kod Buzeta. Također dobili smo izvještaj da su stigla 3 vlaka iz Pule za Nuglu. Svi ti izvještaji nisu baš lijepo mirisali, jer je prijetila opasnost da bi neprijatelj mogao poduzeti neke mjere protiv naše brigade. Te su vijesti dolazile od narodnooslobodilačkih odbora, ali od obavještajne službe na terenu nismo dobili ništa. Obavještajci su vrlo slabi i do danas nismo dobili niti jednog točnog izvještaja, tako da smo mišljenja da im se više i ne obraćamo. Po njihovim izvještajima ne bi bilo moguće izvesti niti jednu akciju, a ne znaju ni točne podatke o neprijateljskim garnizonima... Po jučerašnjim primljenim izvještajima bilo je nezgodno ostati na ovom terenu, a prethodno smo izdali zapovijest za izvođenje današnje akcije. Nismo povjerovali tim izvještajima, niti smo izmijenili plan, već smo danas ujutro započeli borbom protiv neprijateljskog garnizona u Gradini i Oprtlju.«

Ovdje je Gradina pogrešno označena, radi se o mjestu Sv. Stjepanu, udaljenom nekoliko kilometara od istoimenih toplica i sela Gradinje. U Sv. Stjepanu, u jednoj čvrstoj zgradi postavljena su u prizemlju postrojenja istarskog vodovoda sa centralom crpki, uredima za upravu i stanovima za personal na gornjim katovima, a neke su prostorije adaptirane za kasarnu. Dvadeset devetog lipnja uveče, nakon nekoliko izviđaja u tom pravcu, talijanski bataljon prima naredbu da izvrši napad i uništi taj fašistički garnizon. Bataljon kreće u napad drugo jutro u zoru.

»Sve je bilo u bojama, stabla su bila puna voća a u zraku se osjećao sladak miris... Narod iz okolnih sela nosio nam je hranu, pjevao je vraćajući se svojim kućama, sretan što je učinio nešto za nas... Predveče smo saznali da ćemo u noći napasti jedan garnizon ...«

Ovako će pisati odmah nakon rata tadašnji vodnik 3. čete Pietro Sponza.^{4bis} Drugi borac, Arialdo Demartini, potvrđuje sa svoje strane srdačan doček što im je priredio narod, koji im je dozvolio da se slobodno smjeste u vrtovima između trešnjevih stabala. »Nemoguće je zaboraviti kako smo se najeli krasnih, krupnih trešanja svijetlocrvenkaste boje.« Arialdo Demartini spominje dalje pripreme za akciju:

»Pored uobičajenog detaljnog čišćenja oružja, komesar čete Riccardo Daveggia, smatra za potrebno da sakupi svoje borce u hladovinu velike trešnje, usred jedne lijepe livade, za rad na posebnoj moralnopolitičkoj pripremi. Izvukao je iz svoje kožnate torbe brošuricu s naslovom 'Lipa optužuje' i počeo da čita jakim glasom. Tromost i pospanost koja je obično

^{4bis} u napisu »Primo combattimento in Istria« (Prva bitka u Istri) u listu »La Voce del Popolo« od 4. travnja 1946.

hvatala sve u onim sparnim poslijepodnevim, prošli su odmah nakon prvih pročitanih odlomaka. Tema je bila preozbiljna. Borci 3. čete pažljivo su slušali svog komesara, prilično niskog stasa, malo kukastog nosa, koji je patetičnim glasom naglašavao svaku riječ, jer je želio da svi slušaju i pažljivo prate ono što je čitao.

Nije bilo lako jednom starješini da pridobije povjerenje svojih ljudi u tako kratkom vremenu, ali on je uspio, jer se ponašao kao komunista i kao čovjek i u malim stvarima. Nije podnosio nikakve nepravde u svojoj četi: obroci su morali biti stvarno jednaki, isto tako i sledovanje cigareta. Naravno, čito mu je stalo do drugarskih odnosa. Svojom gitarom razveseljavao je svoje partizane za vrijeme odmora.

Nakon što je završio čitanjem, zagledao se u lica svojih boraca... Vidio je kako im se više puta suza spustila niz lice, a i njemu samom. Okrutan pokolj, grozote koje su počinili nacifašisti dva mjeseca ranije u selu Lipi, bili su neshvatljivi za ove vrlo mlade partizane među kojima su neki nedavno imali vatreno krštenje. Zato je i njihova reakcija bila brza i spontana, radilo se o pitanju časti: osvetiti sutra toliko nevinih bića, staraca, bolesnika, žena i djece koji su goloruki izmrcvareni i spaljeni živi na lomači Lipe ... Netko je pokidao postavu svoje partizanske bluze da bi još jednom i još bolje očistio oružje koje ne smije nikako zatajiti za vrijeme bitke.«

U sumrak, podijeljeni na više grupa, borci su razmješteni u porodice, u selu s malim kamenim kućicama na vrhu brijega, da bi dobili obilnu večeru koju su velikom ljubavi pripremile dobre seljačke žene. I drugi učesnik svjedoči o tome:

»One večeri mladići 'Budicina' nisu imali želju da se odmore, pripremili su se brižljivo da što bolje izvrše povjereni im zadatak. Dok su borci čistili oružje i dok su se snabdijevali municijom, komesari i politički delegati podizali su im moral. Tada je došao red na komandire koji su objasnili borcima detaljan plan operacija i podijelili pojedinim jedinicama točne zadatke.«⁵

Štab brigade imao je ove informacije: garnizon Sv. Stjepana sastavljen je od jedinice sa 16 ljudi iz bataljona »M«. Radi se većinom o još golobradim fašistima, mnogima iz mjesta, pod komandom starog vodnika, zadržanog fašiste iz Toscanne, koji je imao za svog asistenta nekog četrdesetogodišnjeg »skvadristu«. Zgrada vodovoda, u isto vrijeme i kasarna je čvrsta građevina na tri kata na cesti Buzet—Livade, uz rijeku Mirnu. Okolni teren je brežuljkast, s malo drveća, s dobrim saobraćajnicama.

Garnizon u Oprtlju, na cesti Trst—Livade Motovun, smješten je u dvije zgrade utvrđene bunkerima. Ima 90 fašista i nekoliko karabinjera. Osvajanje ove tvrđave, najtvrđe kosti, povjereno je 1. četi s kojom ostaje komandant bataljona, a u čijem su sastavu pretežno borci koji se bore u redovima »Budicina« već od prvoga dana.

Međutim napad na Sv. Stjepan je povjeren 3. četi s kojom ide operativni oficir bataljona, poručnik Bruno Tomini. Za većinu boraca 3. čete, napad predstavlja vatreno krštenje. Zaista, prije nekoliko dana sastav ove jedinice

⁵ Citat je uzet iz rekonstrukcije događaja, objavljene pod naslovom »A. S. Stefano nemico annientato« (U Sv. Stjepanu neprijatelj je uništen) bez potpisa, u broju 12 od 30. lipnja 1964. u reviji »Panorama«. U istoj reviji, u br. 8/1952, Arialdo Demartini objavio je kratku povijest bataljona pod naslovom »Il battaglione 'Budicin' onore degli Italiani« (Bataljon »Budicina«, čast Talijana). Isti Demartini je rekonstruirao bitku kod S. Stjepana—Oprtlj, predavši rukopis autorima ovoga djela. Konzultirali smo i knjigu »Istarska svitanja« (str. 70—73) služeći se najzad više puta spomenutim, ne objavljenim dnevnikom Giordana Pallage i drugim izvorima.

je potpuno izmijenjen, a u nju su ušli mladići koji su tek stigli u partizanske redove.

Trećoj četi dat je protukolski top »Jurina«, a 1. četi teški bacač »Franina«. To je sva artiljerija kojom raspolaže brigada »Gortan«. Hrvatske jedinice brigade vršit će, međutim, demonstrativne akcije u blizini Livada, bilo da odvlače pažnju neprijatelja od pravog cilja napada, bilo da blokiraju prilaznice ovom području. A 3. bataljon bit će u zasjedi na buzetskoj cesti.⁶

Nešto poslije pola noći sve je gotovo i dvije talijanske čete započinju svoj pokret prema vrhovima iznad doline Mirne. Pokret se nastavlja brzo i u tišini preko brežuljaka i šuma koje je osvjetljavao prvi ljetni uštap. Zrak je topao i prijatan, takav da bi uputio na lijepa maštanja kad ne bi bilo briga da se izvrši zadatak, da se ne iznevjeri, da se časno položi ispit.

Vodiči, prema dobivenom naređenju, drže se na određenoj udaljenosti od naselja. Opreznosti nikada previše. Maršira se već više od tri sata, kada se daje naređenje da se stane. Pola sata odmora. Skoro svi su zaspali. Kada su se probudili, odjeća im je bila mokra od rose. Dok se spuštaju niz brdo, kolonom prolazi glas da se nastavi u najvećoj tišini. Borci napokon prepoznaju veliku dolinu Mirne s beskonačnim redovima topola pod vrlo gustom maglom. Stigavši u dolinu, promiču samo malo glavnom cestom, da bi zatim skrenuli u šumu.

Napad na Sv. Stjepan

»Nakon nekoliko sati pokreta — piše Sponza — stigli smo u blizinu kasarne i sačekali nestrpljivo zoru. Komesar Daveggia je bio prisutan svugdje, negdje je upućivao utješnu riječ, drugdje je hrabrio drugove govoreći im o njihovim obiteljima i domovima. Zora je osvanula, ali dolinu je prekrivala gusta magla, zbog koje nismo mogli vidjeti zgradu. Dobili smo naređenje da prosljedimo, zaštićeni maglom, na pet metara udaljenosti jedan od drugoga. Skoro smo svi bili pred svojom prvom bitkom i pomalo uzbuđeni.«⁷

Borci, gotovo pužući po zemlji, približavaju se kasarni do samo nekoliko desetaka metara od objekta, čekajući znak napada. Na istaknutim punktovima, iza čete, smješteni su mitraljezi i top. Jedan dio štaba brigade se također smjestio u blizini, kako bi bolje mogao pratiti akciju. Vezu između štaba brigade i štaba bataljona održavat će kurir Ferruccio Pastrovicchio. Poručnik Tomini daje komandi čete točan raspored za početak bitke.

Komandir čete je Deotto iz Rijeke, komesar Daveggia iz Rovinja, zamjenik komandira Angiulli iz Italije. Pored toga što izdaju naređenja stariješi nama vodova i političkim delegatima, oni, zajedno s borcima razrađuju pojedinosti plana napada. S 3. četom nalazi se vod mitraljezaca »Budicina« s Ferruccionom Alberti, s mitraljescom Feliceom Dobran i njegovim pomoćnikom Rodolfom Dobran, obojicom iz šišana. Njihov je zadatak da budu kao pojačanje naročito u trenutku konačnog napada. Četi je pridodata i minerska grupa brigade koju je vodio komandir voda Flego iz Buzeta, a u čijem su sastavu bili desetar Petar Herak i borci: Vivoda, Ivan Franković, Ivan Ribarić i Miro Sirotić, svi iz Buzeta. Grupi je naređeno da uništi postrojenja vodova nakon što borci 3. čete zauzmu garnizon.

⁶ Vitomir Sirola Pajo u »Revolucionarna Istra«, str. 104.

⁷ Vidi bilješku 4 bis.

Tridesetog lipnja, oko 4,30 snažna se vatra osu na neprijateljski garnizon. Grubo buđenje posade kojoj ipak uspijeva da pripremi obranu bez gubitaka, jer ona ista magla koja je pomogla iznenadnom napadu partizana, onemogućila je i točno gađanje ciljeva. Umjesto kasarne napadnuto je skladište municije. Iz kasarne fašisti odgovaraju teškim mitraljezima i puškama, gađajući i oni nasumce. Dvoboj se tako bezuspješno nastavlja za oko jedan sat.

Još jednom dajemo riječ učesnicima, počevši od komandira voda Basilija Kalčić koji spominje neke svoje borce: političke delegate Ruggera Stupar i Celesta Degravisi, desetera Francesca Fioranti, mitraljesca Trapani iz Toskane, borce Luigija Beici, zvanog Gianni, Giordana Marfan, Slavka Grubiša i Josipa Vitasović.

Komandir čete se pridružio Basilijevom vodu, koji ovako priča:

»Stigavši u dolinu, zaštićeni više maglom nego mrakom, pužujući po zemlji i nastojeći da sačuvamo što veću tišinu, uspjeli smo da se približimo ogradi kasarne — vodovoda. Zajedno s političkim delegatom Ruggerom, koji je imao specijalna kliješta, počeli smo sjeći očice metalne mreže da bi stvorili prolaz kroz koji bi prošli i iznenadili fašiste u snu. Na žalost napravili smo račun bez krčmara. Stražar na terasi čuo je neke šumove, te, iako nas nije mogao vidjeti, dao je znak za uzbunu otvarajući vatru u našem pravcu. Uvidjevši da ćemo postati laki cilj neprijateljskog oružja, nije nam preostalo drugo nego da se povučemo, pregazimo rijeku Mirnu i uđemo u šumu. Kako se komandir čete premjestio na drugi položaj, morao sam ja preuzeti odgovornost da nanovo navalimo. Ocijenivši situaciju, naredio sam svojim borcima da se jedan po jedan prebace iza ograde od balvana koji su predstavljali jedinu obrambenu zaštitu prilično preciznoj vatri neprijatelja. Svaki put kada bi nastupile stanke u pucnjava, s obzirom da smo se nalazili na maloj udaljenosti od oko pedeset metara od neprijatelja, koristili smo priliku da razgovaramo s fašistima.

Razgovor je započeo delegat Celeste koji im je gromkim glasom rekao da bi bilo bolje da se odmah predaju, jer će u tom slučaju partizani biti prema njima blagi. Nemate druge mogućnosti, govorio je, ogromne partizanske snage zauzele su zonu napadajući druge fašističke garnizone... Kada je jedan metak pogodio u glavu mitraljesca Luigija Beici, shvatili smo da se s fašistima može razgovarati samo oružjem. Odmah se nastavila pucnjava s jedne i s druge strane. Naša nepovoljna situacija me ozbiljno zabrinula. Bili smo previše otkriveni. Uvjerio sam se u to kako su ranjeni Ruggero Stupar i borci Marfan i Vitasović. Delegat Ruggero, iako ranjen, poveo je borce u unutrašnjost šume. U međuvremenu magla je počela da se razrjeđuje. Nadali smo se da će stupiti u akciju top 'Jurina'.«⁸

Što se događa u međuvremenu s drugim grupama? Basilijev brat, Renato Kalčić, koji je također bio komandir voda kojem pripadaju desetar »Tito« iz Rijeke, učitelj Galiano Sculin iz Pule, mitraljezac Mendica i Mario Manzin također iz Pule, Bassanese iz Buja — najnižeg rasta u bataljonu — i drugi, ovako priča:

Predaja garnizona

»Kada smo stigli u dolinu, prošli smo pored zgrada toplica Sv. Stjepana, potpuno nenaseljenih. Odande smo se uputili prema neprijateljskoj kasarni postavivši se na sto pedeset metara dalje. S obzirom da je neprijatelj već

⁸ Svjedočanstvo je sakupio Arialdo Demartini za Centar za historijska istraživanja u Rovinju, gdje se i čuva.

vidio drage jedinice čete moglo se očekivati da će pucati i na nas. Tako je i bilo. Ipak, odgovorili smo istom mjerom. Jaka pucnjava produžila se sve dok je počela nestajati magla. U tom času stigao je do nas operativni oficir bataljona Bruno Tomini zajedno, ako se ne varam, sa zamjenikom komesara čete Angiullijem. Pitao nas je da li imamo dva dobrovoljca koji bi ga slijedili. Odmah ih se javilo nekoliko, među kojima: Bassanese kojem smo morali dati svaki po jednu ručnu bombu kojima je napunio torbu. Nakon toga su dobrovoljci otišli sa starješinama ...»

Cijeli vod Basilija Kalčić ostaje prikovan na svojim položajima, da bi motrio neprijatelja. Isto tako i većina Renatovog voda.

Međutim, operativni oficir i komesar Daveggia, sa svojom grupom hrabrih, među kojima dva člana minerske grupe brigade koji su se javili kao dobrovoljci (Miro Sirotić i Flego), stigli su ispod kasarne, uspijevaju otvoriti kapiju dvorišta i bacaju se u napad. Bit će oko 8 sati, sunce je izašlo, a magla se prorijedila. Partizanski protukolski top pogađa s nekoliko granata krov 'kasarne-vodovoda. Dvije ili tri granate ulaze ravno kroz prozor i eksplodiraju u unutrašnjosti.

Za koji trenutak izgledalo je da su fašisti prestali vatrom i ponekom se borcu čini kao da vidi kako se neka bijela krpa, vezana na štap, vijori kao znak predaje. Ali to je prevara ili priviđenje. Neprijateljska vatra se koncentrira na hrabru grupu napadača. Komesar čete Riccardo Daveggia koji potiče ljude na napad vičući »Naprijed, drugovi!« smrtno je pogođen zajedno s komandirom minerskog voda Flegom i drugim minerom Mirom Sirotić. Tomini i drugi, prešavši otvoreni prostor dvorišta, stigli su ispod prozora zgrade. I na njih se osu vatra više ručnih bombi; srećom samo jedna krhotina pogađa operativnog oficira, ranivši ga lakše u desno uho. Nisu se obeshrabrili, Tomini i drugi bacaju također ručne bombe kroz prozore, dok drugi dijelovi čete, koji su praktično opkolili kasarnu, pojačavaju paljbu. Koristeći intenzivnu partizansku vatru, Tomini uspije otvoriti sporedna vrata kasarne, te se, iako gađan ručnim bombama s gornjeg hodnika, penje stepenicama s revolverom u ruci provaljujući u sobe gdje su se zabarikadirali fašisti i naređuje da se predaju. Primjer hrabrog operativnog oficira slijede drugi borci koji prodiru u kasarnu. Nalaze fašiste podignutih ruku. Francesco Fioranti iz Basilijevog voda uzbuđeno priča:

»Ne znam kako, nakon što smo zauzeli garnizon, našao sam se pored komesara Riccarda Daveggia koji je ležao na zemlji, smrtno ranjen, a pridržavao ga je jedan drag. Sagnuo sam se da mu pomognem, ali sam shvatio da mu nema više pomoći kad sam vidio da mu je metak prošao kroz grudni koš. Zadržao sam ga na svojim rukama još nekoliko sekundi, dok nije izdahnuo.«¹⁰

Drugi borci sjećaju se Riccarda Daveggia s osmjehom na usnama, iako je imao metak u grudnom košu, a pored njega na zemlji se stvorila lokva krvi. U posljednjim trenucima života gledao je oko sebe kao da je htio ohrabriti drugove prije no što mora zauvijek ostaviti bataljon. Prije nego što je izdahnuo, smogao je snage da se malo pridigne i da pogleda u lica fašista koji su izašli iz svog brloga s rukama podignutim u zrak. Dvanaest ih je uhvaćeno živih.

9 Isto.

10 Isto.

Po naređenju zamjenika komandanta brigade Ivana Brozine Slovana, u akciju su sada pošli mineri. Od njih su dvojica, komandir voda Flego i Miro Sirotić, poginuli pri napadu. Petar Herak preuzima vodstvo grupe, i potaknut

Politički komesar 3. čete Riccardo Daveggia, poginuo 30. lipnja 1944. u borbi protiv fašističkog garnizona u toplicama Sv. Stjepana.

nezadrživim gnjevom zbog smrti svojih drugova, postavlja veliku količinu eksploziva i mina između postrojenja vodovoda da bi digao u zrak instalacije. On sam kaže:

»Nakon što sam upalio štapin, potrčao sam u zaklon. Nastupila je serija lančane tutnjave. Sve se odigralo prema predviđenom planu. Najzad, prije nego što sam napustio mjesto, sve po naređenju svojih starješina, zapalio sam zgradu toplica Sv. Stjepana.«¹¹

Završna bilanca borbe: zaplijenjen jedan teški mitraljez, dva puškomitraljeza, jedan laki bacač, 16 pušaka, 4 lovačke puške, 2 revolvera, 100 ručnih bombi, 80 mina za bacač, prilične količine municije za puške i automatsko oružje, jedan radio aparat, 300 kg ulja i 800 kg nafte; instalacije vodovoda potpuno uništene (akcija za koju je poslije prigovorio Operativni štab Istre), izarobljenici suđeni i strijeljani osim jednoga. Gubici partizana: tri mrtva i sedam ranjenih.

Riccardo Daveggia je prvi starješina talijanskog bataljona koji je pao na putu »Budicina« s brigadom »Vladimir Gortan«.

S pogledom na poginule borce, drugovi se sjećaju štiva koje je Daveggia čitao prethodne večeri:

»Lipa. Ovaj naziv koji je do prošlog mjeseca označavao jedno mirno selo u Istri, ima sada zastrašujući značaj. Lipa je simbol mučeništva Istre. Tri stotine ljudskih bića, sve žene, djeca i starci, mučeni, izmrcvareni, spaljeni živi u svojim kućama. To je Lipa. Mrtvo tijelo trogodišnjeg djeteta prigrljenog uz majku silovanu i ubijenu, djevojačke oči iskopane iz očnih šupljina, starci zaklani, orgije krvi i zvjerstva. To je Lipa ... Vrisak žrtava Lipe još je u zraku, još užasno para uši. Zove nas ..,«¹²

Više puta, dok je čitao, Riccardo se morao zaustaviti, jer kao da mu je u grlu nešto zastajalo. Sada su oči njegovih drugova ovlažene suzama. Posmrtni ostaci poginulih nose se u Sovinjak za sprovod i sahranu.¹³

Borba u Oprtlju

U isto vrijeme kad 3. četa napada garnizon u Sv. Stjepanu, borci 1. čete otvaraju vatru na utvrđenja Oprtlja. Citiramo iz Paliaginog dnevnika:

»(...) Zatim smo se premjestili s drugog brda da bi napali drugi garnizon, bacač na položaju počeo je da tuče, isto su tako zaštekali mitraljezi i puške iz sve snage. U drugom garnizonu borba je trajala skoro pet sati, s uspješnim ishodom. Mi smo stalno pucali, pokušali smo ih pozvati da dođu s nama, da smo Talijani itd. itd. ...«

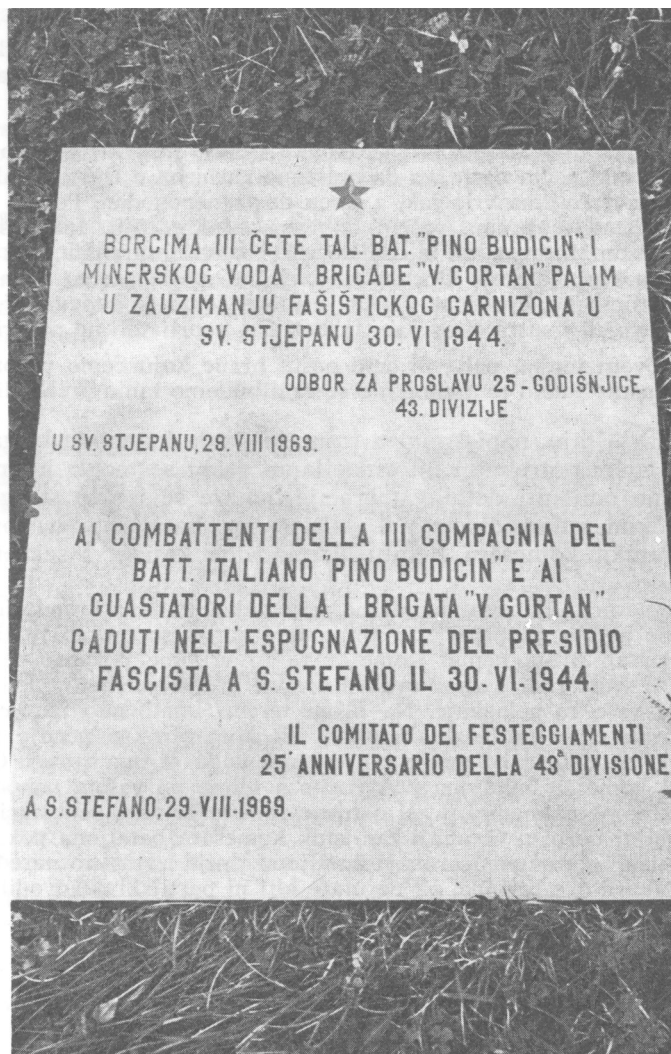
Međutim, prolazi cijelo jutro, a neprijatelj u Oprtlju ne popušta. Konfiguracija skoro golog terena, bez prirodnih zaklona, ne pomaže napadačima; neprijatelj se osjeća sigurnim u srednjovjekovnom gradiću koji s vrha dominira nad cijelim okolnim područjem. Nakon tri sata ponavljanih ali bezuspješnih napada, partizani prekidaju vatru. Pokušavaju pregovarati. Malo prije dvanaest sati akcija se obnavlja, ali još jednom bez uspjeha, osim što je

¹¹ Isto.

¹² Iz br. 12 lista »Il Nostro Giornale« od 10. lipnja 1944.

¹³ Novinarka Mirella Giuricin, u članku »Le bombe di Pisinò« (Bombe u Pazinu) (»Panorama« br. 18 od 28. rujna 1968) iznosi svjedočanstvo Srečka Stifanića, bivšeg župnika u Sovinjaku, suradnika NOP-a, koji, spominjući borbu u Sv. Stjepanu, objašnjava da je on sutradan održao posmrtnu misu: »Tužna ali veličanstvena svećaost. Ja sam izvršio pogrebni obred, a partizanska počasna straža ukazala je čast svome komandiru plotunskom paljbom.«

neprijateljska posada prikovana na svome mjestu. Oko tri sata poslijepodne 3. četa se sa svojim topom upućuje prema Oprtlju da bi pomogla 1. četi. Za vrijeme pokreta susreće jednu jedinicu 3. hrvatskog bataljona, već postav-

Ova spomen-ploča podsjeća na prvu veliku bitku i prvi veliki uspjeh boraca »Pina Budicina«. U napadu na neprijateljski garnizon u Sv. Stjepanu poginuo je, između ostalih, komesar 3. čete Riccardo Daveggia.

ljenu u zasjedu na cesti Motovun—Oprtlj, a koja je napustila položaj nakon što je propustila neprijateljsku kolonu bez uznemiravanja. Obavještavaju da su njemačke snage koje dolaze iz pravca Trsta i istovremeno iz Pazina preko

Motovuna, ušle u Oprtalj s tenkovima i blindiranim kolima. U isto vrijeme, ne znajući što se događa, komandant Gortanove brigade diktira izvještaj o akciji:

»Prva četa istog bataljona vrši napad na garnizon Portole (Oprtalj). Borba je bila silovita već rano ujutro, ali je sada prestala. Jači protunapad spremamo za oko 4 sata popodne. Iako je teren vrlo nezgodan, dovući ćemo 'Jurinu' do samog gornizona, gdje se neprijatelj nalazi u dvjema zgradama. Koncentrirat ćemo i nekoliko lakih bacača, i jedan teški bacač i neprijatelja uništiti. Do podne neprijatelj nije pokušao niti s jedne strane da krene u pomoć napadnutim garnizonima. Ukoliko i dalje ne bude pružao pomoć, mi ćemo na svaki način nastojati da uništimo garnizon u Oprtlju, iako je neprijatelj po izvještajima vrlo jak, a teren dosta nepogodan. Poslije ovih akcija prebacit ćemo se prema vašem dobivenom naređenju. Imali smo sada u vidu garnizon Motovun, ali bi trebalo više topovskih granata, dok mi s njima vrlo slabo raspolažemo. Operativni izvještaj poslat ćemo vam naknadno, kada završimo i s Oprtljem. Za Oprtalj tući ćemo se čitavu noć, pa ako ne budemo uspjeli i sutra čitav dan, tj. dok nas neprijatelj ne najuri.

Na ovom terenu nabavili smo nešto hrane koju ćemo prebaciti na područje Kastavštine, i to onda kada se i mi budemo tamo prebacili.«

U ovom izvještaju, napisanom u trenutku kada komanda brigade ne raspolaže još sa svim potrebnim informacijama da bi se mogla napraviti točna bilanca i točno ocijeniti detalje operacije, nalaze se i vrlo stroge ocjene o nekim političkim rukovodiocima 4. talijanskog bataljona, o komesaru Simetti i zamjeniku komesara Benitu Turcinovich koji je i sekretar Partije.

»Komesar talijanskog bataljona prije nekoliko dana krenuo je s 2. četom da izvede akciju na pruzi kod Brgudca i danas se morao vratiti u sastav bataljona, ali njega nema. Komesar za to vrijeme pokazao se vrlo slabo aktivan u svom radu i zbog ovakve krupne greške mišljenja smo da ga stavimo na vaše raspolaganje. Na ovom terenu imali smo namjeru provesti kroz borbu čitav talijanski bataljon, ali komesaru se negdje više dopalo i tamo se zadržao, iako mu je bio dat rok kada se ima vratiti. On ne može više biti komesar bataljona i vi radite s njime po vašem nahođenju, a mi ćemo vam još naknadno javiti o njegovim greškama i nedostacima u radu. U današnjoj borbi u Gradinji zamjenik komesara bataljona pokazao se najvećom kukavicom i paničarom u bataljonu i nije izvršavao naređenja operativnog oficira ove brigade, pa ne može biti ni partijski rukovodilac.

Kod NOO za Vodice pohranjeno je 2000 (dvije tisuće) litara benzina, pa ukoliko vam je potreban, možete ga tamo dobiti.«

Ovdje završava izvještaj od 30. lipnja 1944. Zapravo ne, ima jedan post scriptum poslije potpisa Kovačevića i Širole:

»U Gradinji¹⁴ je bila centrala i vodovod, i to je potpuno uništeno.«

Ne uspijeva se, međutim, uništiti garnizon Oprtlja. Štab brigade ne može ispuniti obećanje dato Operativnom štabu za Istru, tj. da će uništiti garnizon pod svaku cijenu, boreći se cijelu noć pa, ako bude potrebno, i cijeli sutrašnji dan. Prošavši nesmetano kroz mrežu drugih bataljona brigade, njemačke snage, ušavši u Oprtalj s jednim tenkom, jednim blindiranim kolima i tri

14 To su toplice Sv. Stjepana.

kamiona (iz dnevnika Paliage), teško angažiraju 1. četu »Budicina«, a njezini borci su prisiljeni da se povlače kako ne bi bili uhvaćeni u klopku i uništeni. Na zaštićivanju povlačenja čete ostaju tri borca, među kojima Giordano Paliaga, koji su skoro životom platili svoju smjelost.

Paliaga piše:

»Fašisti iz mjesta, netom su Nijemci došli, počeli su pucati na nas koji smo se nalazili na čistini, na dobro uočljivim mjestima. Mislio sam da se neću vratiti. Smogao sam snagu zajedno sa svojim drugovima. Prebacivali smo se s jedne na drugu stranu pod stalnom našom vatrom. Kada smo bili van opasnosti, vratili smo se u bazu, odakle smo ja, ekonom i još jedan drug pošli u potragu za četom. Kasnije smo se našli.«

Oko 18 sati Nijemci izlaze iz Oprtja i preko Livada idu prema toplicama Sv. Stjepana; ovdje ih zaustavljaju i tjeraju natrag snage Talijanskog bataljona, koje su se u međuvremenu opet spojile i reagiraju žestokom vatrom iz automatskog oružja i malog protukolskog topa. U sumrak, konačno, naredeno je povlačenje.

Pohvale »Budicinu«

Poslije završetka operacije, komanda brigade mora ispraviti preuranjene ocjene izražene u prvom trenutku, tako da će partizanski listovi, ratni dopisnici Gortanove brigade i, na kraju, komandant Operativnog štaba za Istru, biti široki u pohvalama u odnosu na 4. talijanski bataljon. U »Operativnom izvještaju br. 387 od 8. srpnja 1944« Operativnog štaba za Istru štabu XI korpusa o akciji od 30. lipnja 1944. navodi se — da su u partizanskim redovima poginula tri druga, »i to komesar čete, jedan delegat i jedan desetar, i sedam ranjeno, među kojima lakše ranjen operativni oficir bataljona«. Imena se ne spominju. Onima koje smo mi već spomenuli, među ranjenima, dodajemo Ermenegilda Sparagna iz Buja i Ruggera Paladin.

»11. — U borbi za Gradinje pokazao se vrlo dobro operativni oficir bataljona i tri druga. Isto tako držala se dobro I. četa koja je napadala Portole (Oprtalj, n.pr.)... Kritikuje se III. udarni bataljon što je propustio neprijatelju da bez borbe uđe u Oprtalj iz pravca Trsta i Pazina.«¹⁵

Objavljujući akciju deset dana kasnije, »II Nostro Giornale« komentira:

»U ovoj borbi talijanski borci pokazali su veliku hrabrost, požrtvovnost i čvrstinu... Talijanski bataljon 'Pino Budicin' časno zauzima svoje mjesto među ostalim bataljonima herojske brigade 'VI. Gortan'.«¹⁶

Tekst je identičan onome koji je objavljen u »Glasu Istre«, osim završnog pasusa koji u hrvatskom listu glasi: »Istrani Talijani su opet na djelu pokazali kako se stvara bratstvo i jedinstvo između hrvatskog i talijanskog naroda u Istri.«¹⁷

U isto vrijeme Joža Skočilić, komesar Operativnog štaba za Istru, pravi bilancu »lipanjske partizanske protuofenzive«, te između ostaloga spominje:

¹⁵ Originalni dokument čuva se u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, reg. br. 14—1/4, 4. 1321. Objavljen je integralno u 29. knjizi, V tom, »Zbornika dokumenata«, dok. 25, str. 145—148.

¹⁶ Br. 14 od 10. srpnja 1944.

¹⁷ Br. 18 od 17. srpnja 1944.

»Talijanska četa 2. puljskog odreda oslobodila je 67 radnika iz Pule pred nosom njemačkih straža... Tridesetog lipnja talijanski bataljon I brigade 'VI. Gortan' oslobodio je Gradinje,¹⁸ te zarobio veliki broj slugu okupatora, dok su druge jedinice napale Oprtalj, vodeći teške borbe kroz čitav dan..

Skočilić završava pismo obraćajući se borcima Bataljona »P. Budicin«:

»Borci talijanskog bataljona, s vama se pronosi talijanski i hrvatski narod Istre, vi ste pokazali cijelom svijetu da ste odlučili stati uz bok hrvatskih bataljona i da je svima vama Nova Demokratska Federativna Jugoslavija ideal za koji se borite.

Naprijed svi! Tucimo okupatora svagdje i na svakom mjestu, neumorno svakog dana, svake noći, svakog sata i svakog minuta.«¹⁹

¹⁸ Vidi bilješku 14.

¹⁹ Potpun tekst, reproduciran u knjizi »Revolucionarna Istra« (str. 69—70) štampan je na ciklostilu u brošuri »Titova zapovijest se izvršava« izdatoj od Propodjela Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta za Istru.

GLAVA XV

PRELAZ PREKO »GRANICE«

Uzbunu u neprijateljskim redovima poslije izvršenog napada na Oprtalj i uništenja garnizona u toplicama Sv. Stjepana zamjenjuje koncentracija krupnih njemačkih jedinica iz Trsta, Pule i Rijeke u dolini rijeke Mirne za operacije pročešljavanja, ali bez uspjeha. Lov na Gortanovu brigadu, koja se partizanskom taktikom jednostavno i u redu povukla, nije urodio uspjehom. Naredba štaba (br. 19/12. VI 1944) uočava »nastalo stanje u pravcu Buzeta i Roča, gdje je neprijatelj dovukao jače snage«, pa se naređuje prebacivanje jedinica.

U noći između 2. i 3. srpnja brigada prelazi »iz rajona Krušvari na sektor Krasa preko sela Krušvari i Nugle« uz željezničku prugu između Roča i Buzeta za Trstenik.¹ Nalazimo se sjeverno od Buzeta, na istarsko-slovenskom Krasu. Giordano Paliaga opisao je to prebacivanje ovako:

»Nakon što smo krenuli zajedno, zaustavljamo se u nekom selu da bismo jeli. Predvečer polazimo prema drugom selu. Odmorili smo se i ostali tamo cijeli dan. Naveče dobivamo naređenje za polazak prema bazi 1, gdje treba da se sastane cijela brigada. Bili smo u pokretu cijelu noć sve do 8 sati ujutro 2. VII. Kako smo stigli u neko selo tu smo i prenoćili a popodne nastavili put za Trstenik. U školi se održavala konferencija uz prisustvo mnogih drugarica i ostalih mještana.«

Selo Trstenik navedeno u dnevniku Giordana Paliage skupo će platiti gostoprimstvo pruženo partizanima. U kolovozu će Nijemci i fašisti zapaliti i uništiti vatrom 80 % njegovih kuća nakon što će ih opljačkati i deportirati 24 osobe. Kad su došli borci Prve brigade »Vladimir Gortan«, selo je brojilo pedesetak hrvatskih obitelji, koje su se veselile svojoj hrabroj narodnoj vojsci, a osobito, Talijanima koji su se smjestili u samom selu, dok su ostali bataljoni koji su stigli na to područje ujutro 3. srpnja porazmješteni po selima, i to: 2. udarni bataljon u selo Račja Vas, 3. u selo Vodice a pomoćne jedinice sa štabom brigade u selo Raspor.²

¹ »Put Prve istarske brigade«, str. 161.

² Prebacivanje i nova dislokacija određeni su naredbom br. 20 od 2. VII 1944.

U Trsteniku priključuje se »Budicinu« 2. četa s komesarom bataljona. Četvrtog srpnja ujutro, cijeli je talijanski bataljon na okupu u očekivanju novih akcija.

Deset boraca odlazi na kurs

Nekoliko patrola upućeno je da zauzmu određene položaje, pošto je signalizirano prisustvo Nijemaca u okolini. Poslije podne patrole se vraćaju i obavještavaju da „ne prijeti nikakva opasnost, jer Nijemaca nema. Može se preći preko »granice« kako su partizani nazivali željezničku prugu Rijeka—Trst.

Naredba štaba brigade br. 20 od 6. VII 1944. naređuje da se jedinice stave u pokret u noći 6/7. srpnja. Na izmaku dana, cestom koja vodi preko željezničke pruge i magistralne ceste na visini sela Permani (Treći bataljon zaštićuje bokove patrolama na odstojanju, prelazeći kasnije na začelje kolone u pokretu, nakon što su prešli ostali bataljoni), da bi napokon stigla na sektor Ravno istočno od Klane, sjeverno od Rijeke.

»Kako smo stigli u bazu na jugoslavenskoj granici — za ovaj datum navođimo bilješku iz Paliagina dnevnika — dan kasnije, 7. srpnja, primili smo naredbu o kursu i operacijama Brigade na granici.« Svaki bataljon bira po deset boraca za upućivanje na kurs za političke rukovodioce (»naredba za kurs« o kojoj govori Paliaga koji je jedan od izabranih). U izvještaju Danijela Kovačevića i Vitomira Širole Operativnom štabu za Istru (br. 252/7. VII 1944) navodi se:

»Iz talijanskog bataljona uputili smo na kurs 10 Talijana — desetara, vodnika i nekoliko boraca. Zajedno s njima pošao je i bivši komandant 3. talijanskog bataljona, drug Giuseppe (misli se na kapetana Giuseppea Alizzi, n. a.) koji će voditi ovaj kurs.«³

Poslije nekoliko drugih obavijesti, izvještaj nastavlja:

»U toku noći se s 1. 2. i 3. bataljonom i rezervnom inženjerskom četom prebacujemo u pravcu Pazinštine. Četvrti talijanski bataljon ostavljamo na Krasu sa zadatkom da vrši akcije na pruži Lupoglav—Trst i na cesti Rijeka—Trst na sektoru Podgrada.«

Bitka u Klani

Osmog srpnja, talijanski i još tri bataljona Gortanove brigade ponovo se sastaju na sektoru Ravno. Istog dana, prema operativnoj zapovijedi br. 21, štab brigade naređuje da se izvrši napad na njemačko-belogardistički garnizon u Klani. Prema primljenim obavijestima, neprijateljski garnizon brojao je 40 Nijemaca i 80 slovenskih domobrana naoružanih sa dva teška i šest lakih bacača, sedam teških mitraljeza, 12 puškomitraljeza, 24 šmajsera i ostalo puškama. Posada je bila utvrđena u dvije zgrade, i to u općinskoj zgradi i u ogradi »INCIS« sa 14 bunkera oko sebe.

Gortanova brigada raspolaže naoružanjem od dva laka protutenkovska topa, dva teška bacača, sedam teških mitraljeza, jedne protutenkovske puške,

3 U djelu »Borbeni put 43. istarske divizije«, str. 176, daje se prikaz vojnih i političkih kurseva organiziranih u razdoblju od travnja do kolovoza 1944. na Planiku i u okolici šušnjevice. Među ostalima održana su dva kursa za vodnike i desetare za Talijane u trajanju od 15 dana. Svaki kurs je pohađalo 20 boraca. Bivši borac »Budicina«, Basilije Kalčić iz Pule čuva izvorni dokument o pohađanju kursa.

malo municije za topove i bacače. Frontalni napad će izvršiti 3. bataljon sa dvije čete a jednu će četvu zadržati u rezervi. Ostali bataljoni ovako su razmješteni: 1. će zaposjesti položaj na cesti Klana—Rijeka između sela Mavrovićini i Voišće i iznad sela Marčelji sa dva teška mitraljeza, 2. će zaposjesti položaj na cesti Klana—Jušići između Breze i Ružići na kotama 661 i 537 na križanju ceste Škalnica—Breza i Klana—Marčelji sa dva teška mitraljeza; 4. bataljon »Pino Budicin« zaposjest će položaj iznad sela Lipe sa dvije čete teškim mitraljezom i na kotama 936 i 932 iznad Lisca s jednom četom i teškim mitraljezom. Angažirana je također i 2. brigada na kotama 832 i 539 kod Zabiča sa zadatkom da štiti cestu Ilirska Bistrica—Sušak s jednom četom i dvije čete na položajima kod sela Podgraji da štiti cestu koja vodi za Gumanac.

Položaji koji su dodijeljeni talijanskom bataljonu služili su da se spriječi prolaz eventualnih neprijateljskih pojačanja iz pravca Jelšane—Rupa.

U tri sata ujutro 9. srpnja, treći bataljon upada u samo mjesto Klanu i započinje napadom. Na položaju štaba brigade koji se nalazi na koti 660 (Zidovje) ostalo je nekoliko pomoćnih jedinica i borci predviđeni za kurs.

Paliaga piše:

»Dok su ulazile u operaciju (ostale jedinice, razumije se, n. a), ja i ostali drugovi prenočili smo sa svima ostalima u Štabu brigade. Ujutro smo vidjeli da dolazi top. Akcija na žalost nije uspjela.«

Zaista, unatoč početnim uspjesima 3. udarnog bataljona, koji je frontalno upao u neprijateljsko uporište i osvojio dva bunkera, napad na Klanu iscrpljuje se u nekoliko sati bez nekih znatnijih posljedica za neprijateljski garnizon. Nadolaženje jakih njemačkih pojačanja iz Rijeke prisiljava štab brigade da izda naređenje za povlačenje.

Akcija nije uspjela

Iz pravca Rijeke, dvije motorizirane koolne stižu na sektor brigade, nesmetano prolaze položaje 1. i 2. bataljona i svojim prodorom sve do Klane, prisiljavaju 3. bataljon na povlačenje. Nastavljajući pokret istočno od Klane, neprijateljske jedinice napadaju položaje čete talijanskog bataljona. Budicini borci, koji su mogli očekivati iznenađenje iz pravca Jelšane—Rupa, a ne iz suprotnog, zatečeni su na taj način sami protiv neprijateljskih snaga; pokušavaju ih spriječiti, ali su prisiljeni na povlačenje s položaja koji, ionako, ne pružaju dovoljno zaštite.

Ivan Brozina, tadašnji komandant 2. istarske brigade, ovako piše u vezi s tom operacijom: »Napad na Klanu neprijatelj je sačekao spreman, tako da nije moglo doći do likvidacije tog garnizona. Okupator se sa pridošlim pojačanjem uspio zadržati u napadnutom mjestu.« Dodaje: »Tome je svakako pridonijelo i to što je naše namjere još prije napada, otkrio jedan borac talijanskog bataljona koji je pobjegao«, pozivajući se na izvještaj (broj 4 od 4. kolovoza 1944) Operativnog štaba za Istru štabu XI korpusa, u kojem su ukratko iznijete akcije za mjesec srpanj.⁴ U izvještaju piše: »Naše je namjere otkrio još prije napada jedan borac talijanskog bataljona.« Drugih objašnje-

⁴ »Put Prve istarske brigade«, str. 163—164. Navedeni izvještaj objavljen je u knjizi 31, tom V, »Zbornika dokumenata«, dok. 15, str. 58.

nja nema, i zamjenik komandanta 2. brigade, Danilo Ribarić, izvještavajući sa svoje strane o borbi, ograničava se na tvrdnju u dvojbenom smislu: »Izgleda da je neprijatelj saznao za pripreme od jednog borca talijanskog bataljona koji je dezertirao.«⁵ Bivši borac »Budicina« Ermenegildo Sparagna iz Novigrada, smatra za potrebno podsjetiti da je taj borac dezertir bio Riječanin, i to komandir čete.

Arialdo Demartini iz 1. čete talijanskog bataljona, kome je bila povjerena zaštita ikote kod Lisca, spominje među učesnicima Michelea Veggian, Elia Geromella, Pietra Sponza, Spartaca Zorzetti, Renata Kalčić i Rudija Dobran, te daje ovu izjavu:

»Sa vrha kote u neposrednoj blizini sela, kontrolirali smo cestu koja je bila minirana. Naređeno nam je da čim neprijatelj naleti na minu, i mi otvorimo paljbu. Imali smo teško oružje. Vrlo dobro pamtim da sam se nalazio blizu komandanta bataljona, kapetana Oskara Turilli... Odjednom smo u daljini primijetili neprijateljsku kolonu kako se sporo približava s tenkovima ispred sebe. Pratili smo je srcem u grlu, pošto smo tek sada shvatili da smo se nalazili na previše otvorenom položaju. Kako bilo da bilo, čekali smo u ležećem položaju i oružjem u ruci, pouzdajući se i u djelovanje mine. Lako je zamisliti naše čuđenje, popraćeno kletvama, kad smo vidjeli kako tenkovi prolaze nesmetano sve do ispod našeg položaja. Bilo nam je jasno da je mina zatajila. U tom istom trenutku, neprijatelj nas primijeti i otvara paljbu, pogađajući nas punim pogotkom. Mi odgovaramo ali, budući smo postali lakom metom ubilačke neprijateljske vatre, naše je reagiranje ostalo bez efekta. Vidio sam jednog borca kako se previja i više od boli pogođen od neprijateljskog metka, mislim u nogu (radi se o tadašnjem šesnaestogodišnjem Giovanniju Gobich Genio, danas živi u Puli), dok mi ostali nismo znali što činiti, pošto se na nas ciljalo sa svih strana. Zato, mislim, vrlo je dobro učinio komandant bataljona koji je naredio hitno povlačenje s kote. No, što nije trebalo, naše se povlačenje pretvorilo u neku vrst maratona gotovo sve do Gumanca. Mislim da je štab brigade to ocijenio kao napuštanje položaja u punoj borbi. To zaključujem iz činjenice što je komandant Turilli odmah 'premješten'.«⁶

Štab brigade priznaje svoje greške. Nije obraćeno dovoljno pozornosti pravcu Rijeka—Klana a niti je pravilno ocijenjeno stanje. Stražarske snage podijeljene su u jednakoj mjeri na svim prilaznim točkama u Klani, dok su trebale biti koncentrirane nadasve u pravcu Rijeka—Marčelji. Neprijateljski garnizoni oko Klane, doista, raspolažu sa 50 ljudi u Jelšanama, isto toliko u Šapjanama, 400 u Ilirskoj Bistrici, 40 u Kastvu, te isto toliko u Marinićima, osamdesetak u Jušićima, ali čak sa 7.500 u Rijeci. »Osim toga, štab brigade je trebao imati dio svojih snaga u rezervi — tvrdi upravo Brozina — da bi mogao parirati neprijatelju..., međutim tih snaga štab brigade nije imao, pa je, svakako, bio prisiljen da izda naređenje za povlačenje.«⁷

⁵ Borbeni put 43. istarske divizije, str. 138.

⁶ Izjava autorima, pohranjena u Centru za historijska istraživanja Rovinj. Za akciju u Klani pogledati također opise u »Fratelli nel sangue«, str. 147, »Borbeni put 43. istarske divizije«, str. 137—138 i »Put Prve istarske brigade«, str. 161—165.

⁷ »Put Prve istarske brigade«, str. 164.

Politički kurs

Poslije neuspjelog napada na Klanu, brigada se povukla na sektor Ravno, na staro mjesto. Istog dana, rano ujutro, borci određeni za kurs napuštaju brigadu. Paliaga piše:

»S vrha brda vidio se ... otok Cres. Nakon 3 sata hoda stigli smo na S. 7 na kojoj smo našli jednog Nijemca koji je bio pobjegao iz Rijeke. U 18 sati istog dana krenuli smo za S. 12 unatoč kiši koja je padala.⁸ Do točke 12 trebalo je 4 sata. Skoro puna 2 sata i više bili smo stalno pod kišom, mokri do kože. U 20,30 stigli smo na točku 12; spavati se nije moglo jer je sve bilo puno novodošlih boraca i tako mokri stajali smo cijelu noć.

Pred jutro bio sam promrzao od zime. Tog istog jutra, 10. VII 1944, našao sam druga Giusta i komesara koji su također polazili na kurs. Tako smo oko podne krenuli zajedno s nekoliko ostalih drugova. U bazi gdje se održavao kurs, našli smo sve spremno, lijepu kućicu napravljenu od pletera s platnom na krovu. Tako je 10. VII prošao u veselju kao u obitelji. Bilo nas je 21.

Kurs je trajao do 27. VII 1944. U tom se međuvremenu mnogo učilo, imali smo kišnih i hladnih dana, ali i lijepih, pa sam često išao na vrh malog brdašca i promatrao Učku s uzbuđenjem. Prije noći vidio sam bombardiranje Rijeke i Matulja.«

⁸ Sigle S. 7 i 12 znače »stanice«, mjesta veza i razmještaja u mreži organizacije NOP-a na polu-oslobodenoj teritoriji.

GLAVA XVI

PARTIZANSKI NOVINARI

Posljednji dani drugog tjedna srpnja na sektoru Ravna prolaze za borce »Budicina« u relativnom odmoru. Neprijatelj ograničava svoje akcije na izviđanja prema položajima brigade »Vladimir Gortan«, čije su jedinice izvršile »nekoliko vrlo uspješnih akcija na glavnim saobraćajnim cestovnim i željezničkim putovima«.¹ Četrnaestog srpnja, da bi se spriječila iznenađenja od strane njemačkih snaga, čiji pokušaji pobuđuju sumnje, cijela se brigada prebacuje u pravcu glavne ceste i željezničke pruge Trst—Rijeka s namjerom da dođe do (Lisine. Izvidnice obavještavaju da su znatne neprijateljske snage zauzele položaje kod Permana i Breza, tako da se štab brigade odlučio da izmijeni plan prebacivanjem na kastavsko područje. Tu su se smjestili zbog idealnih uvjeta koje ono pruža, uredništva i tiskare partizanskih listova, među kojima talijanski list »Il Nostro Giornale« koji je u svome broju 15 od 29. srpnja, posvetio po prvi put gotovo dvije stranice dopisima što ih je primio od bataljona »Pino Budicin«.

Žene Rijeke Budicinovom bataljonu

Politički delegat voda, Nino Colli, potpisao je dva dopisa.

»Organizacije AFŽ-a Rijeka pokazale su još jednom koliko su svjesne veličine narodnooslobodilačkog pokreta. Pružile su neposrednu pomoć oružanim jedinicama donijevši im mnogo raznovrsnih stvari koje su im potrebne.

Četvrti talijanski bataljon 'Pino Budicin' 1. istarske brigade 'Vladimir Gortan', primio je odjevnih predmeta, papuča, žileta, konca za šivanje, umaka i soli. Svi komandiri i borci zahvaljuju i partizanski pozdravljaju organizacije AFŽ-a Rijeke. Smrt fašizmu — Sloboda narodu!«

Slijedeći članak Collija počinje veličajući bratstvo i jedinstvo Talijana i Hrvata stvoreno u »tutnjavi borbe i podjeli samoodricanja i radosti«. Zatim nastavlja:

»Veliko uzbuđenje vlada u selima prolazom našeg talijanskog bataljona 'Pino Budicin'. Kako nam je bio blizak narod kad smo se nalazili na straži njegovih kuća u povodu Konferencije AFŽ-a. Vijorenje zastava, upadljive

¹ Up. »Fratelli nel sangue«, str. 247.

boje karakteristične odjeće drugarica na kotaru Kras: bio je to praznik anti-fašističkih žena, naših žena. Talijanski borci zahvaljuju narodu Krasa koji ih je tako toplo prihvatio i darovao odijelima, čarapama, čipelama i mnoštvom drugih toliko potrebnih predmeta za život partizana.«²

Sinovi zamjenjuju majke

Vodnjanski delegat, Fernando Moscheni iz 3. čete piše:

»Nalazimo se u selu smještenom u dubokoj kotlini. Odjednom se usred našeg pjevanja čuje glas: 'Pleše se'. Trčimo prema mjestu odakle smo čuli taj glas. Drug komandir nam svjetiljkom u ruci daje znak da ga slijedimo.

Plesna dvorana je na brzu ruku uređena. Mnogo veselja, jednostavnog i zdravog veselja narodnih boraca, onih koji idu u susret neprijatelju s pjesmom na ustima. Poslije nekoliko plesova, komandir je pozvan van, ostajemo zaprepašteni. U tren oka njegov glas: 'Prva četa, zbor na trgu!' Cijela četa kao jedan pohrlila je na svoje mjesto. Gore u dvorani čuje se i dalje harmonika i struganje nogu plesnih parova. U našim srcima nema žaljenja za prekinuto slavlje, ostaje samo ponos što smo odabrani; za malo će, možda, zaštekati mitraljez; to je najprijetnije pjevanje za partizana; za malo će, vjerojatno, odjeknuti glas 'juriš' i svi će se baciti naprijed bombama i puškama u ruci protiv morskog fašiste.«

Slijedi dopis delegata 2. čete, Fragiaco Danila iz Rovinja: »L'incontro con una vecchia madre« (Susret sa starom majkom):

»U unutrašnjosti kućice starica je veoma zaposlena oko priređivanja jela. Dva naoružana omladinca sjede uz vatru i suše svoju odjeću. Jedan od njih bos: nema cipela. Starica ga promatra, šutljivo ide u drugu sobu i vraća se s jednim parom novih cipela. Predaje ih bosom omladincu i reče mu: 'Napravljene su za mog sina, ali pošto ga ovdje nema, uzmi ih ti, jer ti više trebaju.'

Starica pomnivo promatra kretnje mladog borca. Na što misli? Na dalekog sina koji nosi istu uniformu i nadahnut je istom borbenom vjerom. Misli da će neka druga majka pripremati večeru za njenog sina.

U ovoj teškoj borbi djeca zamjenjuju majke a majke prihvaćaju za sinove sve one koji nose istu uniformu njihovih sinova jer se oni bore za pobjedu slobode za sve potlačene narode.«

U istom se izdanju lista »II Nostro Giornale« nalazi dopis G. D. Ercolesa (Guido Del Fabbro), zamjenika komesara 1. riječke čete, nekoliko vijesti o akcijama 2. puljskog partizanskog odreda i Gortanove brigade, kao i novinski napis koji se odnosi na bataljon »Budicin«, pod naslovom: »Un rancio finito male« (Ručak koji je loše završio). Navodi se:

»Kod Kupjaka se njemačka kolona pripremala za dijeljenje ručka, kad su tri iznenadna pucnja iz bacača jedne čete 1. brigade u zasjedi izazvala paniku među nacističkim banditima, i natjerala ih u ludi bijeg, ostavljajući na licu mjesta pogođenu manjerku i 5 srušenih vojnika oko nje.«

Skreće se, također, pozornost na pismo »Una lettera del Capitano Cassini« (Pismo kapetana Cassinija) sa datumom »Istra, 6. srpnja 1944«. Autor pisma je onaj isti oficir koji je 9. rujna 1943. na puljskim Đardinima, nasuprot nekoliko tisuća ljudi koji su manifestirali povodom kapitulacije Italije, naredio trupama da otvore vatru, usmrтивši na mjestu Giuseppea Zahtilu, Carla Zupicicha i Giuliana Cicognanija. Sada sam Cassini priznaje:

² Zbirka svih originala lista »II Nostro Giornale« u fotostatičkom izdanju objavljena je u »Documenti« Centra za historijska istraživanja Rovinj (tom II, Rovinj 1973), dok su njegovi originali vlasništvo Muzeja Rovinj i Muzeja narodne revolucije Pula.

»Primirjem od 8. rujna počinje i u Italiji oslobodilački rat naroda protiv posljednjih bedema antiljudske tiranije, još uvijek predstavljene od Njemačke i okorjelih hulja 'suradnje s okupatorom', vječnih predstavnika najnižih sebičnih instinkata svoje vrste, sklonih da žrtvuju sve i sva samo da prežive.

Kao pravi vojnik, osjetio sam u onom trenutku kako se u meni budi istinska odbojnost da i dalje nosim oružje protiv onih koji su za svoje ideale prihvatili borbu. Unatoč nemoralnoj politici čekanja, kao i naređenju za borbu protiv slobodnih rodoljuba što je izdala prljava klapa tzv. 'čuvara reda', već sam tada dao svu svoju podršku za stvar borbe protiv nacizma i neofašizma, prije sa svog sjedišta komande u Puli a, kasnije, otvorenim oružanim učesćem protiv pravih 'bandi' tj. onih koji zaista predstavljaju teror za stanovništvo, onih koji će prouzročiti najstrašovitiju tragediju što povijest pamti, koji su odgovorni za neoprostivo krivično djelo vrijeđanja čovječanstva i koji će morati vjekovima snositi teret strašne odgovornosti zbog tog groznog kolektivnog djela.«

Novi borci

Tako je pisao kapetan Filippo Cassini, komandant karabinjera Istre, prešavši partizanima s većim dijelom svojih vojnika. Istodobno je drugarica »Kira« u svome dopisu listu »Il Nostro Giornale« iz kotara Buje—Umag pisala:

»Redovi novomobiliziranih boraca sporo odmiču poljskom stazom i lagani jutarnji vjetar prenosi miris dima s popaljenih sela razasutih po brežuljcima; izdaleka svjetlucaju na suncu razbijena stakla prozora; sve uokolo rasuti komadići crijepova i nagorjele grede. Prozori su izgledali kao očne duplje koje vaze za osvetom.

Posvuda je neprijatelj ostavio tragove svog groznog djela. Ali, novi osvetnici ustaju; Istra je dala i daje svaki dan svoje zdrave i jake sinove da je oslobode od nacifašističkog terora, od jarma koji ju je tlačio toliko dugih godina, koji je i postigao samo povećanje mržnje prema neprijatelju-okupatoru...«

Poslije nekoliko dana boravka na teritoriju Kastavštine, bataljon »Pino Budicin« prelazi ponovo »granicu« sa cijelom brigadom »Gortan« (operativna naredba br. 22 od 15. VII 1944), vraća se u Istru i smješta se na već poznatom sektoru Krasa, s bazom u Vodicama.

Prema naredbi štaba brigade br. 23 od 20. srpnja, talijanski bataljon zauzima položaj u selu Mandići, ostali bataljoni u Brestu, Vranju i Novoj Vasi (kod šušnjevice).

Na području Krasa, pored brigade »Gortan«, skupljaju se jedinice slovenskog Istrskog odreda koje operiraju između sektora Koparštine i Ilirske ©istrice. I do njih stiže odjek ratnih uspjeha talijanskog bataljona, koji su istaknuti u izvještaju štabu 7. korpusa NOV-e Slovenije od 24. srpnja. Ovaj štab će naknadno odgovoriti rukovodiocima Istrskog odreda svojom depešom od 3. kolovoza 1944. u kojoj se navodi:

»Pod kraj srpnja dolazi u sjevernu Istru talijanski partizanski bataljon. Štab 7. korpusa Slovenije, svjestan važnosti te činjenice, kao i bratske i zajedničke borbe protiv fašizma, određuje da štab Istrskog odreda pruži punu pomoć talijanskom bataljonu 'Pino Budicin' kroz sve vrijeme u koje će operirati na području.«³

3 Izvorni dokumenti čuvaju se u Muzeju revolucije Ljubljana.

GLAVA XVII

S BRDA NA MORE

Dvadeset drugog srpnja štab Gortanove brigade izdaje Zapovijest br. 24 za novi pokret i napad na Mošćeničku Dragu.

Prije polaska s položaja u Mandićima, selu od desetak kuća kod Boljuna, borci talijanskog bataljona dobivaju svaki po pola kilograma mesa »kao rezervu« i zatim priđu brižljivom čišćenju oružja. Bilo je divno toplo veće.

Još prije zalaska sunca, sve se jedinice stavljaju u pokret prema istočnoj padini Učke imajući za cilj liburnijsku obalu. Polazeći s odgovarajućih sektora, bataljoni se susreću kod sela šušnjevice i u Novoj Vasi. Odavde, teškim planinskim maršem koji traje cijelu noć, prenoseći rukama top »Jurinu« i granate, rano u zoru stižu na vidik cilja.

»(...) Mogli smo se po prvi put diviti osvjetljenoj obali rasvjetom tolikih gradova, među kojima se isticao grad Rijeka. Čuo sam nekoliko Riječana iz moje čete kako uzbuđeno uzvikuju: 'Gledaj moj grad!' Zatim smo se spustili padinom; prije zore svaka je četa već bila na položaju.«¹

Napad na Mošćeničku Dragu

U naredbi štaba brigade točno je naznačeno da je neprijatelj utvrđen u jednoj velikoj zgradi gotovo usred Mošćeničke Drage, broji 60 fašista i karabinjera. Garnizon će frontalno napasti prvi udarni bataljon koji će ga s jednom četom opremljenom s dva teška mitraljeza i jednim bacačem i uništiti, s drugom četom će zauzeti položaj na cesti između Vozilića i Plomina sa zadatkom da spriječi eventualna pojačanja iz Pule; jednu svoju četvu dat će u rezervu pri štabu brigade.

Dvije čete i mitraljeski vod 2. bataljona blokirat će neprijateljski garnizon u zaseoku Učka na padinama Učke i spriječiti neprijatelju izlazak i eventualno pružanje pomoći onom u Mošćeničkoj Dragi. Dvije čete 3. bataljona i jedna četa 4. talijanskog bataljona »Pino Budicin« zaposjest će položaj na cesti

¹ Tako Arialdo Demartini u nekoliko neobjavljenih bilježaka datih autorima.

Lovran—Mošćenička Draga u blizini Medveje, gdje će minirati i zakrčiti cestu da bi zaštitile bok koji je u većoj opasnosti iz pravca Rijeka—Opatija—Lovran. Toj se grupi dodjeljuju jedan protukolski top i teški bacač. Jedna druga četa talijanskog bataljona i jedna četa 3. bataljona postaviti će se u zasjedu bočno od glavne ceste prema unutrašnjosti do Lovranske Drage i spriječiti neprijateljskoj pješadiji eventualno kretanje kroz šumu. Jedna četa »Budicina« ostat će u rezervi pri štabu bataljona u blizini mjesta zasjede.

Štab brigade i sanitet smjestiti će se kod sela Šimetići, na kilometar udaljenosti iznad Mošćeničke Drage. Svaki bataljon održava vezu pomoću tri kurira u štabu brigade. Početak napada bit će u 03,30 sati dana 23. srpnja 1944.

Naporni pokret nekih jedinica prouzročio je zakašnjenje početka operacije. U 4.30 sati ujutro, presijecanjem telefonskih žica i pod osobnim vodstvom komandanta brigade Vitomira Širole Paje, borci krenu u napad. Rafaelima teškog mitraljeza skoro odmah odgovara ubilačka vatra neprijatelja s bunkera i prozora zgrade stisnute među visokim kućama na samom moru. Pristup je težak i nema načina da se objekt opkoli. Poslije nekoliko minuta s obiju strana pucnjava prestaje. Vitomir Širola Pajo naređuje da se sakupe sve ručne bombe na raspolaganju i obimna količina municije, pribavi sebi bocu benzina, pozove jednog dobrovoljca i zajedno s njime odlučuje da osobno završi akciju.

Svjedok smione Pajine riješenosti je borac Ferruccio Pastrovicchio, kurir štaba bataljona »Budicin« koji se nalazio pokraj komandanta brigade upravo ti trenutku kada se ovaj uputio po jednoj uskoj krivudavoj kaldrmi, popeo najprije na krov zgrade kraj kasarne i zatim skočio na krov kasarne. Na krovu kasarne Pajo je razmaknuo crijepove, napravio široku rupu, polio itavan benzinom i zapalio benzin bacanjem ručnih bombi. Krov se odmah zapalio i dok se plamen vrlo brzo razbuktava, komandant brigade silazi s krova zajedno s drugom, dostigne druge borce i naređuje: »Juriš!«

Juriš je još jednom odbijen žestokom vatrom neprijatelja. Fašisti, povlačeći se s gornjeg kata, nastavljaju žilavom obranom iz prizemlja i bunkera. Očito je da očekuju pojačanja.

Iz pravca Medveje se, u isto vrijeme, čuju rafali mitraljeza. Pojačanja su pritekla u pomoć neprijatelju, ali su završila u zasjedi postavljenoj od Budicinovih boraca, koji su nakon miniranja ceste i nakon što su je onesposobili podizanjem velikih kamenih blokova zauzeli položaj na grebenu i u usjeku brda iznad glavne ceste.

U klopci »Budicina«

Već oko dva sata traje vatra oko kasarne u Mošćeničkoj Dragi, kad se na zavoju ceste blokirane talijanskim bataljonom pojave dva kamiona nje-mačke kolone koja dolazi iz Rijeka. Borci »Budicina« i posebno 3. četa otvaraju odmah paljbu sa svim svojim oružjem i prelaze na juriš kad je prvi kamion, došavši na minu, poletio u zrak. Ubrzo se borba pretvara u bijesno prsa u prsa; poleti u zrak i drugi kamion. Neprijatelji, stotinjak njih, deset-

kovani su. U rukama boraca »Budicina« ostavljaju teški mitraljez od 20 mm i mnogo lakog oružja.²

Borba nije, ipak, završena. Ona se ponovo zameće dolaskom novih njemačkih pojačanja, koja ostaju prikovana vatrom talijanskog bataljona, dok kod kasarne u Mošćeničkoj Dragi neprestano jurišaju Pajini borci.

Okršaji se nastavljaju i poslije podne. Uvidjevši nemogućnost probijanja blokade na cesti, neprijatelj pokušava nadiranje s mora. I, doista, primjećuje se jedan brod njemačke ratne mornarice s kojeg se spušta u more motorni čamac pun vojnika. Iz istog broda otvorena je vatra na položaje brigade. Mali top »Jurina«, također, stupa u akciju ciljajući brod, dok borci 1. čete »Budicina« uspješno ciljaju motorni čamac koji ide prema plaži u Medveji, da mu ne dozvole iskrcavanje. Očekivanog pojavljivanja neprijatelja preko šume nema.³

Konačno, Pajini borci koji imaju već dva pala druga i jedanaest ranjenih, prodiru u kasarnu u plamenu, likvidiraju gotovo sve fašiste (ostali će umrijeti ugušeni u podrumima) da bi se, na kraju, povukli pod zaštitom 3. bataljona, omladinskog bataljona i talijanskog bataljona.

Bilanca: 2 neprijateljska kamiona uništena, 120 neprijatelja ubijeno, veliki plijen ratnog materijala. Gubici brigade: četiri mrtva i jedanaest ranjenih.

Oko 9 sati naveče, poslije nekoliko manjih okršaja u šumi, borci se ponovno penju na brdo po obroncima Učke, umorni i gladni, gledajući povremeno prema moru. Iz Mošćeničke Drage uzdiže se još stup dima iz kasarne koju je progutala vatra.⁴

Zbor u Rašporu

»Došle ste ovamo da jedna drugoj kažete, tebi talijanska majko i tebi hrvatska majko, da neće nikada više odgajati svoje sinove u mržnji jednog protiv drugoga, kao što su to htjeli neprijatelji naše slobode.« »Bolje nego riječi pozdravljaju vas danas, drage majke, sestre, talijanske vjerenice, rafali mitraljeza kojima naša omladina odlučno upravlja protiv neprijatelja naroda: fašizma, kao specifičnog, najmrskijeg neprijatelja nas Talijana: protiv talijanskog fašizma.«

Ove riječi, što je izgovorio zamjenik predsjednika Saveza antifašističke omladine Istre, Giorgio Sestan pozdravljajući I oblasnu konferenciju Antifašističke fronte žena za Istru, navedene su u listu »Il Nostro Giornale«⁵ u izvještaju o toj »veličanstvenoj narodnoj manifestaciji« kako glasi naslov posvećen tom skupu.

² U nekoliko neobjavljenih bilježaka stavljenih na raspolaganje autora, Arialdo Demartini spominje imena nekolicine pripadnika koji su se više istakli u akciji: braća Basilije i Renato Kalčić, Marino Furlan, Francesco Fioranti, Michele Veggian, Marino Manzin, Petar Herak (učestvovao je u postavljanju mina), Bruno Tomini kao operativni oficir, bivši vojnik talijanske vojske Anzuli (ili Angiuli), tadašnji komandir čete koji se već istakao u uništenju garnizona u toplicama Sv. Stjepana, i Miho Valić.

³ Među učesnicima spominju se: Domenico Medelin, Rudi Dobran, Giulio Dobran, Tino Zagorel, Ferruccio Pastrovicchio i Milan Iskra.

⁴ Za rekonstrukciju borbe u Mošćeničkoj Dragi koristili smo, pored svjedočenja pojedinih učesnika, djela »Fratelli nel sangue« (str. 117—118, opis Mire šepića), »Istarska svitanja« (str. 58—62), »Borbeni put 43. istarske divizije« (str. 138—139) i »Put Prve istarske brigade« (str. 165—167). Izvorni dokumenti o bilanci operacije čuvaju se u Arhivu Vojnoistorijskog instituta Beograd: k. 1321, f. 4, dok. 17. Up. Zbornik dokumenata NOR, tom V, str. 58—72.

⁵ Brot 15 od 15. kolovoza 1944.

Konferencija se održava »u slobodi planina na Krasu« — u šumi Gvozd kod Rašpora — 25. i 26. srpnja, uz prethodni mimohod 2. istarske brigade, »pozdravljene klicanjem od 3000 prisutnih, od toga 1500 žena«. Pozdrav Gior-gija Sestana »u ime talijanskog naroda i posebno talijanske omladine Istre«, popraćen je općim glasnim odobravanjem i klicanjem borbenom bratstvu Hrvata i Talijana Istre. »Govorile su i talijanske drugarice iz Rovinja, Moto-vuna, Pule, koje su izrazile svoje oduševljenje za ovu veličanstvenu manife-staciju i svoju borbenu odlučnost... Primijećeno je sa simpatijama da su talijanske žene nosile hrvatsku trobojnicu, a Hrvatice talijansku.«

Dolazak iz svih krajeva poluotoka i boravak mase od preko tri tisuće osoba na skupu, pokazuje snagu što je narodnooslobodilački pokret postigao i veliku podršku koju uživa. Preko 35 vojno-pozadinskih stanica svaki dan prolaze cijele kolone žena i omladinki koje prenose hranu, odjeću, pa čak i grla stoke za borce. Na konferenciju je došao i talijanski kulturno-umjet-nički ansambl pod vodstvom Rovinjca Marka Garbina da nastupi svojim pje-vačkim zborom i dramskom grupom. Putem mreže tih stanica prolaze stotine novih partizanskih »regruta«, kuriri sa naredbama, informatori sa vijestima i partizanskim novinama. Preko njih prolaze i oni Budicinovi borci koji se po završetku dvadesetodnevnog kursa, vraćaju u Istru navečer 28. srpnja preko pruge Trst—Rijeka, kako pripovijeda Giordano Paliaga u svom dnevniku.

»Da bismo stigli u brigadu, morali smo pješачiti više od dva dana (pre valjujući jedva skoro 12 km). Kad smo stigli u Nedešćinu (Labin) išli smo u štab, gdje smo jeli i odmah zatim nastavili put prema mojem bataljonu. Nakon 2 sata pješaćenja čuli smo iz daljine neke zvukove. Pomislio sam da naši drugovi plešu. Bilo je to u nedjelju, 30. srpnja. Čim sam stigao pružio sam im odmah ruku, svi su se oni okupili oko mene pitajući me kako sam prošao. Našao sam i neke nove drugove iz Rovinja ...«

Stanje u očima neprijatelja

Iz dnevnika Giordana Paliage prelazimo na dokumenat neprijateljskog izvora. Komanda 35. njemačkog vojnog sektora u svome izvještaju od 29. srp-nja 1944. prikazuje »stanje ustaničkih trupa u pokrajini Rijeke i na susjed-nom području«.

Nakon tvrdnje da se u Rijeci nalazi »jedan bataljon slobode« o kome nisu poznati sastav, snaga ni naoružanje, u izvještaju se prelazi na područje Učke. »Vijesti o prisustvu partizanskih grupa u cijeloj Istri a, posebno, na području Učke — tvrdi se — proturiječne su; to i zato što se te grupe, uslijed svoje velike pokretljivosti, pojavljuju sad ovdje sad tamo, tako da je zaista teško predočiti sebi točnu sliku o njihovom razmještanju i stvarnoj snazi... Prema primljenim različitim obavijestima, izgleda da je sada stigla u Istru i 8. kordunaška partizanska divizija podijeljena ovdje u razne odrede, i to s jednim odredom koji bi se, navodno, nalazio na južnim padinama Učke, između Lovrana i Raše, s jednim koji sa sjevera vrši pritisak na Pulu, dok bi se treći odred nalazio između Buja, Motovuna, Pazina i Buzeta i, konačno, četvrti uzduž željezničke pruge Rijeka—Trst između Prema i Senožeca. Glavni štab partizanskih snaga u Istri nalazi se na planini Lisina (15 km sjevero-istočno od Rijeke) smješten u jednoj daščari na udaljenosti od 1 km od planinske kuće Rossi. Intendantura nalazi se na Planiku (6 km jugozapadno

od Lisine)... Što se tiče općeg stanja, valja priznati da je ono naglo pogoršano u toku posljednjeg mjeseca i smatra se veoma ozbiljnim. Pritisak partizana na ovom području u stalnom je porastu. Ustanici nastavljaju nadziranjem željezničke pruge Rijeka—Trst i često je prekidaju... Što se tiče Rijeke, iako oni ne bi pokušali iznenadni napad na grad, barem dok se ne dogodi nešto novo u općem razvoju rata, ne krije se opasnost od mogućnosti blokiranja grada i time o njegovu prepuštanju ustanicima.«⁶

Kao što se primjećuje, u strahu su velike oči. Nacifašisti se osjećaju ugroženi sa svih strana; vide čak jednu diviziju i zamišljaju je kao da je clošla u Istru iz Korduna. Ona će se, doista, ovdje ubrzo i pojaviti, negdje pod kraj kolovoza, ali će to biti prava istarska divizija. Brigada »Gortan« se, u međuvremenu, razmjestila u rajonu Čepić—šušnjeвица—Pazin — prema naredbi br. 25 od 28. VII, i to: 1. bataljon u selo Vozilići, 2. bataljon u Šumber, 3. bataljon u Nedešćinu kod Labina i 4. bataljon »Pino Budicin« u Čepić, a štab brigade s prištapskim jedinicama u selo Boleško.

Zna li to, odnosno, ne zna li to neprijatelj? U svakom se slučaju ne usuđuje metnuti glavu u torbu izvan većih središta. Do ušiju nacifašista zavučenih u bunkerima sigurno ne dolaze pjesme i zvukovi harmonike boraca »Pina/Budicina« koji, između ostaloga, imaju priliku da idu i na ples u šušnjevicu s djevojkama tog mjesta koje je nastanjeno sa stanovništvom rumunjskog porijekla.

»Boravak u ovom selu — podsjetit će naknadno Arialdo Demartini — mogao se kao takav ubrzo i zaboraviti da nije bilo zbog naroda koji je govorio čudnim narječjem... I, zaista, kad smo se već smjestili po kućama, da bi se okrijepili i izbjegli prijepodnevnu sparinu, imali smo priliku da porazgovaramo i lakše se sporazumimo s mještanima. Većina nas boraca 'Budicina' saznala je po prvi put o postojanju tog sela sa stanovnicima rumunjskog porijekla u Istri. Kad su mještani čuli da razgovaramo talijanski, i njih je jako zanimao nacionalni sastav naše partizanske jedinice. Sve u svemu, susret je bio zanimljiv za jedne i druge.«

6 Vidi bilješku 1, glava XIV.

GLAVA XVIII

BATALJON UTROSTRUČEN

U novom rajonu razmještanja vojske, na udaljenosti od dvadesetak kilometara od obale, odakle se s visoka može obuhvatiti pogledom dugi pojas obale od Mošćenice do Plominskog kanala, Gortanove jedinice nesmetano pristupaju svome daljnjem učvršćenju. Komandanti dodjeljuju bataljonima stotine i stotine novih dobrovoljaca lcoji dolaze iz svih krajeva poluotoka.

Posebno jaka je kroz cijeli mjesec srpanj mobilizacija Talijana zahvaljujući stalnoj i upornoj akciji narodnooslobodilačkih odbora, kako to svjedoči pijeli niz letaka na talijanskom jeziku, koji su štampani i raspačani od jednog do drugog kraja poluotoka i u Rijeci.

Jedan poziv građanima Pule nosi datum od 8. srpnja 1944: »Svi u partizanske redove za posljednju odlučnu borbu! Živjela Narodnooslobodilačka vojska! živjele puljske omladinske čete!« Drugi leci upućeni Puljanima nose datume od 15, 16, 20. i 27. srpnja: »Drugovi koji se već bore, čekaju vas. Živjelo oružano bratstvo Talijana i Hrvata!«, »Treba ojačati oružane jedinice... Vaše je mjesto u njihovim redovima!«

Apeli istog sadržaja od 14. srpnja upućeni su riječkim radnicima. Petnaestog srpnja upućuju se »građanima Opatije«, a glase: »Oko vas su herojske partizanske jedinice. Tamo se vodi borba za slobodu ... Tamo je vaše mjesto.« Šesnaestog srpnja upućen je novi poziv građanima Rijeke.

»Na oružje, radnici! Samo u borbi u partizanskim redovima nalazi se sigurnost vaše budućnosti! Smrt okupatoru!« To je tekst letka Oblasnog NOO-a za Istru od 10. srpnja kojim se radnici pozivaju u »borbu na život i smrt«.

Talijanska unija

Desetog i 11. srpnja u selu Čamparovica kod Labina osnovan je Privremeni odbor Talijanske unije za Istru. Objašnjavajući ciljeve Unije list »11 Nostro Giornale« od 26. kolovoza ovako piše:

»Talijanska se narodnost u Istri danas beskompromisno bori protiv ozlojeđenog tlačenja Nijemaca i njihovih suradnika neofašista... Zato je potrebno da Talijani Istre upregnu sve svoje snage i učine najveći napor za slobodu. Potrebno je da mobiliziraju sva svoja sredstva da što prije protje-

raju tlačitelje ... Napori trebaju biti usklađeni, usmjereni. Odatle potreba za jednim udruženjem (Talijanska unija) koje bi okupilo sve članove naše narodnosti, bez obzira na političko opredjeljenje, socijalno porijeklo, vjeroispovijest ... Talijanske oružane jedinice NOV-e imaju već svoju borbenu pobjedonosnu tradiciju. Talijanska štampa postigla je, mada u dosadašnjim teškim uvjetima, zapažen uspjeh. Jedna talijanska kazališna grupa već okuplja svoje najbolje scenske radnike i priprema se za izvođenje naših najboljih djela. Postupno će se otvarati talijanske škole... Prihvatimo jednoglasno poziv Privremenog odbora! Pokažimo se dostojnima skorašnje slobode!»

Privremeni odbor poziva Talijane da slijede »put na koji su ukazali Piro Budicin i Aldo Negri i svi oni koji su dali živote za slobodu i bolju budućnost talijanskog i hrvatskog naroda Istre«. Posebno se na njih apelira »da slijede ovaj put stvarajući nove bataljone NOV«.

Jasno je da je prijedlog da se osnuju novi talijanski bataljoni smjernica rada Partije, Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta. Pozivi ne ostaju bez odgovora. U dopisu pod naslovom »La mobilitazione di Hitler a Pola« (Hitlerova mobilizacija u Puli) uz potpis »Paolo« u listu »Il Nostro Giornale«, navodi se:

»Na kraju doline dugi red omladinaca nalazi se u pokretu prema bazi. Ima ih više od stotinu: radnika, studenata, zanatlija, najviše iz Pule, nekolicina iz Rovinja. 'Umorni smo, ali će biti dovoljno samo koji sat odmora, zatim ... puška i udri po nacifašistima!' Mladi su zadovoljni: ne prijeti im više opasnost od odijevanja mrske nacističke uniforme. Sad je sloboda, svaki je od njih osjetio bratstvo starijih partizana što ih prihvaćaju u slavne jedinice vojske osloboditeljice... Novi će se bataljoni postrojiti pored starih slavnih talijanskih jedinica.«¹

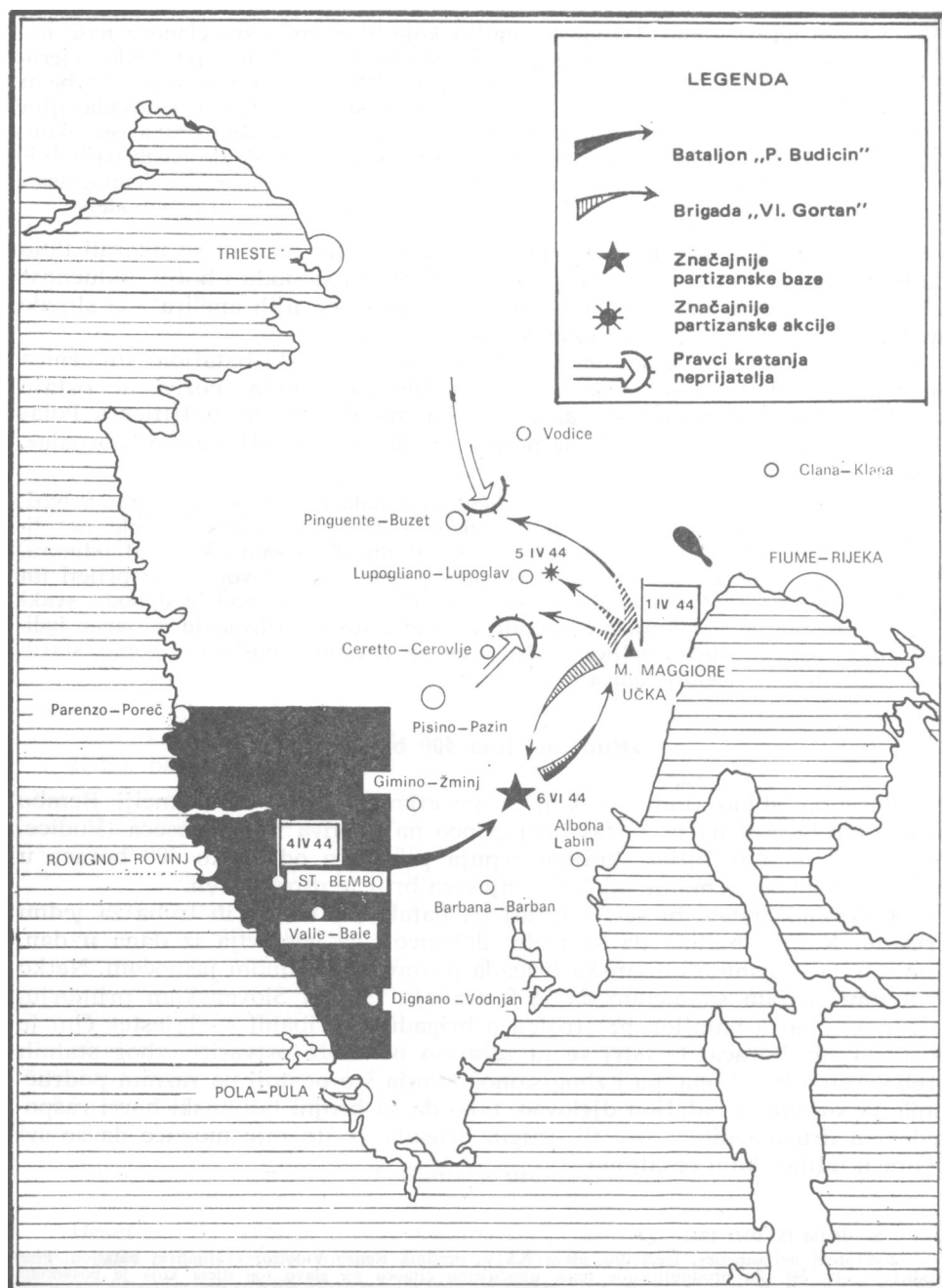
»Budin« ima 400 boraca

Bataljon »Pino Budicin« koji je početkom travnja na stanciji Bembo brojio 120 boraca da bi se taj broj popeo nakon dva i po mjeseca (Vodice, 16. lipnja) na 200, bilježi krajem srpnja prisustvo od preko 400 boraca u rajonu Čepić! Kroz manje od četiri mjeseca broj je utrostručen.

Praktično, moglo bi se formirati tri bataljona, koliko ih treba za jednu brigadu. Naime, budući da se priliv dobrovoljaca nastavlja iz dana u dan, zamisao da se osnuje talijanska brigada postavlja se punom jasnoćom. Netko je u tom povodu spomenuo da je 5. travnja 1945. u Slovenskom primorju, tršćanski udarni bataljon prestrojen u brigadu »Garibaldi — Trieste« čim je dostigao 300 boraca. U Istri se ta zamisao ne može ostvariti »zbog stalnih prebacivanja bataljona, pa i zbog samog stanja što postoji na raznim područjima na kojima je bataljon djelovao, tako da su brojni talijanski borci raspoređeni u druge jedinice ove ili drugih brigada, pošto nije moguće da se svi okupe u talijanskom bataljonu.«²

¹ Br. 16 od 15. VIII 1944.

² »Fratelli nel sangue«, treći dio, glava XXIV, urednik Renzo Vidotto: »Talijanski bataljon 'Pino Budicin«, str. 248. Za produblјivanje teme upućujemo čitaoca na glavu tog djela koja je posvećena talijanskoj brigadi. Ovdje neka bude bar zabilježeno ono što piše u Enciklopediji Jugoslavije, tom II, Zagreb 1956, gdje se pod terminom »Brigade«, str. 207—220, može pročitati: »Snaga, sastav, oprema i naoružanje brigada nisu bili stalni. Snaga se razlikovala u raznim razdoblјima ustanka i na raznim područјima, na kojima se vodila borba.« XI istom poglavlјu, Enciklopedija daje prikaz svih 251 brigada koje su sačinјavale Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije (od tih brigada čak je 10 bilo talijanskih). Iz tog pregleda izvodi se da su 24 brigade brojile manje od 500 ljudi, zatim je bilo brigada i sa 400, 350, 250 i čak sa 200 boraca.

Područje označeno crnom bojom predstavlja operacijsku zonu »Budicina« od njegova osnivanja do uključanja u sastav brigade »Vladimir Gortan«, 6. lipnja 1944, na sektoru Sutivanca. Prva istarska brigada, formirana na Učki 1. travnja 1944, imala je svoje vatreno krštenje u Lupoglavu pet dana kasnije.

Koliko je talijanskih boraca raspoređeno u hrvatske bataljone istarskih brigada ili izvan Istre? Odgovor je težak. Nekoliko stotina, možda oko tisuću. Došavši u »Budicin« 14. srpnja, Vodnjanac Antonio Baressi završava u 2. istarsku brigadu u kojoj se s drugim sunarodnjacima osniva 4. talijanska četa, gdje i ostaje sve do kraja rata da bi ušao u »Budicin« tek 15. srpnja 1945. Rovinjac Pietro Budicin završava, naprotiv, u 2. bataljonu 1. brigade 13. divizije. Giusto Curto, također Rovinjac, stari je borac »Budicina«, ali i on ulazi u Trinaestu. Gotovo svi Galižanci mobilizirani u srpnju 1944. — njih pedesetak, ulaze u tu istu diviziju zajedno s nekoliko desetaka Puljana. Raspršeni su i Riječani, Bujci i Porečani... a da ne govorimo o stotinama talijanskih boraca, koji su, nakon što su prisilno mobilizirani od strane Nijemaca poslije 8. rujna 1943, naknadno prešli u partizanske redove. Primjer kapetana Cassinija, komandanta karabinjera Pule, sa nadležnošću nad cijelom Istrom, slijedilo je 400 karabinjera. Komandant vojnog garnizona Starod, na cesti Trst—Rijeka vodi sa sobom svih svojih 38 vojnika u redove brigade »Gortan«³ koji će poslije nekoliko mjeseci biti upućeni na okrupnjavanje drugih jedinica. Kojih?

Rotacija rukovodećeg kadra

Posljednji tjedan srpnja i prvi dani kolovoza predstavljali su za bataljon »Pino Budicin« razdoblje velikih preobražaja i u pogledu sastava štaba:

— operativni oficir BRUNO TOMINI postaje KOMANDANT, te zamjenjuje Oscara Turillija koji je premješten u 10. korpus gdje mu je povjerena komanda jedne oklopne jedinice;

— komandir 1. čete MILAN ISKRA postavljen je na dužnost OPERATIVNOG OFICIRA na mjesto Tominija;

— komesar 2. čete ANGELO GIORGIO PASCUCCI postaje KOMESAR bataljona, te zamjenjuje Luciana Simettija koji je premješten u Operativni štab za Istru;

— MARIO JEDREJČIČ postaje ZAMJENIK KOMESARA bataljona i preuzima mjesto Benita Turcinovicha, kojemu je povjerena dužnost predsjednika »Odbora za prosvjetu i kulturu« u bataljonu.

I u samim četama dolazi do kadrovskih promjena. Odmor bataljona u rajonu Čepić—šušnjevica produljuje se od 24. srpnja do 2. kolovoza. Giordano Paliaga, koji je postao komesar čete, ovako opisuje te dane:

»Već rano ujutro čuo sam buku vršalice koja je vršila žito a bila je postavljena u selu gdje se nalazio bataljon. Zrak je bio topao, pred nama Učka i vrlo lijep pogled. Jeli smo dosta dobro, žene su nam nosile hranu, dolazile su izdaleka. Tog dana nisam se dobro osjećao, možda zato što u posljednja dva dana nisam jeo gotovo ništa. Tako je prošao 31. VII. Mnogo bolje nisam se osjećao ni 1. VIII 1944. Rano ujutro pozvali su me u štab, išao sam i rečeno mi je da sam predložen za komesara. U onom trenutku nisam se osjećao sposobnim za tu dužnost. Sutradan polazimo u veliku ofenzivu. Poslije 4 sata stigli smo u Plomin da zaposjednemo položaj.«

³ U »Istarskim svitanjima«, str. 63—68, opisana je u detaljima epizoda poručnika »Silvija« i njegovih ljudi, koji poslije likvidiranja jedinih 4 fašista garnizona i miniranja kasarne u Starodu prelaze s oružjem i opremom u partizanske redove pjevajući pjesmu »Bandiera rossa«.

GLAVA XIX

VELIKA BORBA NA LABINŠTINI

»Velika ofenziva«, napisao je Paliaga. I bilo je upravo tako: najšira operacija koju su do sada izvršile oslobodilačke snage u Istri a izvodio ju je prema zapovijesti Operativnog štaba, štab Gortanove brigade 2. kolovoza 1944.

»Naša brigada dobila je zadatak — čita se u zapovijesti br. 26 — da uništi neprijatelja s istodobnim naletom na garnizone u Raši, Podlabinu i Rabcu. Nakon uništenja tih triju garnizona, iste jedinice imaju zadatak da krenu u pravcu garnizona Vlačica, Štalije i Bršice i unište neprijatelja.«¹

Plan je, kao što je vidljivo, ambiciozan. U Raši je 120 Nijemaca i fašista smješteno u tri utvrđene zgrade, oko kasarne izgrađeni su bunker i a na nekim mjestima postavljeni frizijski konji (bodljikava žica). Neprijateljsko naoružanje sastoji se od: 1 protukolskog topa, 2 teška minobacača, 6 teških i 10 lakih mitraljeza, jedne autoblinde. Zadatak da napadne ovaj garnizon povjeren je 3. bataljonu sa dvije njegove čete kojima su dodijeljeni teški bacač i protukolski top, dok će treća četa tog istog bataljona trebati uništiti garnizon Rabac jačine 70 Nijemaca smještenih na tri mjesta. Kasarnu u Podlabinu u jačini od 27 Nijemaca i 9 fašista napast će 2. bataljon s jednom četom. Ostale će čete ostati u rezervi kod štaba brigade. Prvi bataljon s cijelim svojim sastavom zaposjest će položaj na asfaltiranoj cesti Labin—Pula na velikoj okuci kod Barbana, gdje će postaviti dvije mine, napasti s jednim vodom neprijateljske straže na mostu rijeke Raše i dignuti ga u zrak.

Četvrti talijanski bataljon dobio je zadatak da zaposjedne s jednim odjeljenjem s teškim naoružanjem položaj kod Plomina, minira cestu Rijeka—Labin i s jednom četom i teškim mitraljezom zaposjedne položaj na križanju ceste Šumber—Pićan i Pićan—Kršan.

Štab brigade nalaziti će se u Štrmcu. Početak napada predviđen je za 4 sata ujutro 3. kolovoza. Operacija spada u šire planove Operativnog štaba za Istru koji je izdao uputstva i ostalim oružanim jedinicama oslobodilačke

¹ Izvorni tekst objavljen je u knjizi »Put Prve istarske brigade«, str. 167—170 i u knjizi 31, tom V, »Zbornik dokumenata« Vojnoistorijskog instituta Beograd, dok. br. 24, str. 117—120. Izvorni dokument nalazi se kod Vojnoistorijskog instituta Beograd, reg. br. 18—1/4, K. 1321.

vojske da pristupe čišćenju teritorija Istre i uništenju što većeg broja okupatorskih garnizona. U zapovijesti Gortanove brigade, između ostalog, piše:

»Skreće se pažnja štabovima bataljona da upoznaju komandni kadar i borce, da kad uđu u pojedina mjesta ne dođe do pljačke i da se borci ne bi opijali. U tom slučaju bit će pozvani na odgovornost štabovi bataljona tj. onaj tko je rukovodio akcijom. Dolazak naše vojske u takva mjesta treba da predstavlja najbolji odnos s narodom, kao i sa zarobljenicima. Sav plijen do najmanje sitnice ima da dođe u štab brigade ...«

Faze operacije

U noći između 2. i 3. kolovoza bataljoni napuštaju svoje baze i kreću prema Nedešćini kod Labina, mjestu zborovanja čitave brigade. Komandant Vitomir Širola Pajo i zamjenik komesara Antun Rački održavaju vatrene govore okupljenim borcima. Zatim se jedinice stavljaju u pokret i zaposjedaju položaje koji su im određeni za borbu.

Operacija se samo djelomično razvija prema planovima. Napad na neprijateljske garnizone otpočeo je s jednim satom zakašnjenja, neprijatelj nije sebi dozvolio iznenađenje i pružio je jak otpor. Vrlo brzo pola Istre odjekuje od pucnjeva topova. Nižu se juriši sad uspješni sad s teškim gubicima, ali uvijek žestoki s partizanske strane. U 9 sati, naišao je neprijatelj iz Pule sa 40 kamiona i nekoliko tenkova koji se zaustavljaju kod Barbana, prije mjesta zasjede postavljene od 1. bataljona (očito je neprijatelj bio obaviješten) i njemački vojnici napadaju odlučno. Poslije dvosatne borbe, naši su prisiljeni na povlačenje. Nekoliko njih prebacilo se plivanjem preko rijeke Raše. Naši gubici: 8 poginulih i 21 ranjen. Druga neprijateljska pojačanja stižu iz pravca Žminja.

Gotovo istovremeno, morskim putem iz Cresa i Rijeke, dolaze nove njemačke snage koje se iskrcavaju na obali Rabca sa devet motornih čamaca. Unatoč tome, borbe u Raši (proširene na Krapanj), Podlabinu i Rabcu nastavljaju se.

U međuvremenu, jedinice »Budicina« zauzele su položaj: 1. četa s komesarom bataljona i operativnim oficirom, na uzvisini malo dalje od imosta na cesti Šumber—Pićan; 2. i 3. četa s komandantom štaba bataljona u Plominu, na čijim se uzvisinama izmjenjuju patrole, pripravne kroz cijeli dan da se bace na neprijatelja, ali cestom ne prolazi nitko. Na položajima Šumber—Pićan, naprotiv, stvari teku drukčije.

Garnizon u Krapnju, koji nije bio predviđen planom operacija, pada poslije nekoliko sati borbe; okršaji u Podlabinu traju sve do 7 sati naveče; u Rabcu vodi se borba do noći. Žestoki juriši četa 1. i 3. bataljona ruše vanjske obrambene linije, ali kasarne, ipak, nisu osvojene. Nadiranje neprijateljske kolone iz Barbana prisiljava partizanske jedinice da se povlače najprije iz Raše i Podlabina a zatim iz Rabca, dok dolazak neprijateljske kolone iz Pazina preko Nedešćine ometa povlačenje na unaprijed dogovorene položaje izazivajući stanovito razvlačenje partizanskih snaga koje su prisiljene da se povlače u malim grupama svaka svojim putem da bi se mogli izvući iz neprijateljskog obruča što se stezao sa svih strana.

Ocjena i kritike

Prema operativnom izvještaju štaba brigade br. 881 od 6. kolovoza 1944, bilanca borbe bila je slijedeća: neprijatelj je imao 207 mrtvih i ranjenih, zarobljena su dva Nijemca i dva fašista, zaplijenjen je jedan bacač, jedan teški mitraljez »Breda«, jedan šarac, jedan puškomitraljez, šest pušaka i mnogo druge ratne opreme, te uništen jedan kamion. Gubici brigade: 13 boraca je palo, 28 ranjeno a 5 nestalo. Brigada je utrošila veliku količinu municije: 6.120 metaka puškomitraljeza, 3.560 puščanih metaka, 1.180 metaka teškog mitraljeza, 420 metaka automata, 12 mina lakog i 18 mina teškog minobacača, 71 topovsku granatu (artiljerijska municija u potpunosti potrošena), 150 ručnih bombi, dvije nagazne mine . . . Računa se da je neprijatelj angažirao u borbi preko 2.000 vojnika sa 60-tak kamiona, tri tenka, 4 autoblinde, 9 manjih brodova i veliki broj bacača i topova. »Borbe od 3. kolovoza bile su najjače od svih borbi koje su se do danas vodile u Istri«, pisao je »II Nostro Giornale« u svome broju od 15. kolovoza.

U analizi Operativnog štaba za Istru, na osnovu operativnog izvještaja brigade i kritičkog osvrta tog istog izvještaja (»Primjedbe« br. 455 od 23. VII 1944), tvrdi se da se još jednom pogrešno ocijenio neprijatelj; učinjene su teške taktičke greške. Brigada je raspoređena na jednom dugačkom sektoru u obliku luka dužine od nekoliko desetaka kilometara, dakle na preširokom frontu, tako da su se snage određene za napad, umjesto da se koncentriraju na glavni cilj napada, razbile; slaba je bila služba veze među jedinicama; mjesta zasjeda loše su izabrana. Najteži gubici, i to oni koji su pretrpljeni kod Barbana, stavljaju se i na savjest tamošnjeg svećenika, koji je odmah po dolasku partizanskog bataljona u Barban uzeo bicikl i pojurio prema Puli: »Sumnja se da je on izvijestio Nijemce.«

U izvještaju štaba brigade kritiziran je operativni oficir 3. bataljona »koji nije izvršio naređenje brigadnog operativnog oficira«; kritiziraju se, također, »komesar i operativni oficir 4. talijanskog bataljona koji su propustili neprijatelja kod mosta ispod Pićna a da ga nisu ni uznemirili ili pokušali mu osujetiti put«.

Operativni štab za Istru tvrdi da »je učinjena teška taktička greška«: ne predvidjeti da bi neprijatelj mogao priteći u pomoć napadnutim garnizonima »i iz pravca Pazina preko Pićna i Nedešćine«. »Konstatirano je da su snage osiguranja trebale biti razmještene više prema Pazinu, te minirati i prokopati cestu na više mjesta.«²

Dolazak neprijateljskog pojačanja iz Pazina nije bio presudan za ishod borbe, ali je doprinio poremećaju planova povlačenja partizanskih jedinica.

Na položajima Plomina borci »Budicina« nastavljaju da bdiju dva dana uzastopce. Drugoj i trećoj četi priključuje se i prva. U svom dnevniku Gjordano Paliaga je zabilježio:

»Poslije dva dana provedena na položaju, u petak, 4. VIII sišli smo i otišli u selo. Svuda je bilo puno ljudi koji su nas promatrali. Narodu je govorio najprije jedan pa drugi drug. Iza toga išli smo u crkvu, gdje nam je svećenik održao misu. Na naše opće zadovoljstvo rekao nam je da ideja za koju se borimo mora pobijediti. Po završetku, izašli smo iz crkve i svi smo plesali.«

² »Put istarske brigade«, str. 173. Dokument se nalazi u Arhivu Vojnoistorijskog instituta Beograd, reg. br. 18—1/4, k. 1321.

19
 Gli Brigate e Comandante Brigate
 hanno voluto venire in persona
 per provare il Comandante
 era molto. Pensando
 di mandare sono andato
 su un aereo dove erano
 i Comandanti e gli altri.
 Capito 23-4 il Comandante
 degli aerei è la Brigata
 sulla terra. Ma con grande
 calma. Il Comandante
 quanto al Comandante Brigate
 farei la data della data
 l'azione mi ha dato
 Roma 300 km da Berlino
 giorno 24-1-45 al mattino
 sono andato al Stal Brigate
 per i miei. Ma doveva molto
 male. Vero messaggio
 sono andato alla città
 sono andato alla Brigata
 vero vero mentre andavo
 prendere la cosa, portavo il Com.
 Comandante e il Com. Merin
 al Brigate e il Comandante mi ha
 detto che stanno solo su
 per fare i miei. Sono.
 Alla sera sono andato
 era presenti tutti del Stal e
 altri ufficiali. Ho visto
 tutti. Gli hanno fatto
 e in un gli ho detto.

Faksimil jedne stranice čuvenog dnevnika Giordana Paliage.

Misa i ples

Svjedočanstvo komesara 2. čete potvrđuje Arialdo Demartini, vodnik 1. čete:

»Ono što je ostavilo poseban utisak na mene za vrijeme boravka u onom živopisnom i privlačnom selu u kojem su svi stanovnici govorili talijanski jezik, bila je neobična činjenica da smo mi borci 'Budicina' prisustvovali svetoj misi... Dapače, počasni odred vojnika bio je za vrijeme vjerskih funkcija postavljen bočno od oltara.

Poslije podne bratimili smo se s omladinom koja nas je počastila skromnom večerom i priredila plesno veče u čast 'Budicina'.³

Za prenoćenje su borci smješteni po kućama. Ujutro 5. kolovoza, bataljon je postavljen u stanje pripravnosti. Razne jedinice vraćaju se na svoje položaje na brežuljku na kojem su bili i prethodnih dana. Paliaga bilježi u dnevniku:

»Ovoga puta smo morali na vrh brijega. Vidik je bio beskrajan. Oko 18 sati popodne bio sam skoro na vrhu. Tamo sam udisao krasan svjež zrak i osjetio nostalgiju prema rodnom kraju. Pogledao sam prema Labinu i Rovinju...⁴

Naveče istog dana, po prestanku stanja pripravnosti, borci ostavljaju Plomin, toplo pozdravljeni od mještana. Štab Gortanove brigade zapovijedju br. 27 od 6. kolovoza određuje bataljonu »Budicin« da zauzme položaj s 1. i 3. četom na uzvisinama iznad Rabca dok će drugu četvu kojoj će dodijeliti jedan teški mitraljez »Breda« razmjestiti u blizini Plomina. Opća naređenja za sve bataljone glase: treba izvršiti napad na neprijateljski garnizon u Podlabinu koji broji 60 vojnika što Nijemaca što fašista. Neprijatelj raspolaže s jednim protukolskim topom, dva teška bacača, pet teških i četiri laka mitraljeza, automatima i puškama.

Novi pokušaj u Podlabinu

Pojedine čete prvih triju bataljona zaposjele su položaje u pravcu Vineža, na cesti za Rašu, kod mosta Pićna. Jedinice drugog bataljona predstavljaju udarnu snagu. Početak borbe predviđen je za 7. kolovoza u 04.00 sati.

Sat prije predviđenog vremena za borbu sve su jedinice svaka na svome položaju. Točno u 04.00 sata počinje napad. Žestokim bombama 2. bataljon irazbija vanjsku obranu, probija se u Podlabin, ovlada sa četiri zgrade. Kod Plomina borci »Budicina« napadaju i odbijaju jednu njemačku motoriziranu jedinicu. Znatna neprijateljska pojačanja, naprotiv, uspiju da se probiju na cesti Raša—Labin, svladavajući blokadu 3. bataljona, tako da su borci 2. bataljona prisiljeni na povlačenje da bi izbjegli opkoljavanje.

Po drugi put u nekoliko dana brigada mora napustiti sektor Labinštine odgađajući ostvarenje svojih planova za bolja vremena. Jedinice su se uputile

³ Iz neobjavljenih bilježaka. Treba istaknuti da prisustvovanje misama u crkvama oslobođenih sela nije bilo uobičajeno za talijanske partizane, dok je naprotiv u nekim drugim jedinicama to bila stara praksa. U političkom izvještaju od 10. siječnja 1944. koji je Operativni štab za Istru dostavio Vrhovnom štabu NOV-e Hrvatske (knjiga 23, tom V, Zbornika dokumenata, dok. 37, str. 148—155) piše: »Svećenstvo je u Istri dobrim dijelom uz našu borbu. Naše čete često prisustvuju misi i osiguravaju dok svećenik izvodi misu, a poslije mise oni izvan crkve drže miting s narodom.«

⁴ Na ovom mjestu Paliagovog dnevnika postoji prekid. Pripovijedanje ponovno počinje krajem studenog 1944.

najprije u pravcu područja Plomin—Čepić—šušnjevica, da bi se, zatim, 8. kolovoza popele još više na obronke Učke a odavde preko Bresta stigle u šumu iznad Skrapna.

Devetog kolovoza cijela se brigada nalazi na području planinske kuće »Rossi«. Na osnovu izvršenog kritičkog osvrta na prethodne operacije, Gortanova brigada pristupa određenim izmjenama u komandnom sastavu na nivou bataljona. Što se tiče talijanskog bataljona, zamijenjen je komesar Giorgio Pascucci (i zato što je bio jako kratkovidan) i stavljen na raspolaganje Operativnom štabu za Istru. Njegovo će mjesto zauzeti drug LUIGI CIMADORI iz Rijeke, koji je od početka lipnja bio sekretar organizacije Komunističke omladine (SKOJ) bataljona.

GLAVA XX

DANI U PLANINSKOJ KUCI »ROSSI«

Nalazimo se na obronku Učke prema Rijeci, sjeveroistočno od Planika. U rajonu planinske kuće »Rossi«, već toliko derutne uslijed ratnih događaja, borci se nadaju da će se moći nesmetano kretati, izazivajući neprijatelja još većom upornošću. Bataljon »Pino Budicin« ima zadatak da stalno minira željezničku prugu Rijeka—Trst. Akcije ometanja na prometnim putovima nižu se kroz nekoliko dana s teškim gubicima za okupatora.

Vlakovi lete u zrak

»13. kolovoza neprijatelj je u okršaju patrola pretrpio gubitak od pedesetak ljudi što mrtvih što ranjenih, dok sa naše strane nije bilo nikakvih gubitaka. 16. kolovoza jedan vod uspije dignuti u zrak vlak, ali napadnut od pedesetak ustaša, prisiljen je, unatoč neprijateljskoj nadmoćnosti, da prihvati borbu, pretrpjevši gubitak od jednog druga, kojeg su ustaše zaklali i jednog ranjenog koji je prenesen u bazu. Od naoružanja je jedan lak mitraljez ostavljen u rukama neprijatelja.«¹

O okršaju od 13. kolovoza, list »Il Nostro Giornale« donosi članak pod naslovom »Fruttuoso combattimento del battaglione italiano 'Pino Budicin'« (Uspješna borba talijanskog bataljona »Pino Budicin«), u broju 17 od 26. kolovoza:

»Između Šapjana i Jurdana, dana 13. o. mj., 4. talijanski bataljon 'Pino Budicin' 1. brigade 'Vladimir Gortan' u blizini Cestarske kuće postavio je za sjedu kod željezničke pruge. Borba je počela u 6,45 ujutro, kad je stigla neprijateljska patrola od 15 vojnika, a iza nje kolona od 80 Nijemaca. Jaka paljba otvorena na patrolu odmah je oborila na tlo sedam Nijemaca. Iza toga se neprijateljska kolona razvila u otvoreni streljački stroj i stupila naprijed prema šumi, u pravcu naše jedinice. Kad je neprijatelj stigao na odgovarajuću udaljenost, zametnula se žestoka borba uz bacanje ručnih bombi. Neprijatelj je koristio mitraljeze i lake bacače, a bio je potpomognut i bacačima iz Šapjana i Cestarske kuće. No, hrabrost i sposobnost što su poka-

¹ Kronologija bataljona »Pino Budicin« (list »La Voce del Popolo« br. 67 od 9. IX 1945).

zali naši bored svladale su neprijatelja. Pretrpjevši gubitak od samo jednog lako ranjenog borca, bataljon 'Pino Budicin' je nanio mrskom okupatoru gubitak od 40 ljudi, što mrtvih što ranjenih.«

Partizanski list umnožen ciklostilom vraća se na istu temu u svom idućem broju, donoseći članak B(enita) Turcinovicha, jednog od političkih rukovodilaca talijanskog bataljona, koji obnavlja uspomene na »neke sjajne akcije«, počevši od Sv. Stjepana pa dalje, sve do posljednjih borbi:

»Rame uz rame s drugovima Hrvatima bori se talijanski bataljon 'Pino Budicin' nastavljajući djelo nezaboravnog rovinjskog heroja čije ime i nosi... Bataljon se nalazi u blizini planinske kuće 'Rossi' i napada 15 Nijemaca i drugih 80 koji su stigli kao pojačanje. Usprkos pomoći što su Nijemci primili od obližnjih garnizona, izgubili su 40 ljudi. Koji dan kasnije naša patrola koja je zajedno s minerima digla u zrak vlak, napadnuta je od 50 ustaša. Broj je premoćan, te je jedan drug zaklan od Paveličevih krvnika; ali ga plaćaju sa dvadesetak svojih.«²

Epizodu o vlaku dignutom u zrak i onome što slijedi, opisao je u većim pojedinostima jedan od učesnika, Puljanin Bruno Deghenghi:

»15. kolovoza 1944. nalazili smo se s bataljonom u planinskoj kući 'Rossi'. Mojem je vodu naređeno da bude u stanju pripravnosti za jednu akciju. Oko pola noći, stavili smo se u pokret zajedno s jednom minerskom jedinicom brigade. Shvatili smo odmah da treba izvršiti uobičajenu diverziju. Nakon što smo se uputili u pravcu željezničke pruge Trst—Rijeka, bilo nam je jasno da će 'troškove' snositi neki vlak.

Moj vod sačinjavali su Pietro Lovrecich, mitraljezac, Vittorio Sartori, strijelac, Casolino Etti, ja i mnogi drugi, čija imena ne pamtim, ali svakako, skoro sami Puljani. S uobičajenim ubrzanim pokretom, s vodičem na čelu, prešli smo šume i sela. Nakon tri sata hoda, stigli smo na odredište. Naš prvi zadatak bio je da provjerimo da li se u blizini nalazi neka neprijateljska patrola. Pošto je sve bilo u redu, zauzeli smo položaj na širokom rasponu uz prugu, dok su se mineri brigade dali na posao. Po završetku svog posla, koji se sastojao u stavljanju mine među tračnice, mineri nam daju znak da se udaljimo i postavimo na sigurnije mjesto gdje ćemo sačekati dolazak vlaka.

Nije prošlo dugo kad smo čuli u daljini zvižduk lokomotive. Nakon nekoliko minuta odjeknula je u zraku jaka tutnjava i digao se uvis dugi stub gustog dima. Zadatak je bio izvršen i svi smo se ponosni vratili natrag.

Usput, stigli smo u selo Brest i odlučili da uđemo i zamolimo seljake da nam dadu nešto da pojedemo. Ali, kako smo stigli do prvih kuća, jedna žena koja se nalazila usred malog trga dala nam je znak: htjela nam je reći da su u selu neprijateljski vojnici. No bilo je prekasno! Iza ugla jedne kuće pojavilo se tridesetak do zubi naoružanih nacista. Zahvaljujući samo prisutnosti duha mitraljesca Piera, koji je odmah otvorio vatru na neprijatelja, uspjeli smo se povući u šumarak. Unatoč silne neprijateljske paljbe, srećom je ostao lakše ranjen samo partizan Etti Casolino. Prije podne stigli smo u bataljon.«³

Sutradan, 17. kolovoza, vod pod vodstvom Nevija Tommasi digao je u zrak jedan specijalan vlak na istoj pruzi a neprijateljska patrola koja je dolazila iz Mučića upala je u vatru teškog mitraljeza s položaja uzduž pruge; neprijatelj je pobjegao pretrpjeli gubitke.

² Broj 18 od 9. IX 1944.

³ Iz neobjavljenih bilježaka u Centra za historijska istraživanja Rovinj.

Istog dana štab brigade prima zapovijest br. 61 *Operativnog štaba za Istru* koji daje opći prikaz stanja nastalog u posljednjim danima.⁴

Novonastalo stanje

Ponovljeni udarci što je Gortanova brigada zadala na Labinštini, mada s ograničenim neposrednim rezultatima, prisilili su neprijatelja na mobilizaciju svih svojih raspoloživih snaga na teritoriju Istre. Postavljeni nasuprot sve jače partizanske vojne snage i njezine odvažnosti, Nijemci i njihovi pomagači boje se da ne izgube nadzor nad glavnim prometnicama koje su im sada potrebne više nego ikada. Na evropskim bojištima vode se presudne borbe. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije prelazi iz pobjede u pobjedu: u Srbiji je počela velika operacija za oslobođenje Beograda; u Dalmaciji, Bosni i Lici nacističke se divizije tjeraju i prisiljavaju na stalna povlačenja prema sjeveru gdje pokušavaju graditi nove obrambene linije. Na sektoru sjevernog Jadrana, posebno, bojeći se američkih desanata na Kvarneru, njemačke snage daju veliku stratešku važnost Istri i počinju koncentracijom sve većih snaga koje polovicom kolovoza dostižu broj od 30 tisuća ljudi.⁵ Istodobno one jačaju i postavljaju nove garnizone (preko stotinu) uzduž obale i skoro u svim strateškim mjestima poluotoka, vršeći najzad niz ekspedicija odmazde protiv sela u krajevima gdje se partizani češće zadržavaju. Samo u jednom danu, 10. kolovoza Nijemci su opljačkali i spalili Trstenik, Račju Vas, Dane, Rašpor i druga sela na Krasu, deportirajući stotine osoba.

Pored toga neprijatelj je saznao za razmještaj Gortanove brigade i pripremio ofenzivu velikih razmjera da bi sebi izvadio ovaj trn iz boka u nadi da će na taj način uspjeti učvrstiti svoj front na poluotoku. U takvoj situaciji Operativni štab za Istru izdaje zapovijest Prvoj brigadi i ostalim partizanskim snagama da izvrše sve potrebne pripreme za eventualno povlačenje iz Istre:

- smanjiti ratne efektivne brigade;
- prebaciti manje sposobne ljude najprije ranjene i bolesne u Gorski kotar preko baza Komande područja Rijeka;
- započeti premještajem skladišta živežnih namirnica i stoke;
- osigurati prijelaz preko željezničke pruge;
- mobilizirati u Istri sve osobe koje su u stanju da se bore i naročito u Gorskom kotaru za osnivanje Treće istarske brigade i Divizije;
- skloniti teško oružje, ionako bez municije (topovi i bacači) da se olakša pokret jedinica;
- podijeliti bataljone u smislu razmještaja i odrediti samostalnost pojedinih četama;
- pojačati politički rad i vojnu obuku u jedinicama (prestaje kurs za podoficire pri Operativnom štabu a dva instruktora dodijeljena su brigadi za organizaciju kurseva za desetare odjeljenja u njenom sklopu):

4 U Vojnoistorijskom institutu Beograd, k. 1322, f. 3, dol 15.

5 Svojim posjetom u Italiji vrhovni komandant NOVJ, Tito, raspravljao je 10. kolovoza 1944 u Caserti s generalom Wilsonom, vrhovim komandantom oružanih snaga u Sredozemlju, o eventualnoj mogućnosti savezničkog iskrcavanja u Istri. Wilson je opravdavao operaciju potrebom za što bržim osvajanjem Trsta, što bi na taj način neposredno ugrozilo njemački obrambeni sistem u Italiji. Tito je zahtijevao da u slučaju iskrcavanja savezničke jedinice u Istri surađuju sa snagama NOVJ i poštuju organe narodne vlasti.

— brigada će najposlije trebati primijeniti, odnosno vratiti se na taktiku gerile.⁶

Nijemci, naprotiv, pribjegavajući uobičajenim terorističkim metodama prisilne mobilizacije civilnog stanovništva u Todt — nakon deportacije svih žitelja s popaljenih sela na Krasu — pristupaju gradnji jedne linije utvrđenja na planinskom lancu Učka—Planik i na južnim obroncima gorskog masiva; osnivaju posebnu operativnu komandu za Jadransko primorje, te izdaju posebna uputstva za protupartizansku borbu (Bandenkampf in der Operationszone Adriatisches Küstenland). »Zona operacija je sektor političke borbe prvog reda — navodi se — i već sutra može postati vojni sektor prvog reda.«

U sklopu operacija prebacivanja određenih zapoviješću br. 30 štaba brigade, istog dana, 17. kolovoza talijanskom bataljONU povjeren je zadatak osiguranja leđa, i to ceste Račja Vas—Veprinac sjeverozapadno od Planika, u rajonu planinske kuće »Rossi«. Treći omladinski bataljon ostaje u neposrednoj blizini »Budicina«, dok se 1. i 2. bataljon brinu za usmjeravanje u pravcu kastavskog područja i u Gorski kotar hrane, stoke i nekoliko stotina novomobiliziranih boraca. U roku od nekoliko dana, ali osobito noću, prebačeno je nekoliko desetina glava stoke, raznog materijala i 899 boraca Komande područja Rijeka koji su dodijeljeni operativnim jedinicama za pojačanje 13. divizije i osnivanje 3. istarske brigade koja će se osnovati 29. kolovoza u Čabru, kada će biti osnovana i 43. istarska divizija.

Pokušaj neprijatelja da razbije Gortanovu brigadu je u međuvremenu osujetio bataljon »Pino Budicin« i to 19. kolovoza. Bio je to dan stalnih i žestokih okršaja u kojima su borci talijanske jedinice ispisali jednu od najljepših stranica svoje povijesti.

Bilo je to 19. kolovoza

U području planinske kuće »Rossi« borci su trupcima stabala i granjem izgradili nekoliko skloništa za prenoćenje. Straže vrše svoju dužnost na položajima, dok patrole izviđaju granice ovog područja. U jednom od tih izviđačkih izlaza, zatečena su dva Nijemca, također u službi izviđanja.

»Pušteni su da se približe na udaljenost od pedesetak metara, zatim je otvorena vatra, ali prije nego što su zarobljeni uspjeli su opaliti raketu — signal. Poslije izvjesnog vremena stigla je iz pravca Rijeke nacifašistička motorizirana kolona i punih trinaest sati vodila se žestoka borba. Mi smo, također, dobili pojačanja od brigade koja se nalazila nešto dalje, ali od sada ova što smo smatrali 'ničijom zemljom' nije više ni za nas bila sigurnom oazom.«

To je jedva sažetak zbivanja najduljeg dana na planini prema pripovijedanju jednog od učesnika, Basilija Kalčić.⁷ Ona dva Nijemca koja su zatečena i zarobljena, bila je tek prethodnica krupne izviđačke patrole čiji su vojnici, kako su upali u vatru »Budicina«, djelomično utekli a djelomično se sklonili u planinsko sklonište odakle su pružali žestok otpor zahvaljujući sreći što im je pružao sam položaj, u očekivanju dolaska glavnine kolone. Kolonu su

⁶ U Vojnoistorijskom institutu Beograd, dokumenti k. 1327 A, 1.10. dok. 32 i k. 1322, 1.3, dok. 21.

⁷ C. Radin. »Figure di combattenti del battaglione Budicin« (Likovi boraca Budicinovog bataljona) »La Voce del Popolo« od 4. travnja 1964).

sačinjavali Nijemci, ustaše i po koja jedinica »Landsschutz«, čiji su pripadnici nosili na kapi i na rukavu znak koze (grb Istre).

Nakon otprilike sat vremena od prvog okršaja, pojavljuje se u tom rajonu neprijateljska kolona koja je stigla iz Zvoneća, gdje je ostavila 14 kamiona i jedna bojna kola. Protiv njemačkih fašista, hrvatskih ustaša i istarskih teritorijalaca koji im služe, usmjerena je jaka vatra »Budicinovog« oružja. U redovima neprijatelja otvaraju se znatne praznine, ali njegove snage su premoćne i nastavljaju da se šire na sve strane do okruženja bataljona. Unatoč teških uvjeta terena, Budicinovi borci nastavljaju borbu žestoko i smjelo. Na planini pokrivenoj gustom šumom, neprijatelja se može primijetiti jedino na imaloj udaljenosti pa su se iznenađenja mogla očekivati na svakom koraku. U više navrata ljudi pa i glasovi jedne i druge strane su se pomiješali i nastajale su apsurdne i zamršene situacije. Bilo je slučajeva da su Budicinovi borci, kada su u toku bitke čuli govoriti talijanski, bili uvjereni da se nalaze sa svojim drugovima, dok su se u stvari nalazili među neprijateljima koji su nosili kozje ambleme. Uslijedile su silovite pucnjave i borba prsa u prsa. Zajedno s ostalima ističe se Arialdo Demartini, zamjenik komandira 1. čete, koji je zato na bojištu imenovan komandir ista čete; zauzima mjesto bivšeg karabinjera »mršavog i visokog, kukasta nosa, sa dugim crnim brkovima« (opis bi trebao zamijeniti zaboravljeno ime), koji je smijenjen s dužnosti zbog toga što je u više navrata oklijevao u izvršavanju naređenja štaba bataljona kad je trebalo odvažno napasti i odbaciti neprijatelja.

Zarobljeni na nekoliko minuta

Sam Demartini je u toku borbi koje su trajale cijelog dana pao dva puta u ruke neprijatelja, ali, zahvaljujući svojoj hladnokrvnosti i sreći, uspio je uteći. Iznijet ćemo ukratko njegovo pripovijedanje.⁸

Po tko zna koji put 1. četa kreće u napad u razvijenom streljačkom stroju. Stigla je do vrha šumske kote, kad se komandir nenadano našao na maloj čistini nasuprot dvadesetak neprijateljskih vojnika. Neki su ležali izvaljeni na zemlji i pušili, drugi stajali. Pokraj partizanskog komandira nalazio se Matteo Bencich iz šišana. Neprijatelji koji na kapi nose različita obilježja, ne svraćaju odmah pažnju na obilježja dvojice partizana. Crvena zvijezda na kapi Demartinija bila je jako sitna a pored toga i pohabana. Njegovo je lice ipak bilo novo te je započeo razgovor u dvoje: »Tko si ti?«, »Talijan sam, zar ne vidite?« — oštroumno odgovara partizan, svjestan da se nalazi u pogibelji. »Kojoj jedinici pripadaš?« — »Vašima.« Crvena zvijezda, ipak, privlači pozornost jednog Nijemca. Ovaj se približava pištoljem u ruci, upire pogled u partizana i problijedi... Lice Nijemca pokazuje znakove uznemirenja. Demartini se munjevito baca na zemlju i, dok nacist zapuca pištoljem u prazno, munjevito se otkotrlja niz padinu, ostajući srećom nepovrijeđen, pozdravljen silnom pucnjavom neprijateljskog oružja. Razgovor između komandira čete i neprijatelja pratili su sakriveni partizani u grmlju. Shvativši da se njihov drug nalazi u velikoj pogibelji, i oni odgovaraju brzom paljbom.

Uskoro odjekuje paljba posvuda u šumi. Domenico Medelin, Ferruccio Pastrovicchio, Bruno Tomini, Milan Iskra, Mario Jedrejčić, Pietro Sponza,

⁸ Iz niza neobjavljenih »sjećanja« A. Demartinija.

Rudi Dobran i mnogi drugi, starješine i borci, mogli bi svaki za sebe pričati o pojedinim dramatičnim trenucima. Ustupimo, dakle, riječ prvom bezimenu povjesničaru bataljona koji sintetizira faze borbe kako slijedi:

»Naše su se jedinice, da bi izbjegle pokušaje okruženja, povlačile nešto više prema vrhu planine, odakle su i dalje držale neprijateljske jedinice pod svojom vatrom. U prvom trenutku je 1. četi dat zadatak da pročešlja uvalu u potrazi za pobjeglim neprijateljima, ali je ona ostala presječena pristiglim pojačanjem, što joj, ipak, nije spriječilo povlačenje i vraćanje u naš borbeni poredak, bez ikakvog gubitka. Nastavljajući borbu koja je stvarala očite praznine u neprijateljskim redovima, naši su i dalje pružali žilav otpor premoćnim snagama dok im nisu pritekla u pomoć nova pojačanja. Pojačanja su se sastojala od 30 kamiona vojnika, nekoliko bojnih kola i tenkova. Naši borci su i protiv tih novih snaga otvorili silovitu vatru, ali su zbog prevelike inferiornosti u snagama — ljudima i oružju — bili prisiljeni na povlačenje sve više prema vrhu. Svi neprijateljski pokušaji okružavanja ostali su bezuspješni jer su svaki put naišli na jak otpor koji su pružali naši borci. Po zalasku sunca, u sumraku, Nijemci se nisu usudili da nastave, sišli su s brda i sklonili se u planinsku kuću 'Rossi'. Čete su iskoristile priliku da se okupe na brdu prema primljenoj zapovijesti.«⁹

Bilanca dana

Neprijatelj nije uspio u svojim namjerama, što znači da je njegov pokušaj da sebi otvori prolaz propao, te mu nije preostalo drugo nego da se povuče prema Klani, Kastvu i Rijeci. Istog dana zabilježio je Benito Turcinovich:

»19. kolovoza ie dan junaštva. Velik broj kamiona, bojnih kola i po koji tenk postavili su se protiv nas. Uzalud: bataljon napada stalno, sije smrt među nacifašistima. Tri druga ostaju ranjena, ali je neprijatelj pretrpio gubitak od četrdesetak ljudi što mrtvih što ranjenih.«¹⁰

Službena vijest je ova:

»Neprijateljski gubici iznosili su ukupno četrdesetak mrtvih i neodređen broj ranjenih; s naše strane bila su samo tri lako ranjena borca.«¹¹

Iz drugih izvora, saznaje da su gubici bataljona bili »tri mrtva i nekoliko ranjenih«, dok »se nije uspjelo saznati gubitke neprijatelja koji je u povlačenju odnio sa sobom mrtve i ranjene«.¹²

Pored članka Turcinovicha, na istoj stranici lista »Il Nostro Giornale« nalazi se »La lettera di un compagno ferito« (Pismo ranjenog druga). Radi se

9 Vidi bilješku 1.

10 Vidi bilješku 2.

11 Vidi bilješku 1.

12 U knjizi »Fratelli nel sangue«, str. 251. U ranije navedenim djelima »Put Prve istarske brigade Vladimir Gortan« od Brezine i »Borbeni put 43. istarske divizije« od Ribarića, jedno i drugo bogato detaljima, mogu se smatrati službenim priručnicima povijesti velikih jedinica u čijem sastavu se nalazio »Budicin«. Međutim ni u jednom ni u drugom ne postoji ni najmanja napomena o borbama koje je vodio talijanski bataljon 19. kolovoza 1944.

o Pieru Pinna, također borou »Budicina« ranjenom u borbi od 19. kolovoza, koji piše svome komandiru iz bolnice:¹³

»Dragi komandiru, morao sam, nakon toliko vremena što smo tjerali neprijatelja, privremeno ostaviti svoj bataljon zbog lakog ranjavanja koje sam pretrpio. Žao mi je ne zbog rane, nego zbog toga što sam bio prisiljen ostaviti svoje herojske drugove, koji su zaslužili da ih se tako i nazove. Devetnaesti bio je stvarno dan heroja. Tog sam dana, pod vatrom neprijatelja, bio sretan što se borim, jer sam upoznao hrabrost svojih drugova i hrabrost komandira koji zna voditi u borbu i pobjedu.

Uvjeravam te, druže komandiru, da čuti tvoj glas je za mene bilo kao slušati svog oca koji od nas traži najveći napor i nije se moglo odustati od borbe, već boriti se punom odanošću i snagom. Nosim te uvijek u srcu zajedno s drugovima i upućujem vam svima pozdrav sa željama za još većim uspjesima uz poklik: Živio 4. talijanski bataljon 'Pino Budicin'.«

¹³ O partizanskim bolnicama u Istri i uopće o organizaciji zdravstvenih službi treba pročitati str. 166–172 u knjizi »Borbeni put 43. istarske divizije«. Jedno od mjesta bolnice bilo je selo Trstenik, kota 1212, s prvim upravnikom drom Luigijem Lenzijem, kapetanom liječnikom bivše talijanske vojske, rodom iz Caserte, svojevremeno pripadnikom divizije »Murge«. Prešavši u partizanske redove 9. rujna 1943, ostao je na području Kastavštine i postao prvim komandir Centralne bolnice Operativnog štaba za Istru i kasnije 43. istarske divizije. U centralnoj bolnici služio je i dr Galzini, ranije šef saniteta službe 2. puljskog odreda i, u razdoblju od travnja do kolovoza 1944, šef tečajeva za sanitetske referente. Ostajući kod Talijana, spominje se, također, »student medicine Sanvincenti«, liječnik Odreda »Učka« i kasnije sanitetski referent 2. istarske brigade. Početkom ljeta 1944. godine bolnica Operativnog štaba za Istru preseljena je u nekoliko baraka u blizini sela Skurine, sjeverno od Trstenika i potkraj ljeta, u Trstenik, povećavajući kapacitet od 20 na 50 ležajeva. Barake je izgradila radnička četa sa Kastavštine. U veljači 1945. dr Lenzi prelazi u Sanitetsku sekciju 11. korpusa gdje su služila još dva talijanska liječnika: student medicine Rossi i poručnik liječnik dr Senegagliesi, kako se saznaje iz izvještaja br. 276 Sanitetske sekcije tog Korpusa od 10. II 1945.

OD KRASA DO NANOSA

(drugi ciklus: od kraja kolovoza do kraja listopada 1944)

GLAVA XXI

PREKO RJEČINE

Dvadeset drugog kolovoza 1944. komesar i komandant Operativnog štaba za Istru, Joža Skočilić i Savo Vukelić, sastavljaju dva sinoptička pregleda u namjeri da utvrde brojčano stanje boraca i oružja, socijalni i nacionalni sastav jedinica. Iz tih dviju preglednih tablica vidljivo je da su jedinice brojile ukupno 3521 borca, od toga 1176 u Gortanovoj brigadi.¹

Što se tiče, posebno, socijalnog i nacionalnog sastava jedinica, iz pregleda proizlazi da je u Gortanovoj brigadi bilo 211 Talijana od toga 159 boraca, 52 oficira i podoficira. Drugih 5 Talijana nalazi se u sastavu Operativnog štaba; 44 u Drugoj brigadi, od toga 12 starješina; 118 u odredu »Učka«, od toga 36 u komandnom sastavu; 45 u 2. puljskom odredu, od toga 12 starješina. Sveukupni broj Talijana u istarskim jedinicama iznosi 423, od toga 112 u komandnim sastavima, sačinjavajući osminu sveukupnih vojnih efektiv. Socijalna struktura Gortanove brigade govori da je od 1176 boraca, 459 radnika (127 u komandnim sastavima), 583 seljaka (109 u komandnim sastavima), 34 službenika i studenta (20 starješina), 67 obrtnika (12 starješina), 28 sitnih trgovaca (2 starješina), 4 intelektualca (3 starješine) i 1 vojno lice u aktivnoj službi.²

Kasnije Operativni štab za Istru potpisuje naredbu prema kojoj u noći između 23. i 24. kolovoza, cijela Gortanova brigada napušta područje Učke i Čićarije i prebacuje se sjeverno od željezničke pruge Rijeka—Trst u rajon Ravna istočno od Klane. Stigavši na novi sektor, štab brigade utvrđuje »granice« teritorija pod njezinom kontrolom prema Klani, Gumancu i Studenoj.

Osim toga, naredbom br. 33 od 26. kolovoza određuje mjere rasterećivanja pritiska neprijateljskih snaga na 13. diviziju koja operira u Gorskom kotaru. Jedan bataljon ostaje na teritoriju Kastavštine sa zadatkom da izvodi svakodnevne demonstrativne napade na neprijateljske garnizone u Marinićima i Kastvu, te prisiljavajući ih da se ne miču iz svojih utvrđenih položaja, omo-

¹ Dok. 25, k. 569, 1.7 kod Vojnoistorijskog instituta Beograd i u knjizi »Borbeni put 43. istarske divizije«, str. 127.

² Dokument objavljen u Zborniku dokumenata NOR-a Vojnoistorijskog instituta Beograd, tom V, svezak 31, str. 312 i u knjizi »Borbeni put 43. istarske divizije«, str. 258.

gući daljnje nesmetano prebacivanje skladišta hrane; drugi će bataljon blokirati aerodrom Grobnik i izvršiti demonstrativni napad na Drenovu, pucajući kadikad topom na Rijeku; treći će bataljon zauzeti položaj između Ravna i Studene pomažući napade uznemiravanja na Klanu.

Četvrti bataljon »Pino Budicin« ostaje u rezervi pri štabu brigade koji se prebacuje, zajedno sa sanitetom iznad sela Kukuljani preko Rječine. Talijanski borci mogli su se na taj način donekle odmoriti kroz desetak dana. No, to su i dani velike čežnje za zavičajem kojeg će tko zna kada moći ponovo vidjeti. Donekle ih tješi misao da Istra ima sada svoju partizansku diviziju. i»Ona je plod zajedničke borbe namučenog stanovništva Istre — piše list »Il Nostro Giornale« — ona je jamstvo pobjede i slobode. Slavne talijanske jedinice kao 'Pino Budicin', bore se rame uz rame s hrvatskom braćom u redovima naše divizije.« »Naša divizija, koju sačinjavaju i sinovi bratske talijanske narodnosti Istre, dat će svoj vatreni odgovor svim reakcionarima koji još nastoje raspirivati mržnju između Talijana i Hrvata da bi spasili svoje prljave egoističke interese. Uzalud se Hitlerove sluge uznemiruju oko plijena za kojim toliko žude. Uzalud ga ustaše krvave od krvi nevinih traže natrag... Istra pripada svome hrvatskom i talijanskom narodu u federalnoj Hrvatskoj u kojoj je talijanska manjina stekla pravo na slobodni demokratski život koji se zasniva na načelu ravnopravnosti.«³

Na istoj stranici talijanski partizanski list izvještava o hrabrim akcijama boraca, »koji su došli iz Istre u redove NOP« u Gorski kotar, i privukli na sebe »divljenje ostale hrvatske braće uz koje se bore za istu zajedničku stvar«. Slijedi tekst javne pohvale od 28. kolovoza 1944. drugovima Giambastiani Giorgiju, Lunardi Cesareu, Matticchi Paulu i Deghenghi Giovanniju (svi su iz mitraljeskog odjeljenja 3. čete 1. bataljona 2. brigade 13. divizije), koji su se istakli u borbi od 25. kolovoza. Nekoliko primjeraka lista podijelio je borcima sam urednik partizanskog lista, Eros Sequi. Upravo tih dana, zajedno s Dinom Zlatić iz Oblasnog Agitpropa, Sequi posjećuje bataljon »Pino Budicin«. Prof. Sequi, koji je stigao u Istru prije samo nekoliko tjedana nakon što se borio u 7. diviziji u Baniji, bilježi u svome partizanskom dnevniku pod naslovom »Eravamo in tanti« (Bilo nas je mnogo):

»Kastavske planine, kolovoza 1944. Umio sam se toplom vodom u Saršonima; Dana je stražarila na brežuljku iza kuće, ne odvajajući se od niskog suho građenog zida od bijelog kamenja. Plela je čarape: drugovi u šumi ih toliko trebaju!... Silazim strmim puteljkom prema hladnoj Rječini iz koje se diže studen sjenovitom dolinom i tiho se penjem vijugavim puteljkom duž rijeke... Penjemo se prema našem logoru. Prošao je zalazak sunca. Šume su crne; djelić mjeseca nema snage da rasvijetli pepeljaste stijene...

— Alto là, stoj! — zaustavlja nas straža. Tamo podalje na travnatom proplanku usred šikare vesele dosjetke, pjesma, smijeh: zaboga, Talijani, Titovi partizani. Bataljon 'Pino Budicin'... Osjećam kako hodam hitro i ponosno. Krasan je to bataljon, ima veoma vrijedne momke.«

S tim kratkim bilješkama o bataljonu završavaju stranice dnevnika. Sa svoje strane jedan od istarskih političkih rukovodilaca, Hrvat, Tone Dobrila, bilježi u to vrijeme u svom dnevniku svoj prvi susret s Gortanovom brigadom i talijanskim bataljonom:

³ »Il popolo dell'Istria ha creato la sua divisione« (Narod Istre je osnovao svoju diviziju), broj 18 od 9. IX 1944.

»Čula se i talijanska komanda, jer se u istoj brigadi nalaze i drugovi Talijani, koji se bore rame uz rame s našim borcima za potpuno oslobođenje našeg naroda. Tako će i oni moći slobodno živjeti u novoj domovini... Divna je naša brigada sa svojim borcima i rukovodiocima. Tko je jednom vidi, ne može više da se otrgne od nje. Drugarstvo i disciplina osjećaju se na svakom koraku. Po završenim govorima pjevali su zborovi: zbor talijanskog bataljona 'Pino Budicin', a zatim hrvatski zbor... Po završenom mitingu bataljoni su se povukli na svoje položaje. U daljini su se još uvijek čule pjesme 'Marširat će naša četa prema slobodi' i talijanska 'Avanti popolo' ..«⁴

Na sektoru Gumanca

Prema naredbi štaba brigade br. 34 od 2. rujna 1944, bataljoni Gortanove brigade zauzimaju novi razmještaj. U toku noći »Pino Budicin« se prebacuje na sektor Gumanca s isturenim patrolama u izviđanju prema liniji Klana—Ilirska Bistrica i Mašunu. Pomoćne jedinice i štab brigade smjestili su se u rajonu Ravna, a ostali bataljoni u šumi iznad Podgraja u rajonu Donje Jelenje—Podkilavac i u selu Lučići prema Drenovi. Na tom će položaju, izuzev privremenog premještaja štaba brigade u Željezna vrata ispod Trstenika, bataljoni ostati sve do početka listopada

U to vrijeme ponovo započinju radom podoficirski kursevi, intenzivno se provodi vojna obuka i redovito se odvijaju politička i kulturne aktivnosti.^{4bis} S obzirom na očekivane borbe većih razmjera, posebna se pažnja obraćala oružju. Kronometrom u ruci, borci se takmiče u sastavljanju i rastavljanju lakih mitraljeza, posebno teškog mitraljeza »Breda«. Instruktor je Puljanin Privileggio, bivši oficir talijanske vojske, sada komandir mitralješkog voda.

Iz Istre i dalje dolaze pojedinačno novi dobrovoljci i poneki kao Galižanac Antonio Leonardelli, stiže i u talijanski bataljon.

Politička aktivnost posebno je ojačana, pa i s ciljem savladavanja kod boraca određenog psihičkog pritiska uslijed odvajanja od zavičaja (o tome će biti riječi i u izvještaju štaba 11. korpusa br. 571 od 24. IX 1944. Glavnom štabu NOV Hrvatske: »opće vojno organizaciono stanje«), U »Budicinu« gotovo redovito dolazi i čita se štampa (»Il Nostro Giornale« redovito, »Lottare« (povremeno), te se pišu članci za »zidne novine« u četama. »Ratni dopisnici« sastavljaju dopise za list »Il Nostro Giornale«, koji 9. rujna (br. 18) izlazi sa čak 10 stranica posvećenih prvoj godišnjici općeg istarskog ustanka. Veoma zaposlen je, zatim, vojni intendat »Budicina« poduzetan puljski omladinac Šime Slivar koji brine, često u velikoj opasnosti, samo da ručak bude osiguran, dok pitanja obuče i odjeće ostaju uvijek otvorena.

Iz partizanskih novina borci saznaju da su se 9. rujna sastali »predstavnici naroda Istre, Komunističke partije, Talijanske unije za Istru i Rijeku, NOV-e, AFŽ-a, Antifašističke omladine i rodoljuba van Partije« i osnovali Oblasni odbor Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta za Istru na čelu s odvjetnikom Antom Mandićem, zamjenikom predsjednika Domenicom Segallom, uključujući u Izvršni odbor i dra Eria Franchi, Talijana, i komandanta Gortanove brigade Vitomira Širola Paju.

⁴ Tone Dobrila, »Iz zapisa kroz NOP« u knjizi »Revolucionarna Istra«, str. 107—111 (»Susret s prvom istarskom brigadom Vladimir Gortan«).

^{4bis} Dok. 18 i 33, k. 1322, 1.3 u Vojnoistorijskom institutu Beograd.

Dok se patrole »Budicina« smjenjuju danju i noću na sektoru Gumanca da bi osigurale desni bok brigade, u bazi se više puta pale veliki kresovi u mračnoj noći kao signal savezničkim avionima za bacanje padobranima raznog materijala što će za to zaduženi skupiti i uputiti na sigurno mjesto za potrebe cijele divizije. Vršu se svakodnevni prelazi na obližnji teritorij, koji je dobro kontroliran belogardistima, kako bi se pribavila hrana za bataljon i ostale jedinice. Slivar bi, s tim u vezi, mogao napisati roman.

Unapređenja i komande

Odlukom uz potpis maršala Tita od 1. rujna 1944, objavljenom u Biltenu Vrhovnog štaba NOVJ br. 40—43 štampanom na otoku Visu, izvršeno je nekoliko unapređenja talijanskih boraca u drugim jedinicama: Luciano Budicin u čin poručnika, Giovanni Benussi u čin potporučnika. Istodobno je Bruno Tomini predložen za čin majora — koji će mu biti dodijeljen odlukom od I. listopada (Bilten br. 44—45) i premješten na drugu dužnost pri štabu II. korpusa, ostavljajući dužnost komandanta Arialdu Demartini, koji je za samo dva mjeseca unaprijeđen od komandira voda na dužnost komandanta bataljona. U tom istom razdoblju operativni oficir Milan Iskra postaje zamjenik komandanta bataljona; dužnost operativnog oficira povjerava se Neviju Tommasi iz Tržiča. Na dužnosti političkog komesara potvrđen je Luigi Cimadori, bivši organizacioni sekretar komunističke omladine (SKOJ) bataljona a na dužnost zamjenika komesara Mario Jedrejčić. Imenovanja postat će konačna Naredbom broj 5/28 Štaba 43. istarske divizije. Riječ novom komandantu:

»Proplanak Gumanac podsjeća me na dan kad sam primio vodstvo bataljona 'Pino Budicin' zamjenjujući hrabrog Bruna Tomini. Svjestan svojeg dosta ograničenog vojnog znanja za vršenje tako važne dužnosti, imenovanje nisam prihvatio velikim oduševljenjem. Svakako, morao sam prihvatiti. Zanimljivo je bilo moje predstavljanje bataljonu što je, zbog kiše, izvršeno u unutrašnjosti kasarne bivše talijansko-fašističke vojske. Savjetovano mi je da se, po običaju, obratim postrojenim borcima s nekoliko riječi. Dobro sam započeo, ali sam se poslije prvih rečenica zbunio, nešto zbog uzbudjenja a nešto zbog toga što je to bio prvi put da držim govor. No, nisam klonuo duhom. Naprečac sam prekinuo moleći borce da mi oprostite za moje nimalo sjajno govorništvo. Rekao sam im da bih se bolje snašao kad bih dobio zadatak da idem 'na juriš'. Izreka se — kako sam mogao zaključiti iz oduševljenog reagiranja boraca — dopala.

Idućih dana nakon mojeg imenovanja, imali smo čast pružiti gostoprimstvo pri štabu bataljona grupi engleskih oficira. Njihova posjeta, ali još više njihove nove i uredne uniforme s toliko činova, njihov zdrav izgled, nimalo iscrpljen, kao i činjenica da su oni bili dobro snabdjeveni mnoštvom konzervi, jednom riječju, njihova je savršena oprema predstavljala za nas borce 'Budicina' pravi događaj. Sjećam se da je 'tumač engleskog jezika' bio sanitetski referent 'Budicina', Rovinjac Pietro Benussi (Mignulin) koji se snalazio na engleskom jeziku kako je mogao i znao. Ponudili smo našim saveznicima debele šnicle svježeg istarskog goveđeg mesa, ali nisu ni oni htjeli loše ispasti te nas ponude izvršnim cigaretama 'Chesterfield'. Međutim, što se tiče neposrednosti, ni mi nismo bili baš mnogo otvoreni s njima, kao ni oni s nama... Kako ne bih loše ispao u njihovim očima, pošto sam imao na sebi prilično zanemarenu uniformu, komesar bataljona Luigi Cimadori, darovao mi je svoj lijepi kratki kaput, grdeći me riječima: 'Znaj da komandant ba-

taljona mora voditi računa o osobnoj odjeći!' Njegove riječi primio sam doslovce i pustio da mi narastu lijepi brkovi po srpskom uzoru.

Konačno, u to vrijeme na Gumancu mi je drug Mate Pifar, član teritorijalnog partizanskog štaba za Pulu, predao čuvenu Rovinjsku partizansku čet, poznatu zbog njenih smjelih akcija u južnoj Istri. Na taj način pojačan je kadrovski sastav našeg bataljona.«

Uvrštavanje nove čete u bataljon »Budicin« izvršeno je 19. rujna, ali je u međuvremenu, za 208 boraca prisutnih u bataljonu⁵ završilo vrijeme odmora — ako se tako može reći — te su oni već imali nekoliko borbi koje svjedoče o sjajnom početku novog ciklusa ratnih operacija. Naša kronika nastavlja opisivanjem ratnih zbivanja od 13. rujna dalje.

⁵ Broj boraca proizlazi iz izvještaja štaba bataljona br. 1249 od 16. rujna 1944. Tog dana je Gortanova brigada brojila ukupno 1.128 boraca uključujući i 4 Rusa.

GLAVA XXII

NOVA CETA

Trinaestog rujna, prema naredbi br. 37 štaba brigade, tri bataljona Gortanove brigade vrše pripreme za napad na neprijateljski garnizon u Klani. Bataljon »Pino Budicin« ostaje na Gumancu, na svome starom mjestu, isturivši nekoliko patrola prema Mašunu i Ilirskoj Bistrici. Početak napada bio je točno u 05,40 sati 14. rujna i produžio se sve do popodne, bez znatnijih rezultata ukoliko se izuzme uništenje nekoliko bunkera topom »Jurina«. Neprijateljski protunapad, uz pojačanje koje je pristiglo iz Kastva i Rijeke, Jelšana i Rupe, obvezuje bataljone na vrlo žestoke sukobe prema Klani, Lipi, u šumici kod Novokračine i drugdje. Nijemci, slovenski belogardisti i bradati četnici prisiljeni su na povlačenje.

Petnaestog rujna, prema naredbi Štaba 43. istarske divizije, Gortanova brigada dobiva naređenje da osigura desni bok 13. divizije koja operira oko Zlobina, napadne i osvoji aerodrom na Grobničkom polju u zaleđu Rijeke. U operativnom rasporedu brigade, razmještene na pravcima Sušak—Čavle i Rijeka—Kastav—Donje Jelenje, talijanski se bataljon nalazi u rajonu Podkilavac sa štabom brigade.

Uspješno pobočno osiguranje omogućuje 13. diviziji da prisili neprijatelja na borbu sve do kasno poslije podne, konačno osvoji aerodrom i likvidira ustaško-domobranski garnizon.

Sedamnaestog rujna, izvršavajući naredbu br. 38 štaba brigade, bataljon »Pino Budicin« smjestio se na Gumancu, zamijenjen u Podkilavcu od 2. bataljona, dok 1. i 3. bataljon zauzimaju položaj u Grobniku i Donjem Jelenju. Prema naredbi br. 19 štaba divizije cijela brigada vrši pripreme za ponovni napad na neprijateljski garnizon u Klani, 19. rujna.

Operaciju je razradio štab brigade prema naredbi br. 39 od 18. rujna. Ovog puta talijanski bataljon »Pino Budicin« dobiva zadatak da zaposjedne položaj na koti 567 na cestovnom raskršću južno od Klane (četa pojačana jednim mitraljeskim odjeljenjem) i na koti 542 na cesti Klana—Breza (dvije čete i jedno mitraljesko odjeljenje). U naredbi je naznačeno da će u operaciji sudjelovati angloamerička ratna avijacija. U noći jedinice stižu na određene im položaje, čekajući vrlo dugo dolazak savezničkih bombardera koji su tre-

bali porušiti neprijateljska utvrđenja 19. rujna oko 16,00 sati. Točno u 16 sati doletjela su dva aviona, koji su samo preletjeli vrlo visoko iznad objekta i isto tako brzo nestali na horizontu. Čula se samo jaka eksplozija u pravcu šume i ništa drugo. Štab brigade naređuje jedinicama da se vrate u bazu.

Savezničke bombe određene za Klanu — konstatira se naveče — pale su na partizansko selo Novokračine, 10 km od Klane, srušile nekoliko zgrada i ubile nekoliko nevinih ljudi. Druge su bombe pale na položaje 2. partizanske brigade između Lisca i Klane, ali srećom bez žrtava.

»Budicinu« na čast

Talijanski bataljon, odnosno njegova treća četa bila je jedina jedinica koja je angažirana 19. rujna i koja se posebno istakla u okršaju kod sela Rubeši gdje je napala neprijateljsku kolonu i uspjela je desetkovati ubivši 22 nacifašistička vojnika i ranivši ih drugih deset.¹ Preživjeli su pobjegli navrat-nanos.

Datum od 19. rujna nosi i jedno pismo bataljonskog komiteta KP u kojem zamjenik komesara Mario Jedrejčić i predsjednik Kulturno-prosvjetnog odjela, Benito Turcinovich, traže od Agitpropa, talijanskog odjeljenja, Oblasnog komiteta KPH za Istru:

»Molimo vas da nam prevedete brošure: Fašizam, Seljačko pitanje, Diktatura proletarijata (skraćeni tekst — mislim od druga Ante, tehnika 43. div.), Pitanje talijansko-jugoslavenske granice dra Smodlake ('Tehnika Sloboda').«²

Dva dana kasnije, 21. rujna, borci »Budicina« napadaju vlak na pruzi Trst—Rijeka između Jurdani i Šapjana i zadaju neprijatelju gubitak od 23 mrtva i 18 ranjenih vojnika, te zarobljavaju četvoricu.³

Službeni dokumenti ograničavaju se na gole i šture brojke, ali »ratni« dopisnik »Pina Budicina«, kako se potpisuje nepoznati autor članka »Azione sulla ferrovia« (Akcija na željezničkoj pruzi) — teksta objavljenog u broju 19 lista »Il Nostro Giornale« od 5. listopada 1944. — iznosi više pojedinosti:

»22,30 sati. Vatre se u hladnoj noći malo po malo gase. Bataljon je napustio logor. Oko šest sati ujutro zaposjeli smo položaj na pruzi. Mine su postavljene, oružje pripravno na osvetu svih naših palih drugova. Pod neprekidnom kišom mladi borci talijanskog bataljona 'Pino Budicin' budno paze. Tek u 15,30 sati počinje napad. Vlak se približava. 30 sekundi velike zabrinutosti, jaka tutnjava i lokomotiva sa dva vagona leti u zrak. Tutnjavu slijedi prasak našeg automatskog oružja.

Pratnja od pedesetak Nijemaca uništena je našim silovitim napadom; ostalo osoblje zarobljeno s mnogo materijala. Zaludu izlazak fašista iz susjednog neprijateljskog garnizona! Naši hrabri borci vraćaju se pobjednički i danas. Samo se jedan drug ne odaziva prozivanju: junački je pao u napadu. Bit će osvećen vrlo brzo. Neprijatelj je dobio novu lekciju što će naš 'Budi ein' dati svakom onome koji bude pokušao ometati pokret prema toliko željenoj slobodi svih naroda u Federativnoj Demokratskoj Jugoslaviji.«

1 »Put prve istarske brigade«, str. 190 i »Fratelli nel sangue«, str. 252—253.

2 Prijepis dokumenta kod Centra za historijska istraživanja Rovinj.

3 »Borbeni put 43. istarske divizije«, str. 187.

Pali drugovi u ovoj akciji su u stvari dvojica: operativni oficir bataljona, Nevio Tommasi iz Monfalcona, koji je prednjačio primjerom smjelosti bacajući se prvi na neprijatelja, i vodnik Francesco Cerlon, iz Vodnjana.⁴ Ovaj posljednji došao je samo prije nekoliko dana u bataljon s »Rovinjskom četom«, sastavljenom, unatoč svome nazivu, od boraca iz raznih istarskih mjesta: iz Vodnjana (Andrea Cerlon, Francescov brat, i Bortolo Giacometti), iz Galižane (Giuseppe Tesser, Nicolò Pugliese i Giovanni Demori), iz Fažane (Pietro Valenta, Mario Coslovi — koji će biti zarobljen 10. listopada — i Antonio Moscarda), iz Umaga (Jure Makovac), iz Kostanjice (Antonio Biloslavo), iz Vrsara (Guido Segando), iz Rovinja (Aldo Sponza i Mario Zaccai), iz Pule (Giacomo Farina i Nello Milotti i drugi) — svega četrdesetak, i oni već iskusni borci u partizanskoj borbi. Polazeći iz Krnice, pod vodstvom oficira štaba 2. puljskog odreda, Mate Pifara, ovi borci prešli su ubrzanim pokretom cijelu Istru, preko Učke i preko ove iste željezničke pruge na kojoj su se sada borili u sklopu »Budicina« u prvoj akciji protiv neprijatelja.

Komandant pripovijeda

Komandant bataljona pamti marljive pripreme — savršeno čišćenje oružja, politički rad za jačanje morala, sastanak s učesnicima koji to oduševljeno svi prihvaćaju, izražavajući svaki od njih svoje mišljenje. Štab bataljona dijeli obilan ručak svima, te se svi upute pjevajući prema položajima, marširajući preko šuma i planina u toku cijele noći.

Na udaljenosti od stotinjak metara od željezničke pruge, u položaju za napad, smješta se nova »Rovinjska« četa, s komandantom bataljona. Prva četa, sa zamjenikom komesara bataljona i druga četa s operativnim oficirom i zamjenikom komandanta bataljona, zaposjednu položaje bočno lijevo i desno u najvećoj tišini. Dok se mineri daju na posao za postavljanje mine i zatim prelaze na glavnu cestu nedaleko odavde da bi ukopali u rupu neku drugu spravu, borci »Rovinjske« — na položaju među vinogradima i voćnjacima — provode vrijeme jedući grožđe i drugo voće.

Zatim sve se zbiva prema opisu »ratnog dopisnika«. Fažanski mitraljezac puca stoječki svojim lakim mitraljezom. Povici »Ura« i »Juriš« slijede uzastopce jedni za drugima, okršaji se ubrzo pretvaraju u borbe prsa u prsa, kad dolazi na lice mjesta i prisna ličnost Vitomira Širole Paje. Komandant brigade visokim glasom potiče borce i ovi, bacanjem ručnih bombi, uklanjaju s puta posljednje neprijatelje, skaču na vlak. Samo se poneki nacista spašava bijegom.

U lovu na Nijemce, komandant bataljona naiđe iznenada na ugojenog nacističkog oficira koji, sakriven pod vagonom nauznak ležeći među tračnicama, nišani partizane pištoljem. Vidjevši da je otkriven, digne ruke uvis, a da ipak nije odbacio oružje.

Demartini povuče okidač svog automata, ali je okvir bio prazan i metak nije ispaljen. Da bi odvratio pažnju neprijatelja, obraća mu se na talijanskom jeziku riječima: »Zarobljeni ste!« Taj mora da nešto talijanski razumije, jer odgovara: »Talijanski partizan dobar«, ali još ne pokazuje namjeru da odbaci

pištolj. Srećom Demartini primjećuje zamjenika komandira čete Domenika Medelina, pozove ga na rovinjskom dijalektu, objasni mu stanje i ponuka ga da opali na Nijemca. Medelin ne čeka naređenje dva puta, te ispaljuje u trbuh neprijateljskog oficira pola okvira metaka.

Puljski borac Mario Poccari (Puhar), komandir 2. Budicinove čete, poginuo 7. prosinca 1944. u Popovom Selu.

U isto doba, iz susjednog neprijateljskog garnizona u blizini Cestarske kuće (Jurdani) pritekli su u pomoć fašisti ali se borci 2. čete grčevito bore da bi osujetili juriš. U ljutom otporu herojski padaju operativni oficir Tommasi i vodnjanski vodnik Francesco Cerlon. Neprijatelj uspije zauzeti kotu, ne popušta u napadu, te i dalje gađa borce koji su na pruži zaposleni oko skup-

Ijanja plijena. U novonastaloj situaciji, komandant bataljona naređuje povlačenje. Zadatak je časno izvršen.

Na povratku prenoćili su u jednom selu, gdje su borci »Budicina« po-
zdravljeni kao pobjednici. Omladinci i omladinke mjesta organiziraju ples u
njihovu čast. Sve završava borbenim pjesmama i ... zaista, dobrom večerom.⁵

Po povratku u bazu, bataljon »Pino Budicin« zaslužuje svečanu pohvalu
štaba brigade — svi bez obzira, jer su se svi istakli, od palih boraca do
komandanta bataljona, od minera brigade Miha Valića do mitraljesca Valente,
od komandira čete i njihovih zamjenika Marija Poccari, Domenika Medelin,
Ermanna Siguri, Ferruccia Alberti i Spartaka Zorzetti do komandira vodova,
delegata pa do posljednjeg borca. Treba spomenuti Francesca Fioranti, Gio-
vannea Quarantotto zvanog Gorila, Michelea Veggian, Marina Furlan, Rudija
Dobran, Umažane Juru Makovca i Antonija Vivodu, komesara Giordana Pa-
liagu, Antonija Biloslava iz Kostanjice i druge. Teško je danas pamtit i sva
imena.

Dolazi kompozitor

Jest, mnoga se imena ne pamte. No, jedno ime pamte svi. Među tolikim
borcima nove »Rovinjske« čete nalazi se borac koji ubrzo postaje poznat u
cijeloj brigadi: Puljanin Nello Milotti, šesnaestogodišnjak, harmonikaš. Po-
zvan u sjedište štaba, komandant bataljona poziva ga da nešto zasniva.
Milotti izvodi nekoliko opernih arija s toliko sigurnosti da svi ostaju zapa-
njeni. Ovaj dječak koji je učestvovao u pobjedničkom napadu na vlak, uskoro
će komponirati i službeni himnu Gortanove brigade: »Marš istarske brigade«.
I štab brigade, kad se »Budicin« prebacuje u Gorski kotar, i to u Srpske
Moravice, želi da zadrži Milottija.⁶ Ali će i on upoznati teške marševe zimskog
vojnog pohoda u Sloveniji, noseći pušku i harmoniku na svojim slabim leđi-
ma, trpeći grozne bolove uslijed smrzavanja nogu koje su se pretvorile u
prave rane; i vidjet će pokraj sebe smrt svog dragog školskog druga, Cecchija,
koji je iznemogao zbog užasnih muka na snijegu.

⁵ Iz neobjavljenih sjećanja A. Demartinija. Epizoda je potanko opisana i u reviji »Panorama«, br. 17 od 18. rujna 1964. u pripovijeci: »Attacco all'alba, treno distrutto« (Napad u zoru, vlak uništen). U kratkoj »Storia del battaglione Pino Budicin« (Povijest bataljona »Pino Budicin«) u listu »La Voce del Popolo« od 8. IX 1945. iznosi se da »su lokomotiva i osam vagona teško oštećeni. Zaplijenjen je skroman plijen hrane i odjeće«.

⁶ Nello Milotti, danas jedan od poznatijih kompozitora Jugoslavije, direktor Muzičke škole u Puli.

GLAVA XXIII

HLADNA JESEN

Sutradan poslije uspjele akcije na željezničkoj pruzi, izdata je naredba štaba brigade br. 40 od 22. rujna 1944, kojom se određuje povratak bataljona: na sektor Grobnik—Čavle—Podkilavac—Donje Jelenje sa zadatkom da omogućiti operacije 13. divizije koja vodi borbe kod Zlobina, i to osiguranjem njenog desnog boka.

Talijanskom bataljonu dodijeljen je sektor Donjeg Jelenja gdje se razmjestio 25. rujna. Prištapske jedinice i komora brigade smještaju se u Podkilavcu. Cijelog dana kiša, gusta magla, nagli prijelaz iz ljeta u jesen.

Trinaesta se pod pritiskom neprijatelja probija u pravcu Gornjeg Jelenja. Istodobno druge neprijateljske jedinice prodiru iz Klane preko Ravnoga, neočekivane s tog pravca, te odjednom navale na Podkilavac iznenađujući vod intendanture brigade i prateću četu, srećom bez ikakvog gubitka, jer su se ljudi uspjeli raspršiti, mada će ostaviti neprijatelju nešto hrane i dio arhive brigade s arhivom bataljona »Budicin«.

Užasan marš

Da bi se izbjeglo opkoljavanje, štab brigade naređuje svim jedinicama da se povuku preko Grobničkog polja u pravcu Trstenika na Gumanac. Neprijatelj slijedi izbliza Gortanovu brigadu sve do Grobničkog polja, neke jedinice vode borbu, zatim, zaštićeni maglom, uspiju se osloboditi potjere.

Zajedno s ostalim bataljonima, Budicinov se bataljon kretao prema novim položajima oštro šiban maglom i jakom hladnom kišom popraćenom hladnim vjetrom koji odjednom briše ljeto. U pokretu prema Gumancu, borci će kasnije imati utisak da su pali u srce zime. Prilikom penjanja u planinske dijelove, iznenadio ih je snijeg koji je padao najprije lagano a zatim sve gušći i ledeniji. Snijeg i vjetar još više ometaju pokrete jedinica na neravnom planinskom zemljištu.

Po zalasku sunca borci uzimaju kraći odmor sjeveroistočno od planine Fratar, da bi dobili nešto tople hrane. Snijeg je i dalje padao sve gušće.

Istarski Hrvati i Talijani iz obalnog pojasa nisu naviknuti na ovu klimu. Snijeg: to je novi neprijatelj. I malo je njih koji su odjeveni tako da bi mogli podnositi oštrinu zime. Naprotiv, većina boraca nosi poderane cipele i pohabana odijela. Vuku se cijelu noć, skroz mokri i gladni (gusta kiša ne dozvoljava rad kuhinje talijanskog bataljona) i iscrpljeni od umora.

Opisujući ovaj marš, mnogo godina kasnije, komandant »Budicina« pod-sjetit će na »jednog borca iz Buja« koji je preminuo tako reći stojeći, u hodu, i tek kad je tako iznemogao pao na tlo njegovi su drugovi postali svjesni da je preminuo i da ga više nema među živima.¹ Još jedno svjedočenje:

»Još na putu do smještaja bilo je slučajeva da od premorenosti borci ispadnu iz kolone, nekoliko ih je tada umrlo, a neke se moralo i nositi.«²

Napokon, u zoru pred očima boraca pojavljuje se zgrada kasarne bivše talijanske vojske: Gumanac. Moglo bi izgledati da se radi o priviđenju. Ljudi nasrnu unutra, požure da zapale vatru poluzelenim granjem da bi se ugrijali i osušili, ali iz mokrog drveća, umjesto plamena, izlazi samo oštar dim koji prouzročuje privremeno osljepljenje gotovo svih boraca.

Kako doći do dnevnog obroka

Dvadeset šestog rujna tri patrole upućene su u tri različita pravca pod vodstvom oficira: prema selu Ravno, na cestu za Platak i u Podkilavac sa zadatkom da izvide položaje neprijatelja i skupe raspršene grupe brigade. Nekoliko ljudi talijanskog bataljona je također nestalo na nekoliko dana: Michele Muscovich, Pietro Valenta, desetar, Giuseppe Bencich, vodnik, Giuseppe Monfardin, Pietro Suffich, Giuseppe Sober, Matteo Cerlon.

Neprijateljski pokreti iz pravca Grobnika navode štab brigade da uputi stotinjak ljudi radi napada na neprijatelja, ali magla, kiša i snijeg prisiljavaju jedinicu da odustane od izvršenja zadatka. Četvorica boraca, među njima jedan iz »Budicina« vratili su se iz akcije skoro smrznuti. Spašena su zahvaljujući hitnoj sanitetskoj intervenciji.

Ostalim patnjama valja dodati glad. Zalihe hrane brigade gotovo su iscrpljene; Gumanac je udaljen od ostalih naseljenih mjesta; atmosferske prilike li vojno stanje — uz neprijatelja koji nadire sa svih strana — onemogućuju pribavljanje hrane, osim mršavog snabdijevanja u udaljenim naseljima, koja su i sama već toliko osiromašena stalnim prolazom Nijemaca, četnika, ustaša i ostalih bandi različite boje. Valja zahvaliti krajnjoj odvažnosti ljudi intendature — u talijanskom bataljonu poznati Slivar, Martino Radolla i Giacomo Poropat³ — iako se nije gotovo nikada desilo da se preskoči obrok, mada vrlo često jako oskudan.

Često Slivar, na čelu grupe ljudi koji su bili odlučni na sve, a među kojima se ističe Giacomo Poropat Busleta, uspijeva doprijeti i u sela s neprijateljskom posadom i izvršiti posao pred njihovim nosom. Ljudi iz intendature,

¹ A. Demartini, »Mancano all'appello«, str. 30.

² »Put prve istarske brigade«, str. 192. Napomena i u djelu »Borbeni put 43. istarske divizije«, str. 187.

³ Ti hrvatski drugovi bili su dodijeljeni »Budicinu« jer su mogli lakše djelovati među seoskim stanovništvom radi poznavanja jezika.

jednako kao i oni iz sanitetske službe, iz skladišta, kuhinje i si. bore se dvostrukim oružjem: zanatom i puškom. Navedimo neke: Stefano Paliaga, Gordan Chiurco, Pietro Bobicchio, Tullio Comet, Eugenio Rocco (služba kuhinje); Crepaldi, Benito Turcinovich, Pietro Suffich, Mario Deltreppo (služba skladišta); brijač Petronio.

Gubitak arhive

Patrole su se, u međuvremenu, vratile a s njima su dolazili i borci koji su bili »nestali« za vrijeme povlačenja prema Gumancu. Gubitak arhive »Budicina« pobudio je veliku zabrinutost. U ruke neprijatelja pao je, između ostaloga, poimenični popis svih talijanskih boraca. Mnogi se boje da će Nijemci radi odmazde pohapsiti i deportirati njihove roditelje i uže članove obitelji, te se požuruju pisati svojim najmilijima da budu na oprezu. Srećom, partizanska pošta funkcionira preko odlične kurirske mreže. Nenadoknativ će, naprotiv, ostati gubitak dokumenata za buduće povjesničare bataljona.

U šumi na Gumancu hladnoća je iz sata u sat sve oštrija i sve težim postaje pitanje snabdijevanja. Mnogi borci, umjesto cipela, nose na nogama krpe zavezane žicom i špagom.

Štab brigade je svjestan da se u takvim uvjetima ne može ostati na Gumancu. Zato izdaje naredbu broj 24 od 28. rujna za prebacivanje na sektor Grobnik—Podkilavac—Donje Jelenje gdje će Gortanova brigada napadati neprijatelja u nekoliko okršaja sve do 3. listopada, zajedno s ostale dvije brigade 43. istarske divizije.

U maršu prema Sloveniji

Isto tako očajno stanje u snabdijevanju, obući i odjeći bilo je i u ostalim brigadama. Nakon primljene obavijesti, štab 11. korpusa ovlašćuje divizijski štab da razmjesti svoje tri brigade na isto toliko sektora: drugu u Istru, treću u Lokve u Gorskom kotaru a prvu — Gortanovu brigadu, u Slovensko primorje.

Prema naredbi broj 46 od 3. listopada 1944. Štab Gortanove brigade postavlja zadatke: »U toku noći i sutra, naša se brigada stavlja u pokret i prebacuje na rajon Koritnica—Jurešče (Slovenija).« Slijedi raspored pokreta i razmještaja jedinica. Što se tiče talijanskog bataljona, ovaj »će se staviti u pokret 4. X 1944. u 6,30 sati ujutro u pravcu kote 782 ispod Guslari—Mlaka—Paka (Gumanac), kote 952, Oslića—Razbor—Kljunovec—Mrzli Dol—Milonja—Milanka—Koritnica—Jurešče. Smjestit će se u selo Jurešče izbacujući jake patrolu u pravcu Parje i Mašuna prema potrebi.«

Znaci raspoznavanja: vertikalno dignuta puška dva puta u vis u desnoj ruci. Odziv: dva duga zvižduka. U maršu neće biti odmora.

Kad je naredba prenijeta na borce »Budicina«, u redovima bataljona nastalo je stanovito nezadovoljstvo. Za nekolicinu njih »Slovenija« zvuči kao neki udaljeni svijet uz predodžbu planinske panorame: boje se da će zimom koja nastupa sići u zaleđeni lijevak pakla. I, unatoč intenzivnom radu na uvjeravanju (»Vidjet ćete da ćemo se tamo srediti, bit će nam omogućeno dugo vrijeme počinka« — govori Milan Iskra), u toku noći nedostaje nekoliko boraca. Praznine se pojavljuju gotovo isključivo u novoprispjeloj četi iz Istre (u drugoj polovici rujna mjeseca).

Usprkos dezertiranjima, pokret je započeo točno u određeni sat i, bar se u početku odvijao redovito prema svim vojničkim pravilima: patrole na čelu, zaštitnica pozadi, bočno osiguranje i topografska karta u ruci. Izuzev trećeg bataljona, ipak, sve jedinice upadaju u vatru neprijatelja na položaju na kotama jugoistočno od Mlake, kad će poslije kraće pucnjave, partizanska kolona biti prisiljena promijeniti pokret u pravcu Trstenik—Gumanac—Goljak. Krećući se iz Gumanca preko Pake za Goljak, talijanski bataljon, prvi i drugi bataljon ponovno nailaze na neprijateljsku kolonu u jačini od dvije 'stotine vojnika u pokretu prema Ilirskoj Bistrici. Novi okršaji.

Neprijateljski udar usmjeren je posebno prema Trsteniku i borbe na tim položajima traju tokom cijelog dana 4. listopada. U međuvremenu neprijatelj dobiva nova pojačanja, osam stotina ljudi sa tri autoblinde i dva tenka. Uz podršku topova i bacača, Nijemci nastoje da se pod svaku cijenu probiju, ali borci talijanskog bataljona grčevito se bore i svi su napadi neprijatelja odbijeni.⁴

Predvečer, naše snage prelaze u protunapad, natjeraju neprijatelja na povlačenje i gone ga sve do blizu Ilirske Bistrice. Njemački gubici u ovoj borbi iznosili su 40 što mrtvih što ranjenih a u našim redovima pao je jedan borac, a sedam ih je ranjeno.

Tako je bataljon »Pino Budicin« stigao u noći između 4. i 5. listopada u Jurešče, sjeverno od Ilirske Bistrice. Postoji nada — tako je barem obećano prije polaska s Gumanca — da će se moći koristiti određeno vrijeme za odmor »da bismo se malo sredili«, što je borcima od prijeke potrebe. To obećaje i samo vrijeme koje je, konačno, opet lijepo.

⁴ »Put prve istarske brigade«, str. 195. O tim borbama piše i u »operacijskom dnevniku« Štaba 43. istarske divizije za razdoblje 1—31. listopada 1944, objavljenom kao dokument br. 118, str. 587—602 (vidi str. 589, stavka 3) knjige 34, tom V. »Zbornika dokumenata«, Vojnoistorijskog instituta Beograd. Original je sačuvan u Arhivu Vojnoistorijskog instituta Beograd, br. 26—2/3, k. 1324.

GLAVA XXIV

OD JUREŠČA DO BRKINA

Odmor, ako se tako može nazvati, traje malo dana.

Štab brigade smatra da će se neprijatelj, poznavajući razmještaj Gortanovih jedinica, ubrzo ponovo javiti; prema tome bolje je da mu se to ne dozvoli. Bit će to partizani koji će ga napadati, koncentrirajući svoje ofenzivne operacije duž željezničke pruge Ilirska Bistrica—Pivka i prisiliti ga da skrene pažnju i svoje snage na tu važnu prometnicu. Tako, o ranijem obećanju »da ćemo se malo srediti« nema smisla ni govoriti. Prehrambeno stanje donekle je poboljšano, ali ne prolazi dan a da ne napadaju Rupnikove fašističke bande u službi Nijemaca i gotovo uvijek pomiješane s četnicima, ustašama i talijanskim fašistima.

Smrt kurira

U svojim svakodnevnim ofenzivama na području Pivke, neprijatelj koristi i jedinice konjice. Posebno belogardisti, odlični su poznavaoци terena, koji je, naprotiv, potpuno nepoznat borcima Budicinovog bataljona. U jednom od svojih izlaza, patrola talijanske jedinice padne u ruke slovenskih fašista. To je bilo prvi put da se tako nešto desilo Budicinovu bataljonu. Stvar se, dakle, ponešto mijenja: imamo posla s lukavim i odvažnim neprijateljem. Nalazimo se na visinama od preko tisuću metara. U operacijskom dnevniku štaba 43. istarske divizije, pod datumom 11. X 1944. nalazimo jednu napomenu u vezi s tim slučajem:

»U danima 7/9. (ovdje se vjerojatno radi o daktilografskoj grešci; trebalo je stajati 7/10, n. a.) napadnuta je kod Palča patrola talijanskog bataljona 1. brigade. Napala ju je Bela garda iz male udaljenosti. Tom prilikom ostala su ranjena 3 druga, dvojica od njih zarobljena, dok je trećeg spasila četa koja je pritekla u pomoć. Izgubljeni su jedan puškomitraljez i jedna puška.«

Istog dana, 7. listopada, cijela je brigada prisiljena na vrlo teške okršaje.

Rano u zoru, bataljon »Budin« izvršavajući naređenje Štaba brigade, zauzima položaj na cesti Pivka—Zagorje—Knežak, spreman da uđe u borbu na prvu pojavu neprijateljske kolone. Neprijatelja nije trebalo dugo čekati.

/Ubrzo je primijećen kako nadire prema položajima 3. čete. Borci koji mu to i dozvoljavaju, otvaraju snažnu vatru čim je stigao na dohvat oružja. Unatoč brojčanoj nadmoćnosti, belogardisti sporo napreduju, stalno praćeni točnim gađanjem. U međuvremenu, i ostale Budicinove čete zaposjele su položaj prema naređenju Milana Iskre i na taj način omogućile trećoj četi da se prebaci na drugu kotu. Komandant bataljona, Demartini, je sasvim jasan: »Odavde, ni koraka natrag!« I, kako bi sam dao primjer, premještava nišandžiju mitraljesca teške »Brede« i sam puca na gomilu fašista koji napreduju na brisanom prostoru. Pogođeni paljbom mitraljeza, popraćenom vatrom iz pstalog oružja, neprijatelj se napokon povlači.

U borbi se posebno ističe borac Pietro Bobicchio. Usred najteže borbe, napustivši svoju dužnost kurira pri štabu bataljona, trči u prvu liniju i lavovski se bori. Pošto je sam ubio četiri belogardista, poginuo je izrešetан rafalom neprijateljskog mitraljeza. Veoma hrabar bio je i Bruno Caenazzo, komandir voda. Jura Makovac ostao je ranjen.

Po povratku bataljona u Jurešče, utvrđeno je da se nitko nije pobrinuo za posmrtnе ostatke Bobicchija i još jednog borca 3. čete. Stoga štab »Budicina« naređuje da jedna četa pođe na lice mjesta i skupi posmrtnе ostatke palih drugova. Na čelo čete stavlja se sam komandant bataljona. Posmrtni ostaci postavljeni su na nosila i, prelazeći preko opasnog područja, borci stižu do groblja susjednog sela Bač, gdje se pali borci dostojno sahranjuju.

U međuvremenu, jedinica neprijateljske konjice napada dvije čete koje su ostale u bazi Jurešče. Okršaj počinje u 16,30 sati i traje sve do kasno uveče. U prvom naletu belogardista na konjima, naši napuštaju jednu kotu da bi nastavili otpor na drugom malo povučenom položaju. Tada jurne naprijed zamjenik komesara bataljona Mario Jedrejčić, naređujući komandiru čete Spartaku Zorzetti da pod svaku cijenu ponovo osvoji sa svojim ljudima izgublјenu kotu. Tako i biva, i to odlučnim jurišom pjevajući »Bandiera rossa«. Neprijatelj je najzad prisiljen na povlačenje. U redovima »Budicina« još jedan pali borac: Giovanni Bulesi, familijarno zvan Nino Malon. On i Bobicchio, dva prijatelja iz rovinjskog priobalnog rajona Sottolatina, jedan kurir a drugi pomoćnik mitraljesca, obilježavaju svojom smrću prvo prisustvo talijanskog bataljona na slovenskom tlu.

Prijelaz pruge

Osmog listopada nekoliko hrvatskih jedinica Gortanove brigade zaposjednu položaj bočno od željezničke pruge i tamo ostaju više dugih sati u očekivanju da će proći poneki vlak i da izvide pokrete neprijateljskih patrola. Vrijeme se, međutim, pogoršava: oblaci i gusta magla na planinama. U svojim prebacivanjima iz jednog na drugi brežuljak, jedinice brigade više puta nailaze na krupne belogardijske snage. Iz primljenih obavijesti proizlazi da se neprijatelj priprema za operaciju širokih razmjera za uništenje Gortanove brigade. Uzevši u obzir stanje, kao i činjenicu da je promet vlakova na željezničkoj pruzi skoro nikakav, Štab brigade donosi odluku da prebaci bataljone na suprotnu stranu pruge, na sektor Brkina. U tom smislu je izdata zapovijest 'broj 47 od 9. listopada uz točnu napomenu da će se pokreti vršiti 12. t. mj. za talijanski i 2. bataljon. Tog istog dana, 9. listopada, naprotiv, krenut će 1. i 3. bataljon.

U danu određenom za polazak, položaji »Budicina« ponovo su ugroženi; u blizini se već čuje pucnjava i pripreme za pokret vrše se vrlo brzo. U jur-njavi prebacivanja, kuhari napuštaju čak i lonce. Nema vremena niti da se pozovu natrag patrole, njih pet, koje se nalaze isturene na zadacima izviđanja ma kotama iznad sela. Zato, komesar bataljona Luigi Cimadori i ekonom Giacomo Jakov Poropat (Busleta) dobivaju zadatak da ih pronađu i zatim vrate u jedinicu. Na žalost, zadatak neće biti izvršen jer su svi ljudi iz patrole nestali, vjerojatno pali u ruke neprijatelja.¹ U evidenciji bataljona uz imena i prezimena petnaestak ljudi stoji napomena »nestao« među njima: Domenico Delcaro i Mario Coslovi (za njih je sigurno da su zarobljeni), vodnik Francesco Delcaro, Antonio Leonardelli, Giordano Labud, Aldo Sponza, bolničar Nicolò Moscarda, Antonio Fiorido, Giuseppe Clobaz, Domenico Vellico, Angelo Zuliani, Gino Bassanese, Andrea Cerlon, Romano Matticchio... Za neke će se naknadno saznati da su poginuli, kao i za Giacoma Camenari iz Pule kojeg je našao Slivar izrešetanog mecima kod Koritnice, ali se većina njih ponovo javlja u bataljon nakon beskrajnih lutanja.

Naveče, budući da ih nitko nije zamijenio — kako će to borci patrole kasnije ispričati — odluče da se vrate u Jurešče, gdje ne nalaze više bataljon. Tada se upute prema Istri. Stigavši na Učku, 14. listopada, u selu Jušići, napadnu ih Nijemci i nekoliko ih padne u ruke neprijatelja. Poneki pogine boreći se, kao Gino Bassanese iz Momjana, desetar, 1925. godište. Rovinjac Angelo Zuliani, 1919. godište, završit će svoje dane u Rižarni S. Saba u Trstu. Ista sudbina zadesila je zamjenika komandira 2. čete, Vodnjanca Andreja Cerlon, 1922. godište, u logoru smrti u Flossenbergu u Njemačkoj, inače brata Francesca koji je mjesec dana ranije pao na pruzi Šapjane—Jurdani. Oni koji će se probiti nepovrijeđeni iz mreže, vratit će se na zavičajna područja priključujući se ostalim partizanskim jedinicama, odnosno, savladavajući naknadne zgode i nezgode i marševe ipak će uspjeti da poslije mjesec dana stignu u redove bataljona. Tako Romano Matticchio koji će se vratiti u redove 2. studenog. Puljanin Ottavio Paolettich, nakon povratka u svoj grad Pulu, stavlja se na raspolaganje Partije, kojoj podnosi izvještaj o svome lutanju, kao i lutanju svojih drugova 5. studenog 1944. Izvještaj započinje od samog početka, i to od 9. listopada, odnosno od dana kad se zajedno s drugovima Rusichem iz Pule i Gnotom iz Rovinja priključio petnaestorici u patroli da bi im odnio dnevni obrok. Poslušajmo ga:

Odiseja osamnaestorice

»Pronašli smo naše patrole pod komandom druga Cerlona iz Vodnjana na položaju na rubu šume iznad glavne ceste koja je osmatrana. Zajedno s našim patrolama našli smo nekoliko boraca 'Mongolske čete' koja je operirala na onom teritoriju. Patrole su se trebale vratiti u bazu do 17,00 sati, prije zalaska sunca, ali je povratak bio odgođen za gotovo jedan sat zbog uzbune: cestom su prolazile neprijateljske jedinice. Svi smo se vratili — nas sedamnaest-osamnaest — oko 18,00 sati. Razočarenje: na mjestu gdje se ranije nalazila kuhinja bataljona, negdje usred doline, nismo našli više nikoga. Bio je tu još samo topli pepeo i po koji prljav krumpir. Bilo je očito da se bataljon morao iznenada i hitno premjestiti.

1 U knjizi »Mancano all'appello«, str. 31.

Logički smo zaključili da se nalazimo na ugroženom prostoru, pa smo se zato hitno prebacili na brežuljak koji je sve do nekoliko sati ranije predstavljao bazu bataljona na nekoliko kilometara od Jurčša u očekivanju uspostavljanja veze, što prema našem mišljenju nije moralo kasniti. Bili smo svjesni da je naša grupa sastavljena od ljudi među fizički najposobnijima i dobro naoružana.

Svitala je zora, dolina nasuprot nas bila je pusta. Unatoč tome, ostali smo svi na položaju. Drug Cerlon, komandir grupe, ja i drug Rusich, siđemo sve do mjesta gdje se ranije nalazila kuhinja nadajući se da ćemo nekoga naći, ali bez uspjeha. Nismo se htjeli probijati dalje da se ne bismo previše udaljili od ostalih, te da bismo u slučaju uspostavljanja veze sa svojim, izbjegli zakašnjenja. Na položaju smo bili punih dvadeset i četiri sata i isto toliko vremena nismo ni jeli pa nam je hladna i kišovita noć pod vedrim nebom donijela još veći umor i glad. Bez obzira na to, odlučili smo da i dalje ostanemo na mjestu do sutradan, uvijek u nadi da ćemo, ipak, uspostaviti vezu. U suprotnom slučaju, naknadno bismo odlučili što činiti.

Kasno u noći začujemo povik naše straže 'stoj!'. Svi skačemo na noge i, čuvši riječ 'partizan', razveselimo se misleći da smo konačno uspostavili vezu s našima. Radost je bila kratka: radilo se o slovenskom kuriru, od kojeg je drug Cerlon doznao da se jedna čitava brigada (koja?) povukla i da je područje bilo puno Nijemaca.

Sunce izlazi. Kiša je prestala padati. Nalazili smo se na nepoznatom terenu, bez vodiča. Nakon brze konzultacije, odlučimo da krenemo prema nama poznatijem terenu. Srećom Rusich, bivši talijanski oficir, imao je sa sobom kompas i dalekozor. Trebalo je odrediti pravac kretanja i, nezavisno od konfiguracije tla, marširati u tom pravcu.

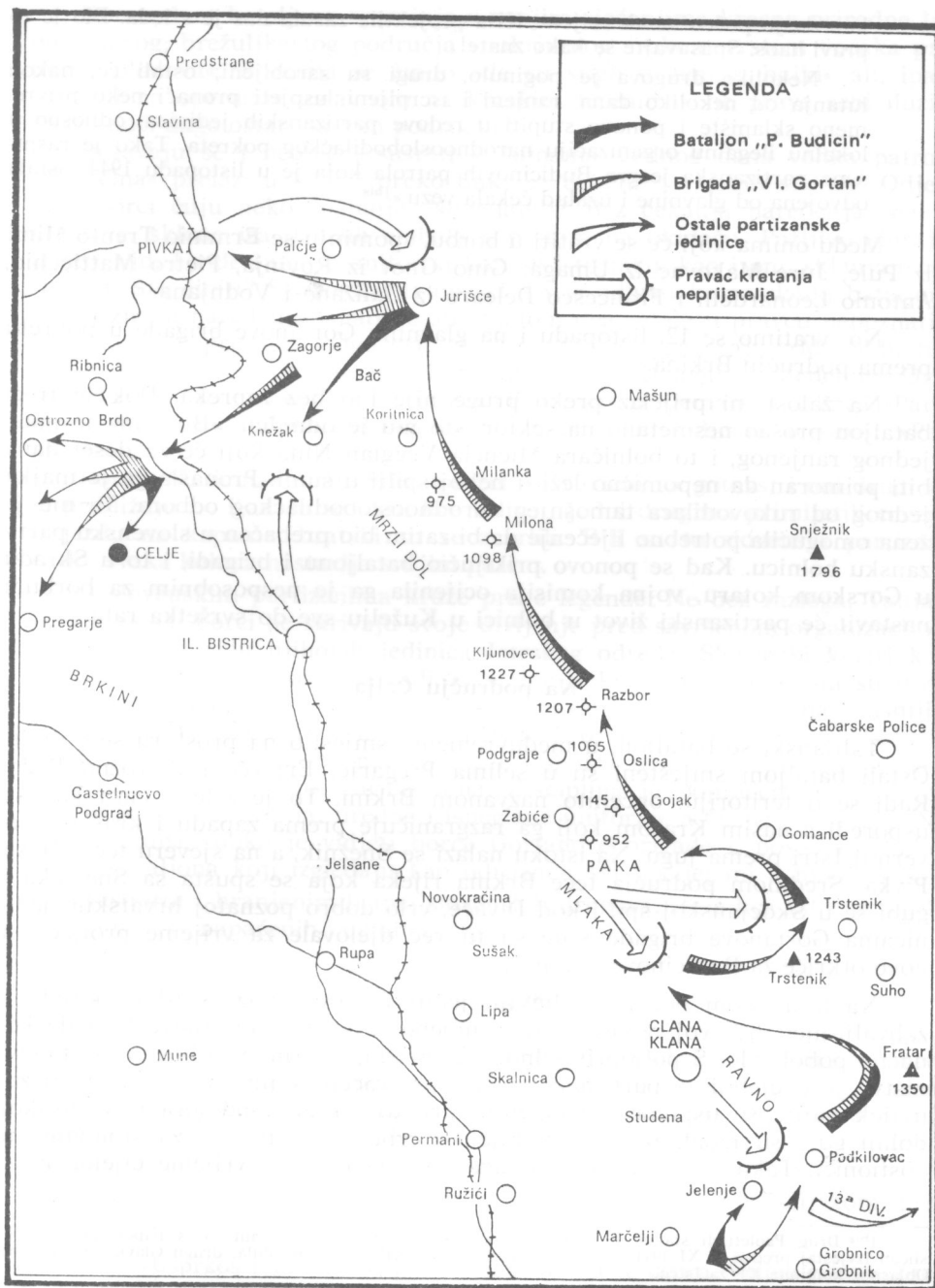
Marširali smo sve do zalaska sunca, tj. sve dotle dok smo se mogli orijentirati pomoću kompasa. Pokušavali smo preći u pravcu puta kojim je išao bataljon nekoliko dana ranije. Već u toku prvog dana marša, drug Gnot, iznemogao, objavio je svoju namjeru da se uputi prema nekom selu u kojem je rekao da ima rodbine od koje bi tražio pomoć. U svojoj odluci bio je uporan i napustio nas je. Nastavili smo cijeli dan dalje u nepoznato, kad smo se u kasnoj noći, prelazeći preko neke udoline, našli blizu sela za koje sam kasnije saznao da je to Novokračina, na rubu Bistričke doline.

Otrpao sam druga Cerlona u selo. Srećom smo mogli govoriti s odbornikom lokalnog narodnooslobodilačkog odbora, koji nas je uputio na prikladnu osobu za vodiča. Međutim, bili smo prisiljeni da ga mobiliziramo silom. Do onog trenutka hranili smo se sa svim onim što smo nalazili putem: travom i bobicama; sada napokon, poslije punih 18 sati pokreta mogli smo pojesti nekoliko krumpira.

Nastavili smo pokretom, ali već na prvom odmoru vodič je pobjegao ostavljajući nas same. Čekali smo do zore i zapazili da se nalazimo iznad tunela na željezničkoj pruzi Trst—Rijeka. Odavde smo mogli vidjeti i čuti Nijemce pri ulazu u tunel. Produžili smo tiho i, prelazeći preko pruge krenuli smo prema Munama kako nas je to bio uputio sam vodič. Krajevi su nam bili poznatiji, no, ipak smo nastojali zaobići svako naselje s određene udaljenosti, uvijek u nadi da ćemo naići na neku partizansku jedinicu. Kasno u noći, htjeli smo se skloniti u nekom udaljenom naselju, ali smo dobili odgovor: 'Idite odavde, selo je puno Nijemaca!'

Na naša pitanja za pomoć dobili smo isti odgovor u okolici Muna, Rnčevca, Prapoča i Podgača. Izgledalo nam je da prolazimo preko terena na kome nisu nikada djelovali partizani.

Bili smo iscrpljeni, kretali smo se spavajući a držali smo se na nogama samo nekom tajanstvenom silom volje. Produžili smo prema Brestu pod Učkom, zaobišli selo na udaljenosti i... kad smo se počeli penjati kosinom,

Kretanje brigade i talijanskog bataljona u toku prve faze njihova boravka na slovenskom teritoriju, s polaskom iz Jelenja 25. rujna i etapama u Jurešću i Brkinima (5. listopada 1944). Brojke označuju visine kota i važnijih planina.

kao da je počeo smak svijeta. Kiša projektila zasula nas je s leđa. Bio je to pravi haos. Spašavajte se kako znate!

Nekoliko drugova je poginulo, drugi su zarobljeni; ostali će, nakon lutanja od nekoliko dana, ranjeni i iscrpljeni, uspjeti pronaći neko privremeno sklonište i ponovo stupiti u redove partizanskih jedinica, odnosno u lokalnu ilegalnu organizaciju narodnooslobodilačkog pokreta. Tako je raspršena partizanska jezgra Budicinovih patrola koja je u listopadu 1944. ostala odvojena od glavnine i uzalud čekala vezu.^{1bis}

Među onima koji će se vratiti u borbu, spominju se Erminio Trento Mimi iz Pule, Jure Makovac iz Umaga, Gino Gnot iz Rovinja, Pietro Matticchio, Antonio Leonardelli i Francesco Delcaro iz Galižane i Vodnjana.

No, vratimo se 12. listopadu i na glavninu Gortanove brigade u pokretu prema području Brkina.

Na žalost, ni prijelaz preko pruge nije bio bez zapreka. Dok je treći bataljon prošao nesmetano na sektor, što mu je određen, »Budicin« je imao jednog ranjenog, i to bolničara Michela Veggian Nina koji će za deset dana biti primoran da nepomično leži u nekoj spilji u šumi. Pronašla ga je majka jednog od rukovodilaca tamošnjeg narodnooslobodilačkog odbora. Ta mu je žena omogućila potrebno liječenje da bi zatim bio prebačen u slovensku partizansku bolnicu. Kad se ponovo priključio bataljonu i brigadi, i to u Skradu u Gorskom kotaru, vojna komisija ocijenila ga je nesposobnim za borbu i nastaviti će partizanski život u bolnici u Kuželju sve do svršetka rata.²

Na području Čelja

Talijanski se bataljon, u međuvremenu, smjestio na prostoru sela Čelje. Ostali bataljoni smješteni su u selima Pregarje, Erjavče i Ostrožno Brdo. Radi se o teritoriju, općenito nazvanom Brkini. To je zelena oaza kad se usporedi s našim Krasom koji ga razgraničuje prema zapadu i kraškoj sjevernoj Istri prema jugu. Na istoku nalazi se Snežnik, a na sjeveru teče rijeka Pivka. Sredinom područja teče Brkina rijeka koja se spušta sa Snežnika i gubi se u Škocjanskoj spilji kod Divače, vrlo dobro poznatoj hrvatskim jedinicama Gortanove brigade koje su tu već djelovale za vrijeme proljeća, a novo otkriće za Budicinove jedinice.

Na tom istom području djeluju jedinice slovenskog Istrskog odreda i, zahvaljujući njihovoj pomoći, prehrambeno se stanje Gortanove brigade konačno poboljšalo. S poljoprivrednog stanovišta, područje je bogato a stanovništvo je u cjelini za partizane koji će, prihvaćeni simpatijama, sačuvati za uvijek najljepše uspomene kao, npr., prilikom kraćeg odmora u Vipavskoj dolini gdje su mogli piti dobro bijelo i crno vino, ugodno za stolovima u gostionici. Tako se nešto neće nikada više ponoviti za vrijeme cijelog rata.

^{1bis} Drug Paolettič stavio je svoje svjedočanstvo na raspolaganje autoru, s napomenom da je sličan izvještaj predao 5. XI 1944. i sekretaru organizacije KP III rajona Pula, drugu Glaviću za potrebe Oblasnog komiteta KP za Istru.

² Zanimljivo je primijetiti da, izuzev kratke napomene u djelu »Fratelli nel sangue« (str. 254), nijedno drugo izdanje o brigadi »Gortan« ne spominje borbe Budicinovog bataljona na području Jurske—Pivka; bilješke komandanta talijanskog bataljona, Arialda Demartinija, koje su nam i u ovom izdanju bile dragocjene, naprotiv, nalaze potvrdu u svjedočenjima boraca i oficira: Milan Iskra, Domenico Medelin, Bortolo Giacometti, Michele Veggian, Rudi Dobran, Mario Jedrejčić, Spartaco Zorzetti, Domenico Benussi (Batocio), Antonio Leonardelli (Gallesano), Stefano Paliaga, Giacomo Poropat, Pietro Maticchio. Toliko da se spomene nekoliko imena.

Komandant bataljona spominje u svojim sjećanjima krasne prirodne ljepote novog, brežuljkastog područja »pokrivenog svakom vrstom voćaka prepunih plodova«. Borcima se činilo »da su stigli u zemlju bajki« ali, ipak, »navikli na operacije uglavnom na kraškim terenima« ne prave sebi iluzije da će moći dugo ostati na tom području.³

Dešavaju se i neobični susreti u šumama. Jednog dana velika patrola »Budicina« prelazi u koloni preko bukve debelih i visokih stabala. Odjednom borci čuju neko šuštanje. Neprijatelj? Bez čekanja naređenja, svi se zaustave, sklone iza debelih stabala s prstom na okidaču. Pažljivo slušaju, izoštre vid. I vide ljude u uniformi koji se isto tako, kao i oni, sklanjaju iza stabala. Što činiti? Suprotstaviti im se! To je odluka komandanta bataljona koji u znaku naređenja ispaljuje automatom dva rafala u pravcu nepoznatih. Ukoliko su neprijatelji odgovorit će. Ali, oni ne odgovaraju. »Mogli bi biti naši!« šapće Demartini na uho komandiru čete, Domenicu Medelinu. Ovaj potvrđuje. Slijedi nekoliko trenutaka tišine, zatim Demartini vikne: »Partizani!« Na to mu odmah odgovara gromki glas koji odjekne u šumi: »Partizani!«

Borci »Budicina« napreduju oprezno s oružjem na gotovs; i oni drugi im se približuju... Kad su se našli lice u lice i jedni drugima primijetili crvenu zvijezdu na kapama, bratski su se zagrlili. Bili su to slovenski partizani. Zatim svaka kolona nastavlja svojim putem.

O slovenskim partizanima kruže prave legende. Ne bez razloga. Talijanski i hrvatski borci ne skrivaju svoje divljenje pred savršenom organizacijom u bilo kojem vidu njihovih jedinica Istrskog odreda. Slovenski kuriri koji su dodijeljeni Gortanovoj brigadi za stalne pokrete patrola, zaista su divni zbog svoje hladnokrvnosti i opreza u izvršavanju zadataka. U najopasnijim prelazima gotovo se uvijek uspijevaju izvući. Borci »Budicina« i hrvatski borci ostaju začuđeni kad se po prvi put diže i spušta zastava uz pratnju trube u slovenskim partizanskim garnizonima. Disciplina je popraćena besprijekornim načinom odijevanja: uredne i ispeglane uniforme a čizme oglancane. Nasuprot njima, muka je vidjeti borce Gortanove brigade i, posebno, Budicinovog bataljona koji izgledaju kao odrpanci: svi pocijepani a mnogi i bos.

Nasuprot ishranjenim licima slovenskih drugova, stoje lica Istrana: mršava, udubljena, napaćenih i upalih očiju.

Nove borbe

No, ona što po vanjštini može izgledati neka »brigada odrpanaca« potvrđuje činjenicama staru poslovicu da oči često varaju, ili pak da »časna haljina sramotu ne pokriva« kako to kažu Rovinjci. Pozornost na sebe svraćaju borbeni žar što su borci »Budicina« pokazali u roku od nekoliko tjedana i, nadasve, njihova taktika u vođenju borbe.

Dana 14. listopada, štab 43. istarske divizije, bilježi u operacijskom dnevniku koji se odnosi na Gortanovu brigadu:

»Usprkos tome moral je na visini. Hrana je dobra. Veliko pitanje predstavlja obuća i odjeća, mnogo je boraca isključeno iz borbe zbog promrzlih i ranjenih nogu.«

³ U djelu »Mancano all'appello«, str. 31.

U dnevniku, vidi se, također, napomena o borbama od istog dana 1. i 3. bataljona. Treći bataljon, u zasjedi na cesti Trst—Rijeka, kod Obrova, vrši napad na neprijateljsku kolonu i zadaje joj gubitak od 5 mrtvih i 6 ranjenih. Prvi bataljon odolijeva navali neprijatelja kod Pregarja—Gaberka jačine 800 Nijemaca, talijanskih fašista i belogardista i nanosi im gubitak od 45 vojnika uz gubitak, sa svoje strane od 5 ljudi. Spominje se također, borba prsa u prsa kod Ostrožnog Brda, kojoj su odoljela ostala dva bataljona brigade. Radi se, očito, o 2. i 4. talijanskom bataljonu. Jaka kolona belogardista iz Ilirske Bistrice, napreduje prema Ostrožnom Brdu, nakon što je potisnula vod Štaba brigade prema selu. Hrvatski i talijanski bataljon »Pino Budicin« (dobivaju zadatak da zaustave marš neprijatelja i protunapadom ga odbiju. Zadatak je izvršen s punim uspjehom i belogadisti natjerani u bijeg u pravcu Ribnice ostavljaju na terenu 6 mrtvih i 13 ranjenih.⁴

⁴ U djelu »Put prve istarske brigade«, str. 199 i u operacijskom dnevniku štaba 43. istarske divizije. Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd, br. 26/2, k. 1324.

GLAVA XXV

NA PADINAMA NANOSA

U toku noći između 14. i 15. listopada, budući da je Štab brigade procijenio da neprijatelj koncentrira svoje snage da bi mogao poduzeti ofenzivu velikih razmjera na položaje Gortanove brigade, bataljoni napuštaju odgovarajuća mjesta logorovanja i upućuju se preko glavne ceste i pruge Trst—Postojna. Naređenje je da se izvrši koncentracija na podnožju Nanosa, valovite visoravni između 800 i 900 metara nadmorske visine sa Suhim Vrhom od 1313 metara. Radi se o masivu poznatom, osobito, pastirima Vipavske doline, Krasa i Čičarije koji iz pradavnih vremena ljeti dovode ovamo svoja stada ovaca. Rijetka su sela, stanovništvo se pretežno bavi sječom šuma. Tu i tamo obrađuju se rijetke brazde zemlje.

Slijedi nekoliko dana prebacivanja na sektor sjeverno od Postojne, između Velikog Ubeljskog i Šmihela. Najprije u Malom Ubeljskom, »Budicin« stiže 20. listopada u selo Stranje. Istog dana brigada vodi ogorčenu borbu.

Borba od 20. listopada

»20. listopada — Nijemci pokušavaju da razbiju brigadu, potiskujući je u Podnanos. U 7 sati ujutro počinje borba. Njemačke snage sve više rastu; iz Trsta dolaze dva vlaka pojačanja i naveče još dva. Sva četiri bataljona angažirana su u borbi. Neprijatelj je brojčano tri puta jači a naoružan do zuba; ali su svi njegovi neprestani juriši odbijeni, sve do kasno uveče, kad su naši prisiljeni na povlačenje uslijed nestašice municije.«

List »II Nostro Giornale« u svome izdanju br. 21 od 7. studenog 1944, poslije zatišja od preko mjesec dana o sudbini Prve istarske brigade, ovako opisuje tu borbu. Pod naslovom »La Gortan in Slovenia« (Gortanova u Sloveniji) iznesena je kronika borbi vođenih od 10. do 24. listopada, s uvodom koji ovako glasi:

»Za petnaest dana je naša slavna 1. brigada 'Vladimir Gortan', kojoj pripada talijanski bataljon 'Pino Budicin', nosila svoje pobjedonosno oružje po krajevima Slovenskog primorja, bratski prihvaćena od lokalnog stanovništva ... Bio je to marš borbi i pobjeda, u kojima su hrvatski i talijanski borci još više ojačali oružano bratstvo sa slovenskim narodom s kojim stva-

raju svoj sretan i slobodan život. Borci Gortanove brigade, umorni od marša i nesanice, često bosu u dugim napornim marševima, znali su uvijek ponovno naći u borbi veoma visok elan u kojem su zaboravljali sve teškoće i kojim su došli do pobjede nad mrskim neprijateljem. Jednostavno opisivanje događaja bit će najbolje veličanje junačkih pothvata kroz tih 15 dana.«

Slijedi kronika do 24. listopada. Naša kronika, međutim, treba da se vrati na 20. listopad. U razmještanju brigade, što se pruža od sela Gorenje preko Bukovje, Šmihela i Stranje pa do sela Predjame na frontu dugačkom 8 kilometara, talijanski je bataljon prebačen iz Stranja na cestu zapadno od Bukovja u osiguranju desnog boka brigade »na najopasnijem dijelu položaja«,¹ budući da je neprijatelj koncentrirao sad svoje napade upravo na selo Bukovje, krećući se iz pravca Postojne. Otpor koji su pružili »Budicin« i 3. bataljon na susjednim položajima, omogućuje štabu brigade da se povuče prema rajonu Predjame s prištapskim jedinicama i 2. bataljonom. Tog dana su položaji više puta prelazili iz ruke u ruku, nizali se žestoki napadi i protunapadi s jedne i druge strane; napokon prva dva bataljona, odbivši pokušaj opkoljavanja, priteknu u pomoć 3. bataljonu i bataljonu »Budicin« dozvoljavajući im da otpočne postupno povlačenje u pravcu Bukovje—Podkraj.

Izvlačenje se vrši u malim grupama, tako da je neprijatelju stalno sprečavan prodor i više je puta odbijen. U sumraku brigada se može napokon povući u Podkraj, dok neprijatelj odustaje od nastavljanja operacije zbog teških gubitaka što je pretrpio: oko 200 ljudi što mrtvih što ranjenih.

Gotovo svi bosu

Nekoliko dana prije ove borbe, vršeći bilancu za razdoblje od 5. kolovoza do 25. listopada, Štab brigade je u svome »operacijskom izvještaju« sintetizirao izvršene akcije, iznoseći ukratko stanje jedinica. Što se tiče odjeće i obuće, borci stoje loše. Dvadeset odsto ljudi je boso, 60 odsto nosi papuče i 20 odsto njih ima cipele u lošem stanju. Usprkos tomu, ipak je moral visok. U pogledu prehrane, valja istaći da je hrana u posljednjim tjednima dobra. Zbog takve odjeće i obuće 15 boraca pretrpjelo je smrzavanje nogu i smješteno u bolnicu. U to doba, stupila su u partizanske redove 54 nova borca mobilizirana na Kastavštini.

Stanje se, međutim, i dalje pogoršava. Bosih boraca nije više 20 odsto, nego gotovo svi. Odičela su pohabana, marševi i borbe doveli su ljude do fizičke iscrpljenosti, borbene sposobnosti su na granici. O takvom se stanju, putem radio-odašiljača brigade, obavještava Štab 43. divizije koji odgovara naređujući »Gortanovoj« da dođe u Gorski kotar.

Kao da to nije bilo dosta, i vrijeme se iz dana u dan pogoršavalo. Komandant bataljona »Budicin« pamti nesmiljene kiše, popraćene jakim i iznenadnim vjetrovima, zbog čega su borci bili stalno mokri i prozeblili. Sjeća se i dalje, potvrđujući službene izvještaje:

»Vrlo brzo osjetili smo fizičke posljedice. U beskonačnim marševima istrošila nam se obuča i izlizale kožne papuče izrađene u seoskim radionicama. Da bismo mogli nastaviti put, svatko se morao snalaziti kako je naj-

1 U djelu »Put prve istarske brigade«, str. 201.

bolje znao i mogao. Mnogi su hodali bosi, drugi su svoje noge umatali u krpe. Ali, kada su se i te krpe istrošile, njihove bi noge prekomjerno otekale i pretvarale se u veliku gnojnu ranu. Na žalost, uza svu pažnju sanitetskog osoblja i političkih komesara, s neprijateljem za petama, veoma se malo moglo učiniti da im se koliko-toliko ublaže patnje. Pojedine borce, nemoćne da nastave put, morali smo ostavljati i smještavati kod nekog slovenskog narodnooslobodilačkog odbora, drugi su se jadali previjajući se od bolova, ali nisu popuštali i stišćući zube stoički su produžavali dalje.«²

Da bi se rekla sva istina, svi ne podnose patnje stoički. Postoji i onaj koji se pobunjuje. Komandant bataljona to zna i o tome piše u nekim svojim »teškim« sjećanjima.³ Buntovnici tvrde da »se Istrani moraju boriti na svome tlu«, da »jedino rješenje što treba donijeti je povratak u Istru«, te se usuđuju čak i zaprijetiti oružjem ukoliko bi štab bataljona odlučio da se maršira prema Gorskom kotaru.

S druge strane, prava pravcata je istina da ogromna većina »Pina Budicina« nije mislila tako. Na jednom sastanku bataljona ta većina ima smjelosti da to i kaže u lice malodušnima: ne podnose se izdaje, ne može se iznevjeriti svečana partizanska zakletva. Ma koliko stajalo, mora se naprijed. I ide se naprijed.

Dvadeset trećeg listopada čitava brigada vrši novo prebacivanje. Napuštajući položaje u Podkraju, bataljoni ponovo kreću u pravcu rajona Koritnica—Bač—Pivka, odakle se namjeravaju uputiti prema Gumancu.

2 A. Demartini, »Mancano all'appello«, str. 32.

3 A. Demartini, »Momenti difficili sulla via del ritorno« (Teški trenuci na putu k slobodi) u listu »La Voce del Popolo« od 6. travnja 1969.

GLAVA XXVI

NA PUTU POVRATKA

Marš brigade traje cijelu noć. Sva četiri bataljona sačinjavaju dvije kolone — »lijevu« i »desnu« kolonu. U lijevoj koloni su 1. i 3. bataljon na čelu sa zamjenikom komandanta brigade Ivanom Brozinom Slovanom; a u desnoj 2. i 4. bataljon »Pino Budicin«, kao i prištabski dijelovi štaba brigade, pod vodstvom Vitomira Širole Paje, komandanta brigade.

Noć je mračna a gusti šumarci je čine još mračnijom; kadikad se ne vidi ni prst pred nosom. Bataljon »Budicin« nalazi se na začelju kolone. Borci, da ne bi izgubili vezu u tami, drže se za ruku. Od vremena do vremena prenosi se glas kolonom: »brzo« i pokret se ubrzava. Ubrzavanje, ipak vodi odvajanju kolone a veze ne funkcioniraju uvijek kako treba.

Prije zore lijeva se kolona prebacuje preko ceste i željezničke pruge Postojna—Pivka u rajonu između Rakitnika i Prestraneka; desna kolona, naprotiv, usmjeruje svoj pravac prema rajonu između Prestraneka i Slavine, namjeravajući u daljnjem maršu stići na rajon Nemška Vas—Palče—Jurešče. U trenutku kad su čelo i dobar dio glavnine kolone već bili prešli, primjećuje ih neprijatelj, te iz garnizona u Prestranku otvara jaku vatru na začelne jedinice talijanskog bataljona.

Pada Silvio Gnot

Neprijateljska paljba ubrzava pokret čelnih jedinica i odvajanje začelja koje doživljava stanovito krivudanje i, da bi se obranilo, zaostaje od glavnine. Jedan neprijateljski metak, na žalost, pogađa rovinjskog mitraljesca Silvija Gnota, koji se, smrtno ranjen, strmoglavi u neki potok zajedno sa svojim puškomitraljezom.¹ (Priključivši se po drugi put bataljonu »Budicin«, njegov brat Gino će ga, nekoliko mjeseci kasnije, slijediti u smrt u Gorskom kotaru.) Njihov otac bio je među prvima koji su pali u narodnooslobodilačkoj borbi, boreći se protiv Nijemaca u rujnu 1943. u napadu na Rovinj koji je bio nekoliko dana ranije oslobođen. Obitelj junaka!

1 U »Mancano all'appello«, str. 32 i 72. Ova je epizoda ispuštena u kronici Gortanove brigade (»Put prve istarske brigade«), gdje se navodi da »se kolona uspjela prebaciti bez gubitaka«.

Od tog trenutka talijanski je bataljon prepolovljen i svaka njegova polovica ima svoju dramatičnu povijest. Pratimo za sada borce koji slijede brigadu. Zajedno s njima ostao je zamjenik komandanta Milan Iskra.

Glavnina kolone produžuje i stiže u selo Palče. Na čelu kolone jašio je komandant brigade Pajo i prvi ušao galopom u selo. Na žalost upao je ravno u klopku. U selu su se nalazili belogardisti. Velika Pajina odvažnost i hladnokrvnost dolaze do izražaja i tom prilikom. U rukama neprijatelja ostaje njegov konj; on je, pješice, uspio pobjeći i vratiti se svojim borcima. Zatim, svi zajedno, kreću u napad na neprijatelja. Okršaj, kratak ali žestok, završava bijegom fašista. Put za selo Jurešče bio je slobodan.

Prepolovljen bataljon

Zajedno s glavinom kolone uspjele su se prebaciti dvije čete »Budicina«, dok je treća, s komandantom Demartinijem i zamjenikom komesara bataljona Marijom Jedrejčićem, kao i mitraljeskim vodom u začelju, ostala odvojena, presječena, bez veze. Nitko nema predodžbe o mjestu gdje se nalazi, neprijatelj nastavlja užasnom paljbom. Stoga se donosi odluka o vraćanju u šumu i zaposjedanju položaja na nekom brežuljku, u očekivanju zore. Ujutro 24. listopada skupi se jedna patrola hrabrih koji pod vodstvom ekonoma bataljona, lukavog Puljanina Šime Slivara, imaju zadatak da izvide teren i, dakako, uspostave vezu s nekim iz slovenskog narodnooslobodilačkog odbora. Poslije nekoliko sati čekanja, dok se sve više osjećala glad i žeđ i rasla zabrinutost zbog nedolaska patrole, jedna mazga iz komore jako zanjišti. Svi se bacaju na nju, pokrivajući joj njušku nekim platnom.

Napokon, iz daleka, jedan stražar ugleda patrolu u povratku u pratnji nekog nepoznatoga. Bio je to odbornik, član narodnooslobodilačkog odbora koji se ponudio da vodi jedinicu na sigurno mjesto odakle bi lakše mogla doći brigadu.

Poslije nekoliko sati marša po brdima stiže se u selo na visoravni, sjedište slovenskog partizanskog garnizona. Na svoju radost talijanski borci nalaze radioodašiljač Gortanove brigade i tridesetak ljudi te iste brigade s komandiranjem izviđača Mihom Valićem. Oni su se također odvojili od glavnine kolone. U istom selu je najzad zatečen komesar bataljona »Budicin« Luigi Cimadori,² zajedno s ekonomom Poropatom.

Još jedna borba

Kuda se, u međuvremenu, kretala brigada?

Obje su se kolone susrele kod sela Jurešča u prvim jutarnjim satima 24. listopada. Borcima je nužno potreban počinak. Dugi marš i patnje pretrpene doveli su ljude do jadnog stanja. Na sastanku Štaba brigade također je upozoravano na takvo stanje stvari. Ljudi se, više nego s neprijateljem, bore sami sa sobom, sa svojom iznemoglošću, s ranama na nogama, hladnoćom i besanicom. Vrijeme je i dalje kišovito a bura sve ledenija. Odlučeno je da se odgodi pokret za Gumanac i omogućiti borcima nekoliko dana odmora.

² »Senza alcun collegamento« (Bez ikakve veze), neobjavljena priča A. Demartinija.

Bataljoni se smještaju u selima Koritnica, Bač i Jurešče. U ovom posljednjem selu smjestili su se »Budicin«, 1. bataljon i štab brigade.

Na žalost, bataljoni su tek stigli na određena mjesta kad su ih napale znatne belogardijske snage koje su prisilile 2. i 3. bataljon na krvave okršaje. Štab brigade donosi odluku da 1. i Budicinov bataljon priteknu u pomoć drugovima i udare neprijatelja iz boka. Borci izvode uspješni manevar, stižu neprijatelju iza leđa i napadnu ga žestoko. Na taj način je položaj ostalih bataljona znatno olakšan i premda sa žrtvama, uspiju se probiti iz obruča. Neprijateljski gubici su nepoznati. Međutim gubici brigade iznose 22 mrtva i 14 ranjenih. Osim gubitaka u ljudstvu, u ruke neprijatelja padaju jedan bacač i tri puškomitraljeza.

Da se izbjegne novo prolijevanje krvi, naveče 24. listopada brigada se povlači prema Mašunu, odakle usmjeruje pokret u pravcu Gumanca.

Odluka izaziva i po koju zamjerku u samom štabu brigade. Ne bi li bilo bolje ostaviti borce na odmoru u barakama u rajonu Mašune? Pokret traje već četrdeset sati. Naprijed, naprijed! — zapovijeda komandant Pajo protiv mišljenja svog zamjenika. Ovaj još jednom ističe bijedno stanje boraca, skroz nesposobnih za nove napore; sa svoje strane, komandant napominje da, kad ih je neprijatelj već jednom primijetio, neće ih ostaviti na miru i moglo bi doći do sloma. Bolje je iskoristiti sve moguće snage pa i posljednje samo da se što prije uspije udaljiti iz takve opasnosti i stići na sigurnije područje.

Od umora se umire

Tako, marš prema Gumanču postaje izuzetnim naporom i mučenjem što je nemoguće opisati. Eto, kako ga opisuje ratni dopisnik brigade, Vladimir Kolar:

»Išli smo, točno u onom pravcu odakle su vjetrovi donosili zimu. Hladan dah prvih mrazeva udarao nam je u lice. Nikada se nismo osjećali toliko progonjeni, toliko nesigurni i bez skloništa kao tada, kada smo, zajedno s prvim mrakom, utonuli u šume iznad Koritnice. Iza nas su ostala zelena polja, crveni krovovi kuća u kojima je bilo toplo. Na ovom terenu... neprijatelj nas nije ostavljao na miru ...

Borci su posljednjih mjeseci stekli veliko ratno iskustvo. Ali, sve je u nama dotrajalo. Umjesto u 'remont', brigada je odmicala od naseljenih mjesta sve dublje u šumu, u život koji je obećavao sve drugo samo ne odmor i rekreaciju.

Visoke jele štitile su kolonu od vjetra. Iznad naših glava šumjelo je kao da nemirni talasi mora udaraju o stijene. To je samo pojačavalo osjećaj usamljenosti. Borci su se stisli jedan uz drugoga i tako zbijena kolona krenula je naprijed.«

»(...) I misli teku. A niz lice sliva se kiša, pa niz vrat; osjećam mali potok niz leđa, samo ne znam gdje završava, ili se odvaja u dva manja i svaki nalazi svoj tok u čizmama, a iz njih... lako mu je izići jer donova, tako reći, nema.

Udaljavamo se. Trebalo je izvući brigadu s tog nezgodnog terena gdje je neprijatelj napravio pravu hajku na nas. Tukli smo ga, onako muški, partizanski, ali nas je pratio u stopu i nije nam dao da predahnemo... Bilo je teško boriti se, napredovati i povlačiti se ovako iscrpljeni, s istrošenom odjećom i obućom. I ovaj noćni marš kroz šumu bio je izveden uz maksimu

malne napore i s jedva preostalom snagom. Pa makar se 'spavalo' i hodajući, držeći za rame ili ranac druga pred sobom, da se kolona ne bi prekinula, da se ne odluta spavajući nekud s pravca .. .«³

Stopala ostavljaju na tlu tragove krvi. U toku dugog marša četiri borca umiru, malaksali od umora.

Poslije pješaćenja dugog jednu cijelu noć i dan, uveče 26. listopada brigada stiže na određeno mjesto. Kao i ostali, borci »Budicina« stigli su jedva jedvice, teško ih je gledati, izgledaju kao ljudske sjene. Imaju iza sebe tri dana i tri noći marša i borbi, počevši od svog polaska iz Nanosa, štoviše, bataljon je prepolovljen i obezglavljen. Nedostaje mu jedna četa i mnogi ljudi drugih četa; nema komandanta, komesara i zamjenika komesara bataljona, gotovo cijelog oficirskog kadra! Od prijelaza preko željezničke pruge, u noći između 23. i 24. listopada, nisu se više javili. Gdje su?

3 »Istarska svitanja«, str. 90—92.

GLAVA XXVII

BATALJON SE PONOVO OKUPLJA

Gdje se nalazi druga polovina bataljona, znamo. Sam komandant bataljona iznosi svoju odiseju i odiseju svojih ljudi koje je vodič odveo u bazu jednog slovenskog partizanskog garnizona. U selu, koje Budicinovi borci odmah prozovu »blaženom zemljom«, mogu se napokon odmoriti i obilno okrijepiti. Poslije nekoliko dana »polovini bataljona« priključuje se još jedan nestali borac, Giovanni Quarantotto. Kako se našao usamljen u trenutku nestajanja veza, ostao je sâm samcat u rajonu punom belogardista.

I sada, što učiniti? Uzalud tražiti brigadu po šumama; ona je već sigurno u pokretu prema Gumancu pa je treba slijediti; trebat će nositi i napušteni radio-odašiljač, jedini koji posjeduje brigada.

Da bi se borci pripremili za marš, najprije se održava sastanak komunisti i komunističke omladine, zatim svih boraca. Kao ohrabrenje dolazi prekrasna vijest o oslobođenju Beograda. Dvadeset šestog listopada komandant Demartini, u dogovoru sa zamjenikom komesara Jedrejčićem izdaje naredenje za povratak. Dan je bio vjetrovit i kišovit. S takvim ružnim vremenom neprijatelj teško izlazi iz jazbine; bolje malo pretrpjeti nego suprotstaviti se vatrenim okršajima. Štab slovenskog partizanskog garnizona stavlja na raspolaganje dva vodiča.

Marš »nestalih«

Nekoliko boraca, ipak, nastojeći se opravdati jadnim stanjem mnogih drugova sa ranama na nogama, odbija da krene. Teško im je ostaviti »blaženu zemlju«. Neki ponavljaju da nisu odustali od namjere da se vrate u Istru. Zbog toga, prvi pokušaj da se stave u pokret propada. Polazak je odgođen za isti dan uveče, ali i uz opomenu komandanta: tko neće poslušati bit će strijeljan po ratnom zakonu. Razlog, najzad, uvjerava i one neposlušnije.

U noći između 26. i 27. listopada, grupa se nalazi u maršu zajedno s ostalim »nestalima« iz brigade i vodičima. Opće stanje je prilično teško. Jedna jača čeona patrola prethodi grupu na udaljenosti od jednog kilometra. U međuvremenu nestaje radio-odašiljač brigade sa svojim ljudima. Pored toga, na vidiku željezničke pruge — malo čudno — nestaju i vodiči. Sada i hrvatski

partizani koji su se priključili grupi »Budicina« odustaju da nastave. No, marš se nastavlja. Radio-stanica je pronađena poslije prebacivanja preko pruge i borci »Budicina« preuzimaju na sebe teret aparature koja prelazi s leđa na leđa, uključivši i samog komandanta koji je nosi nekoliko kilometara.

Nakon izvršenja cijelog kruga marša na slovenskom teritoriju, borci polovine bataljona kreću prema Gumanču, birajući poznatije putove.

Prolazeći preko područja na kojima prijete zasjeda na svakom koraku, tu i tamo nailazi se na posmrtnu ostatke i tragove prethodnih borbi. Marš (se nastavlja bez odmora. Napokon, na izmaku snaga, i borci »polovine bataljona« stižu na Gumanac 28. listopada, ali na zbornom mjestu nema prve polovine »Budicina«. Krenuli su još dan ranije s glavninom brigade prema Gorskom kotaru. Našli su, međutim, hrabrog komandanta 3. bataljona, Rudolfa Mandića s njegovim mladim borcima na položaju, koji su ih dočekali kao da su uskršli. Konačno, Demartinijevi borci mogu sebi dozvoliti dugo spavanje, poslije obilne večere koju su dobili od drugova Hrvata i koju su naprosto progutali.

U Gorskom Kotaru

Prvi i drugi bataljon Gortanove brigade, s prvim dijelom Budicinovog bataljona i sa štabom brigade, krenuli su iz Gumanca 27. listopada da bi stigli u Prezid i Čabarske Police kod Čabra. I ovo premještanje teško iskušava ljude koji imaju samo nekoliko malo sati počinka iza strašnih marševa koji su ih doveli iz Slovenije u Hrvatsku. Ratni dopisnik brigade bilježi:

»Kraj listopada bio je toliko kišovito da nam se činilo da brigada pliva kroz šume Platka i Risnjaka, kroz udolinu gdje su ogoljele bukove grane bile više nalik na priviđenja nego na šumu. Paprat je milovala ogoljele noge nakupljenim kapljicama, a noge su je, teške od vode i umora, kosile ostacima snage, više je ugibale nego kosile. Nebo se spustilo između planina i leglo svom težinom na polumračan pejzaž. Kao da neće nikad svanuti.

Kolona, stoji!

Sa čela stiže zapovijest nekim glasom što se prenosi kao iz dubine pećina. I kosi ljude, padaju rafalom zapovijesti koje se očekuju kao spasenje nakon svakog dugog sata marša. Ne bira se mjesto gdje će se leći. Svejedno je. Svuda je mokro, svuda tvrdo. Svejedno, jer svijest brzo i strmoglavito pada u ponore sna, u košmar polusvijesti...

I tako smo, padajući i ustajući, jedan čas marširali petnaest minuta spavali. A sve vrijeme sanjali smo o krovu nad glavom, toploj peći, komadu kruha ...«

Za vrijeme dužeg odmora, pod kišom, pokušava se ugrijati nešto loše juhe; vrela voda, bez soli, s nevidljivim komadićima mesa na površini. Netko, da bi ublažio glad jede gljive što je ubrao ispod stabala. Dvojica umiru u teškim mukama.

Marš se nastavlja, kiša i dalje pada, sad pljušteći, sad laganije, ali, satima, neprestano; nikad ne prestaje. Partizanska kolona napreduje, naposljetku izlazi iz šume. Kuće se ne primjećuju. Zar je ovaj Gorski kotar samo bes-

krajna šuma bez života? Jest, ima dosta sela, ali Pajo hoće da ih izbjegne; potrebno je pod svaku cijenu kloniti se neprijatelja. U uvjetima u kojima se nalaze ljudi, iz kilometra u kilometar sve sporiji i sve iznemogliji, svaki bi okršaj značio poraz. Pajo, sada bez svog konja, ide pješice kao i ostali, ali uvijek samo naprijed, na čelu kolone.

Umro je uspravno

»Tako je, nečujno, prolazio beskrajno dug oktobar četrdeset četvrte. Išli smo, koračajući šumom, lica prozirna i koščata, upalih očiju. Mazge koje još nismo pojeli posrtale su i padale pod teretom mitraljeza, jedinog teškog naoružanja koje smo sobom vukli. 'Jurina' i 'Franina' ostali su u zemunicama Istre. Bacači, laki i teški i njihove granate ..., također. Mazga posrne i pada, borci skidaju teret s njenog samara i pridižu životinju koja nastavlja put. Ali opet posrne i više ne ustade. Tada smo je zaklali i strpali u kazane... Lividraga, Prezid, izbili smo na Čabarske Police. I tu se zbio jedan događaj koji ću vječno čuvati u sjećanju. Iz šume, negdje pred podne, brigada je izbila na čistinu. Ugledali smo polja s krumpirom. A dolje, pod nama, kao neko priviđenje, zacrvenjeli su se krovovi kuća. Iz dimnjaka su se dizali pramenovi dima. Čuo se lavež pasa. Stali smo kao ukopani. Dok ne upijemo u sebe sliku koju smo dugo očekivali, dok se ne snademo, saživimo sa iznenađenjem. Dah života i toplina ognjišta su nas toliko obuzeli da je kolona, kako je pristizala na vrh, stala bez ikakve komande. Bili smo nalik na 'Pelegrine' koji su prvi put ugledali američko kopno. Stajali smo, prikovana pogleda, za krovove kuća. Čabar je tog trenutka bio sigurno najljepše mjesto na svijetu ...

(...) Dopro je znak za pokret. Preda mnom je stajao borac. Nije krenuo. Kolona ga je mimoišla. Sačekao sam. Stajao je i dalje. Gledam u njegova leđa, jedva primjetno se ljuljaju. Gledao je dolje, u krovove kuća, nepomičan i nijem. Prišao sam mu i stavio ruku na rame.

— Pođimo, druže, pokret je ... — šapnuo sam.

Učinio je korak, dva i srušio se. Zovnuo sam bolničara. Nagnuti nad njim pokušali smo da ga vratimo u život. Kolona je promicala pored nas, nitko se nije obazirao. Bolničar se podiže i pogleda me pogledom koji kazuje da se više ništa ne može učiniti. Sačekali smo kraj kolone i negdje u šumarku ostavili mrtvog druga. Stigao je do cilja, do crvenih krovova, do ljudskih glasova i ognjišta.² Posljednjim atomima snage. I tu, nadomak Čabru, stao. I umro uspravno.«²

Svečani mimohod

Idući stopam svojih drugova, preko istih šuma, podnoseći iste nevolje marša i kao ostali »bosonogi, polunagi, fizički iscrpljeni nakon toliko mjeseci borbe« kako će o tome zapisati bezimeni borac, predveče 30. listopada, kreću iz Gumanca za Čabar ljudi drugog »polubataljona« »Budicin«. Drugog studenog slijedit će ih omladinci Trećeg bataljona koji u međuvremenu izvršavaju povjereni im zadatak oko snabdijevanja hranom, računajući sedam grla stoke, za izgladnjelu brigadu.

Dolazak Demartinija, Cimadorija, Jedrejčića i ostalih drugova u Čabar uveče 31. listopada, pobuđuje ogromno uzbuđenje, osobito u štabu brigade.

Pojavljivanje »mrtvih« — ili zarobljenih, ili nestalih, ili dezertera (koješta se mislilo, pa je prema tome, predviđen i novi komandni kadar bataljona) — izaziva »hura« od radosti. »Budicin« je ponovno u punom sastavu!

Komandant i komesar Gortanove brigade obraćaju se pohvalnim riječima talijanskim borcima koji su, svladavajući kojekakve opasnosti u nastojanju da se ponovno pridruže brigadi, pokazali svoju lojalnost i odanost narodnoj revoluciji — tako im glase riječi — ustrajnost i upornost, hrabrost i odlučnost da nastave borbu protiv okupatora sve do konačne pobjede.

Ima ih koji pamte mimohod Gortanove brigade po ulicama Čabra, najvećeg mjesta na sjevernom području Gorskog kotara, kod izvora Čabranke, na granici između Slovenije i Hrvatske. Nalazimo se u kotlini među brdima, usred prostranog zemljišta obrađenog voćkama i povrćem zaokruženog najgušćim šumama. Stanovništvo, više začuđeno nego ganuto, stoji na vratima kuća promatrajući partizane koji prolaze glavnom ulicom: »Svaki drugi borac hramlje i vuče noge povijene krpama, naprežući se svi da idu uzdignute glave, ali se glava, teška kao brončani kip, naginje na prsa« — tako piše dopisnik brigade. I nastavlja: »Još samo nekoliko stotina metara do Komande garnizona, pa ćemo se zaustaviti. Još malo i pred jednom velikom kućom pred kojom raste vrlo stara lipa, okružena niskim zidom, zaustavljamo se, sjednemo, izvalimo se ...«

Popodne 1. studenog, poslije prvog obilnog ručka i nekoliko sati poćinka, održava se zbor brigade. U međuvremenu prenijeto je u krušnu peć nekoliko vreća brašna za pećenje kruha. Svaki borac dobiva pola dugačkog hljeba još toplog i mirisavog kruha. Neki pojeduh odmah svoj obrok, drugi uživaju u njegovu mirisu... Zatim, dolazi zbor usred mjesta, na omanjem trgu.

Borci defiliraju pred komandantima i komesarima 11. korpusa. Zatim, komesar korpusa, Artur Turkulin, upućuje pozdrav brigadi, uz prigodan govor, pohvaljujući je za pobjedničke akcije i želeći joj nove uspjehe u idućim borbama.

Završava jedno razdoblje

Završava se tako ljetno-jesenski vojni pohod Gortanove brigade i talijanskog bataljona »Pino Budicin«; počinje novo razdoblje operacija za koje se svi nadaju da bi trebalo biti kratko. Svi se nadaju skorom završetku rata. Crvena armija, razbivši frontu u Mađarskoj, napreduje u tri pravca u južnim krajevima zemlje; jedna se kolona nalazi već na jugoslavenskoj granici; na zapadnoj fronti saveznici drže Saarbrücken pod vatrom svojih artiljerija; u Italiji zauzeta je Ravenna i saveznici napreduju prema sjeveru; Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije napreduje pravcem Beograd—Zagreb; u sjevernoj Dalmaciji naše trupe oslobodile su Knin i kreću u pravcu Gračaca. »Rijeka, Pula i ostali naši gradovi puni su letaka i naših parola« — pišu partizanski listovi. List »Il Nostro Giornale«, posebno, javlja:

»Na kvintale se sakuplja hrana, odjeća i obuća za Narodnooslobodilačku vojsku. Omladina Labina odlučila je da se liši hrane jedanput u tjednu da bi je mogla poslati borcima... Samo u gradu Puli skupljeno je, u 20 dana, 229 pari cipela, 562 odjevnih predmeta, 721 komad sanitetskog materijala, 11 pušaka i 184 vojnih predmeta.«³

³ Broj 22 od 8. prosinca 1944. (donosi vijesti koje se odnose na razdoblje od 25. listopada do 15. studenog).

Na žalost, ovaj dirljiv doprinos stanovništva ne može nego samo u manjem dijelu ublažiti oskudicu i teške uvjete života boraca Gortanove brigade, dok se stanje talijanskog bataljona sa psihološkog stanovišta pogoršava upravo u Gorskom kotaru. »Tome valja dodati nepovjerenje stanovništva prema (talijanskim borcima, kao posljedica svega onoga što je fašistička vojska izvršila u tim krajevima«, zabilježio je zamjenik komesara »Budicina«.⁴

⁴ Kapetan Mario Jedrejčić, »Pagine di eroismo« (Stranice junaštva) (u listu »La Voce del Popolo« rd 4. IV 1946).

PAKLENA ZIMA

(studeni — prosinac 1944)

GLAVA XXVIII

U ZEMLJI PLANINA

Istog dana kad je štab 11. korpusa održao smotru Gortanove brigade, štab ove jedinice određuje novi razmještaj bataljona i vrši nekoliko izmjena u komandnom sastavu bataljona »Pino Budicin«.

Ponovno su potvrđeni kao komandant Arialdo Demartini i zamjenik komandanta Milan Iskra; Mario Jedrejčić kao zamjenik komesara; dužnost operativnog oficira povjerava se Francescu Giovanniju Crepaldi iz Milana, bivšem potporučniku talijanske vojske. Kao politički komesar imenovan je Giordano Paliaga koji zamjenjuje Luigija Cimadori, koji je lišen čina i postao običnim vojnikom. Premješten u drugu jedinicu 43. istarske divizije, i to u 2. udarni bataljon. Iz Gorskog Kotara Cimadori neće se više vratiti među žive, jer će hrabro poginuti u borbi.

Iz Čabra, poslije još jednog dana odmora, brigada prelazi u svom punom sastavu u Brod na Kupi.

U međuvremenu, zahvaljujući isporukama štaba korpusa i pomoći stanovništva, bilo je moguće podijeliti cipele barem najpotrebnijima, i to onim borcima koji su bili bosi, dok su ostali iskoristili odmor da bi kako-tako pokrpali odjeću i obuću. Unatoč tomu, pokret iz Čabra prema Brodu na Kupi, pod kišom i preko terena natopljenog vodom, ponovno pogoršava stanje. Mnogi postaju opet bosi kao i prije.

Umor, što je ranije izgledalo da je ipak prošao, ponovno se osjeća. Kolona se spušta prema dolini Kupe, prelazi preko malih sela koja pokazuju svježe tragove požara i, konačno, stiže na odredište. Stanovništvo Broda na Kupi prihvaća borce slaveći njihov dolazak i nudeći im voće. Odmor traje samo nekoliko sati. Čini se kao da štab brigade želi odmah, u samo nekoliko dana, upoznati borce sa čitavom ovom »zemljom planina«, kao što je Gorski Kotar. Planine i šume, šume i planine!

Drugi i treći bataljon krenuli su i smjestili se u Ravnu Goru, dok je 4. talijanski bataljon, zajedno s prvim i Štabom brigade s prištapskim dijelovima krenuo za Srpske Moravice da bi tamo zamijenili jedinice 13. divizije koja se prebacila u Liku.

U Srpskim Moravicama

U Srpske Moravice, važni željeznički čvor na pruži Zagreb—Rijeka, mjesto nastanjeno pretežno Srbima, stiže se 4. studenog. Prvi bataljon, na čelu kolone, doživljava neugodno iznenađenje u svojem susretu s ustaškim jedinicama koje su izišle na jednu od svojih uobičajenih akcija pročešljavanja terena iz garnizona u Vrbovskom. Borba traje oko sat i po, neprijatelj je protjeran iz sela. Čete »Budicina«, u međuvremenu, zaposjednu položaj na okolnim brežuljcima, priprave da se i one suprotstave neprijatelju, koji se, ipak, ne pojavljuje. Ovdje, na položaju, komandant brigade posjećuje talijanske borce, hrabreći ih i pohvaljujući za njihovo držanje u borbi.

»(...) Iznenada primjećujem komandanta brigade Paju — pripovijeda komandant bataljona — s izglancanim visokim čizmama, automatom preko ramena, u pratnji svojih najužih suradnika, oficira štaba brigade. Shvatio sam odmah da vrši smotru jedinica cijele brigade na položaju. Pozdravim ga vojnički, raportirajući mu jačinu bataljona. Zatim, uz pomoć tumača, tražio je da ponovim vojnički pozdrav i da još jednom vidi da li držim ruku prema vojnim propisima. Malo mi ju je uspravio dodajući s osmjehom »tako je dobro«, zatim mi reče »na mjestu voljno« i sjedne na neki panj. Daje mi znak neka i ja sjednem pokraj njega. Zatim mi postavlja različita pitanja o moralu mojih boraca, ishrani, odjeći itd., itd. Iskreno mu odgovaram da moral nije bio baš na visini, ne samo zbog oskudnosti hrane i odjeće nego zbog iscrpljujućeg vojnog pohoda u Sloveniji, koji nas je fizički istrošio. Odgovorio mi je da ovdje gdje se sada nalazimo imamo sigurnu pozadinu i vremena da se oporavimo. Najzad me upitao odakle sam i o zanatu s kojim sam se bavio. Kad je čuo da sam po zanimanju pekar, odmah mi je duhovito odgovorio da bih, ovdje u Gorskom Kotaru bio sigurno nezaposlen pošto raste samo krumpir... Tako je završio moj prvi i prijateljski razgovor s Pajom.«¹

Što se tiče krumpira: istarski borci će se, doista, uvjeriti o točnosti riječi komandanta brigade. Krumpir će biti jedina hrana koja će uvijek biti pri ruci, tako da poneki borac u šali predlaže da se podigne »spomenik krumpiru«. U Gorskom Kotaru uspijeva i kukuruz, ali je ovaj na dohvatu intendature koja, kad ga uspije pribaviti, priprema borcima onu čuvenu »kašu« s toliko malo brašna, da je ne zaboravljaš cijeli život.

Nepovjerenje i simpatije

Prihvaćanje istarskih partizana od strane srpsko, stanovništva u Srpskim Moravicama bilo je ponešto hladno. U prvim satima zadržavanja u selu, stav se ne mijenja. Narod ostaje prikriven. Stanovnici tog mjesta, kao i ostalih okolnih sela imaju užasno ratno iskustvo; za mnoge od njih Hrvati i Talijani (a takvi su borci Gortanove brigade) sinonimi su za ustaše i fašiste. S druge strane, na račun istarskih partizana kruže razne priče. Neprijatelj je svojom propagandom pronio glas da su istarski partizani slabi borci, slabo otporni naporima; ustaše će ih brzo očistiti.² Poslije bijega ustaša prema Vrbovskom, ipak, otvaraju se vrata pojedinih kuća, poneka obitelj

1 Iz neobjavljenih »bilježaka« A. Demartinića stavljenih na raspolaganje autoru.

2 »Istarska svitanja«, str. 104.

nas ponudi kuhanim krumpirom... Iduća dva dana nestaju i posljednje sumnje i, što se odnosi posebno na borce »Budicina«, stanovništvo ima prilike da sazna, i na djelu, da se radi o sasvim drukčijim Talijanima od onih koji su tamo bili ranije da unište njihova sela, opljačkaju njihove kuće i opustoše njihova polja do rujna 1943. Stav se mijenja, te ih stanovništvo počinje voljeti.³

»Sa naročitim zanimanjem i željom da ih što bolje upoznaju — piše dopisnik brigade — prilazili su mještani borcima Četvrtog talijanskog bataljona »Pino Budicin«. Pamtili su talijanskog okupatora koji je imao svoje jedinice u Srpskim Moravicama prije kapitulacije Italije. Sada ih, naprotiv, brane od ustaša borci talijanske narodnosti! U tome su vidjeli i simboličan smisao naše borbe u kojoj se u krvi kovalo jedinstvo i bratstvo. Ove Talijane su smatrali svojim, kao i ostale Istrane, i okružili ih pažnjom i topline. U svakodnevnim susretima boraca s narodom bila je prisutna ona toplina koju je svaki borac osjećao, ali nije umio da je protumači, da je smjesti u kategoriju najviših osjećanja u koja spada solidarnost i krvna veza onih koji se bore za život svojih sugrađana i onih koji daju sve da bi im tu borbu olakšali.«⁴

Tako u Čabru, tako u Srpskim Moravicama. Međutim, borci dobro znaju da će u svakom novom selu trebati početi iznova. Tješe se na pomisao da je vrijeme najbolji poštenjak. Bit će to uvijek: nepovjerenju slijedi radoznalost, radoznalost osmjeh i simpatija iznude i talijanskim pjesmama koje prate borce »Budicina« i u najtežim trenucima. Ta će tema biti uvijek prisutna na partijskim sastancima i zborovima bataljona: znati odoljeti situaciji, pokazati činjenicama da su talijanski borci pripravnici i na prolijevanje krvi za obranu dobara i života mještana.

To je stalna briga komesara Paliage koji čini sve da »zadobije povjerenje i simpatije hrvatskog i srpskog stanovništva«, »da se djelima dokaže stanovništvu ovih krajeva koje je toliko pretrpjelo zbog onih koji govore našim jezikom, da mi, talijanski partizani 'Budicina' nismo nikada imali ništa zajedničkog s onima.«⁵ To Paliaga iznosi na svim sastancima; i nikad ne preporučuje: ispravno se ponašati, jačati veze s mještanima, bolje se upoznati s njima, zbratimiti se. Talijanski su borci pripravnici na sve i neće biti teško da ih se zavoli, upravo zbog njihovih istaknutih sklonosti za prijaznost i srdačnost, kao i njihovih pjesama. Ono čega se, naprotiv, najviše svi boje je oštra klima na ovom području, gdje su zime bile uvijek nesmiljene i s vrlo visokim snijegom. Ovogodišnja zima počela je ranije i obećava vrlo teške dane.

Boravak u Senjskom

U noći između 6. i 7. studenog ustaše, očito uplašeni od čuvene Gortanove brigade evakuiraju svoj garnizon Vrbovsko, povlačeći se u tvrđavu Ogulin koja broji oko 4.000 vojnika 392. divizije (legionara) i 33. Paveličeve bojne.

U zoru 7. studenog, prema zapovijesti broj 51 štaba 1. istarske brigade »VI. Gortan«, svi bataljoni napuštaju Srpske Moravice da bi se smjestili:

3 M. Jedrejčić, »Pagine di eroismo« (La Voce del Popolo od 4. IV 1946.)

4 Vidi bilješku 2, str. 107.

5 A. Demartini: »Mancano all'appello«, str. 33.

1. u Vrbovsko, 2. u selo Lukovdol, 3. u selo Poljane—Ljubišine, s tim što će izbaciti osiguranje prema Hreljinu i 4. talijanski bataljon u Senjskom zajedno s pratećom četom štaba brigade, udarnom četom, četom za vezu, intendaturom i sanitetom. Još jedan naporan marš da bi se stiglo na nove položaje.

Po dolasku, 8. studenog, borci mogu, napokon, spavati po kućama seljaka i okrijepiti se. Komandant i zamjenik komandanta »Budicina« Demartini i Iskra, primljeni su u stan tamošnjeg svećenika, gdje imaju priliku spavati na vrlo udobnom bračnom krevetu, na tako »premekanim madracima« da su vrlo teško mogli zaspati.

Odmor u Senjskom, gdje je smješten i štab brigade, traje desetak dana. Koristi se prilika da se borci snabdiju s nešto malo odjevnih predmeta što je intendatura uspjela pribaviti (u međuvremenu počinje padati prvi snijeg) i prestrojavaju se jedinice. Ponovno počinje kulturno-prosvjetna aktivnost i vrše se vojne vježbe. Pajo — vidjelo se — vodio je računa i o formalnoj savršenosti pozdrava.

Sedamnaestog studenog izvršen je novi razmještaj bataljona Gortanove brigade prema zapovijesti broj 52 štaba brigade. Na položaje u Senjskom na kojima se nalazio »Budicin« dolazi 2. bataljon, dok talijanski bataljon seli u Vrbovsko zajedno sa štabom brigade, četom za vezu, udarnom četom i intendaturom. Istog se dana vrše stanovite izmjene u štabu brigade: odlazi komesar Danijel Kovačević i na njegovo mjesto dolazi Radoslav Kosanović.

Odlazak »starog« komesara, koji je imao mogućnost da vrlo dobro upozna i shvati talijanske borce u toliko mjeseci zajedničkog života, žale ponešto svi, ali, posebno, komesar »Budicina«. Paliaga i Kovačević, pored svega, postali su i veliki prijatelji. Trećeg prosinca će na žalost, biti razmješten i čovjek prema kojem su Budicinovi borci gajili neku vrstu obožavanja: Vito mir širola Pajo, hrabar i velikodušan komandant brigade. Mada još bez nove dužnosti, ipak, će ostati sa svojim borcima sve do 12. prosinca. Za vršioca dužnosti komandanta bit će imenovan Rade Mrvoš, bivši operativni oficir 43. istarske divizije.

Dolazak u Vrbovsko

Dolazak bataljona »Budicin« u Vrbovsko predstavlja veliki događaj za borce i mještane. Ranije kotarsko glavno mjesto, kroza nj prolaze cesta i željeznička pruga za Zagreb. Okružen stoljetnim šumama, Vrbovsko je među većim centrima šumske industrije s pilanama i tvornicama za preradu drva. Važan ustaški garnizon do uveče 5. studenog, sad je ponovno mijenjao gospodara. Većina stanovništva drži za partizane, ali ne nedostaju obitelji »neutralaca« kao i obitelji koje imaju sinove u Pavelićevoj uniformi i nalaze se na drugoj strani barikade, u Ogulinu i drugdje.

Prvi utisci nisu dobri. Zabilježio ih je ratni dopisnik brigade. Pa i njemu, koji je tu i rođen i poslije toliko vremena može ponovno vidjeti svoju kuću, nije izbjeglo početno hladno držanje, iako ga pokušava pravdati, i razmišlja da su »do jučer ovdje sjedile ustaše, isto tako razmještene po kućama, da je selo, na nekakvoj granici dvaju svjetova, bilo prinudan hotel, da je moralo da nudi smještaj svim vojskama koje naiđu. Zato mu je već postalo svejedno koja je to vojska.«⁶

⁶ »Istarska svitanja«, str. 111—112.

Po koji »dobar dan« i radoznali pogledi iz dvorišta, prozora i pločnika dok prolazi kolona boraca koja bi se, da nije zbog oružja što nose mogli nazvati povorkom odrpanaca.

»Tako je prošao prvi dan. Ali slijedeći dani su brisali prve utiske i za vrlo kratko vrijeme u Vrbovskom i okolnim selima brigada se osjećala kao kod kuće.«^{6bis}

Sastanci »kadrova«

Srećom neprijatelj ostavlja borce na miru, tako da je i viša komanda odlučila da im omogući dulji odmor. Razbacani listovi bilježaka. Čita se direktiva: »Treba izdavati zidne i džepne novine«. Slijedi tekst:

»Kad starješine vide da je neki drug niskog morala, da je prljav, ne smiju ga ostaviti i udaljavati se od njega nego, naprotiv, moraju mu se približiti i djelovati na njega, shvatiti potrebu da mu se pomogne, jer ga imamo u našim rukama.«

Čini nam se da se radi o poznatom stilu pisanja Giordana Paliage. Odmah iza toga, na istom listu: »Sastanak kadrova 4. bataljona sa štabom bataljona, 18. XI 1944. Dnevni red: 1. Izvještaj o svim pitanjima jedinice, 2. Organizacija takmičenja, 3. Razno.«

Riječ »kadar« za »rukovodeći kadar«, kao i riječ »štab« za »komandu«, novi su pojmovi koji obogaćuju svakodnevni govor Istranina—Talijana i Hrvata.

Sastaju se, dakle, starješine štaba bataljona i smatraju da »sve u svemu vojni rad dosta napreduje. Više volje pokazuje 1. četa. što se tiče politike i kulture to ne (?) ide još dobro.«

Slijedeća bilješka o sastanku Partijskog komiteta bataljona nosi datum: 21. XI '44. s dnevnim redom od sedam točaka, i to: izvještaj o radu po oblastima i stanju organizacije; izvještaj drugova komesara; izvještaj »predsjednika kulture u bataljonu«; izvještaj komesara bataljona; takmičenje; diskusije; razno. Konstatira se da u 1. četi »nije održan nijedan sastanak odbora za kulturu, dok su ostali zadaci izvršeni«. U 2. i 3. četi »nije bilo sastanaka a rada vrlo malo«. U prištapskom pratećem vodu (u bilješkama označeno vrlo čudnim iskrivljenim neologizmom »preštabe«), rad je »slab«. Zaključak je glasio: »Svakog 15. i 30. u mjesecu zidne i džepne novine«, a to znači da su te novine trebale izlaziti dva puta mjesečno. I dalje »predsjednik Komiteta bataljona mora uvijek unaprijed podsjetiti na rad komesara bataljona.«⁷

Takmičarski duh i idila s djevojkama

Kritika i samokritika, uvijek, na svakom sastanku. A u pismenim izvještajima, navika da se uvijek naglašava kritika podsjeća na ukalupljen način izražavanja i mišljenja. Tako uspjesi ostaju skoro uvijek u sjeni; političari nisu nikada zadovoljni. Ako komesar čete ili pojedinog voda tvrdi da je sve u redu, izlaže se opasnosti da će biti kritiziran na vrhu zbog »nedovoljne samokritičnosti«. Takmičenja, stalni takmičarski duh donose, ipak, svoje rezultate.

^{6a bis} »Istarska svitanja«, str. 112.

⁷ Prema bilješkama koje se između ostalih dokumenata bataljona »Budicin« čuvaju u Gradskom muzeju Rovinj.

Vrše se sistematske dnevne vojne vježbe, osobito vježbe gađanja; pojava se idejno-politički rad i na različite načine razvija kulturno-umjetnička aktivnost. Postupno borci stiču osnovna znanja i vještine za svladavanje budućih operacija u kojima će, pored partizanske taktike biti potrebna i primjena svih pravila regularne vojske. Vrše se gimnastičke vježbe, a šest boraca »Budicina« igraju u nogometnom timu brigade (nikada nisu uspjeli odigrati cijelu utakmicu zbog nedostatka treninga).

Kao nagradu za postignute uspjehe u takmičenjima s drugim bataljonima, najbolji Budicinovi borci primili su osobno iz ruku komandanta brigade, druga Paje, značku s likom druga Tita.

Smještaj zadovoljava. Svaka je četa smještena kod jedne ili više obitelji, po kućama koje su bile opremljene pećima. Pored toga, barem u prvom razdoblju, obroci su bili redoviti mada vrlo odmjereni. Svakodnevni drugarski odnosi s lokalnim stanovništvom, pobuđuju — zašto to prešutjeti? — mnoge idile između boraca »Budicina« i srpskih i hrvatskih djevojaka. Kružio je glas o navodnom postojanju naredbe Vrhovnog štaba prema kojoj se dodjeljivalo šest mjeseci odsustva onome koji je sklopio brak s djevojkom različite narodnosti. »Sad nam se ukazuje dobra prilika«, šale se Talijani. Naprotiv, nikakvih odsustava neće biti nego će se samo po završetku rata zaključiti poneki rijedak brak. Zna se za tri braka i sva tri sklopljena s djevojkama partizankama, koje su također, bile partizanski borci »Budicina«. Komandir čete, Domenico Medelin, oženit će Klaru Vlahović, zastavnik (nosilac ratne zastave) bataljona, djevojku iz Rijeke koja je stigla u talijanski bataljon u ožujku 1945. zajedno s drugim drugaricama, među kojima i Marija iz Starog grada, koja će se udati s drugim rovinjskim borcem, Domenicom Antolli.⁸ Vodnjanac Mario Vellico Musculin, oženit će Rovinjku Silviju Fabris.

Rat je užasna stvar, ali se ljubav u čovjeku ne može uništiti.

Komesar hipnotičar

Na dobroj odjeći se i dalje oskudijeva, dnevni obrok je onakav kakav je, ali moral boraca ostaje na visini. Priređuju se predstave u Vrbovskom, Srpskim Moravicama i drugim mjestima. »Budicin« ima u svome sastavu vrlo dobar pjevački zbor od čak 30 pjevača, malu dramsku grupu, kornetistu Bruna Caenazza koji se takmiči s Vittorijom Sartori, harmonikaša Genija Stilu (u građanskom životu Eugenio Rocco), inače komandira voda koji je zauzeo mjesto Nella Milotti premještenog u Štab brigade, i čak jednog hipnotičara koji sa svojim »programskim točkama« postizava uvijek veliki uspjeh na predstavama. Ovaj posljednji je ni više ni manje nego politički komesar bataljona, Giordano Paliaga. Njemu je u svakom programu rezervirana posljednja točka. Subjekti koje bira za pokuse — isključivo među partizanima — prisiljeni su da plešu, pjevaju, čak i svlače se pod njegovim magnetskim djelovanjem.

»Najpodložniji medij u Giordanovoj hipnotizerskoj vještini bio je neki mali Sicilijanac koji je svojim neobičnim kretnjama i pjevanjem narodnih

⁸ Giacomo Scotti- u članku: »Maria e Domenico Antolli: una famiglia nata da un amore nei battaglie Budicin« (Maria i Domenico Antolli: obitelj nastala iz ljubavi u Budicinovom bataljonu), (La Voce del Popolo, 4. travnja 1964.) i »Da Monte Maggiore a Cornine Domenico Medelin Uccio« Od Učke do Gomirji Domenico Medelin Uccio), (La Voce del Popolo, 1. travnja 1964.).

pjesama svog kraja dovodio gledaoce do ushićenja, tjerajući ih u nezadrživi smijeh. No, ipak, je vrhunac uspjeha u njegovoj točki postizavao Rino (radi se o Pietra Sponzi Balinu, Rovinju n. a.), politički delegat Prve čete, kada bi u potpunoj tišini dvorane izgubio svaki osjećaj čuvstva i postajao potpuno nepokretan i ukočen. To je izazivalo veliko uzbuđenje, a kod ponekih prisutnih građana i strah.⁹

Neki, i to oni praznovjerni, tvrde da komesar Giordano mora imati posla s đavlom. Među publikom, kad su se predstave održavale u Domu kulture u Vrbovskom nalazio se gotovo uvijek i novi komesar brigade Kosanović, čovjek kojeg borci pamte kao »visokog, vitkog, crnokosog i sa dugim crnim brkovima« sa Spomenicom 1941. godine na prsima, rođenog u ličkom selu. Prije početka predstave, on običava držati kratak govor prisutnom narodu, govoreći o borbi; vršio je svoj »zanat«, svoju dužnost.

Harmonikaš se, također, znao izvući vrlo lijepo i sam ga Paliaga spominje u jednoj bilješci svog dnevnika: »Uzeo bi harmoniku i svirao razne poznate muzičke komade koji su me podsjećali na mnoge domaće stvari. Zatim, smo pričali o minulim danima kao što se danas govori o prethodnoj godini. Tako nam je prolazilo vrijeme. Nakon toga odlazio sam u štab, te na kraju na spavanje.« »Stila« je neumoran u praćenju harmonikom pjesmama bataljona za vrijeme njegovih pokreta kroz sela. Najradije se pjeva »Bandiera rossa« (Crvena zastava).

Pjeva se kadgod je moguće, ali ne pjevaju se samo partizanske pjesme. U modi je i pjesma »lovac u šumi« koji sretne seosku djevojku i poslije devet mjeseci... Borci zamjenjuju riječ »lovac« riječju »partizan«, »seosku djevojku« sa riječi »pastiricu« itd.

Pjevalo se uvijek, čak u najtežim trenucima, između jedne i druge borbe; često pjesma zamjenjuje dnevni obrok.

Kulturnu aktivnost je koordinirao Benito Turcinovich, bivši zamjenik komesara, sada na dužnosti »predsjednika za kulturu«. U veljači 1945. preuzet će tu dužnost profesor Arminio Schacherl iz Rijeke.

9 »Mancano all'appello«, str. 34.

GLAVA XXIX

NA SPECIJALNOM ZADATKU U KORDUNU

O sigurnosti »Budicina« i štaba brigade u Vrbovskom vode brigu jake patrole koje se svakodnevno kreću u pravcu Ogulina odakle prijeti najveća opasnost. Cijeli vodovi postavljaju se u zasjedu; na ključnim mjestima postavljena su mitraljeska odjeljenja. Osim jednog teškog okršaja protiv ustaša što je vodio Treći bataljon 11. studenog kod Ljubošine i jednog naknadnog od 24. studenog u kojem je bio uključen Prvi bataljon, mjesec je prošao bez znatnijih vojnih operacija. »Budicin« se još uvijek nalazi u Vrbovskom. Tu dolazi do dirljivog oproštaja s bivšim komandantom brigade Vitomirom Širolom Pajom.

Pajo odlazi

Pajo predaje rukovođenje brigadom »Vladimir Gortan« kapetanu Radi Mrvošu, spremajući se na put za Istru sa zadatkom da preuzme komandu operativnog sektora. Bivši stolar iz Kastva koji je, zaista, zaslužio čin majora u borbi, čovjek koji je uvijek jako volio borce »Budicina«, htio bi da se talijanski bataljon postroji kako bi uputio svojim borcima bratski pozdrav prije nego što ih napusti.

»Bataljonu postrojenom na snijegu Pajo se obratio kratkim govorom i očito uzbuđen. U povodu svog oproštaja, nije bilo potrebno simultano prevođenje, jer iz srca tog partizanskog junaka i nije moglo drugo izbijati do li riječi dobrote i bratstva, želje za daljim uspjesima u borbi protiv zajedničkog neprijatelja i, na kraju, — jedno »do viđenja u Istri«. Prije konačnog rastanka Pajo je zagrlio sve nas članove štaba.«¹

Tako, prema sjećanju komandanta bataljona Arialda Demartinija, koji zajedno s komesarom Paliagom ne krije zabrinutost zbog Pajinog odlaska. Pajo je uvijek pokazivao posebnu osjetljivost prema bataljonu »Budicin«, te se njegovi ljudi sada boje da će se odsustvo tog hrabrog i širokogrudnog čovjeka osjećati. U to vrijeme nedostajat će bataljonu još jedan vrijedan

¹ »Mancano all'appello« n. dj., str. 36.

čovjek, zamjenik komandanta, Milan Iskra, koji je upućen u Liku na oficirski kurs. U raznim krajevima Istre, nastanjenim isključivo Hrvatima, na Krasu i Kastavštini, na Gumancu i ovdje u Gorskom Kotaru, Iskra je bio nezamjenjiv zbog znanja hrvatskog jezika. A sada, što raditi? To je pitanje koje sada sebi postavljaju prvenstveno starješine bataljona, zabrinuti zbog nastalih teškoća. Nepoznavanje jezika teško smeta održavanju veza s višim vojnim komandama. Milan je prevodio uputstva, zapovijesti, direktive, održavao je svakodnevne kontakte s brigadom. A sada? Teškoće nisu samo vojnog karaktera tako da i uzrok mnogih nesporazuma što će bilježiti kronika budućih dana, leži u pitanju jezika: nerazumijevanja, neznanje ili pogrešno izvršenje zadataka itd. U zasluge talijanskih boraca valja ubrojiti i stalni napor za savladavanje te nepovoljnosti.

U isto doba, 43. istarska divizija nalazi se u punom sastavu u Gorskom kotaru.

Dvadeset prvog studenog vratila se iz Istre Druga brigada i rasporedila na sektor Lokve—Mrzle Vodice—Vrata sa štabom u Lokvama; Treća se brigada prebacila na karlovačko područje, a zatim na područje Drežnice. I ove brigade jednako kao i Gortanova, imaju vrlo težak borbeni put.

Kako dani prolaze u sve češćim snježnim oborinama, ponovno počinje oskudica hrane a odjeća i obuća ne mogu zaštititi borce od oštre i hladne zime. Zdravstveno se stanje u redovima jedinica pogoršava, što se uvelike odražava na opće stanje.²

Pomoć dolazi s neba

Kako svladati dugu zimu što se u Gorskom Kotaru produžuje sve do kraja travnja? Kako odoljeti predstojećim borbama u takvim uvjetima? Svi se nalaze u do kraja istrošenoj odjeći i obući, posebno, borci »Budicina«. O tome se osvjedočio i sam komesar brigade koji je nakon što je jednog dana posjetio štab talijanskog bataljona, imao dugi razgovor s Demartinijem i Paliagom kako bi u pojedinostima upoznao stanje o moralu boraca, naoružanju, opremi, ishrani i snabdijevanju uopće. To isto stanje ustanovio je i osobno, u susretu s borcima:

»Bilo je očigledno da mu je teško gledati nas onako loše obučene, u raznobojnim starim i pohabanim uniformama i to punim ušiju. I naša je obuća bila pri kraju. Opazio je kako nekim borcima vire prsti iz cipela. Prije odlaska, da bi pokazao svoju naklonost, rekao je da će uskoro biti riješen problem odjeće i obuće.«³

Borci »Budicina« primaju obećanja stanovitom nevjericom, ali su pogriješili. Pitanje se ne odnosi samo na njih, te viši štab poduzima mjere da bi ga riješio. U Lokvama se sastaje štab divizije na kojem se vrši pregled stanja. Zatim se štab divizije obraća štabu 11. korpusa koji je smješten na sektoru Korduna:

»Sve naše jedinice prolaze tešku krizu. Snijeg i zima još su više pogoršali stanje. Veliki broj boraca nije sposoban za borbu, bos i loše odjeveni

² Što se tiče količine oborina, Gorski Kotar nalazi se na drugom mjestu u Jugoslaviji: 2.892 mm vode prosječno u godini dana! Samo u srpnju i kolovozu oborine se spuštaju ispod 200 mm, dok listopad bilježi primat sa 385 mm. (Razdoblje intenzivnih Oborina obuhvaćeno je između listopada i ožujka i u to se doba one pojavljuju u obliku snijega, koji toliko obilno pada da paralizira saobraćaj za duže vrijeme.

³ A. Demartini, »Mancano all'appello«, str. 37.

kako jesu. Trenutno u bolnici i ambulanti imamo 320 boraca 1. i 3. brigade, ali u brigadama ima ih još mnogo koji su nesposobni za borbu i za pokret.«

To je tekst izvještaja br. 425 od 19. studenog 1944. što je štab 43. istarske divizije dostavio štabu 11. korpusa.⁴ Sa svoje strane, štab korpusa obraća se saveznicima putem engleske vojne misije, sa zahtjevom da se avionima pošalje »snabdijevanje«: oružja, municije, uniformi, zimske obuće i pokrivača.

Pomoć dolazi brzo. Bacanja iz aviona vrše se na mjestima koja su označena krijesovima na sektoru Perjašice. Ovdje štab korpusa vrši raspored materijala koji je određen za 43. istarsku diviziju. Za prebacivanje cjelokupnog materijala, pošto nedostaju kola, određena je Gortanova brigada s naređenjem da to izvrši za cijelu diviziju.

Dvadeset drugog studenog kreću iz Vrbovskog 2. i 3. bataljon koji, poslije beskrajnih teškoća i okršaja s ustašama u Trošmariji i Popovom selu, uspiju prenijeti u dva navrata dio materijala, i to 28. studenog i 2. prosinca. Pokrivači, uniforme i obuća. Nova oprema pobuđuje oduševljenja kod svih, te se i talijanski borci, koji su se do tada još uvijek nalazili u istim jadnim uvjetima, vide već odjeveni u novim uniformama. Potvrde o tome, donekle naivan zanos i zbog same »ideološke dužnosti« koju vrši — jest i pismo što kome-sar »Budicina«, Giordano Paliaga, piše svome prijatelju Lucianu Giuricin u Rovinj:

»Dragi druže Luciano, poslije mnogo vremena javljam ti nove vijesti o sebi... bilo oдавде gdje se sada nalazim bilo od ranije, dok sam se nalazio na raznim područjima, posvuda, ali uvijek s našom brigadom koja je bila neumorna. Borbe smo vodili skoro svakodnevno i time uznemiravali sve neprijateljske garnizone na terenu. Zbog toga nisam ti ni mogao pisati ranije; zaista, mi to nije bilo moguće pošto nisam imao ni minute vremena. Možda ćeš sada kad se nalazimo na odmoru moći češće primiti vijesti od tvog prijatelja Giordana. Ispričat ću ti još jednu zanimljivu stvar. Bataljon je sada skoro u svom punom sastavu odjeven engleskom odjećom i obućom a naoružava se za punu bojnu gotovost za nove i posljednje borbe za ulazak u Istru, što nestrpljivo očekujete. Giordano.«⁵

Iz navedenog se pisma vidi da se kao stvarnost predstavlja ono što treba uslijediti. Drugog prosinca, Prvi i Četvrti talijanski bataljon »Pino Budicin« stavljaju se u pokret prema Kordunu sa zadatkom da zamijene jedinice Drugog i Trećeg bataljona koje su se vratile u bazu iz svoje misije s nekoliko ljudi manje, budući da su ih zarobile ustaše koje su ipak uspjele saznati namjere partizana, njihov raspored itd.

U Kordunu za prebacivanje opreme

Zamjenik komandanta brigade Ivan Brozina Slovan, koji je bio neposredno odgovoran za prvo i drugo prebacivanje materijala i vodio zaduženu jedinicu, obavijestio je, u međuvremenu, štab divizije o doživljenim neprilikama. Maršruta preko Popovog sela—Trošmarije, preko rijeke Dobre i Mrežnice i ceste Karlovac—Ogulin pokazala se vrlo nesigurnom: put su otkrile ustaše koje na tom području drže posade; borci, preopterećeni opremom što

⁴ Dokument se čuva u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu, reg. br. 22—1/5 II k.569.

⁵ Pismo je objavljeno u »Fratelli nel sangue«, str. 158.

je prenose, mogu vrlo lako postati meta neprijatelja; pored toga, i loše vrijeme otežava kretanje. No, štab divizije rekao je: »Ne!« i maršruta se ne mijenja.⁶ Naređenje treba izvršiti.

Naravno, sve to ne znaju borci »Budicina« koji se pripremaju za pokret razdragani i obuzeti jednom jedinom mišlju: riješiti što prije problem obuće i odjeće, oblačiti se kao Englezi. Dolje stare krpe!

U selu Ponikve, gdje se nalazi »lokalna borbena grupa«, kolona dobiva vodiče. Nakon dogovora da će se prenosioči opreme vratiti 7. prosinca, Brozina Slovan naređuje borbenoj grupi da rasporedi tog dana zasjede u pravcu Ogulina kako bi se izbjegla eventualna neugodna iznenađenja od strane ustaša.

U noći između 4. i 5. prosinca, prešavši preko rijeke Dobre istočno od sela Gabrk pomoću splavi i pregazeći zatim rijeku Mrežnicu, »Budicin« i 1. bataljon približavaju se Perjasici.

Palenta i još pjesma

Komandant »Budicina« spominje u svojim sjećanjima kratke predahe za vrijeme pokreta: Giordano Paliaga nastupa s pjevačkim zborom bataljona Koji, pored partizanskih pjesama, pjeva i istarske narodne pjesme. Ne zaboravljaju se klasične rovinjske »bitinade«. Na ponešto dužem odmoru, komesar objašnjava borcima o početku ustanka ovdašnjeg stanovništva, između Korduna i Like, u ljeti 1941. godine; potoci krvi su potekli po ovim brdima, o čemu svjedoče sela spaljena i sraunjena sa zemljom.

Od prosinca 1943. Kordun je oslobođeni teritorij; pod punim i isključivim partizanskim nadzorom. Pokušaj njemačko-ustaškog prodiranja u svibnju 1944. odlučno je odbijen. Otprilike već sedam mjeseci stanovništvo ovog teritorija živi slobodno, redovito radi šezdesetak škola, osamdesetak radio-nica, trideset općinskih narodnooslobodilačkih odbora, dvijestopedeset seoskih narodnooslobodilačkih odbora.

»Konačno, stigli smo u Perjasicu, dočekani velikim simpatijama antifašističke ženske omladine, koja nas je, kao da je znala što nam je bilo najpotrebnije, ponudila obilnim obrocima palente. Prilikom tog kratkog boravka u Kordunu iskoristili smo da se zbratimimo s narodom koji nas je u samom početku gledao sa stanovitim čuđenjem jer smo govorili i pjevali na talijanskom jeziku, što je i prirodno, pošto je ranije bio navikao slušati okupatora govoriti našim jezikom. Što je sada važno, to su zajednički ideali slobode, a ne jezik.

Sutradan, poslije našeg noćenja u selu, oblačili smo nove uniforme bačene padobranima s engleskih aviona. Pogledavali smo se međusobno, zadovoljni. Da nije bilo zbog vojničke kape s crvenom zvijezdom, neprijatelj nas je mogao zamijeniti s engleskim vojnicima.«

Tako Arialdo Demartini.⁷ Bivši borac Pietro Benusi Rino, tadašnji sanitetski referent bataljona, spominje, sa svoje strane, tu istu epizodu i druge slične događaje na četrdesetak stranica pisanih strojem.^{7 bis} Po dolasku bata-

⁶ Vidi: »Borbeni put prve istarske brigade«, str. 211.

⁷ »Mancano all'appello«, str. 38–39.

^{7 bis} Svjedočanstvo napisano u kolovozu 1974. na -poziv Centra za historijska istraživanja Rovinj, gdje se rukopis čuva. Rovinjac po rođenju, godište 1920, Rino Benussi bio je borac »Budicina« od osnivanja jedinice do rujna 1945, otpušten iz vojske u činu potporučnika, komesara čete. Sada je nastanjen u Torinu, tokar u tvornici FIAT.

ljona, u svitanje, poslije napornog ali brzog marša, određuju se točni zadaci za prenošenje tereta:

»Svaki je od nas opremljen kompletnom uniformom s osobnim debelim vunanim rubljem i cipelama, i još jednom dopunskom uniformom za drugove drugog bataljona.«

Na taj način, skinuvši sa sebe stare krpe, svaki borac nosi dvije uniforme; isto su tako zamijenjene novima i stare cipele. Drugi se par cipela vješa oko vrata. Najzad, će svaki borac morati nositi na leđima pored svog oružja, još dva savijena pokrivača.

Nakon što je svaki obukao novu uniformu, poneki se od boraca »snalazi« sa starom odjećom da bi se snabdio duhanom i drugim namirnicama. »Selo koje nas je primilo u goste bilo je malo i siromašno seosko naselje s vidljivim znacima doživljenih pustošenja u toku ovog groznog rata.« Rino piše dalje: »Ovdje smo se okrijepili onom sitnicom čime nas je taj siromašan narod mogao ponuditi. Odmorili smo se nekoliko sati...«. Slijedećeg jutra, u zoru, počinje marš za povratak. Bataljon vodi jedan vodič.

Borci su sputani u pokretima i znoje se pod teretom: užasan je napor penjati se po visokim i blatnjavim kosinama i prelaziti preko rijeka. Uniforme i lica se vrlo brzo ukaljavaju blatom. Na začelju kolone korača komesar Giordano Paliaga koji stalno potiče drugove, da bi dao pokretu pravilan ritam. Kadikad prelazi na čelo da obavijesti komandanta bataljona da prenosioci u začelju pokazuju znakove umora. »Ali, tek smo na početku«, odgovara Demartini. Osim toga, nije on taj koji vodi marš, nego zamjenik komandanta i zamjenik komesara brigade. »Naprijed! Naprijed!«

Marš se nastavlja, predasi su kratki, samo pet minuta od vremena do vremena da se odahne. Tako se produžuje i preko noći a da se ništa ne stavi u usta za ublažavanje gladi. U kratkim trenucima odmora borci odmah zaspu, svladani snom. Poslije nekoliko takvih predaha, u nastavku pokreta, više od jednog od Budicinovih boraca opaža da nema više nikakvih cipela oko vrata. Što se zbiva? Pripovijeda Pietro Benussi Rino:

»Putem, u toku noći, vodič iskoristivši umor drugova koji bi zadržijemali u trenucima odmora, rezao je uzice cipela koje su nosili oko vrata i bacao ih u grmove. To je primijetio sam komandir čete Spartaco Zorzetti, koji je odmah obavijestio komesara bataljona, a Giordano Paliaga upozorio komandanta bataljona druga Arialda Demartinija. Ovaj je prije preuzimanja konkretnih mjera, htio utvrditi istinitost činjenica ...«

Demartini je posumnjao da bi žalbe mogle biti obični izgovori; netko bi se htio osloboditi i baca teret. No, stvar se ponavlja, pokradenih ima sve više. Najzad, pazeći na pokrete vodiča za vrijeme jednog odmora, komesar i komandant bataljona uhvate kradljivca na djelu. Kradljivac je vodič! Čovjek je uhapšen, razoružan, vezan i preuzet od samog Demartinija, stavljen pod pasku na čelo bataljona. Pokret se nastavlja. Sad, uz bok komandanta »Budicina« ide i zamjenik komandanta brigade. Brozina bi htio biti siguran da ne dođe do novih iznenađenja. Međutim...

Vodič bježi

Rino se sjeća: »Šuma je bila jako gusta, nismo vidjeli ni prst pred nosom; katkad, da se ne bi izgubili, borci su se držali za šinjel. Odjednom se čuo rafal automata sa čela kolone. Giordano potrči naprijed da utvrdi o čemu se radi...« Prepuštimo riječ komandantu jer je on ispalio rafal automatom:

»Iznenada smo ugledali vodiča kako mačjim skokom nestaje jureći u šumu i prije nego li smo mogli bilo što poduzeti da ga zaustavimo. Instinktivno sam pojurio za njim s nekoliko boraca, ali se vodič uspio izgubiti. Ispalili smo za njim nekoliko rafala iz automata da ga uplašimo i prisilimo da se zaustavi, ali je on, naslućujući kakva ga ozbiljna kazna čeka ako bude uhvaćen, nestao u gustoj šumi. Tada je Slovan, da se ne bi privukla pažnja neprijatelja, naredio da se više ne puca i da se nastavi pokretom.«⁸

Slučaj se desio u 05,00 sati ujutro 7. prosinca na dijelu puta između Gornje Dubrave i Gojaka. Marš se nastavlja, ali i uznemirenost se širi među ljudima. Kako ćemo se izvući? To je pitanje koje svako sebi postavlja, jer shvaća teškoće bataljona u daljnjem pokretu bez dragocjene pomoći vodiča na potpuno nepoznatom terenu a, možda, i punom ustaša. A ako je vodič, pored toga što je lupež, još i izdajica ili čak i neprijateljski agent?

Nastavljajući pokretom, bataljoni se s mukom probijaju naprijed kroz šumu. »Put je neprohodan« — piše Pietro Benussi — »na pojedinim mjestima bilo je snijega a drugdje kaljuža pokrivenih laganim slojem leda. Na nekom mjestu pregazili smo rijeku« (bila je to Dobra, na visini Gojaka) »i drugovi se pomažu puškom kao štapom, da bi našli siguran položaj gdje bi stavili nogu i tako izbjegli eventualni pad u ledenu vodu.«⁹ Zbog niske temperature, na oružju se vrlo brzo hvata kora leda. Ljudi, kojima se vratilo malo više pouzdanja, nastavljaju put brže nego prije. Počinje svitanje.

U međuvremenu su krupne ustaške formacije krenule iz Ogulina u pravcu Bosiljeva i rasporedile dio snaga na kotama 409 i 327 jugozapadno od Popovog sela. U blizini tog sela stižu partizanski bataljoni za nekoliko sati marša nakon prelazanja Dobre. Zamjenik komandanta brigade a ujedno voditelj ekspedicije, očito, nezna za raspored neprijateljskih snaga, ali je siguran da se nalazi na opasnom terenu. Ivan Brozina Slovan napisao je:

»Marš je vršen prema svim vojnim propisima tj. Prvi bataljon je isturaoⁱ čelnu patrolu, čelno odjeljenje i jake pobočnice (po jednu čet), a Četvrti bataljon zaštitnicu. Kad je čelna patrola stigla na cestu Ogulin—Popovo Selo poviše sela Gojak u kućama kod ceste seljaci su nam rekli, da su tog dana ustaše krenuli cestom prema Trošmariji i Bosiljevu...«¹⁰

Jedna od nepoznanica, konačno, nestaje i potvrđuje se sumnja da ustaše čekaju prijelaz bataljona. Vodič koji je pobjegao jedan sat prije, onaj kradljivac cipela koji je izmakao strijeljanju, imao je dovoljno vremena da obavijesti neprijatelja. No, gdje se neprijatelj točno nalazi? Ti isti seljaci znaju

⁸ »Mancano all'appello«, str. 40; Usp. također »Put prve istarske brigade«, str. 212; »Fratelli nel sangue«, str. 261; »Istarska svitanja« str. 117.

⁹ Vidi bilj. 7 bis.

¹⁰ »Put prve istarske brigade«, str. 212—213.

samo da ustaške bande izviđaju teren. Komandant talijanskog bataljona poduzima konkretne mjere: naređuje četi pod vodstvom Spartaca Zorzetti da štiti desni bok »Budicina« a isto tako šalje patrolu na određenu udaljenost na čelo kolone, krećući se u suprotnom smjeru od položaja koji je bio označen kao moguć položaj neprijatelja, kako bi izbjegao okršaj što je za partizane moglo biti kobno.

Pred dilemom

U redovima boraca, umornih od dugog pokreta i sputanih teretom, raspoloženje postaje sve mučnije. Borci su iznemogli i zabrinuti. Susret s neprijateljem bilo bi ono posljednje što bi trebalo u ovakvim uvjetima: snijeg pokriva zemlju širokim nanosima, temperatura ostaje nekoliko stupnjeva ispod nule; okaljano oružje i pokriveno korom leda ne pruža povjerenje, moglo bi zatajiti. Neprijatelj je, naprotiv, pripravan za lov, veoma mobilan i vrlo blizu svog jakog i utvrđenog garnizona Ogulina. Što učiniti? Priča Rino:¹¹

»Malo pomalo kako su sunčeve zrake ugrijale atmosferu, lagan se magleni pokrivač spuštao u šumu, smanjujući ionako slabu vidljivost što je pružala šuma, čineći je prividno mirnom. Poslije nekog vremena, na jednoj maloj čistini, komandant naređuje da se stane za kraći odmor i proučavanje situacije.«

Prema mišljenju komandanta kolone tj. zamjenika komandanta brigade, postoje dva rješenja: prvo, zaustaviti se kod Gornje Dubrave, i čekati noć; drugo, produžiti pokret u određenom pravcu. Ivan Brozina Slovan odbija prvo rješenje i prihvaća drugi prijedlog uz određenu manju izmjenu maršrute: umjesto da se krene u pravcu Trošmarije i Bosiljeva, kreće se preko ceste jugozapadno od Popovog Sela. Možda je zaboravio da je upravo u Popovom Selu, 25. studenog, na povratku iz svoje prve misije, 3. bataljon imao okršaj s ustašama? Ne, nije zaboravio, ali ne mijenja odluku.

Komandant talijanskog bataljona izjavljuje:

»Nakon što smo prešli preko malog ozidanog mosta iznad nekog potoka, nastavili smo uobičajenim tempom svoj marš, a zatim se, prevalivši čistinu kratkom vijugavom cestom, počesmo penjati uz brdo, i, konačno, se opet dokopasmo šume ispresijecane puteljcima. U jednom je trenutku zamjenik komandanta brigade naredio da promijenimo pravac kretanja. Pretpostavljali smo da je tako htio izbjeci izravan sukob s neprijateljem koji je bio odmoren, svakako nadmoćniji i odličan poznavalac terena.

(...) Obuzet razmišljanjima, osjetio sam da me netko dodirnuo. Bio je to Giordano. Htio me je upoznati s raspoloženjem u komandi čete i među borcima i s njihovim stajalištem prema kojem bi eventualan sukob s neprijateljem bio veoma opasan, s obzirom na stanje u kojem smo se nalazili..«¹²

Komandant bataljona odgovara komesaru da je bolje ne misliti previše o tome; naređenje je da se nastavi i mora se izvršiti: »Kad bi ovisilo o meni, ja bih odmah mijenjao smjer.« Paliaga zaklima glavom i vraća se na svoje mjesto na začelje. Kako su bataljoni ušli u opasni rajon, starješine brigade

¹¹ Vidi bilj. 7 bis.

¹² A. Demartini, str. 40—41.

daju uputstva: 1. bataljon, pod komandom Mate Lukšića, »jednog od boljih komandanata bataljona«, mora zaposjesti kotu na kojoj se pretpostavlja da se nalazi neprijatelj, potjerati ga i omogućiti ostalom dijelu kolone da nesmetano produži. »Budicin« ide dalje u koloni, isturivši na desni bok cijelu prvu četu pod komandom Spartaca Zorzetti, kao zaštitnicu glavnine talijanskog bataljona.

U zamci ustaša

Dok se tako produžuje, odjednom se začuje prasak mitraljeza i gusta paljba prema koti određenoj Prvom bataljonu.

»Trgnem se... Ono čega smo se bojali, to se i dogodilo — nastavlja dalje Demartini u svojoj izjavi. Neprijatelj je bio od ranije na položaju. Čekao je da se borci 1. bataljona približe do dometa gađanja da bi otvorio vatru i prešao na juriš. U teškim uvjetima i inferiornosti u kojoj smo se nalazili, partizani 1. bataljona nisu bili u stanju da se suprotstave neprijateljskom jurišu; vidjeli smo ih, pred svojim očima, kako se naglo povlače, s ustašama za sobom. Neki u bojazni da ne padnu živi u ruke neprijatelja oslobodili su se tereta: pokrivača, cipela, čak i oružja. Zajedno s njima vidjeli smo i zamjenika komesara brigade Antona ..,«¹³

Sanitetski referent izjavljuje:

»Sve se desilo iznenada, upravo kad je veći dio boraca, umornih od onog dugog marša, zaspao. Odjednom čujemo prasak prvih rafala automata, popraćenih nerazumljivim vriskanjem. Ustaše su nas napadale, bacajući se na bataljon kao zvijeri, vrišteći i psujući, jurišajući automatima i noževima na skoro nemoćne borce i bez mogućnosti reagiranja. Bilo je očito da nam je neprijatelj, koji je pratio naš pokret postavio zasjedu; u takvim je slučajevima samo iznenađenje to koje odlučuje o ishodu borbe. Malo je bilo onih koji su imali vremena da shvate što se dešava. Vidio sam samo bježanje glavom bez obzira. U onom sam trenutku pomislio: gotovo je! Ja, komesar Giordano, moj pomoćnik Pietro Trevisan iz Vodnjana i drug Stefano Paliaga, Giordanov brat, vidjevši stanje, utekli smo u suprotnom pravcu napada, ispaljujući nekoliko hitaca u znak zaštite našeg povlačenja i da bismo odnijeli sa sobom sve ono što nam je bilo predato. U neobuzdanoj trci praćeni kišom metaka koji su zviždali sa svih strana, čuli smo nekoga koji je tražio pomoć: bio je to Giordano Chiurco koji nije mogao trčati; zavoji na listovima nogu bili su mu pali i zapriječili mu pokrete nogu. Zaustavljamo se i pomognemo mu koliko smo mogli, ne znam kako smo i to uspjeli, no bilo kako bilo, izvukli smo se iz dometa gađanja ..,«¹⁴

Zamjenik komandanta brigade, Ivan Brozina Slovan, opisuje okršaj s malo rečenica:

»Međutim, umjesto da je (Prvi n.a.) bataljon poduzeo energičan napad, on se stao povlačiti. Četvrti bataljon je u međuvremenu obišao kotu na kojoj se nalazio neprijatelj sa jugozapadne strane. Kada je neprijatelj otvorio vatru i Četvrti bataljon, umjesto da je prihvatio borbu, stao se povlačiti.«¹⁵

¹³ Isto, str. 42.

¹⁴ Vidi bilj. 7 bis.

¹⁵ »Put prve istarske brigade«, str. 212.

Komandant Četvrtog bataljona, naprotiv, tvrdi:

»Ona slika, vrlo malo ohrabrujuća, koja se pojavila pred našim očima, negativno je utjecala na moral boraca »Budicina«. Nisam imao vremena ni da razmislim, da se pripremim za reagiranje, kad je neprijatelj napao naše začelje upravo kad smo se nalazili na maloj čistini. Viknuo sam iz svega glasa da se ubrza marš u namjeri da se izvučemo iz dohvata neprijateljske vatre i nađemo pogodan teren koji bi mogao izabrati za položaj i braniti se. Na žalost, izvršavajući ovo naređenje, pali smo u pravu zamku. Sa svih strana jeziva slika: razjarene ustaše, noževima u ruci, bacajući ručne bombe i divljim krikovima strmoglavile su se na nas ... Mada smo još uvijek bili u formaciji marša, opkoljeni i napadani sa svih strana, naredio sam da se otvori vatra. Branili smo se kako smo mogli. U jednom sam trenutku opazio komandira čete, Domenika (Medelin, n.a.), zamjenika komesara Marija (Jedrejčić, n.a.) i borca Benita (Turcinovich, n.a.) koji su se branili pucajući stojeći, zatim sam ih izgubio iz vida, dok sam u istom trenutku vidio kako padaju pogođeni rafalima automata neki drugovi koji su se nalazili odmah do mene .. «¹⁶

Svjedočanstva i odiseje

Među ostalim borcima koje je komandant »Budicina« vidio kako padaju pokraj sebe bio je i operativni oficir bataljona, Crepaldi. Htio bi im pomoći ali ne može; iznenadili ga s leđa urlici i pucnjava ustaša koji su nasrnuli za njim da ga uhvate živog. Sam je, naime, čuo vikati: »Uhvati ga živog!« Vjerojatno su fašisti raspoznali na engleskoj uniformi partizana činove komandanta. Nastavljajući trkom, izvlačeći iz sebe posljednji atom snage, Demartini uspije da izmakne gonionicima. Ovi, da im plijen ne bi utekao, odluču da otvore paljbu. Prepustimo riječ učesniku:

»Osjetio sam oštar bol ispod pazuha. Instinktivno stavljam ruku na bolni dio svog tijela i kad sam je povukao, bila je krvava. Izgleda nevjerovatno, ali kad sam opazio krv moje su se snage ustrošile. S nekoliko cik-cak skokova uspio sam zametnuti svoje tragove i našao sam se blizu desetara Bruna (Caenazzo, n.a.) s nekoliko njegovih boraca, koji su, vidjevši me ranjenog, htijeli da mi pruže pomoć. Rekao sam im neka ne paze na mene pošto mi rana ne izgleda tako teška. Svejedno, morali su me pridržati da bih bio u stanju nastaviti. U onom trenutku dotrčao je u mome pravcu zamjenik komandanta brigade Slovan, koji, kao i ja, nije bio u stanju da u onim trenucima vlada situacijom. Izmijenili smo nekoliko riječi, i zatim ga više nisam vidio.«¹⁷

Borac Mario Deltreppo, pisar bataljona izjavljuje:

»Bili smo iznenada napadnuti i opkoljeni. Moglo je doći do pokolja. No, još su se jednom starješine »Budicina« pokazale na visini zadataka u odlučnoj kušnji. Uspjeli smo se probiti iz obruča.«¹⁸

No, na koji način i pod koju cijenu? Arialdo Demartini nudi u tom pogledu u pojedinostima opis borbe, koji ćemo iznijeti u skraćenom obliku.

¹⁶ Vidi Ibilj. 12, str. 42—43.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Mario Moscarda, »Davanti ai pugnali ustascia« (Pred ustaškim noževima), list La Voce del Popolo od 2. IV 1964.

Situacija se naglo mijenja na štetu »Budicina«; bataljonu prijeti opasnost da bude potpuno uništen. Borci koji su se okupili oko komandanta uspiju se probiti vrlo dobrom upotrebom ono malo ispravnog oružja kojim su još raspolagali, ali ustaše i u šumi navaljuju na odvojene grupe. Mnogi borci padaju na tlo iznemogli, moramo ih podizati, da bismo mogli produžiti. U međuvremenu se 2. četa pod vodstvom Zorzettija sukobila u bijesnom okršaju s nadmoćnim neprijateljskim snagama, u očajničkom pokušaju da se odupre neprijatelju, na desnoj strani bataljona. Ustaše svladavaju junački otpor i skoro svi borci jedinice, među njima komesar Domenico Biondi Lucio, završavaju grozno. Jedino su se Zorzetti i druga četiri borca uspjeli na čudesan način osloboditi smrtnog obruča.

Teške trenutke proživljavaju i ostale čete s komesarom i zamjenikom komesara bataljona. Piero Matticchio iz Galižane pripovijeda:

»(...) Bili smo opkoljeni. Moj brat Romano nalazio se na desetak metara udaljenosti od mene kad je pogođen. 'Spasi se, Piero!' viknuo je. Bile su to njegove posljednje riječi. Sklonio sam se iza kamena. Tu sam ostao ščućuren, s puškomitraljezom među nogama, četiri dana i četiri noći. Kad sam se, naposljetku, digao, nisam mogao da se uspravim, rušio sam se neko liko puta. Bio sam lišen svake snage, četiri dana nisam ništa jeo. Susreo sam neku staricu i zapitao je: »gdje nema ustaša ni Nijemaca?« Pojeo sam nešto slanine, prošlo je šest mjeseci kako nisam vidio soli... uhvatila me dizenterija. Završio sam u bolnici.«¹⁹

Preпустimo još jednom riječ Mariju Deltreppu:

»U nastojanju da se izvučem iz neprijateljskog obruča, pao sam u zasjedu. Ustaše mi viču da stanem i da se predam; ja sam međutim nastavio trčati koliko god sam mogao i, nečuvanim naporima uspio se nekako udaljiti od mjesta borbe, ali, uvijek s ustašama za petama. Jedina misao što me mučila bila je arhiva bataljona koju sam nosio sa sobom u prostranom rancu. Ni u kom slučaju nije smio pasti u ruke neprijatelja. Odjednom, izgubio sam snagu i, iscrpljen, izgubio svijest i pao na zemlju. Kad sam se osvijestio, vidio sam zamjenika komandanta brigade Slovana i zamjenika komesara brigade Račkog, koji su mi pomogli da produžim put zajedno s drugim borcima. Stigli smo u neko selo u kojem su opet bile ustaše. Narod nas je, tada, sakrio na tavan. Ujutro rano, u zoru izašli smo krišom i produžili. Poslije nekoliko sati, stigli smo u Stubice gdje smo našli smješten ostatak bataljona.«²⁰

Nastavimo s izjavom Pietra Benussi Rina:

»U povlačenju smo sreli jednog druga iz 1. bataljona, također, nestalog. Bio je to mladi istarski Hrvat koji je govorio hrvatski i talijanski. To nam je bilo od velike pomoći. Dok smo razgovarali o bataljonu kojem je on pripadao, čuli smo zapovijed da stanemo: »Stoj!« Okrenuli smo se i ugledali samo na nekoliko desetaka metara od nas, možda, stotinjak ustaša koji su nas pratili u stopu. Kad smo ih opazili, ponovno smo počeli trčati. Iza naših leđa započela je paklena vatra. Srećom, samo nekoliko metara dalje, nalazio se neki kolni put koji je vodio desno u šumu i, koji je vodio uzduž

¹⁹ Ezio Mestrovich »Rievocazioni di ex combattenti del Budicin nel XXX del Battaglione« (Sjećanja bivših boraca Budicina povodom 30. godišnjice bataljona), (Panorama, br. 5/15 od ožujka 1974.)

²⁰ Neobjavljena izjava, što je učesnik dao autorima a čuva se u Centru za historijska istraživanja Rovinj.

visoravni koja nas je dobro zaštitila. Trkom smo udarili tim putem, nastojeći brisati naše tragove i stavljajući noge amo-tamo gdje se snijeg već rastopio. Poslije kratke trke, nastavljamo korakom. U grupici išli smo jedan za drugim, tiho da se ne bi čuli, kad nam je privukla pozornost neka čudna graja; čuli smo kao neke zvukove, neke konvencionalne znakove, koji su se ponavljali od jednog do drugog položaja. Dolazili su iz neke ogromne šumske kotline niže od nas, na desnoj strani, prikrivene gustom maglom. Samo nekoliko trenutaka iza toga, čulo se zapomaganje: »U pomoć, mama!« popraćeno ponekim rafalom automata. Potom ništa više. Ništa se više nije ni čulo ni vidjelo. Nikad više neću saznati tko je bio taj nesretni drug. Pogledali smo se u lica, jedan drugog, uplašeni. Bilo je očito: gonili su nas kao zvjerad. Netko je od nas htio nešto reći, ali ga je odmah ušutkao drug Giordano. Na lijevoj se strani šuma uzdizala dosta strmim brežuljkom. Sad idemo tim putem, penjući se obronkom. Poslije nekog vremena, kad nam je izgledalo da se više-manje nalazimo na sigurnom mjestu, zaustavili smo se da predahnemo. Svi smo bili udubljeni u svoje tužne misli. Prvu stvar što smo učinili, očistili smo oružje da bi ga osposobili u slučaju još kojeg neugodnog iznenađenja.«²¹

U međuvremenu, glad se sve više osjeća. Srećom, Rino ima u svojem rancu nekoliko komada kruha dobivenog od seljaka u Kordunu kao naknadu za nekoliko protureumatičnih injekcija što je dao onim ljudima. Izvuče ga i pokušava podijeliti na jednake dijelove drugovima u nesreći. Progutaju ga u tren oka, utaživši žeđ šakom snijega.

»Kad smo stigli gotovo na vrh brežuljka, čuli smo neko klepetanje. Krenuli smo oprezno naprijed. Pred nama se ukaza prostrana livada s nekoliko goveda na paši, koja su pasla ovdje-ondje ono malo trave što je tu moglo biti, i to samo na onim rijetkim mjestima gdje se snijeg već otopio. Ispod livade se naziralo malo naselje. Giordano je zajedno s hrvatskim drugom pošao naprijed da se raspita za stanje, dok smo mi zauzeli položaj da bismo ih zaštitili oružjem. Vidjeli smo kako razgovaraju s nekom osobom, i, zatim, kako nam daju znak da pridemo. Uvijek s oružjem na gotovs, bojeći se zasjede, ušli smo u selo. Rekli su nam da su se čuli neki hici u daljini, ali ustaše nisu vidjeli. Mjesne organizacije dale su nam vodiča i mi smo produžili svojim putem. Poslije nekoliko sati stigli smo u neko drugo selo, gdje smo na našu veliku radost, našli nekoliko preživjelih drugova iz bataljona, tridesetak njih među njima i komandanta Arialda koji je bio lako ranjen ... Tu smo se zadržali cijelu noć da se odmorimo. Sutradan nas je Arialdo pozvao na zbor i u pratnji vodiča nastavili smo put prema svojoj bazi. Bili smo potišteni, nadasve zbog gubitka velikog broja drugova.«

Srećom svi odsutni nisu poginuli. Isto tako ni svi drugovi koje su ustaše zarobile nisu strijeljani. Dvojica-trojica njih odvedena su u Ogulin. To je slučaj Carla Bertocci iz Kopra, borca u vođu pod vodstvom Ferrucia Alberti i Ferruccia Pastrovicchi. On će izjaviti poslije rata:

»Iznenađeni i napadnuti od ustaša, u nemogućnosti da im se suprotstavimo, pokušao sam zajedno s ostalim drugovima, da se spasim bijegom. Sjećam se da je zamjenik komesara brigade ispalio nekoliko rafala automatom protiv neprijatelja koji su nas pratili u stopu; na taj je način grupa uspjela uteći ustašama, osim mene koji sam bio ranjen i zarobljen. Odveden u Ogulin, poslije nekoliko saslušanja, određen sam za kuhinjskog pomoćnika

21 Vidi bilj. 7 bis.

u njihovoj kuhinji. Istu je sudbinu doživio borac naše jedinice Bruno Menis iz Isole. U travnju 1945, kad je 'Budicin' ušao pobjedonosno u Ogulin, ponovno smo se vratili u redove svoje jedinice. Dok sam se ja borio do konačne pobjede, drug je Menis poginuo u Lokvama ili na Gumancu.«²²

Bataljon desetkovan

Sveukupni gubici Gortanovih jedinica bili su vrlo teški: četrdesetak boraca što palih što nestalih, izuzev ranjene.²³ Gubitak je nastao uglavnom u redovima bataljona »Budicin« koji je, doslovce, desetkovan, što još jednom dokazuje da je na leđa njegovih boraca pao najveći teret okršaja: u stvari, bataljon se našao sam protiv neprijatelja, i to u njegovu obruču.

Tko je za to odgovoran? To pitanje postavlja u ime svih boraca ratni dopisnik brigade, Vladimir Kolar. Od bijega vodiča, on kaže, prošao je već sat vremena »i neprijatelj, obavješten imao je vremena da pošalje jake jedinice u Popovo Selo da dočeka naš dolazak.« Što je trebao odlučiti komandant partizanske kolone u takvim okolnostima?

»U ratu je teško i odgovorno donositi odluke. Naročito kada ih treba donositi hitno. Zamjenik komandanta brigade, koji je vodio bataljone na ovom složenom i teškom zadatku, činio je najbolje što je mogao i kako je umio. Njegova odluka da se skrene s pravca bila je logična nakon podataka o neprijateljskim snagama i njegovim namjerama. Da li baš u pravcu Popovog Sela? Možda bi bolje prošli da je kolona nastavila put starim pravcem, zavaravajući neprijatelja, čak i svraćajući pažnju na sebe slanjem manjih snaga prema Popovom Selu?

Činjenica je samo da su brigadu nove uniforme i cipele skupo stajale.«²⁴

Upravo takvo je gorko razmišljanje starješina i boraca »Budicina«, koji je, u stvari, ostao sa samo dvije čete! Nikad se više neće vratiti: Domenico Delcaro, Giovanni Demori, Romano Matticchio, Giordano Capolicchio, Giordano Delmoro, svi iz Galizane, inače omladinci od nešto preko dvadeset godina (Matticchio je imao osamnaest) i Mario Puhar (Poccari), Puljanin. Poginuli su i nestali, također, jedan Trščanin kojeg je Pietro Benussi Rino imao kao druga posade na razaraču »Eugenio di Savoia«, pa Giovanni Crepaldi, iz Milana, potporučnik i operativni oficir bataljona, i Rovinjci Remigio Dovescovi, vodnik, Domenico Biondi Lucio, komesar čete, Silvano Curto Brusa, desetar, Pietro Ive, Roberto (Pietro) Dandolo i Giorgio (Gino) Massarotto, omladinci između osamnaest i dvadeset i pet godina života. I još drugi.²⁵

22 Pismena izjava za Centar za historijska istraživanja Rovinj, gdje se i čuva.

23 Namjerno smo izbjegli točne brojke, budući da se različiti izvori u tome ne slažu. U knjizi »Put prve istarske brigade«, str. 212, Ivan Brozina Slovan piše: »U toku sukoba poginulo je deset boraca i starješina, a veći broj ih je nestalo i to većim dijelom iz 4. bataljona.« U knjizi »Fratelli nel sangue« (str. 262) tvrdi se da je bortia »stajala (talijanski) bataljon gubitak od 27 boraca što palih što nestalih«, dok je »Prvi bataljon imao 10 palih«. U knjizi »Borbeni put 43. istarske divizije« (str. 202) kaže se da »su bataljoni pretrpjeli znatne gubitke: 25 mrtvih, 10 nestalih«. U knjizi »Mancano all'appello« (str. 45) govori se o »tridesetak drugova boraca što mrtvih što nestalih« u talijanskom bataljonu i »nekoliko ranjenih«. Svi se izvori slažu u jednome: »Ne znaju se neprijateljski gubici«.

24 »Istarska svitanja«, str. 119.

25 U znak sjećanja na pale borce Gortanove brigade, podignut je 1969. godine spomenik u Tiošmariji, uz prisustvo na svečanosti bivših komandanata 1. bataljona Mate Lukšića, bataljona »Pino Budicin«, Arialda Demartini i komandira 2. čete, Spartaka Zorzetti. Godine 1971. otkrivena je jedna spomen ploča točno na mjestu gdje se vodila borba 7. prosinca 1944, tj. na visoravnima iznad sela Gojak, jugozapadno od Popovog Sela; toj svečanosti prisustvovali su predstavnici vlasti Ogulina, učenici osnovnih škola Tiošmarije i Pule (talijanska) i tri preživjela borca, među njima Marcello Udovich koji je u onom okršaju, nalazivši se pokraj zamjenika komandanta brigade Antona Račkoga i vidjevši kako ga u stopu slijedi na samo nekoliko koraka udaljenosti jedan ustaša, spasio mu život očajnom borbom prsa u prsa s Pavelićevim fašistom.

Kratka je i simbolična partizanska biografija Marija Poccari Puhara (devetnaestogodišnjaka). Svojevremeno službenik u Brodogradilištu De Marchi u Puli (danas »Crvena zvijezda«), surađujući s antifašističkim pokretom, stupa u partizanske redove u veljači 1944. godine i, zajedno s drugim 21 Puljaninom, ulazi najprije u 1. udarni bataljon Gortanove brigade i, kasnije u Budicinov bataljon. U ožujku mu dolaze brat Carlo i u lipnju Giorgio, treći brat. Ovaj posljednji, kojeg je sam Mario pozvao da ga slijedi »u šumu«, završava u 3. bataljonu. Priča Giuseppe:

»Jednog dana, za vrijeme naših prebacivanja sa Štabom, stigli smo na Gumanac. Znao sam da se tamo na aerodromu, nalazio moj brat Carlo i želio sam ga vidjeti. Zato, kad sam stigao na mjesto, išao sam komandantu da mi dozvoli da ga posjetim. Odgovorio mi je da je sahranjen prije dva dana. Bio je upućen u selo konjem u potragu za hranom. Konj se vratio sam u logor a njega su našli mrtvog u blizini sela ... Došla je zima, početak prosinca 1944... Dostigla nas je jedna partizanska kolona; išli smo brzo. Bila je to četa mog drugog brata Marija. Tu smo se susreli i zagrlili duboko uzbuđeni. Mario je bio loše odjeven pa sam mu dao jedan pokrivač i ponudio ga s nekoliko pečenih krumpira. To je bio i moj posljednji susret s njime. Poslije nekog vremena pozvao me komesar da bi mi javio da je i Mario poginuo.«

Tri brata partizana, dva pala. Ali, koliko je palih boraca kod Popovog Sela? Stvarna bilanca o tome je danas još nepoznata.

Da li se možemo tješiti izrekom da je sve u svemu »u svakom ratu presudna posljednja borba?« Misli boraca koji su uspjeli da se okupe u kućicama nekog predjela za koji nitko neće nikad saznati ime, gdje su mogli previti rane, okrijepiti se i prenočiti zahvaljujući velikodušnom gostoprimstvu seljaka, stalno se vraćaju na odsutne drugove:

»Kad sam opazio Giordana među preživjelim borcima poslije te krvave borbe — piše Arialdo Demartini — srce mi se ispunilo radošću, bojao sam se da je i on poginuo. Zagrlili smo se i s bolnim mi je naglaskom spomenuo vrlo teške gubitke što smo pretrpjeli. Shvatio sam da se njegov bol nije odnosio samo na vojni poraz ili znatnu količinu oružja i odjeće što smo izgubili, nego i na činjenicu što smo se pripremali za povratak u bazu sa znatno prorijeđenim redovima... Obojici nam je bilo jasno da se nećemo tako brzo oporaviti od tog teškog udarca. Zaista smo previsokom cijenom platili nove uniforme.«

Težak udarac što je zadan »Budicinu« izazvao je kod boraca i starješina tešku krizu. Da čujemo o tome Marija Jedrejčića, zamjenika komesara bataljona, kojemu nije teško to i potvrditi:

»Teren nam je bio nepoznat. Ljudi nisu znali naš jezik. Bili smo promijenili dva komandanta brigade, Širolu i Kovačevića, za kojima bismo pošli i u vatru. Kako su obojica prekomandirana, odmah smo i dobili nekoliko dobrih »udaraca«. Dobro smo upoznali snijeg, led, glad i ustaška zvjerstva. Obolio sam od upale pluća i pao u krizu. Puna dva dana osjećao sam se kao da sam otupio. Vidio me komandant Demartini i upitao me: »Zar se i ti obeshrabruješ?« i dodao: »Ako nastavimo tako gotovi smo svi.« Te su me riječi malo podigle. U tako teškim trenucima veliku snagu predstavlja instinkt za životom, ali tome treba dodati još i našu visoku ideološku svijest .. ,«²⁶

I ljudi su se unatoč svemu, trgnuli i nanovo počeli da se nadaju. Pokret se nastavlja ujutro 8. prosinca kako bi se stiglo nešto prije podne u Vrbovsko. Dio boraca »Budicina« sa zamjenikom političkog komesara Marijom Jedrejčićem, već je smješten u Stubici, gdje se okuplja cijeli bataljon. To novo selo bit će sjedište boravka bataljona za petnaestak dana. Za daljnje prebacivanje odjeće i obuće iz Korduna — tako je glasila odluka Štaba divizije — svaka će brigada raditi za sebe; Gortanova brigada je učinila i previše.

GLAVA XXX

STUBICA, HAMBARIŠTE, GOMIRJE

Devetog prosinca, obilaskom talijanskog bataljona od strane komandanta 43. istarske divizije Save Vukelića, počinju ispitivanja za utvrđivanje istine i odgovornosti za pretrpljeni poraz kod Popovog Sela. Starješine »Budicina« su se i same već pobrinule da se sastanu dan ranije da analiziraju tok zbivanja, sastave u glavnim crtama izvještaj te izvuku odgovarajuće pouke. Za rekonstrukciju zbivanja moramo se osloniti samo na sjećanja. Komandantu bataljona na tom terenu nije nikada data topografska karta.¹

U svojim sjećanjima, zamjenik komandanta brigade, Ivan Brozina Slovan, piše: »Zbog lošeg ponašanja starješina jedinica, nekoliko starješina 1. i 4. bataljona lišeno je čina ili udaljeno s dužnosti.« Što se tiče talijanskog bataljona »Pino Budicin« mjera pogađa — ali ne odmah — komandanta i komesara. Mjere koje donose starješine 43. istarske divizije, pogađaju i vrhove, što ne treba prešutjeti. U izvještaju komandanta i komesara 43. istarske divizije, Save Vukelića i Jože Skočilića, br. 20/2-II-1945. koji je dostavljen političkom komesaru 11. korpusa da ga obavijesti o tadašnjem stanju i ranijim događajima, čitamo ovaj žalosni tekst:

»Nije rijedak slučaj da zbog nemarnosti pojedinog rukovodioca pogine mnogo drugova ili da se ostavljaju na položaju patrola i razne straže koje su na taj način osuđene na propast. Primjer takva nehaja i neodgovornosti predstavlja slučaj kapetana Brozine i zamjenika politkomesara 1 brigade Antuna Račkog koji se, mada obojica imaju na savjesti gubitak od 32 druga i devet puškomitraljeza, vrlo malo osjećaju odgovornim za to. Mi ocijenjujemo svaki konkretan slučaj i strogo kažnjavamo. Rački i Brozina prijavljeni su vojnom sudu koji ih je primjerno osudio.«

Krajem prosinca 1944. i početkom siječnja 1945, po završetku istrage, zajedno s udaljavanjem s dužnosti Arialda Demartinija i Giordana Paliage,

¹ U bilješkama što ih je stavio na raspolaganje autoru ovog djela Arialdo Demartini, čitamo da je zapletenosti stvari za starješine »Budicina«, pored nedostatka sredstava za orijentaciju i nepoznavanje jezika, doprinijela i neodređenost naređenja. »Dovoljno je pomisliti da tek sada, čitajući historijska djela objavljena u posljednje vrijeme, dolazim do saznanja o točnim zadacima koji su mi bili povjereni u određenim akcijama koje tada uopće nisam znao, unatoč tome što sam bio komandant bataljona, osobito, za vrijeme odsustva svog zamjenika Milana«.

bit će uklonjen s dužnosti i zamjenik komandanta Gortanove brigade Ivan Brozina Slovan.² Svoja mjesta ostavit će i zamjenik komesara brigade Antun Rački, kao i vršilac dužnosti komandanta brigade, kapetan Rade Mrvoš, koji će ustupiti komandu kapetanu Radi Vukičeviću.³

Analiza jednog poraza

Vraćajući se na 9. prosinca i na pitanje odgovornosti, starješine »Budicina« znaju biti duboko samokritični i skloni su preuzeti na sebe svoj dio krivice. No, čija je, zapravo, najveća odgovornost? U svome izvještaju štabu divizije o specijalnom zadatku u Kordunu, zamjenik komandanta brigade napisao je:

»U ovom okršaju starješine nisu dovoljno čvrsto držale svoje jedinice tako da prihvatanje borbe i povlačenje nije bilo dovoljno organizirano. Zato je i došlo do stanovitog osipanja jedinica, a naročito kod 4. bataljona.«

Izraz »a naročito«, zvuči pomalo kao osuda »Budicina«, Pod tim dojmom nastavljamo čitanjem. Brozina brani razloge koji su ga naveli da bira drugu varijantu, jer je bila »povoljnija«, i dodaje:

»Na žalost nije ostvarena prema zamisli. Neprijateljske snage bile su tu slabe i nisu predstavljale ozbiljnu prepreku, jer ih je 1. bataljon mogao odbaciti. Bataljon je, naime, bio u povoljnoj situaciji da izvrši taj zadatak: bio je razvijen i spreman za borbu. Ali, nedostajala je upornost.⁴

Ovdje se kritika ne odnosi na »Budicina« i ono što kaže Brozina može se shvatiti kao obrazloženje za osipanje što je nastalo u jedinicama »naročito kod 4. bataljona«. U tom smislu shvaća izvještaj i ratni dopisnik Gortanove brigade, koji piše:

»Zakazao je Prvi bataljon koji je bio razvijen za borbu i imao povoljniju priliku da potisne neprijatelja, pa je Četvrti bataljon koji se kretao u koloni, tj. u sasvim nepodesnom poretku, upao u zasjedu.⁵

Za ono što se njih osobno tiče, starješine talijanskog bataljona ne odbacuju ni jednu kritiku, ne traže sve moguće izlaze i, mada ih borci brane, najavljuju predaju činova i dužnosti višoj komandi. »Giordano ... mi se povjerio da bi radije bio običan vojnik, pa i zbog toga što ne bi trebao odgovarati za tolike pale drugove, ne toliko starješinama, koliko sutra, po završetku rata, njihovim roditeljima. Na dnu duše bih i ja što se mene tiče, radije bio, ali mu to nisam htio reći« — piše Demartini. Giordano Paliaga, nažalost, to sutra neće vidjeti, jer neće stići do završetka rata.

Nakon što je komandant divizije izvršio smotru »Budicina« u Stubici, ograničio se na preporuku »da se koristi dragocjenost iskustva« i da se »pu-

² Ivan Brozina Slovan premješten je u 2. brigadu, gdje prima dužnost komandira čete sve do kraja travnja 1945, kad se ponovno vraća u 1. brigadu na ranije mjesto. Dužnost zamjenika polit-komesara 1. brigade, što ostavlja Rački, preuzima Vlado Blažić, bivši zamjenik komandanta 2. puljskog partizanskog odreda.

³ Vukičević je bio komandant brigade samo mjesec dana. Smrtno ranjen rukovanjem vlastitim pištoljem krajem veljače 1945, zamjenjuje ga kapetan Dušan Milanović koji je vodio brigadu sve do završetka rata.

⁴ »Put prve istarske brigade«, str. 213.

⁵ »Istarska svitanja«, str. 119.

nom staloženošću i povjerenjem vrše pripreme za predstojeće borbe«. O disciplinskim mjerama za sada nema govora.

U bataljonu, sam Giordano sa zamjenikom komesara Marijom Jedrejčićem, sa komesarima četa i politdelegatima vodova, kao i sa svim komunistima — svi se zauzimaju da podignu moral, borbenost ljudi i ojačaju disciplinu.

Šezdeset boraca u stroju

Trinaestog prosinca štab 43. istarske divizije dostavlja 11. korpusu zbirni pregled o stanju divizije po brigadama i bataljonima. Četvrti bataljon Gortanove brigade, kako se to vidi u pomenutom pregledu, smanjen je na 163 borca od kojih je samo 60 na licu mjesta, tj. u redovima; ostali su prisutni samo na spisku. Prema spisku, od 163 navedenih je: 114 boraca, 28 podoficira, 14 političkih starješina i 7 oficira. Od onih »na licu mjesta«, 37 su borci, 12 podoficiri, 7 politički starješine i 4 oficira.⁶

Bilješke Giordana Paliage koje se odnose na sastanak »s komesarom i komandantom brigade po pitanju potpunog opremanja oružjem i municijom i maksimalne kontrole nose datum 13. prosinca«. Svaki je borac morao imati »knjižicu s upisanim podacima o svemu što posjeduje. Svake je večeri trebalo održavati sastanak štaba bataljona i vršiti pregled njegova stanja, upozoravajući na svaku sitnicu«.⁷

Nakon što su zacijelile rane zadobivene u blizini Popovog Sela, komandant bataljona nastavlja vršenjem svojih redovnih dužnosti. Vojne vježbe postaju intenzivnije a posebna se briga posvećuje rukovanju oružjem; ne zanemaruje se politička ni kulturno-prosvjetna djelatnost.

Uz učešće predstavnika svih bataljona, 17. prosinca održan je s građanstvom u Vrbovskom miting Gortanove brigade. Poslije mitinga održana je uobičajena predstava i ples. Nanovo vidimo i Nella Milottija, detaširanog pri štabu brigade, koji je »svojom harmonikom oduševio sve prisutne.«

Osamnaestog prosinca bataljon »Pino Budicin« učestvuje u vježbi gađanja zajedno s 1. bataljonom i prištapskim jedinicama brigade. Skoro svakog dana održavaju se konferencije s komandnim kadrom.

Devetnaestog prosinca talijanski bataljon napušta Stubicu da bi se preselio u novo selo — Gomirje; radilo se o još jednom koraku naprijed u približavanju prema ustaškoj tvrđavi u Ogulinu. Gomirje je selo od znatne važnosti na željezničkoj pruzi Zagreb—Rijeka, nastanjeno Srbima. Na početku talijanske okupacije, 1941. godine, bilo je zapaljeno. Imalo je 500 stanovnika, sada ima nešto više od stotinu ljudi, inače »veoma ljubazan i raspoložen narod prema borcima 'Budicina', koji su smješteni po kućama, kako je zabilježio Demartini. To znači da borci borave u toplome, premda siromaštvo ljudi pooštrava iz dana u dan odmjeravanje obroka. U to vrijeme, dnevna prehrana za 100 ljudi smanjuje se na 15 kilograma krumpira, 5 kilograma soje i 3 kilograma mesa. Iz jelovnika nestali su sol, kruh, mlijeko.

⁶ Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd, k.1322,f.5, dok 5. Dokument se nalazi i u djelu »Borbeni put 43. istarske divizije«, str. 259.

⁷ Iz nekoliko bilježaka bataljona »Budin« koji se čuvaju u Gradskom muzeju Rovinj.

Tjestenina (makaroni, rezanci, špageti i si.) sa sirom postaju samo »san« kao i cigarete. Glavni obrok sastoji se, u stvari, od juhe sa sojom, repe, kukuruznog brašna, komadića mesa — sve uvijek bez soli. Za večeru: po koji kuhani krumpir koji se pojede sa korom.

Ponovno u borbi

U noći između 21. i 22. prosinca, tri bataljona Gortanove brigade kreću u akciju: 1. i 2. sa zadatkom da postave zasjedu na cesti Ogulin—Gojak i izvrše napad na ustaške kolone, ukoliko budu prolazile, i 4. talijanski bataljon sa zadatkom da vrši osiguranje akcije. Borci 2. bataljona zarobe krdo konja i goveda; »Budicin«, naprotiv prima naređenje da se približi tvrđavi Ogulin za akcije uznemiravanja. Treba da ustaše shvate da je talijanski bataljon živ i uporan.

»Budicin« dobiva vodiča koji vodi bataljon cijelu noć preko nepoznatih predjela. Komandant bataljona nastoji upamtiti svaki detalj terena. Nikad se ne zna, mogli bismo se vratiti i bez vodiča; iskustvo je pouka. Poslije dugog pješaćenja, u prvo svitanje stiže se na visoravan iznad Ogulina. Prva četa, sa zamjenikom komesara bataljona, zauzima položaj nasuprot dolini prema cesti; ostale dvije čete i mitraljeski vod, s komandantom i komesarom bataljona, zaposjedaju položaj na jednoj šumovitoj visoravni nasuprot Ogulinu koji je sav pokriven maglom. Patrola pod vodstvom Ferruccia Pastrovicchi krene na izviđanje jedne visoke i gole kote. Vezu između patrole i glavnine bataljona održava kurir, Rudi Dobran. Poslije pola sata primjećuju se izdaleka neki »seljaci« upućeni prema položajima bataljona. Upućuje im se u susret da porazgovori s njima grupa ljudi pod vodstvom komandira 3. čete Ermanna Siguri; seljaci su zaustavljeni, ali se ne daju zadržati. Pobjegli su unatoč nekoliko hitaca što je ispalio Ermanno radi upozorenja. Komandant bataljona posumnja da su bjegunci ustaše u civilu i hitno šalje depešu Štabu brigade. Neprijatelj je — javlja putem kurira — mogao otkriti raspored bataljona; čekaju se daljnja naređenja.

Prije nego što se kurir vratio, jaka ustaška jedinica pojavila se u daljini ispred položaja »Budicina«, trčećim korakom žuri prema koti koju je zaposjela patrola na čelu s Pastrovicchijom. Borci su se povukli, priključujući se glavnini svog bataljona. Ustaški manevar na koti je samo trik za skretanje pažnje. Doista, druge neprijateljske, još jače jedinice iznenada napadaju iza leđa »Budicina« pokušavajući ga opkoliti.

Scenu je promatrao sanitetski referent Pietro Benussi Rino, koji se zajedno sa svojim pomoćnikom Pietrom Trevisan nalazio na položaju u neposrednoj blizini, pripravan da intervenira u pružanju eventualne pomoći ranjenima. S vrha brežuljka, desno od svog položaja mogao je pratiti borce voda Ferrucia Pastrovicchi koji su se povlačili gonjeni od ustaša. Što se dešavalo? Ispričat će sam:

»Nisam imao ni vremena da provjerim što se događalo, kad sam čuo žestoku vatru iz automatskog oružja iza leđa bataljona. Time smo i mi koji smo se nalazili u pozadini postali cilj neposrednog gađanja. Meci su fijukali sa svih strana. Ja i moj pomoćnik odmah smo se bacili na zemlju da nas ne bi pogodili. Dok smo bili u tom položaju, vidio sam glavninu bataljona koja se razila. Među ostalima, primijetio sam Rina Lorenzetti, dele-

gata mitraljeskog voda; vidio sam ga kako se odjednom vraća natrag, saginje i ponovno diže. Učinio je samo nekoliko koraka i pao. Čudno, tko zna zašto se u takvim trenucima nikada ne misli na najgore; pomislio sam da se samo spotaknuo o nešto i pao... Na žalost, nikada ga više neću vidjeti!«

Ustaše se kreću kao gospodari na terenu koji, očito, temeljito poznaju; ali se, ovog puta, varaju, ukoliko misle da će razbiti bataljon. Borci odgovaraju na vatru, te izvršavajući naređenje, povlače se na nove položaje. Preko šume, sa Demartinijem na čelu i Paliagom na začelju borbenog rasporeda, bataljon se probija iz obruča. Pokret u gustoj šumi nastavlja se usporeno. Pola sata iza toga »Budicin« je najzad izvan dohvata neprijateljske vatre.

Prozivci ne odgovara komandir mitraljeskog voda Pietro Lorenzetto Rino. Zajedno s njime nestala je protukolska puška i cijev teške »Brede«. Komandant bataljona naređuje da se četiri dobrovoljca vrate istim putem i pronađu druga. Javljaju se komesar bataljona Giordano Paliaga, komandir čete Domenico Medelin i dva borca. Vratili su se na teren i dugo tragali, ali bez uspjeha. Tada se upućuje druga patrola, no i ovog puta s negativnim ishodom. »Nesrećom nestao je i vodič. Odlučuje se da se vratimo u bazu i, srećom, stigli smo i pored nepoznavanja terena.«⁸

Ima i onih koji se vraćaju sami. To je slučaj sanitetskog referenta i njegova pomoćnika. Prepustimo riječ Pietru Benussi Rinu, koji nastavlja priču s mjesta gdje je vidio kad je pao Lorenzetto.

»U trenutku, dok sam prestrašen promatrao scenu, čuo sam svog pomoćnika kako viče: »Pogodili su me!« Uhvatio sam ga za ruku i povukao ga k sebi. Bio je pogođen u lijevu nogu. »Možeš li hodati?«, upitao sam. »Malo!«, odgovara mi. Nije bilo druge nego izbaciti se iz pogibelji što prije. Iz Trevisanove probušene cipele kapala je krv. Nisam gubio vrijeme, uhvatio sam ga za ruku, stavio je oko vrata i odvuкао druga. Sam je pokušavao trčati priljubljen uz mene, unatoč tome što zbog rane nije mogao pokretati noge. Nekako smo uspjeli da se izvučemo iz dometa vatre. Pješačili smo još dosta dugo; on je nastojao uložiti sve svoje snage samo da izbjegnemo ono najgore. Kad mi se učinilo da se nalazimo izvan opasnosti, dao sam mu injekciju protiv tetanusa i jednu sa morfijem da bi lakše mogao podnijeti bol što mu je izazivala rana. Naravno nisam mu htio skinuti cipelu, jer se, inače, ne bi mogao kretati...«

Poslije dugog puta, dva druga najzad uspiju stići u bazu. Rino sada može da liječi i previja rane svog druga, kome je noga prostrijeljena metkom. Smjestio ga je privremeno u kuću seljaka prije nego što se vratio bataljon koji se zadržao u potrazi za Lorenzettom. Kasnije, na konferenciji o komandnom kadru u »Budicinu« i 2. bataljonu, u Gomirju, raspravljalo se o ishodu akcije koja je završila plijenom 5 konja i 7 goveda, ali i gubitkom jednog borca i dvaju teških mitraljeza.

Dvadeset drugog prosinca, kasno uveče, komandant talijanskog bataljona pozvan je na raport u Vrbovsko kod štaba brigade. Naređeno mu je da izvrši pripreme bataljona u punom sastavu: napušta se Gomirje i kreće se prema Ogulinu, na nove položaje u neposrednoj blizini Sv. Petra.

8 »Mancano all'appello«, str. 48—52.

GLAVA XXXI

BOŽIĆ I NOVA GODINA

Daleko je još svitanje 23. prosinca; borci »Budicina« još spavaju (od umora nagomilanog maršem od četrdesetak kilometara), na tvrdim drvenim podovima koji u blagoj toplini kuća djeluju kao mekani kreveti, kad su naglo i grubo probuđeni iz dubokog sna. Naredba komandanta bataljona glasi: Pokret prema Ogulinu.

Naređenje izgleda besmisleno. Pietro Benussi Rino piše:

»Da li je to moguće, pomislio sam. Nalazimo se na izmaku ljudskih snaga! Borci su bili premoreni u pravom smislu riječi, a vladalo je opće stanje utučenosti. U sjećanju svakoga bilo je još uvijek svježa uspomena na nanijete nam gubitke 6. prosinca; vladala je glad; nekoliko boraca svedeno je na žive kosture, kod nekih su se opažali znakovi umne poremećenosti s buncanjem o nemogućem povratku u Istru, što je bila ludost uz one udaljenosti i opasnosti od upadanja u zamku neprijatelja... Mnogi borci dolazili su me moliti da im izmjerim temperaturu, osjećali su se iscrpljeni; među ostalima bili su kod mene i komesar bataljona Giordano i komandir čete Spartaco. Pogledao sam ih i pomislio: »Dotle smo došli!« U stvari, nitko nije imao temperaturu, ali su svi bili oslabljeni i premoreni; malodušnost i opća malaksalost gore su od temperature. Malo zatim došao je k meni drug Arialdo da provjeri zdravstveno stanje svih drugova, a posebno stanje Giordana. Ja sam naravno, tvrdio da se radi o temperaturi. Ne samo to, nego sam mu i za sebe odgovorio da ne bih učestvovao u ovom pokretu i da bih radije ostao u bazi zajedno s njima. Arialdo, vrlo ljut, otišao je dodajući da ćemo porazgovarati po povratku. Imao je pravo da se suprotstavlja, shvatio je da se ne radi o temperaturi. Ja sam, naprotiv, patio zbog toga što se nije htjelo shvatiti da borci nisu bili u stanju podnositi daljnje odricanje, jer im je bio potreban duži odmor da bi mogli sačuvati cjelovitost snage bataljona. Nastojao sam da uvjerim štab, ali... sam se, zatim, pokajao, tako da sam cijelu noć mislio na drugove koji su krenuli na put i nadao se da neće biti težih gubitaka i da neće biti ranjenih ...«.

Bataljon kreće u akciju sa oko dvadeset ljudi manje. Deset boraca, dva komandira čete, sanitetski referent i komesar ostaju u bazi. Zamjenik komesara Mario Jedrejčić nije htio izostati iz stroja. Pokret se vrši u mraku s vrlo niskom temperaturom.

Užasan napor je kretati se pod susnježicom i kišom, ukočenih udova i na granici fizičke iscrpljenosti. Kao i uvijek, bataljonu je dodijeljen vodič. No u »Budicinu«, vodičima ne vjeruje više nitko; ali pošto nema specijalke ni točnih uputa, nema drugog izbora. I, napokon, stiže se na određeno mjesto: okolica Sv. Petra u neposrednoj blizini Ogulina.

Napad na Sv. Petar

Akcija, u kojoj učestvuju 3. bataljon s naređenjem da izvrši frontalni napad na neprijateljska utvrđenja, i 2. bataljon koji je zauzeo položaj na cesti Gojak—Ogulin na istom mjestu gdje je bio i prije dva dana, ima za cilj uništenje neprijateljskog garnizona u Sv. Petru s posadom od 150 domobrana i 30 ustaša. Pokušaj nije uspio. Nekoliko je bunkera uništeno, brojni neprijateljski vojnici izbačeni su iz stroja, ali žestoka vatra kao odgovor iz drugih utvrđenja prisiljava Gortanove jedinice na povlačenje.

U jednom trenutku položaji »Budicina« nalaze se izloženi snažnoj vatri. U gustom tami padne sumnja čak da je to 3. bataljon koji greškom puca na položaje talijanskih drugova. Međutim, bio je neprijatelj koji je prešao u protunapad s raznih pravaca.

Iza žestoke paljbe nastaje duboka tišina. Kako je zatišje potrajalo, komandant »Budicina« smatra akciju završenom i izdaje naređenje za povratak u Gomirje. Borci se vraćaju u bazu vrlo umorni, u stvari bolesni — svi, poneki sa znakovima smrzavanja. No, Demartini ih prisiljava da ostanu u stroju; vrlo brzo se posavjetuje s komesarom i odlučuje da primjerno kazni desetak boraca i dva komandira četa koji nisu učestvovali u akciji. Pred bataljonom u stroju, pod snijegom, ta dva komandira su lišena čina i postaju zamjenici komandira, dok njihovi zamjenici postaju komandiri i to: Domenico Medelin i Bruno Gaenazzo. Onih desetak vojnika, naprotiv morali su ostati u položaju »mirno« po jedan sat, na zimi, usred sela.

Kazna, dakako, stroga, prekomjerna i, možda, nepravedna! Sam je komandant bataljona uvjeren da se, izuzev pojedinca, ostali nisu pravili bolesnima. Međutim, trenutak je odlučan, bataljon prolazi razdoblje neuspjeha koji bi ga mogao dovesti do sloma. Da bi se to izbjeglo potrebna je strogost.

Neprekidna aktivnost

Odmor između jedne i druge akcije koristio se za pojačan rad u svim oblastima, od vojničke obuke do političkog obrazovanja. »Sastanak održan 26. XII 1944. s komandantom divizije, sa štabom brigade i svim štabovima bataljona osim operativnog oficira. Dnevni red: 1. Stanje u jedinicama, 2. Rasprava, 3. Zadaci, 4. Razno«. To je bilješka Giordana Paliage, koji je toga dana pribilježio i partijski sastanak sa zamjenikom komesara brigade: izvještaj o radu, pitanje rasprava sa zaključcima, razno. Među pitanjima pojavljuju se problemi kao »krađe, samoosakaćenja«, »ranjenici, dezerteri«, »pranje soba, dezinfekcija«. Donijeta je odluka o sazivanju sastanka vojnih i političkih starješina svakih sedam dana. Vrš se se pripreme za izdavanje džepnih i zidnih novina.

Pisanje članaka za džepne i zidne novine sastavni je dio takmičenja u trajanju od skoro mjesec dana u svim jedinicama 43. istarske divizije. Zbirni

pregledi koji se tim povodom izrađuju za svaki bataljon i svaku brigadu sadrže najrazličitije podatke: broj boraca koji su naučili rukovati oružjem (od pištolja do teškog bacača); broj izvedenih akcija, broj ubijenih, ranjenih, zarobljenih neprijatelja; vježbe i disciplina; politički rad, broj sastanaka; tečajevi za opismenjavanje boraca; dopisi napisani i objavljeni. Divizija ima svoj list »Narodni vojnik«, Gortanova brigada objavljuje svoj list »Sloboda«; u »Budicinu« izlaze džepne novine bataljona, Saveza omladine, četa i mitraljeskog voda.

Uoči Nove godine raspoloženje se u jedinicama poboljšava i tko nije u službi patrole priprema se za proslavu povodom završetka stare 1944. godine. Sutradan ujutro, nedjelja, komesar bataljona dijeli nekolicini boraca, onima koji su potrebni, nešto engleske odjeće što se nalazilo u skladištu. Giordano Paliaga odmah iza toga, piše u svome dnevniku:

»Popodne, oko 2,30 sati, došao je k nama komandant brigade s još dvojicom oficira, od kojih će jedan zamijeniti komandanta 4. bataljona. Na zajedničkom sastanku bilo je govora i riješeno je tako da smo ja i komandant oslobođeni dosadašnjih dužnosti, te da naveče moramo doći u Štab brigade. U međuvremenu pozvane su i sve starješine osim desetara...«

Promjene u štabu

Početkom mjeseca, nakon što je komandant divizije posjetio bataljon »Budicin« u Stubici i imao poduži razgovor s Demartinijem i Paliagom, te im preporučio da se pripreme punim povjerenjem za iduće borbe, Paliaga je rekao Demartiniju: »Vidjet ćeš da neće proći dugo, da ćemo biti pozvani u štab divizije«. Dobar prorok. Trenutak je došao. Maknuti sa svojih dosadašnjih dužnosti, komandant i komesar »Budicina« idu u štab samo da bi saznali za novu dužnost. Skupili su svoje stvari, te se rancem i oružjem preko ramena upućuju prema Vrbovskom.

»U pre I večerje — bilježi Paliaga u svoj dnevnik — prije polaska, pozdravili smo drugove, više je njih plakalo, a svima je bilo žao što odlazimo. To je bio za mene težak udarac. Tako smo nekoliko sati posljednjeg dana stare i prvog dana Nove godine proveli u kancelariji štaba brigade i gledajući jedan drugoga, konstatirali kako nam sretno prolazi Nova godina.«

I tako, završava jedna i počinje druga godina. Bataljon »Pino Budicin« mijenja »po stoti put« svoje starješine. Giordano Paliaga lišen je čina i postao politički delegat izvidničke grupe (u stvari od kapetana na vodnika) a Arialdo Demartini od komandanta bataljona postao je komandir čete.

Za novog komandanta bataljona postavljen je onaj koji ga je vodio u samom početku, od samog osnivanja, i to: kapetan Giuseppe Alizzi koji je došao iz Glavnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske; Milan Iskra, još uvijek na oficirskom kursu, ubrzo će preuzeti dužnost zamjenika komandanta; dužnost političkog komesara povjerena je zamjeniku komesara Mariju Jedrejčiču u očekivanju izbora novog komesara.

Sanitetskom referentu bataljona Pietru Rinu Benussiju koji je izišao iz zatvora početkom siječnja, saopćeno je da je lišen prijašnje dužnosti i postavljen na dužnost bolničara čete.

U KLIJEŠTIMA LEDA

(od 1. siječnja do 21. ožujka 1945)

GLAVA XXXII

DNEVNIK I DŽEPNE NOVINE

Početkom siječnja, iz dana u dan zima postaje sve jača, snijeg se pretvara u led, a na led pada novi snijeg. Kao da smo u nekoj polarnoj zoni. Na sektoru Gortanove brigade neprijatelj izlazi ponekad iz Ogulina i izvodi poneki napad, ali sve u svemu na vojnom planu može se reći da je prilično mirno. Više su zauzeti 1. i 3. bataljon koji napadaju ustaško-domobranski garnizon u Boštu u noći između 3. i 4. siječnja. Bataljon »P. Budicin« je uvijek postrojen na položajima između Gomirja i Hambarišta, ali nije vršio napade: njegovi ratni efektivni već smanjeni zbog prethodnih gubitaka, još su se više smanjili.

Mnogi su borci smješteni u ambulante ili u bolnicu divizije u Kuželju zbog smrzavanja, bolesti i krajnje fizičke iscrpljenosti. Situacija je skoro ista u svim jedinicama. »Siječanjaska situacija« opisana u jednom izvještaju koji je štab 11. korpusa (br. 51/10. veljače 1945.) dostavio Glavnom štabu NOV Hrvatske, izgleda ovako:

»Što se tiče 43. divizije, borbeni duh je iz dana u dan sve bolji, posebno zahvaljujući sposobnosti i borbenom raspoloženju zapovjednog kadra. Opskrbljivanje jedinica je bilo u toku mjeseca vrlo oskudno, te je uslijed neishranjenosti, fizičko stanje boraca prilično loše: bilo je slučajeva da su borci padali u nesvijest zbog iscrpljenosti i razboljevali se.«¹

Da bi potpunih sliku, evo jednog izvještaja Sanitetske sekcije 11. korpusa (br. 148 od 20. I 1945.):

»Na sektoru 43. divizije osjeća se pomanjkanje mesa i masnoće. U je-lovniku boraca nema uopće voća i povrća. Za sada nema mogućnosti da se to nabavi.«

U talijanskom bataljonu takva situacija se odražava u činjenici da se moglo računati na samo nešto preko četrdeset boraca u stroju. Ali i pored toga ne ostaju neaktivni. U Paliagovom dnevniku navodi se dalje:

¹ U Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, reg. br. 39—2, K.573.

»4. I 1945. Ujutro smo bili na maršu, popodne pjevali zajedno s trupom u četi. Predveče sam razgovarao s jednom studenticom koja je stanovala blizu kuće u kojoj sam boravio ja.

5. I 1945. Ujutro sam radio za džepne i za zidne novine, Isto tako poslije podne.

6. I 1945. Cijeli dan kao i obično, mnogo snijega.«

Prelazna zastava za nagradu

Ovdje prekidamo čitanje dnevnika da bi citirali članak iz džepnih novina na koje se pozvao Paliaga u kronici od 5. siječnja. I ovdje je potpisan Zogoni. Riječ je o predaji zastave onoj jedinici u brigadi koja je bila najbolja na završetku mjesečnog takmičenja između bataljona. Članak, datiran 7. siječnja 1945. nosi naziv »Prelazna zastava« i glasi ovako:

»Kroz cijeli mjesec omladinci čitave naše brigade takmičili su se da bi njihov bataljon bio dostojan velike nagrade, da časno zasluži prelaznu zastavu našeg voljenog maršala Tita. Jučer, na skromnoj svečanosti, punoj mladenačkog života i pored velikog snijega, skoro je cijela brigada defilirala pod oružjem uz pjesme koje su nas pratile na svim borbenim poljima naše voljene Istre, Slovenije i Hrvatske. Najzad, ispred naših starješina, sa postrojenim bataljonima u stavu mirno, prešlo se na predaju toliko priželjkivane prelazne zastave. Najzaslužniji, što je jednoglasno priznato, bio je 3. omladinski udarni bataljon, onaj koji je izdržao najveći broj borbi u brigadi. Visoka čast da nosi prelaznu zastavu kao najbolji borac u brigadi pripala je mladiću kojeg smo upoznali po njegovom stoičkom ponašanju pred smrću ... Ali takmičenje nije završeno. Prelazna zastava bi mogla preći još jednom bataljonu koji bi kroz šest mjeseci postao dostojan 3. bataljona. Gromko i snažno se klicalo prekidajući govore starješina brigada. Mnoga obećanja da će se boriti za osvajanje zastave 3. bataljona izrekli su borci drugih bataljona. Drugovi iz našeg talijanskog bataljona uprli su pogled na onu zastavu koja je nosila jasan lik našeg vođe maršala Tita i tiho su obećali da će se sa svim svojim snagama takmičiti da bi sve dostojnije stajali uz rame najboljih hrvatskih drugova i da bi služili na čast talijanskoj manjini u Istri u sastavu naše slavne 1. brigade 'VI. Gortan'«.

Treba samo dodati jednu značajnu pojedinost. Predaju zastave 3. bataljonu izvršio je borac »Budicina«, bivši komesar bataljona, sada delegat voda, Giordano Paliaga. Pored svega, vole ga i cijene, što mu time i dokazuju. Zabilježio je u svoj dnevnik:

»Poslije, cijela je brigada defilirala zajedno i zaustavivši se pred komandantom, održao sam govor i predao prelaznu zastavu 3. bataljonu. Nakon toga smo se vratili.«

U ovom se čovjeku pomalo ogledaju svi talijanski borci koji u ovom teškom ratu prelaze iz dana ushićenja u dane potištenosti, iz sreće u tugu, iz euforije u nostalgiju; to su ljudi s vrlinama i nedostacima i sve im se može predbaciti, samo ne vjeru u put koji su izabrali. Demartini piše:

»Prvi dani nakon mog degradiranja, nisu mi bili tako laki. Bojao sam se sukoba, uvrede ili nečeg sličnog od strane mojih drugova koji su mi do jučer bili potčinjeni; ali ništa od svega toga se nije desilo. Što se tiče Gior-

dana, svatko je duboko osjetio njegovo udaljavanje s položaja, bez obzira da li je ono bilo pravedno ili ne. Ali on je i u ovoj prilici pokazao neospornu čvrstinu. Osmijeh je ostao stalno na njegovim usnama, njegove su oči izražavale samo dobrotu i iskrenost; nastavio je svojim zapaženim nastupanjem na kulturno-umjetničkim priredbama, koje su se održavale po selima. Jednom riječi ostao je i dalje ljubimac Budicinovih boraca i hrvatskog, odnosno srpskog stanovništva u mjestu.«²

Najmlađi partizan

Na razne manifestacije, koje pobuđuju oduševljenje i nove simpatije naroda prema talijanskim borcima, dolazi često i najmlađi partizan 43. istarske divizije, Ferruccio D'Alessandro, dječak od samo devet godina koji se već više od godinu dana nalazi u Gortanovoj brigadi. Pušku mu je poklonio komesar brigade, dobio je i medalju za hrabrost. Od Krasa do Slovenije, od Kastavštine do Gorskog Kotara bio je mezinac bataljona »Pino Budicin«. Araldo Demartini spominje ga srdačnošću i divljenjem:

»Prvi put sam ga vidio u lipnju 1944. u selima na Krasu dok je bio na straži s puškom na ramenu kod štaba brigade. Govorilo se kasnije da mu je Pajo oduzeo pušku i lišio ga čina desetara jer je pustio da uđe u sjedište štaba brigade jedan partizanski starješina, a da ga prije nije pitao za lozinku. Plakao je od bijesa.

Govorilo se da je Pajo htio od njega napraviti pravog partizanskog vojnika, pa nije dozvoljavao prekršaje u vojnoj disciplini niti ovom malom partizanu. Ali, gledajući kroz nekoliko dana ono žalosmo i ojađeno lišće, komandant se smješкао i naredio da mu se vrati čin i puška.

S obzirom da se mali Ferruccio izražavao mnogo bolje na talijanskom jeziku, u više navrata se borio u redovima »Budicina«. Svi su ga jako voljeli, postao je mezinac »Budicina«, ali on je htio da se s njim postupa kao i sa njegovim starijim drugovima, zato je prezirao milovanja i ulagivanja.

Jednoga dana, za vrijeme napornog marša, promatrao sam ga, tako malenog, punačkih obraza, pjegava lica, zelenih (mislim) očiju, žutocrvenkaste kose; jedva je držao korak s kolonom. Rado bih mu pomogao, kao što sam više puta činio postavljajući ga da jaši na jednoj kobili prljavo-bijele boje sa tamnim mrljama, ali kako smo je mjesec dana ranije morali uklopiti (ne znam da li je bila stara ili iscrpljena), sada se moralo pješke. Približio sam mu se i prišapnuo da mi se popne na leđa, nosio bih ga za kojih deset minuta, samo da se malo odmori. »Ma kakvi! Da smo nas dvojica sami, još bih mogao, ali u prisustvu drugih me je sram«, odgovorio mi je. Radije je pješačio kao mi svi, mada do kraja iznemogao.

Izgubio je majku u ratu, dok mu je otac bio u neprijateljskim redovima, zato su ga partizani posvojili.«³

Odanost Budicinovog bataljona

O intenzivnoj političkoj aktivnosti talijanskog bataljona svjedoče dva dokumenta od 17. siječnja 1945. Prvi se sastoji od pisma potpisanog »Borci i

² Iz »Mancano all'appello«, str. 59.

³ Neobjavljene bilješke stavljene na raspolaganje od Demartinija koji, pored ostalog, saopćava da su nakon rata jugoslavenske vlasti predale Crvenom Križu, na temelju potražnje rodbine iz Italije, malog Ferruccia, kojeg je ispratio do granice borac »Budicina« Lorenzo Vidotto. Do prije nekoliko godina Ferruccio D'Alessandro je živio u Capui kod Napulja.

starješine 4. talijanskog bataljona P. Budicin« upućenog Jedinstvenom narodnooslobodilačkom frontu za Istru. U njemu se kaže:

»Kroz dugih dvadeset godina, omrznuti fašistički neprijatelj otupio je naše mozgove, onemogućio nam obrazovanje, gušio u nama svaki osjećaj slobode i napretka, pretvarajući u ništa našu mladenačku inicijativu potisnutu šovinističkim teorijama i Mussolinijevim tlačenjem. Ali osjećaj slobode, zadržan u nama kroz tolike godine, eksplodirao je spontano u rujnu 1943. kada smo mi Talijani Istre bratski stisnuli ruku drugovima Hrvatima i s njima počeli borbu. U toku borbe postajali smo sve svjesniji da će naša budućnost biti sretna samo ako se Istra priključi svojoj matici Hrvatskoj u federalnom i demokratskom državnom uređenju, za što smo se borili i borimo se.

Vi ste nas pravednom politikom, svojstvenom svim slobodoljubivim snagama, vodili u ovoj borbi, jačajući u nama i u narodu povjerenje i odanost. Pod vašim vodstvom i pod vodstvom maršala Tita, mi smo spremni da damo sve od sebe, pa i život, da bi postigli naš cilj tj. oslobođenje naše zemlje i izgradnju novog demokratskog društvenog uređenja zasnovanog na odlukama AVNOJ-a i ZAVNOH-a. Zato mi, borci Četvrtog talijanskog bataljona »P. Budicin« pozdravljamo s oduševljenjem Jedinstveni narodnooslobodilački front povodom nove godine koja će obilježiti pobjedu novih ideala slobode i napretka.

Živio Jedinstveni narodnooslobodilački front za Istru!

Živjela Talijanska unija!

Živjela Federativna demokratska Jugoslavija!

Položaj, 17. I 1945.«

Druga poruka upućena je Talijanskoj uniji za Istru, organizaciji koja u skopu Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta sakuplja i mobilizira demokratske i progresivne Talijane istarskog poluotoka i Rijeke.

»Od kada je naša nacionalna manjina u Istri digla svoj ustanički glas, u toj Istri potlačenoj od podmuklog fašizma, i povezala svoje snage sa snagama hrvatske braće, naš je bataljon, povodeći se za djelom i idealom heroja Pina Budicina, širio duh slobode kroz Istru, Hrvatsko i Slovensko primorje. Iz borbe u borbu stigli smo u Gorski kotar, gdje se udaraju još čvršći temelji bratstvu naše narodnosti i naroda Hrvatske.

Sada smo više nego ikada duhovno povezani s vama i prateći vaš ustrajan rad, izgrađujemo se u borbi kojom ćemo se osloboditi od nacifašističkog okupatora, izgrađujemo svoj duh i um da bi sutra u federalnoj demokratskoj Hrvatskoj uživali naša prava koja će biti plod naše borbe rame uz rame sa svim narodima Jugoslavije. U izgradnji njenog novog društvenog uređenja učestvovat ćemo i mi.

Živjela Talijanska unija!

Živio Jedinstveni narodnooslobodilački front!

Položaj, 17. I 1945.«

Ta dva dokumenta, koji su ovdje iznijeti u njihovom integralnom tekstu,⁴ objavljeni su pod naslovom »La fede del Budicin« (Odanost Budicinovog bataljona) sa manjim stilskim ispravcima u br. 1 (23) 1945 »II Nostro Giornale« od 1. II 1945. Izlaženja ovog organa Talijanske unije Istre i Rijeke do-

⁴ Oba se dokumenta čuvaju u Centru za historijska istraživanja u Rovinju.

živjela su dulji prekid; prethodni broj je izašao 8. XII 1944. Sada, nakon skoro dva mjeseca, zajedno s porukama boraca »Budicina« taj isti list iznosi, na drugoj strani, kratku kroniku akcije 43. istarske divizije u Gorskom Kotaru:

»U Gorskom Kotaru, na planinama iznad Rijeke i Hrvatskog primorja, nalaze se ostaci srpskih sela kroz koja su prošli krvoproliće i uništenje... Ali danas, tamo gdje su talijanski fašisti i hrvatski ustaše palili i uništavali, talijanski i hrvatski borci 43. istarske divizije prolijevaju svoju krv braneći braću Srbe«.

U istom broju list »Il Nostro Giornale« objavljen je dopis S.C.E. 4. bataljona »P. Budicin« pod naslovom: »Esercito di popolo« (Narodna vojska):

»Bataljon je na položaju. Neprijatelj je vrlo blizu. Pa ipak narod iz J. se priprema da bira svoj odbor Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta. Selo J. ima sve organizacije i neće da zakasni u osnivanju ove, koja okuplja i sintetizira sve ostale. I za to se dobro priprema. Narod bira svoje predstavnike velikom pažnjom i cijela dvorana je zaokupljena i koncentrirana u radu oko izbora. U ovoj narodnoj manifestaciji naroda prisutni su i predstavnici vojske s jednom talijanskom jedinicom. Malo čudno s obzirom da se radi o čisto hrvatskom području. Ovi Talijani iz Istre paze da narod sela J. može mirno birati predstavnike svog Fronta. Jedinica je Četvrti bataljon »Pino Budicin« Prve brigade Četrdeset i treće istarske divizije. Neprijatelj ga je upoznao u mnogim prilikama. Bataljon »Budicin« koji se bori uz hrvatske bataljone, simbol je slobode Talijana Istre i Rijeke u Federalnoj Hrvatskoj. To je odgovor manevrima reakcije koja bi nam htjela oduzeti plodove naše borbe i onemogućiti budućnost sreće i blagostanja, što čeka nas Istrane, Talijane i Hrvate u Jugoslaviji maršala Tita. Zato ovaj sastanak u selu J. ne samo da čvrsto povezuje front i pozadinu, već je dokaz iskrenog i svesrdnog oružanog bratstva Talijana i Hrvata Istre i Rijeke koji će sutra zajedno uživati tekovine za koje je palo mnogo boraca i bilo mnogo žrtava za zajednički ideal pravde i slobode.«

Pojava lista je sama za sebe važan događaj za borce »Budicina«, koji su dugo ostali bez jednog dragog prijatelja. Iz njega saznaju što se događa u njihovim rodnim mjestima i preko istih kurira koji prenose list u Istru i Rijeku, mogu dostavljati pisma svojim obiteljima.

GLAVA XXXIII

LEDENI SIJEČANJ

Izvještaj br. 20 od 2. II 1945. potpisan od Save Vukelića i Jože Skočilića, komandanta i političkog komesara 43. istarske divizije, ¹stavlja komesaru 11. korpusa pregled vojne, političke i kulturne aktivnost u tri brigade za mjesec siječanj. Nakon nekoliko mišljenja i ocjena prema kojima brigada »VI. Gortan« ima počasno mjesto jer se pokazala kao najbolja, iznosi se:

»Moralno-političko stanje u jedinicama zadovoljava, te se iz dana u dan i poboljšava. Može se, također, kazati da postoji moralno političko jedinstvo među našim borcima. Danas su svi naši borci dovoljno politički svjesni i znaju ciljeve borbe, kao i ogromnu vrijednost koju imaju tekovine naše borbe za cijeli svijet i sebe same, pa su zato pripravnici za borbu i žrtvovanje svojih života... Borbeni duh uopće, može se reći, da je odličan i ne predstavlja više nikakav problem. Borci su u stanju da se stalno oduševljavaju za borbu. Često se može vidjeti kako se borci, po naređenju, kreću preko žičanih prepreka prema neprijateljskim utvrđenjima bez straha i bez oklijevanja. Danas je svakodnevna pojava odlično ponašanje boraca, dok se svaki neuspjeh mora pripisati starješinama koji ponekad oklijevaju... Disciplina boraca je dobra, što isto važi i za osjećaj odgovornosti. Što se tiče discipline, starješine ne služe za primjer borcima, te bi se moglo istaći da su često manje disciplinirani od boraca ...

U naš politički program uključili smo učenje o proglašenju osnovnih prava i dužnosti građana Federalne Hrvatske i deklaracije Glavnog štaba Hrvatske i ZAVNOH-a o načelima narodnooslobodilačkog pokreta.

Fizičko stanje naših boraca je loše zbog loše i nedostatne ishrane. Pred naš se štab postavlja kao najozbiljnije i najteže pitanje snabdijevanje hranom naših jedinica. U Gorskom Kotaru nema hrane a prijevoz iz Žumberka je veoma težak pošto zahtijeva znatne količine nafte što ne možemo dobiti. U posljednje vrijeme ne uspijevamo dobiti hranu ni tamo, te smo primorani vršiti obavezni otkup na samom terenu... O pitanju ishrane održali smo dva sastanka s predstavnicima narodnooslobodilačkih odbora i političkih organizacija Gorskog Kotara, Hrvatskog primorja i Istre, raspravljajući o načinu pronalaženja hrane i snabdjevanja vojske. Izradili smo zajednički plan, ali pošto izgleda da Hrvatsko primorje i Istra neće biti u stanju dati one količine hrane za koje su se obvezali, pitanje će se vrlo brzo i dalje pogoršati. Dragocjene su namirnice što nam šalje Glavni štab Hrvatske i s

njima možemo bar opskrbiti bolnice i oporavilišta. Kad bi bilo moguće poboljšati ishranu, u kratko vrijeme bismo mogli dobiti iz bolnice oko 200 boraca koji se tamo nalaze zbog neishranjenosti».

Novi borci

»Mobilizacija novih boraca je primaran zadatak. Naše su jedinice brojčano prilično slabe i moramo intenzivirati rad na ovom polju. Uputili smo jedan letak — poziv za mobilizaciju Istrana i, po informacijama drugova, uspjeh neće izostati jer je neprijatelj počeo lov na ljude i deportira ih u Njemačku. Istra predstavlja jedini izvor novih snaga za našu diviziju i zato joj posvećujemo punu pažnju. U proteklim danima primili smo oko 150 novih boraca iz Istre. Podsjećamo da se u Hrvatskom primorju ne vrši nikakva mobilizacija, smatramo da bi trebalo nešto učiniti i tamo«.

Tako prolaze dani u očekivanju da se ponovo sastavi kadar bataljona u koji se pojedinačno šalju novi borci koji dolaze iz Istre (ponovo vidimo Ernesta Geromella koji je već bio u »Budicinu« u svibnju—lipnju 1944.) i iz Rijeke (Alberto Szabo, Antonio Bradetich, Mario Kirsic, Alfredo Gomini, Nino Vuolo). Vraćaju se, jedan po jedan, i ranjenici koji su prizdravili i otpušteni iz ambulanti.

Nastavlja se odmor na »granicama« oslobođenog teritorija gdje ima svoju posadu brigada »VI. Gortan«. Za Talijanski bataljon, smješten u Hambarištu, izmjenjuju se dani potpunog odmora, koji su ipak posvećeni političkim, kulturnim i propagandnim djelatnostima, sa danima vojne vježbe. Obrazovanje, kultura, miting — to su najčešći izrazi u tim danima koji postaju sve hladniji. Zbor, recitatori, dramska grupa, hipnotičar česti su gosti u Vrbovskom gdje nastupaju pred štabom brigade i pred publikom. Predstave i zborovi redovno završavaju plesom. Nema obitelji koja se nije sprijateljila s nekim borcem »Budicina«.

U noći 20. siječnja, komesar bataljona se probudi i osjeća miris paljevine; pored ležaja razasute su ručne bombe i meci i jedan eksplodira. Srećom nije se dogodilo najgore. Dvadeset prvog siječnja slavi se godišnjica Lenjinove smrti. Dvadeset drugog generalne probe i onda velika predstava u kazalištu u Vrbovskom; jedna djevojka nagrađuje hipnotičara komadom kruha namazanog mašču. Dvadeset trećeg vojna obuka na snijegu na stražnoj zimi; komesar brigade posjećuje »Budicina« donoseći vijest da je Crvena armija stigla na 300 km od Berlina. Dvadeset četvrtog pada izuzetno veliki snijeg. Hipnotičar Paliaga, pozvan u štab brigade, svojom magijom oslobađa komandanta užasnih bolova u želucu.

Lažna noćna uzbuna

Dvadeset petog siječnja u noći data je uzbuna u bataljonu. Borce odjednom probude hici i dugi rafali iz šarca, uz urlike i pogrde. »Ustaše!« U tren oka su se našli izvan kuće, na cesti osvijetljenoj signalnim raketama. Tko ne može izaći na vrata, skače kroz prozor s oružjem u rukama. Pucnjava i urlici dolaze s gornje strane sela, gdje se nalazi sjedište štaba bataljona. Sigurno je neprijatelj napao štab, možda su drugovi već pali u ruke ustaša. Prva četa odmah krene, u streljačkom stroju prema sjedištu štaba, dok druge jedinice

zauzimaju položaje na odgovarajućim sektorima. Komandir 1. čete, Demartini, priča:

»Iz vodeći manevar, u onom urnebesu glasova, jedan mi je bio poznat zbog glasa »š« na kraju povika »juriš«! Vikao je iz svega glasa jedan naš koji je bio bez prednjih zubiju inače odgovoran za kulturu u štabu brigade. Shvatio sam. Radilo se o lažnom napadu. Tada sam naredio »juriš« žureći na čelo čete. Nakon nekoliko minuta bili smo kod sjedišta štaba okupiranog od »neprijatelja«, koji se, vidjevši da nismo štedjeli municiju, dao prepoznati u starješinama naše brigade«.

Starješine nisu bile škrte u riječima pohvale zbog spremnosti i odvažnosti koje su pokazali borci 1. čete. »Stvarno su se ovog puta talijanski borci pokazali hrabrima«. Demartini komentira: »Tajnu naše hrabrosti zadržao sam za sebe.«

U petak, 26. siječnja, ujutro rano, vježbe na snijegu. Uveče vraća se sa kursa Milan Iskra, zamjenik komandanta bataljona. Zbor i neumorni hipnotičar upućeni su u subotu, 27. siječnja u Srpske Moravice zbog jedne predstave. Odlaze s loncem punim palente (to je cijeli obrok dobiven kod Štaba brigade) ali kada su nakon tri sata stigli na odredište, dobivaju jedan tanjur čorbe i komad kruha od drugova iz narodnooslobodilačkog odbora. Paliaga i Demartini, nerazdvojni prijatelji, posjećuju tri obitelji starih znanaca i konačno se najedu onim što su im dali u kućama. Spartaco Zorzetti dobiva nekoliko krumpira. Lov na jelo nastavlja se i 28. siječnja ujutro; ljudi iz Moravica nude Talijanima kruha i kave. Nakon toga povratak u Hambarište, u bazu.

Upad ustaša

U prvo svitanje 29. siječnja, ogromne snage ustaša koje su dolazile iz Ogulina, ulaze u zonu 1. brigade »VI. Gortan« usmjerujući pravac kretanja prema Vrbovskom. Dolazak neprijatelja najavljuju seljaci okolnih sela, koji, u bijegu, tjeraju ispred sebe stoku i, noseći sa sobom ono što su mogli spasiti, udaljuju se prema sjeveru iza partizanskih položaja. Smjesta je data zabuna i svi bataljoni odlaze na borbene položaje da sačekaju neprijatelja. Talijanski bataljon raspoređen je blizu sela Hambarište. Na njegovoj južnoj strani, odijeljen rijekom Dobrom, blizu Gomirja, nalazi se 2. bataljon. Desno od rijeke vijugaju sa cesta i pruga. U dnevniku Giordana Paliage čitamo:

»Ponedjeljak, 29. I 1945. Ujutro, dok smo imali politički sastanak, došlo je naređenje da se ide na položaj kod Hambarišta. Bilo je 10,30 sati. Na vrhu brijega bila je strašna zima, oko podna došlo je malo sunca. Čula se pucnjava u Gomirju i drugdje, bila je to banda od oko 500 ustaša«.

Banda, uputivši se prema Gomirju, napada položaje 2. bataljona koji se nalazio na isturenom položaju u borbenom rasporedu Gortanove brigade. Nakon nekoliko sukoba s isturenim patrolama, neprijatelj zaobilazi i napada s dvije strane 2. bataljon, čiji su borci prisiljeni napustiti selo da ne bi bili uhvaćeni u klopku. Povlače se više na sjever — na povišenije položaje. Sada je već poslije podne. Bataljon »Budicin« je pozvan da se opire neprijateljskom nadiranju. Talijanske jedinice sa svojih položaja dominiraju cestom, prugom i mostom na rijeci. Neprijatelj je već osvojio Gomirje.

»Budicin« dobiva naređenje da krene naprijed uzduž Dobre i pruge da bi onemogućio ustašama opkoljavanje 2. bataljona.

Giordano Paliaga bilježi u svom dnevniku:

»Predveče smo sišli i dobili novo naređenje da idemo prema Gomirju i napadnemo bandu. Tek što smo stigli, ustaše otvaraju vatru na nas i mi zauzimamo položaj. Bila je jaka zima, neki drugovi su padali od hladnoće, jednoga smo ja i bolničar odnijeli u Hambarište. Nisam više osjećao ruke. Stigavši na mjesto, zapalio sam vatru za promrzle i zatim išao na položaj u jednu spaljenu kućicu blizu pruge ...«

Trideset i dva stupnja ispod nule

Vodstvo ambulante bataljona, ovom prilikom, povjereno je opet Pietru Benussiju Rinu, nakon premještanja sanitetskog referenta koji ga je zamijenio na dužnosti nakon njegova degradiranja. U Rinovim uspomenama često se spominju vrlo niske temperature:

»Bila je izuzetno jaka zima. Mislim da kad bi imali termometar, sišao bi ispod 20 stupnjeva ispod nule. Naređenje je bilo da se ne spava i da moramo biti spremni svakog trenutka. Još prije nego što je započela borba, povjerena su mi dva druga koji su bili tako promrzli da se nisu mogli svladati. Da pravo kažem, u tim slučajevima nisam znao kako da se ponašam; jedino što sam imao od opreme, bili su kaput i deka. Pokrio sam ih i ostavio u bluzi. S njima sam ušao u jednu kuću i sa ono malo riječi na hrvatskom jeziku koje sam znao, zamolio vlasnike da zakuhaju malo vode i stave unutra neku travu, ako je imaju. Tako su učinili i ne znam kako, nakon što smo dali to piće bez šećera dvojici unesrećenih, posljedice su se odmah osjetile. Malo po malo su se oporavili, toliko da su mogli da se vrate u svoju jedinicu«.

Večer i noć se ovdje sliju, sunce je zašlo skoro iznenada i sada prekrasan mjesec na nebu, osvjetljava snijeg. Romantičan prizor, kada se ne bi čula pucnjava vatrene oružja koja postaje sve jača i sve više se približava Hambarištu! Opisujući nakon godine dana svoje uspomene, »Ricordi di lotta« (Uspomene na borbu), s jednostavnim potpisom »Un combattente del Budicin« (Jedan borac iz bataljona »P. Budicin«), netko piše:

»Meci fijuču, mi odgovaramo. Tako dolazi večer, jedna od najhladnijih večeri na ovom području. Temperatura se spušta, vlaga u zraku se zgusnula i pretvorila u laganu maglu koja pokriva rijeku. Naši slabiji drugovi, umorni, gladni, padaju u nesvijest, svladani hladnoćom koju je planinski vjetar činio još oštrijom. Srećom tamo blizu se nalaze dvije napuštene kućice drvosječa: odlično mjesto gdje se čete naizmjenice griju, a promrzli drugovi mogu kod vatre da dobiju opet malo snage.«¹

Kako vrijeme odmiče, kasnije u noći, temperatura se spušta još niže, zima postaje neizdrživa. Vjetar, podižući bijelu prašinu, šiba oči i ujeda.

»Naše su cipele tvrde kao kost, termometar pokazuje 32 stupnja ispod nule. Dah se smrzava na ovratniku kaputa i tu se stvara kora leda. Suze se pretvaraju u kapljice leda koje stoje zalijepljene za trepavice kao perle.

¹ U listu »La Voce del Popolo« br. 22 od 24. siječnja 1946.

Ako bi zaustavio stopala, prijetila bi opasnost da ostaneš zacementirani u ledu na snijegu.«²

Kao da nije bila dovoljna polarna zima, kroz cijeli dan nije stigao nijedan obrok. Mnogi borci osjećaju smrzavanje ruku i nogu, pa i sam komesar bataljona Mario Jedrejčić morao je biti prenijet u ambulantu. Nastoji se da se drugovima pomogne kako se može. Dajmo još riječ Pietru Benussi Rinu:

»Vatra se nastavila sve jača i uskoro nakon toga, počeli su stizati prvi ranjenici koji nisu bili iz našeg bataljona, već iz drugih jedinica brigade. Nisu bili teško ranjeni, tako da sam ih lako previo i poslao u štab brigade. U međuvremenu, na onom krasnom mjesječevom svjetlu, vidio sam prve jedinice našeg bataljona kako su se povlačile pred neprijateljskim nadiranjem i zauzele nove položaje opirući se ustaškoj ofanzivi. Ja sam stajao nepomično, smrznut, čekajući da se priključim svojoj četi. Netko me nagovarao da ih slijedim, ali ja sam inzistirao na čekanju. Zatim, vidjevši situaciju, a kako Arialdova četa nije dolazila, odlučio sam da se uputim u njihovom pravcu. Kasnije sam doznao da je Arialdova četa bila još na položaju sa zadatkom osiguravanja povlačenja bataljona.«

I pored jake hladnoće, borci 1. čete uporno pružaju otpor na svojim položajima omogućujući drugim jedinicama da se postave na nove linije. Borba je opet počela divljati. Bore se odlučno i hrvatski bataljoni. Ranjenici stalno stižu u razne ambulante. Dok privremeni sanitetski referent »Budinac« ide prema svojoj četi, praktično u prvu liniju, čuje kako netko na hrvatskom jeziku traži pomoć bolničara. Rino priča:

»Uputio sam se u pravcu odakle je dolazio glas. Dolazio je iz jedne poljske kuće između Hambarišta i Vrbovskog. Na pragu sam našao dva druga Hrvata iz Istre koji su me upitali da li sam bolničar. Odgovorio sam da jesam i ušao u kuću. Na nosilima na podu vidio sam teško ranjenog druga. Sagnuo sam se i uz svjetlo uljane svijeće ugledao mjesto rane: krvario je iz trbuha. Jadnik me gledao uplašenim očima i ujedno punim molbe, kao da sam ja mogao napraviti čudo i spasiti ga od predstojeće smrti. Razvezao sam mu hlače; ukazao mi se prizor koji još nikada nisam vidio. Trbuh sav iskrvavljen i izrešetan mecima, skoro rasparan, činilo se kao da je raznijet granatom; iz rane je šikljala krv pomiješana izmetom. Priznajem da nisam znao i nisam mogao učiniti ništa. Dok sam mu pomagao kako sam mogao, vidio sam kako je širom otvorio oči i okrenuo ih prema gore; spustio je glavu. Bio je mrtav. Gledao sam ga za koji trenutak, proklinjući rat i onoga koji je bio za njega odgovoran. Potom, uz pomoć ona dva druga, odnijeli smo ga napolje. Ona dvojica uzela su na rame nosila i udaljila se. Kasnije sam doznao da su pred nadiranjem ofanzive bili prisiljeni da ostave poginulog na rubu ceste ...

Dok sam gledao kako se udaljavaju, čuo sam kako me netko zove. Okrenuo sam se i vidio Bruna Caenazza, komandira 2. čete. Prije nego što sam progovorio, zapitao me da li imam oružje. Odgovorio sam da imam. »Dobro, dođi sa mnom. Moramo zauzeti položaj na nekom mjestu da bi pokušali zaustaviti prodiranje ustaša.« Pridružio sam mu se u namjeri da što prije zauzmemo položaj na obližnjem brežuljku gdje se nalazila kuća u kojoj je prije rata, navodno, bila gostionica ...«

Napuštene ili porušene kuće, služe za položaj i drugim jedinicama talijanskog bataljona. Prostorije zauzimaju deseci boraca koji leže na podu, ne-

sposobni da se kreću i da se bore. Da bi popunili praznine, pozivaju se na položaj i kuhari i sve pomoćno osoblje. Što se tiče neprijatelja, računa se da je njih oko 1800, a ne 500. To su ustaše 392. divizije, sa specijalnim jedinicama skijaša.

Jedna grupa boraca talijanskog bataljona »Pino Budicin«
kod Vrbovskog. U zimi 1944/45.

Noć i jaka zima uvjetovali su kratak prekid u borbama. »Un combattente del Budicin« (Jedan borac »Budicina«) piše:

»Mjesec izlazi veličanstven iznad šumovitih planinskih grebena uz rijeku, ali pjesma smrti ne da mira našim borcima. Konačno, nakon što su

izmijenjeni posljednji rafali, neprijatelj nestaje. Kamo je otišao? U Gomirje? Ili se prljav od krvi vratio u svoj brlog u Ogulin? To se mi svi pitamo, to nastoje saznati naši štabovi. Ali naši izviđači sa svojim desetarom pali su promrzli. Zato dobivam naređenje da idem s dvojicom boraca u izvidanje do željezničke stanice Gomirje, na nešto više od kilometra od naših položaja. Izvršavam svoj zadatak utvrđujući da neprijatelja nema: zapažam samo guste tragove skija. Ali netom sam stigao u naše redove, dolaze brze patrole skijaša, odjevenih u bijelo, koji pucaju svojim automatskim oružjem. Mi se, u teškoj situaciji, zapadajući u snijeg, moramo povući, da ne bi bili živi uhvaćeni. Novi se neprijatelji probijaju sa svih strana, sa skijama ili krp-ljama na nogama ...«.

Dajemo riječ Giordanu Paliagi koji se nalazi sa malom jedinicom u jednoj kućici u blizini tunela na putu Hambarište—Gomirje. U njegovu dnevniku piše:

»Puna dva sata smo ja i komesar upirali pogled na prugu, ali je bila gusta magla, tako da se skoro ništa nije vidjelo. Odjednom primjećujemo kako se približava ustaška patrola od 7—8 ljudi. Izlazimo iz kućice, jer bi nas sigurno opkolili. Ja i komandir ostajemo posljednji i ispaljujemo svaki po jedan hitac. Neprijatelji su odgovorili mitraljeskim rafalima što su više mogli.«

Oružje je zatajilo

Pucaju i drugi borci na svojim sektorima, ali su to rijetki hici. Oružje često ne pali, naročito puškomitraljezi koji ostaju potpuno blokirani. »Izneli smo, slomljeni od gladi i hladnoće. Naše je oružje sve sleđeno i neće da puca... ne možemo odgovoriti neprijateljskoj vatri, moramo se povući«. Ovako anonimni borac »Budicina« u već spomenutim »Uspomenama iz borbe«. Svi bataljoni dobivaju naređenje da se povuku u pravcu Vrbovskog. Promrzle prevoze seljačkim kolima prema divizijskoj bolnici u Kuželj.

U povlačenju »Budicin« umalo da nije pao u zasjedu ustaša. Dajemo još riječ Pietru Benussi Rinu kojeg smo ostavili sa Brunom Caenazzom i nekoliko drugih boraca iz 2. čete:

»Išli smo dalje, ali tek što smo zašli iza ugla kuće, gusla kiša metaka prosula se oko nas. Bacili smo se na zemlju ispaljujući poneki metak. Uzalud. Vidjeli smo neprijateljske jedinice koje su se na brzinu razdvajale da bi operirale taktikom kliješta i da bi nas napale s leđa. Bruno je naredio da se smjesta povlačimo, kuća nam je služila kao štit i predstavljala dobar zaklon. Okrenuvši leđa onoj bivšoj gostionici bacili smo se trkom nizbrdo kako ne bi ostali u kliještima. Tako, uvijek trčeći, u priličnom redu, dostigli smo bataljon.

Nekoliko dana ranije, ja i Bruno sa drugim članovima zbora bataljona, nalazili smo se u jednom malom selu na nekoliko kilometara sjeverno od Vrbovskog, zbog jedne od mnogih priredbi koje je davao naš pjevački zbor za narod iz onih krajeva, koji je i zato gajio posebne simpatije prema talijanskom bataljonu. Na putu u to selo, prije mosta preko rijeke Dobre, postojao je puteljak koji je vodio oko brežuljka na kojem se nalazi Vrbovsko. Sigurno bi to bilo dobro sklonište za bataljon u povlačenju. Most, međutim, na podnožju brežuljka Vrbovskog, pokriven snijegom, pod onim mjesečevim svjetlom, predstavljao bi za neprijatelja prekrasnu metu. Bataljon bi pretrpio možda još veće gubitke od onih koje je imao 6. prosinca.

Ja i Bruno, kada smo vidjeli da se čelo kolone upućuje prema putu koji je vodio na most, potrčali smo dolje kraticom da bi presjekli put bataljonu i skrenuli ga na puteljak koji smo vrlo dobro poznavali. Ne obazirući se na naređenja komandanta bataljona, Sicilijanca, bivšeg oficira talijanske vojske, jedva smo uspjeli na vrijeme skrenuti kolonu. Neki drugovi, trojica ili četvorica već su stigli na most. Jedan od njih, Renato Tessari, ostao je smrtno ranjen; drugi, Benito Turcinovich izgubio je mitraljez i nije ga mogao više naći; drugi su se izvukli sa po kojem ranom. Ustaše su zauzeli položaj na brežuljku Vrbovskog i odande su vladali skoro cijelom dolinom rijeke, posebno mostom na Dobri, ali nisu mogli kontrolirati puteljak kojim smo mi išli. Osim što je zaobilazio brežuljak, vodio je u gustu šumu gdje nas neprijatelj više nije mogao pogoditi.«

Za vrijeme povlačenja, patrola talijanskog bataljona susreće kuhinju 2. bataljona. »Stanite, natrag, dođite s nama« govore oni iz »Budicina«, ali oni drugi se prave da ne čuju. Možda se boje da će im se isprazniti kotlovi prije nego što stignu na cilj? Međutim kuhari talijanskog bataljona nisu uspjeli niti da pripreme obrok, jer su zajedno s ostalim drugovima bili zauzeti u borbi. Giordano Paliaga bilježi:

»Putem smo susreli kuhare 2. bataljona koji su nosili četiri velika kotla palente, rekli smo im da se odmah vrate natrag, ali nas nisu poslušali, tako da su od neprijateljske vatre ostala ranjena trojica. Bilo je već prošlo pola noći.

Tridesetog siječnja povukli smo se do Hambarišta i morao sam nositi jednog ranjenog kuhara 2. bataljona. Bio je ranjen u trbuh i nogu, vikao je od bolova. Bila je zima. Oko 3.30 sati banda nas je napala u Hambarištu a mi smo počeli da trčimo prema Vrbovskom dolje prugom i gore u brdo. Bili smo mrtvo umorni, stigli smo skoro iznad Vrbovskog gdje su bili i drugi iz brigade.«

Povlačenje do Moravica

Nadiranje ustaša nije napredovalo bez smetnji. Borci jedne pozadinske jedinice, među kojima Pietro Sponza Balin i mitraljezac Gaudenzio Bresaz uspiju da im oružje propjeva (mitraljez je zatajio, ali ga Bresaz vrlo brzo demontira i osposobljava), i da neprijatelju zadađu neke gubitke. Na drugom mjestu, dajući otpor, ranjen je Antonio Vivoda iz Umaga, ali drugovi ga uspiju izvući iz opasnosti i odvući sa sobom. Uhvaćeni u mrežu ustaša, u noćnoj tami, i drugi borci su ostali odvojeni od glavnine bataljona; takav je slučaj Marija Deltreppa koji se nakon tisuću peripetija nekako izvukao i uputio prema Senjskom. Na istom putu susreće borca Benita Turcinovicha na izmaku snaga i bez puškomitraljeza.

Neprijatelj je izvršio hitan manevar taktikom uklješćavanja pokušavajući da zauzme Vrbovsko u namjeri da uhvati i uništi glavninu brigade. Žestok

otpor partizana koji je stajao života priličnog broja boraca, onemogućuje pokušaj ustaša.³

Bataljon »Budicin« i drugi bataljoni mogu da se probiju kako bi se organizirali za protunapad koji će izvršiti sa položaja iznad samog mjesta.

Talijanski se bataljon prebacuje prema Srpskim Moravicama.

»Svitanje nas je zateklo u maršu, vidjeli smo ledene sige od pola metra kako su visjele s krovova — sjeća se Arialdo Demartini — i s onim visokim snijegom oko nas, činilo nam se da se nalazimo na sjevernom polu. Bila je to ubitačna noć koja nas je dovela u stanje očajanja.«

Sliku upotpunjuje dnevnik Paliaga:

»Banda je išla naprijed, a mi smo se i dalje povlačili. Blizu Moravica ušli smo u jednu kuću da se ugrijemo, užasno su me boljele ruke, bile su otečene.«

U ovakvom stanju, nakon nekoliko sati odmora, borci se vraćaju na položaj i tu ostaju cijeli dan. Na položaju dobivaju napokon prvi obrok, nakon četrdeset i osam sati: »englesko konzervirano meso«, kako je zabilježio Paliaga. Iza toga dolazi smjena i borci »Budicina« mogu da provedu noć u kućama »gdje su se ugrijali, jeli i spavali«. Paliaga nas upoznaje i dalje s detaljima i dodaje:

»31. I 1945. ujutro smo krenuli za Vrbovsko. Odjednom smo se vratili natrag na položaj, nešto nije bilo u redu. Poslije podne smo sišli u selo, jeli smo i krenuli za Vrbovsko. Stigli smo u Senjsko u 21.30 sati. Bili smo umorni i pošli na počinak.«

Kroz nekoliko redaka još jedan dug i težak dan. Neprijatelj, koji je nakon mnogo mjeseci uspio zauzeti Vrbovsko, ali ne usuđujući se da ide dalje, povukao se s privremeno zaposjednutih položaja nakon što je opljačkao i spalio nekoliko kuća te pobio oko pedeset žena i djece »okrivljeni kao sukrivci ili članovi obitelji partizana« kako se izražava »jedan borac Budicina« u više puta spomenutim »Uspomenama na borbu«. Ali ovaj je napad stajao ustaše oko stotinu što mrtvih što ranjenih. I partizani su imali velike gubitke koje je, u pogledu bataljona »P. Budicin« ovako opisao anonimni partizan:

»Skoro polovina naših boraca imala je smrznut po koji dio tijela. Osam drugova se nije odazvalo prozivci.«

Iz drugih izvora saznaje se da je u redovima talijanske jedinice koja je došla u Senjsko i tamo se smjestila, bilo 80% ljudi sa smrznućima raznih stupnjeva, a oko dvadeset boraca prenijeto je u vrlo teškom stanju u bolnicu

³ U knjigama »Fratelli nel sangue« str. 265 i u »Mancano all'appello«, str. 61. Nekoliko redaka o tom događaju nalazimo i u djelima »Put prve istarske brigade« (str. 223) i »Borbeni put 43. istarske divizije« (str. 202).

divizije: Riccardo Buršić iz Brtonigle, Cristoforo Forlani iz Vodnjana, Bortolo Giacometti također iz Vodnjana, komandir čete Caenazzo, komesar bataljona Mario Jedrejčić i drugi. Trebat će za sve oko dvije sedmice, neki više, neki manje, da bi mogli opet stati na svoje noge. Ali najveće gubitke predstavljaju drugovi koji su pali: pored mitraljesca Renata Tessari, 1922. godišta iz Pule, još sedmorica drugih imena kojih se više nitko ne sjeća. Siječanj 1945. je mjesec koji nitko neće nikada zaboraviti.

GLAVA XXXIV

HEROIZAM U LJUBOŠINI

Prvi tjedni veljače prolaze relativno mirno. Prvi u mjesecu je dan potpunog odmora. Borci se nalaze smješteni po kućama i dnevni se obrok dijeli naveče po kućama. Četvrtak je. U petak ujutro vrši se osobna higijena i čisti se oprema i naoružanje; popodne, na zahtjev seoskih omladinki — praznik je Sv. Marije, njihov lokalni praznik — omladina »Budicina« prima ih u kasarnu, sjedište štaba bataljona i pleše se do večeri. Trećeg veljače ujutro vježbe gađanja i marširanja. U nedjelju, 4. veljače, ujutro, ponovno marširanje a popodne ples s omladinkama; naveče, miting u Vrbovskom uz učešće pjevačkog zbora i ostalih »umjetnika« talijanskog bataljona uz prisustvo komesara divizije. Slavi se prva godišnjica osnivanja 11. korpusa kojem pripada 43. istarska divizija. Potvrdu o tome nalazimo u izvještaju divizije sekcije Agit-propa od 22. II 1945. koju vodi A. Kargačin a dostavio ga nadležnoj sekciji korpusa.

»Isto tako na proslavi je došlo do izražaja borbeno jedinstvo hrvatskog naroda... Gorskog Kotara i talijanske manjine iz Istre (boraca IV. tal. bataljona I. brigade). Uzvici boraca Talijana iz Istre: »Mi hoćemo i borimo se za Jugoslaviju Tita!« dali su ovoga puta najbolji odgovor talijanskoj kao i međunarodnoj reakciji u pogledu Istre.«¹

»Tih se dana pojelo dosta krumpira« — tako glasi bilješka Paliage na završetku tjedna. S time je htio potvrditi, da srećom barem krumpira nije nedostajalo.

U ponedjeljak ujutro, 5. veljače, vrši se dezinfekcija. Popodne stiže naredba zamjenika komandanta bataljona da se krene u pravcu Vrbovskog. Izgleda da se ustaše ponovno preseljavaju iz Ogulina i manevriraju na pomoćnicama partizanskog rasporeda krupnim patrolama. Međutim, ništa od toga; lažna uzbuna.

¹ »Zbornik dokumenata o NOB«, Vojnoistorijski institut Beograd, tom IX, knjiga 8, str. 661, dok. 132.

postaju svakodnevn, vojnički život poprima normalan ritam, prema točnom rasporedu sati, koji, pored političkog obrazovanja, predviđa i rekreaciju u večernjim satima jer i ona odigrava svoju važnu ulogu. Trinaestog veljače, posljednji dan karnevala, »umjetnici« talijanskog bataljona vrlo su zauzeti u Vrbovskom i u selu koje im pruža gostoprimstvo u vršenju priprema za uobičajenu priredbu i ples. Još jednom izvanredan uspjeh hipnotičara Giordana, koji je za tu prigodu pripremio svoje točke programa s jednim pijetlom, jednom kokoškom i kunićem. Na plesu omladinke se otimaju za nj.

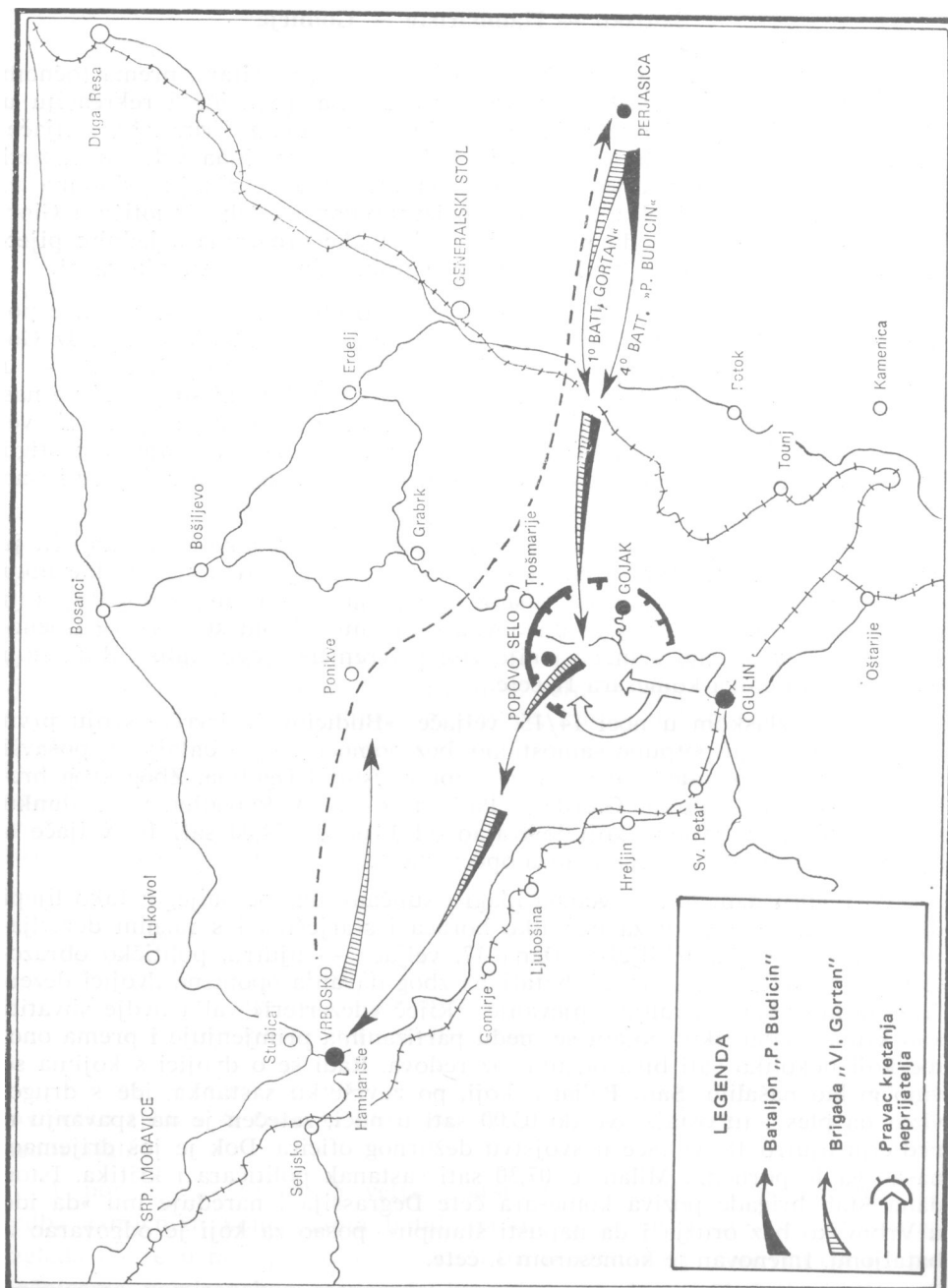
Cijelo jutro u srijedu 14. veljače prolazi po običaju, a poslije podne pokret. Paliaga bilježi: »Poslije podne krenuli smo na izvršenje akcije. Iz Gomirja smo pošli oko 17 sati da bismo stigli na mjesto oko jedan sat« — u noći, razumije se — »i otvorili žestoku vatru na Ogulin; oni su pucali na nas topovima. Povukli smo se preko duge šume i stigli u Gomirje ujutro 15. veljače u 8 sati. Oko 12 sati krenuli smo prema Hambarištu, gdje smo stigli umorni. Ja sam vršio dužnost dežurnog oficira. Zatim sam oprao i noge i išao na spravanje sve do 15,30 sati.«

Dvadeset sati pokreta i borbe prikazanih u par redaka. Onaj koji ih je napisao toliko je bio premoren da je zaboravio zabilježiti u svome dnevniku — što činiti kasnije u kratkoj fusnoti, ponavljajući datum — događaj koji ga se osobno tiče: »14. veljače imenovan sam zamjenikom komesara.« Imenovanje mu je saopćeno usmeno i nije više privremeno nego stalno. Radi se o dužnosti zamjenika komesara II čete.

Svojim izlaskom u noći 14/15. veljače, »Budicin« je izvršio svoju prvu borbenu operaciju potpuno samostalno, bez pomoći drugih bataljona, pošavši na izazivanje neprijatelja u njegovu jazbinu, ispred Ogulina. Zbog svog hrabrog ponašanja u akciji, Giordano Paliaga je javno pohvaljen na sastanku svih starijina bataljona koji je trajao od 18,00 do 24,00 sati 16. veljače a sazvan je s ciljem izvršenja analiza općeg stanja.

Posljednji dani bili su veoma blagi i sunčani, unatoč snijegu; tako lijepi dani bili su i idući, ali za nekoliko boraca i starijina i s raznim doživljajima, Giordano dalje bilježi: »Dana 17. veljače — ujutro, političko obrazovanje, u predvečerju sastanak bataljona zbog davanja opomene dvojici dezertera, zatim veselo sviranje i pjevanje.« Riječ »dezarteri« valja ovdje shvatiti kao krupnu pogrešku; pojam se među partizanima primjenjuje i prema onome koji nekoliko sati biva odsutan iz redova. Radi se o dvojici s kojima se vino grdno našalilo. Sam Paliaga, koji, po završetku sastanka, ide s drugovima na ples i tu ostaje sve do 03,00 sati u noći, zatečen je na spavanju u nedjelju ujutro 18. veljače u svojstvu dežurnog oficira. Dok je još drijemao, našao ga je poručnik Milan. U 07,30 sati sastanak političara i kritika. Istog dana Štab brigade poziva komesara čete Degrasija i naređuje mu »da ide u Vrbovsko bez oružja i da napusti štampu«, posao za koji je odgovarao u bataljonu. Imenovan je komesarom 3. čete.

Dan pruža nekoliko lijepih iznenađenja: po završetku vježbi gađanja, sastaje se bataljon da »nam se saopće unapređenja« ovog puta ne usmeno nego na papiru s potpisom i pečatom. Po završetku sastanka »rekli su nam da se vratimo u jedinice i ostanemo u stanju pripravnosti«. Paliaga nije više zamjenik, nego komesar.

Izvođenje marša od Vrbovskog do Perjasice na Kordunu (isprekidana linija) i po vratka (strijelice) povodom prijenosa odječe i obuče što su Saveznici bacili pado-branima. Na području između Gojaka i Popovog Sela (7. XII 1944.) »Budicin« i 1. bataljon Gortanove brigade bili su opkoljeni i primorani na krvavu borbu protiv neprijatelja, koja je stajala gubitak od četrdesetak ljudi.

Ponedjeljak, 19. veljače: jedinice »Budicina« nalaze se na položaju po kotama iznad Gomirja. Zapovijest štaba brigade naređuje da se napadne neprijateljsko uporište Bošt, kod Ogulina, čija su utvrđenja već odoljela napadu 1. i 2. bataljona 2. siječnja. Početak akcije određen je za 23,00 sati. No, ništa od toga. Iz primljenih obavijesti u toku dana saznaje se da je neprijatelj dobio pojačanje i vrši pripreme za ofanzivu u Gorskom Kotaru. Prema tome donosi se odluka da se sve snage okupe i rasporede za obranu oslobođenog teritorija. Talijanski bataljon dobiva zadatak da rasporedi svoje čete na fronti između mjesta Gomirje i sela Ljubošine, uzvodno dvaju naseljenih mjesta kako bi mogli zaštititi tamošnje mještane.

U noći između 20. i 21. veljače, komandant »Budicina«, krivo shvaćajući naređenja štaba brigade, raspoređuje bataljon u Senjskom. Po utvrđivanju greške, borci moraju proći još tri kilometra ubrzanim maršem da bi se vratili na položaje Gomirje—Ljubošina. Pogreška Alizzija stajat će ga gubitka zapovjedništva.

Dvadeset drugog veljače, krasan sunčani dan. Uvijek na položaju. Umivamo se snijegom. Noćimo u nekoliko kućica rasutih po brdu. Giordano spominje obitelj koja mu pruža gostoprimstvo: »udata žena, suprug partizan, sa sinom od godinu i pol, vrlo dobra i siromašna žena«.

Dolaze ustaše

Bataljon je već dva dana na položaju, očekujući snage 33. ustaške bojne što su — prema svim primljenim obavijestima — krenule iz Ogulina s ciljem da unište »Budicina« i opljačkaju selo Ljubošinu. Upravo na visoravnima tog mjesta raspoređena je 1. četa; na njenoj desnoj strani, na kotama Trnova Poljana (Gomirje) zauzele su položaj 2. i 3. četa, koje, u stvari, sačinjavaju jednu četu.

S obzirom na nedostatak ljudi, svaka četa može postaviti na položaj 15—20 boraca. Patrole se izmjenjuju cijelu noć skoro bez odmora. Pravilo je: dva sata službe i četiri odmora; ali, za odlaženje u izviđanje i povratak trebaju, također, dva sata, tako da se vrše četiri sata službe i dva odmora. To traje nekoliko dana. Ujutro, 23. veljače, godišnjica Crvene armije. Na položaj 1. čete vraća se posljednja noćna patrola pod vodstvom desetara Eugenia Rocca, zvanog Genio Stila, i preuzima dužnost Pietro Sponza. »Baš dobro da je završila moja smjena — kaže Genio drugu koji je, inače, njegov bratić — vjeruj mi da nisam više mogao izdržati. Mrtav sam umoran i oči mi se same sklapaju«. Sponza preuzima dužnost: »Idi, idi — reče mu — pazit ću ja«. To je bila sreća. Samo nekoliko minuta kasnije, dok su se ostali borci umivali snijegom, sretni zbog sunca koje je nagovještavalo divan dan, dajući snijegu srebrni bljesak, zatišje prekida pojava ustaša koje su odmah i signalizirane s nekoliko pucnjeva patrole koja je tek zamijenila prethodnu smjenu u izviđanju.²

Točno je 08,30 sati. Sto i pedeset ustaša tiho kližu skijama po snijegu, približavajući nam se borbenim poretom za polukružni napad. Nakon što

² Giacomo Scotti: »Il combattente con la fisarmonica« (Borac s harmonikom), list »La Voce del Popolo«, 2. travnja 1968.

su ustaše upale u seio Ljubosinu iz Kojeg je stanovništvo već evakuirano, viču i bezumno pucaju uvjereni da su partizani pobjegli. Petnaest partizana 1. čete raspoređeni na nekoliko istaknutijih mjesta iznad posljednjih kuća i na udaljenosti od nekoliko desetaka metara, izvršavaju naređenje svog komandira čete, Demartinija, otvarajući istodobno vatru sa svim raspoloživim oružjem. Borac Mario Vergerio iz Kopra, nišani svojim puškomitraljezom francuske proizvodnje i stvara velike praznine u neprijateljskim redovima. Zaustavljene u svom nadiranju, neprijateljske snage oklijevaju. Povlačeći se iz kote na kotu, za oko pet kilometara, partizanska četa izmakne bez gubitaka i stiže u Gomirje gdje se nalazi štab bataljona. Taktikom je uspjela usporiti ispad ustaša omogućujući mještanima navedenih naselja da se sklope zajedno sa stokom i drugim dragocjenim dobrima.

»Neće proći«

»Ovaj put neće proći«, rekao je poručnik Milan Iskra, operativni oficir »Pina Budicina«. Ustaše žestoko napadaju od kote do kote, ali naši borci im vraćaju milo za drago. Mitraljezi štekću kao sat u rukama odličnih strijelaca. Petnaestak ustaša juriša na položaj gdje se nalazi samo jedan mitraljezac, ali je mitraljez u rukama junaka: drug Mario Vergerio otvara paljbu na ustaše: rafal za rafalom. Ranjen je u glavu, lice obliveno krvlju, ali juriš nije uspio. Ustaše se povlače vukući za sobom u dolinu 5 mrtvih, dok bolničar previja na položaju druga Marija«.

Citat je uzet iz lista »II Nostro Giornale« od 6. ožujka 1945, iz članka na prvoj stranici pod naslovom »Non passeranno!« (Neće proći!). U istom broju, na šestoj stranici, dat je pregled »akcija 43. divizije« u kojem pod datumom 23. veljače piše: »Istog dana, 200 ustaša koji su izišli iz svoje jazbine u Ogulinu napadnuti su kod Gomirja od daleko manjih snaga talijanskog bataljona »P. Budicin« i morali su ponijeti sa sobom svojih 9 mrtvih i 12 ranjenih«. To će biti epilog, ali borba još nije završila.

Koristeći neprijateljsko rastjerivanje, 1. se četa povlači za pola kilometra prema drugom prikladnijem položaju. Kad su se ustaše ponovno sredi i nastavili nadiranjem, činili su to oprezno. Snage se bataljona, u međuvremenu, okupljaju. »Tako se povlačimo taktički — navodimo izjavu Eugenija Rocca — prema željezničkoj pruzi. Grupno, na preskok: jedna grupa otvara vatru, zaštićujući ostale koji se bacaju naprijed kad to moraju. Ukratko, povlačenje kako treba, prema svim pravilima. Neprijatelj, koji nam je htio presjeći put, ostaje praznih ruku«.³

Borci »Budicina« prebacuju se gotovo do Gomirja. Dalje ustaše ne prolaze. »Ovog puta neće proći« kaže Milan Iskra, novi komandant bataljona. List »II Nostro Giornale« piše na prvoj stranici:

»Borba traje sat i pol. Drug Domenico Medelin, komandir 2. čete, ranjen je u ruku. Neće da napusti svoje borce. Samo po završetku borbe dozvoljava da ga previju. Ustaše su ponijeli sa sobom u garnizon 9 mrtvih i 12 ranjenih. Njihov cilj da opkole i unište talijanski bataljon nije uspio. »Budicin« mrzi neprijatelja i tuče ga.«

3 Isto.

Jesi, 1 se se četa ističe, vodeći žestoke borbe; i točno je da njezin komandir, teško ranjen u desno rame, nastavlja pucati svojim automatom sve dotle dok može povjeriti jedinicu komesaru bataljona. Svi se izvori slažu o tom događaju,⁴ ali Uccio radije spominje hrabrost dvojice boraca koji,

Gorski kotar, 22. veljače 1945.: komandir 3. čete Domenico Medelin Uccio, teško ranjen u borbi, prima prvu pomoć od bolničara Bonettija, koji će samo nekoliko sati kasnije biti smrtno ranjen. Medelin je naknadno prebačen u bolnicu NOVJ-e u Bari.

⁴ Adrialdo Demartini: »Il battaglione Budicin onore degli Italiani« (u časopisu »Panorama« br. 8/72 iz srpnja 195; kap. Mario Jedrejčić, »Pagine di eroismo« (Stranice heroizma), »La Voce del Popolo«, 4. travnja 1946; članak bez potpisa »Storia del battaglione Pino Budicin«, »La Voce del Popolo« od 9. rujna 1945.

samo da bi mu spasili život, stavljaju na kocku svoj: Ferruccio Alberti iz Padove koji je u veljači 1944. učestvovao u oslobođenju Medelina i njegovih drugova iz zatvora u Rovinju, i bolničara Luciana (ili Ermanna) Bonetti. Ovaj je posljednji u plemenitom pokušaju smrtno pogođen.⁵

Bonettijeva smrt

»Rafal puškomitraljeza pogodio me u rame i pao sam — pripovijeda Domenico Medelin Uccio. Odmah poslije toga, hladnokrvno nastavio sam se boriti, unatoč zadobivenoj rani. Borba je trajala oko pola sata, zatim ne znam ništa više; zbog gubitka krvi onesvijestio sam se. Ono što ću sada reći, saznao sam kasnije. Moj zamjenik, Ferruccio Alberti, dok su ustaše nadirali i naši se povlačili na unaprijed određene položaje, vratio se natrag — pod neprijateljskom vatrom i zaštitom naših koji su bili započeli akcijom da bi me ponio sa sobom. Stavio me na svoja leđa, naprtio je na sebe i moje oružje... Kad smo se vratili u svoje redove njegova i moja uniforma bile su izrešetane mecima. Bila je samo sreća što nismo poginuli. Ferruccio je prkosio smrti da bi mi spasio život. Tada je još jedan drug izložio pogibelji svoj život, naime poginuo je da spasi mene: Bonetti, bolničar. On i još jedan drug uhvatili su me da bi me prenijeli sve do doline Gomirja u bolnicu brigade; ali, ustaše su već opkolili predio i pred nama se nalazio samo neki most kao jedino mjesto obaveznog prijelaza preko rijeke. Prijelaz, pod neprijateljskom vatrom, bio je nemoguć, ali me Bonetti htio prenijeti pod svaku cijenu i... upravo tamo na tom mostu pogođen je metkom u glavu. Odjednom je pao i ja s njime. Bio je smrtno ranjen. Srećom su naši napadali i porazili ustaše. To nas je spasilo, naime ja sam bio spašen; Bonetti je umro kasnije zbog teških rana što su mu nanijete...«

U neredu što je nastao u završnom okršaju, dok drugi uspiju povući komandira čete prema bolnici, Bonetti ostaje na tlu u krvi, sad već na umoru, da bi ga dokrajčili ustaše koji iskaljuju na njegovu mrtvu tijelu svu svoju sadističku krvoločnost prije nego što su odbačeni iz sela. Priča Eugenio Rocco:

»Zaputili smo se seoskim putem u selo koje je, u stvari, duga cesta s kućama s jedne i druge strane. Ali, smo se zaustavili. Neprijatelj nastavlja paljbom, ali nas ne pogada. Naš bolničar, međutim, prelazi preko puta. Lijep mladić. Crvenokos, iz Umaga, Luciano Bonetti... Kasnije smo saznali da su ga mučili i da je izdahnuo pod mukama.«

Teško je provjeriti pojedinosti. Ostaje činjenica o junačkoj smrti čovjeka koji je pokušao spasiti život svome drugu. S tim u vezi ostaje svjedočanstvo Giordana Paliage koji u svom dnevniku spominje »zamjenika referenta« saniteta Bonettija na mjestu u kojem opisuje završni dio borbe od 23. veljače. Ustaše, svojim nadiranjem u Gomirje, odjednom su se našli pred glavninom brigade koja je išla u protunapad i natjerala ih u neuredan bijeg sve do ispred Ogulina. Bataljon »Budicin« preseljen je u Hambarište na odmor. O tome Paliaga:

»Nalazio sam se na jednoj koti u zaštitnici. Tuda je prošla i kuhinja. Kad su se povukle čete, povukao sam se i ja kroz šumu i poslije sedam

⁵ Giacomo Scotti: »Dal Monte Maggiore a Gomirje Domenico Medelin Uccio«, »La Voce del Popolo« od 1. travnja 1964.

sati pješaćenja stigao u Hambarište. Tek što sam povečerao, u 6 sati sam zajedno sa šest drugova morao krenuti u potragu za mrtvima. Kod Gomirja smo našli Bonettija, zamjenika referenta, golog.

Produžujući put za tri sata od Gomirja, koristeći se obavijestima civila, u nekom drugom selu našli smo drugog mrtvaca, prerezanog grla. Na povratku, po mjesečini, nosili smo Bonettija nas četvorica i ponijeli ga na groblje gdje smo stigli u 23,30 sati. Po povratku smo spavali (?). Nekoliko ranjenih. Dvadeset četvrtog veljače spavali smo u Hambarištu u istoj sobi.«

Rijetka slika talijanskog bataljona »Pino Budicin« u pokretu u toku borbe (Gorski kotar — ožujak 1945). Na čelu, s automatom preko ramena, nalazi se politkomesar bataljona Guerrino Bratos. Borac s harmonikom na čelu jedinice je Eugenio Rocco Stila.

Kratak sadržaj borbe? Navodimo jedan od službenih izvora:

»U drugoj polovici veljače 4. bataljon (talijanski) vodio je kod Gomirja borbu s ustašama i 20 ih izbacio iz stroja. Bataljon je imao 2 mrtva i 3 ranjena borca. Jedna zasjeda u neposrednoj blizini Ogulina zarobila je trojicu ustaša s oružjem.«⁶

Među palima spominje se samo Bonetti. Onaj drugi, koji je nađen s pre-rezanim grlom, bio je jedan seljak iz mjesta. Ranjeni su Medelin koji će kasnije biti prevezen avionom u bolnicu u Bari, mitraljezac Vergerio lako, jedva okrnut metkom, i Francesco Cherin koji je u prvom trenutku prikazan kao nestao. Nešto kasnije dolazi u bataljon kravave noge, pripovijedajući svoju avanturu. Skriven u jednom grmu nakon što je bio ranjen, dvojica

6 »Borbeni put 43. istarske divizije«, str. 203.

ustaša su ga otkrila i nastojala ga zarobiti, ali je Cesco zadržao prisebnost duha, zapucao na njih sasvim izbliza i obojicu ubio, što mu je omogućilo da se vrati živ u redove svoje jedinice.

Zbog pokazane hrabrosti i teških gubitaka zadatih neprijatelju, bataljon »Pino Budicin« javno je pohvaljen naredbom br. 7 od 25. veljače 1945. štaba brigade.⁷ Isti štab brigade dostavlja štabu divizije prijedlog za unapređenje, pohvalu i odlikovanje za hrabrost pojedinih boraca, ističući imena Milana Iskre, Domenica Medelin, Giordana Paliagc, Marija Vergeri i Arialda Demartini.

Stanovništvo spontano i na različite načine izražava svoje divljenje i zahvalnost talijanskim borcima koji su ga valjano obranili od nemilosrdnih Pavelićevih koljača.

⁷ »Put prve istarske brigade«, str. 223.

KRVAVO PROLJEĆE

(od 22. ožujka do 8. svibnja 1945)

GLAVA XXXV

POČINJE POSLJEDNJA OFENZIVA

Dolaskom proljeća i vijesti nagovještavaju skorašnji završetak rata. Partizani su sad već jaka vojska u sastavu od četiri armije — sve u brzom pokretu prema sjevernim krajevima zemlje. Dok Prva i Treća armija, razbivši Srijemski front, nadiru prema srcu Hrvatske i Slovenije, a Druga produžuje južno od Save oslobađajući Bosnu da bi se sjedinila s glavninom Narodno-oslobodilačke vojske u Hrvatskoj i Sloveniji, Četvrta je armija angažirana duž jadranske obale prema sjevernoj Dalmaciji.

Sastavljena od četiri korpusa, među kojima 11. korpus (13. 35. i 43. divizija), 4. armija prima od komandanta druga Tita, 20. ožujka naredbu da što prije oslobodi sve sjevernozapadne teritorije, krećući u pravcu Lika—Gorski Kotar—Hrvatsko primorje—Rijeka—Istra prema Soči. U toj ofenzivi, Četrdeset treća istarska divizija dobiva zadatak da pojača akcije u neprijateljskim pozadinama na saobraćajnice koje iz Like vode u Gorski Kotar, Primorje i Rijeku. Gortanova brigada dobiva naređenje da napadne i opsjedne ustaški garnizon u Ogulinu, paralizirajući na taj način upravo garnizon koji Pavelić smatra jednim od svojih posljednjih tvrđava.

Povratak u Gomirje i »izlet« u Drežnicu

Povratkom u Gomirje, istureni položaj brigade, ponovno počinje život »na položaju«. Ostali su bataljoni ovako raspoređeni: 1. u Bosiljevo, 2. u Musulinski Potok, 3. u Jadruč. Smjene na položaju traju od deset do dvanaest sati, ali »front« je još u stanovitom zatišju i onaj koji je slobodan može naveče, ako to želi, na ples. Borci 1. čete idu u Drežnicu da bi pratili nekoliko odgovornih drugova i kolonu mazgi natovarenih teškim oružjem i odgovarajućom municijom.

Zajedno s komandirom čete, Arialdom Demartini, polazi i zamjenik komesara bataljona Mario Jedrejčić. Pokret se teško odvija po neprohodnim brdima, krivudavim blatnjavim kozjim stazama. Katkad poneka mazga oklizne i pada na tlo sa svim svojim teretom. Veliki napor treba uložiti da se ponovno usprave: tvrdoglave kakve jesu, mazge ostaju na tlu nepomične sve dok im se ne skine tovar što će sad morati nositi ljudi i to dosta dugo. Na

izmaku dana prolazeći bočno od Kleka, dat je znak opasnosti: »neprijatelj na vidiku«. Jedan vod zaposjedne položaj, dok se glavnina kolone zaustavlja u šumi. Još jedan predah i napokon: Drežnica, partizanska tvrđava još od 1941. godine. Borac Alfredo Gomini opisuje u džepnim novinama 1. čete 4. bataljona »Pino Budicin« svoje utiske o tom »izletu«.

»Prošla su već dva sata kako pješačimo, kiša pada da je milina, svi smo skroz pokisli; ništa zato, treba naprijed, materijal što pratimo je dragocjen i, prema tome, ništa ga ne smije spriječiti da stigne u određeno mjesto. Put nije, stvarno, najbolji. Prelazimo već i preko drugog brda. Zbog znatne visine, kiša se pretvara u snijeg. Snijeg pada sve više, pokisli do kože, nije isključeno da se sad pretvorimo u kipeve leda. To se, ipak, neće desiti zahvaljujući našem dosadašnjem usiljenom maršu; poslije tri sata stižemo na određeno mjesto, snijeg ne pada više, pojavilo se sunce što nas, u naporu da razbije oblačni sloj, suši i zagrijava svojim prvim prijatnim i blagotvornim zrakama.

Kroz kratko vrijeme prošli smo ništa manje nego tri godišnja doba. Dakako! Krenuli smo kišom — »jesen«, naišli smo na snijeg — »zima«, vratili smo se suncem, dakle — »proljeće«. Nije baš loše, zar ne?¹

Plijen: trinaest krava

Dvadeset šestog ožujka, sastanak bataljona radi proslave Svjetskog tjedna omladine: još jedan sastanak 27. ožujka da se mitingom i priredbom proslavi te večeri četvrta godišnjica negativnog odgovora što su jugoslaven-ski narodi dali paktu s nacifašistima. Paliaga nakon još jednog od svojih hipnotičarskih uspjeha, piše u svome dnevniku:

»28. III 1945, prošao osrednje. Naveče, u 20 sati, krećemo u akciju kod Ogulina. Usput kiša, stigli smo sutradan u sedam sati.«

Poslije napornog pokreta koji je trajao punih jedanaest sati, umorni i potpuno mokri, borci stižu na nekoliko kilometara udaljenosti od grada — ustaške tvrđave — odakle neprijatelj izlazi svakodnevno jakim patrolama, krstari po okolnim selima i otima seljacima stoku. »Budin« otvara žestoku vatru u pravcu protivničkih položaja, ustaše odgovaraju, ali ne usuđuju se izaći iz samog mjesta. Borci se vraćaju u Gomirje u prvim poslijepodnevnim satima 29. ožujka.

Tridesetog ožujka, u li sati prije podne, sastanak političkih starješina sa sekretarom partijske ćelije bataljona, s partijskim sekretarom brigade i s komesarom brigade. Naveče, 1. četa i jedan vod 2. čete ponovno kreću prema Ogulinu »da bi oteli hranu ustašama« — bilježi Giordano Paliaga. Zajedno s njime idu: Demartini, Giordano Chiurco, Mimi Trento, Rudi Dobran i drugi. Među njima je i intendant bataljona Šime Slivar.

U zoru 31. ožujka, poslije nekoliko sati čekanja iza plotova uzduž ceste kojom ponajčešće prolaze ustaše s hranom za svoje kuhinje, pojavljuje se neprijatelj; nekoliko dvokolica, zatim krdo goveda pod zaštitog grupe ustaša. Kad ustaše naiđu na dohvat oružja, talijanski partizani ih napadnu brзом vatrom. Nekolike je ustaša ubijeno na samom terenu, ostali pobjegnu, os-

¹ Dokument je pohranjen u Centru za historijska istraživanja Rovinj.

tavljajući sav plijen. »Uveče 31. III 1945. — zabilježio je Paliaga — vratili smo se odmah s 13 krava i većom količinom druge hrane«. Time je bilo moguće poboljšati dnevni obrok boraca 1. travnja za proslavu 1. godišnjice osnivanja Gortanove brigade.

Poslije godinu dana

Iz Delnica, gdje imaju svoje sjedište politički forumi narodnooslobodilačkog pokreta za Istru, Oblasni odbor USAOH-a (Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske), dostavio je ovaj dopis:

»U ime napredne i slobodoljubive antifašističke omladine Istre, pozdravljamo vas i čestitamo vam prvu godišnjicu vaše brigade. Prvi travanj je veliki dan za Istru. Na vrhu naše Učke, skoro tisuću istarskih omladinaca i omladinki okupilo se na svojoj prvoj konferenciji antifašističke omladine Istre. Vi, herojski borci, najbolji omladinci Istre, vi ste se okupili da osnujete svoju 1. brigadu... Dragi drugovi, danas, poslije godinu dana, mnoge od onih prvoboraca pokriva hladna zemlja... Naš težak put i naše ljute borbe još više su ojačali borbeno jedinstvo i bratstvo nas Hrvata s braćom Slovencima, braćom Srbima i poštenim talijanskim antifašistima, čiji se najbolji sinovi nalaze u redovima vaše Brigade, u Bataljonu »Pino Budicin«. Narod Istre i, posebno mi mladi, žarko želimo da se vratite jači nego ikada.«²

Istim povodom, borci »Budicina« upućuju, sa svoje strane, pozdravno pismo Talijanskoj Uniji za Istru i Rijeku, u kojem se između ostalog kaže:

»Borci talijanskog bataljona 'Pino Budicin' koji su u toku godine dana borbe rame uz rame s hrvatskom braćom pokazali oružjem u ruci težnju talijanske narodnosti da ukloni nacionalnu mržnju što je fašizam raspaljivao među Talijanima i Hrvatima Istre i stvorio novi bratski zajednički život dvaju naroda u sklopu federativne i demokratske Jugoslavije, svečano izjavljuju svoju odluku pristupanja Talijanskoj uniji za Istru i Rijeku. U njoj oni vide političku organizaciju koja predstavlja interese talijanske narodnosti Istre koja mora povući sve Talijane Istre u borbu protiv nacifašističkog ugnjetavanja i graditi nove bratske odnose među talijanskim narodom i narodima Jugoslavije, ostvarujući tako ideale svih talijanskih žrtava fašizma u Istri.«

Slijede potpisi svih boraca.³

»Prošao divan dan. Poslije podne na mitingu u Vrbovskom: godinu dana od osnivanja brigade. Ples. Vratili smo se u Gomirje u 3 sata u noći.«

Tako završavaju bilješke Giordana Paliage 31. ožujka 1945. godine. To su i posljednje njegove bilješke, na žalost, nedovršenog dnevnika. Ostale stranice notesa ostale su čiste. Zapravo, poneka je umrljana krvlju. Slavlje u Vrbovskom od 31. ožujka 1945. bio je njegov posljednjih praznik. Posljednja priredba hipnotičara, posljednji ples s Marom i Ljubom.

² Dopis je objavljen u broju 6(28) lista »Il Nostro Giornale« od 6. travnja 1945.

³ Vidi list »Il Nostro Giornale« br. 7 (29) od 2. travnja 1945.

GLAVA XXXVI

NA VRATIMA OGULINA

Drugog travnja cijela Gortanova brigada kreće iz područja Vrbovskog u pravcu Ogulina da bi iznenada napala ustaški garnizon. Hrvatski bataljoni djeluju najprije na cesti Ogulin—Oštarije i Karlovac—Zvečaj, te zajedno s talijanskim »Budicinom«, stižu u noći između 4. i 5. travnja do samog Ogulina sa zadatkom da zaposjednu kote 541 — 466 — 523 — 519 koje čine pojas brežuljaka sjeverno od grada na rijeci Dobri podno Kleka.

U tom zadatku, starješine talijanskog bataljona preuzimlju neposrednu komandu pojedinih četa, i to: komesar Guerrino Bratos na čelu 1. čete, komandant Milan Iskra na čelu 2. čete, zamjenik komesara Mario Jedrejčić na čelu 3. čete. Pokret bataljona od Gomirja do Ogulina i dolazak na položaj opisao je Arialdo Demartini:

»Vodio nas je neki stariji seljak po već poznatim stazama sve do prostranog terena u blizini Ogulina i to upravo u trenutku kada su prve zrake sunca započele obasjavati prirodu koja se budila... Naš nam je vješt pratilac spremno pokazao jedino prikladno mjesto da se utvrdimo i kontroliramo most na Dobri. Ni ja ni moji borci nismo se dotad nikada nalazili u takvoj blizini opasnog ustaškog uporišta...

U prvom sam se času uplašio misleći da nas je vodič doveo na krivo mjesto. Odmah sam o svojim sumnjama izvijestio komesara bataljona. On mi je, međutim, odgovorio da je sve u redu.

Nije mi preostalo drugo nego da svojim borcima naredim da se ispruže potrbuške i da se dobro maskiraju. U međuvremenu smo budno promatrali predio prema Ogulinu koji je upravo izranjao iz svojeg uobičajenog maglenog zastora. Do naših su ušiju dopirali taktovi vojničkih marševa, koje su ustaše pjevali u svojoj kasarni.

Ja i komesar po posljednji smo se put dogovorili o zadatku koji smo morali izvršiti. Morali smo sačekati izmjenu ustaške straže, koja se uvijek vršila u isto vrijeme. Prelazeći most, oni su smjenjivali i svoje stražare, zabarikadirane u crkvi u selu Sv. Petar. S njezinog zvonika, pretvorenog u osmatračnicu, mogli su nadgledati okolno prostrano područje.

Naš je zadatak bio da ospemo paljbom most u trenutku kada ustaše budu prelazili preko njega ...«

U predviđeno vrijeme, ustaški odred dolazi pjevajući. Ustaše niti ne sanjaju da bi usred bijela dana, na vratima svog grada — tvrđave, mogli biti partizani. Stigavši na most i iznenada napadnuti zbijenom vatrom svega oružja, neprijatelji se raspršuju, a zatim su natjerani u bijeg, te ostavljaju na terenu nekoliko mrtvih. Odmah iza toga, ustaška posada zbunjena nastalom pucnjavom, odgovara silnom vatrom prema mostu i napada četu sa svih strana. Naši borci izvršili su zadatak i već se pripremaju na povlačenje da bi se pridružili ostalom dijelu bataljona. Međutim, manevar je bio veoma težak: »Dobro smo se oznojili da bi se izvukli iz obruča neprijateljske vatre«, izjavljuje Demartini i dodaje:

»Naše je povlačenje pratilo daleko odjekivanje mitraljeskog štekta. To je bio znak da su se i ostale jedinice 'Budicina' sukobile s neprijateljem. Što smo više odmicali, pucnjevi su postajali sve rjeđi. Odjednom zavlada potpuna tišina.«²

Izjava se savršeno slaže s izjavom Pietra Benussi Rina, koji se vratio u 1. četu kao bolničar i koji, u svojim sjećanjima, a u vezi s ovom borbom, ovako piše: »Postavivši se na relativno sigurno mjesto, čuli smo i dalje pucnjavu iz pravca u kojem se nalazila 2. četa« (pod ponovnim vodstvom Bruna Caenazza). »Naravno, to je navodilo na pretpostavku da su se borbe s one strane nastavljale. Poslije nekoliko minuta, zavlдало je potpuno za- tišje. Pogledali smo se, bilo nam je čudno...« Što se zbiva? To je pitanje koje sebi postavljaju Bratos, Demartini, Francesco Fioranti, Francesco Sponza, Giovanni Quarantotto i svi ostali. Odgovor na to dobit će u Gomirju, kamo stižu ubrzanim pokretom i nalaze ostale dvije čete s nekoliko ljudi manje.

Takmičenje junaka

Smatrajući da se nalazi pred partizanskim napadom velikih razmjera i bojeći se osobito artiljerijskog bombardiranja grada, ustaško zapovjedništvo rasporedilo je glavninu svojih snaga u jačini od 600 ljudi po okolnim mjestima gdje se sukobljavaju s Gortanovim bataljonima koji se povlače. Najvećem udaru odoljevaju 1. i 3. četa Budicinovog bataljona. Talijanski borci osporavaju protivniku svaki pedalj zemlje. Oficiri Gaudenzio Bresaz i Ferruccio Pastrovicchio, borci Ferruccio Gollesi i Armando Defranceschi, bolničar Mario Vellico i profesor Arminio Schacherl, kurir Rodolfo Dobran i komandir Milan Iskra, komandir čete Bruno Caenazzo, zamjenik komesara Mario Jedrejčić i drugi borci i starješine, kao Bruno Degenghi, Antonio Civitico, Spartaco Zorzetti, Giordano Paliaga, Andrea Quarantotto, Silvano Chiurco, Erminio Trento i ostali bore se kao lavovi. Zajedno s Talijanima nalazi se i jedan Belgijanac, mitraljezac Everard Levin zvan »Uli«, mladić kojeg su Nijemci skupili u svoje redove u njegovoj zemlji, kako su to činili u svim zaposjednutim zemljama, mobilizirajući tisuće i tisuće plaćenih robova. Stigavši jednom u Jugoslaviju, Levin prelazi partizanima i biva dodijeljen Budicinovom bataljonu, pošto je poznavao talijanski jezik. Postao je jedan od najhrabrijih boraca tog bataljona. Sada, u sukobu s ustašama, sam ih je pokosio desetak.

Ratni dopisnik bataljona lista »Il Nostro Giornale«, spominje nekoliko pojedinosti u članku koji djelomično iznosimo:

² Isto djelo, str. 66.

»Neprijatelj osjeća da mu se približuje smrtni čas i nastoji spriječiti napad upućujući iz grada jednu jaču ustašku formaciju u namjeri da opkoli naše položaje. Sukobljava se s 'Pinom Budicinom'. Borci se prebacuju iz jedne na drugu kotu držeći neprijatelja pod vatrom. Mitraljesci Galvani Giovanni i Pallucca Arelino pucaju puškomitraljezom u stojećem položaju; Belgijanac Levin Everard, koji je teško ranjen u nogu, ispalio je i posljednji metak iz svog puškomitraljeza prije no što je primoran napustiti položaj. Druga četa pod vodstvom komandanta bataljona, poručnika Milana Iskre, zamjenika komesara Marija Jedrejčiča, komandira čete Bruna Caenazza napada ustaše bočno; mitraljezac Sponza Eugenio premješta puškomitraljez na desetak koraka od samog nadirućeg neprijatelja, i sije smrt u njegovim redovima. Jedan je drug već ranjen; eto drugoga; na čelu se nalaze komesar, poručnik Paliaga Giordano i zamjenik 2. čete Quarantotto Andrea. Opkoljeni od ustaša, ispražnjuju svoje automate do posljednjeg metka. Drug Quarantotto smrtno je ranjen a komesar Paliaga ranjen u nogu. Kad je vidio da je opkoljen ispalio je sam u sebe metak iz pištolja. Bolje smrt nego pasti živ u ruke neprijatelja. Po završetku borbe neprijatelj se povukao ostavljajući na terenu dvadesetak mrtvih i nekoliko ranjenih«.³

Šest mjeseci poslije te bitke, kad »II Nostro Giornale« neće biti više list pisan ciklostilom u šumi nego prava novina, borac Erminio Mimi Trento opisat će na njegovim stupcima ovu verziju događaja:

»Vatra je bila sve jača, silovitija i smrtonosnija. Neprijatelj, svjestan svoje nadmoćnosti u oružju i ljudima, pokušavao nas je opkoliti u namjeri da nas uništi; njegovi su cilj, međutim, osujetili naši borci koji su izvršili junačke podvige. Naši ranjenici bivaju hitno prenijeti u pozadinu da bi primili prvu pomoć. Ni jednom se riječju nisu požalili... U našim redovima nalazio se i jedan borac, belgijski državljani, koji je pobjegao od Nijemaca pošto su ga prisilno mobilizirali. Prilično je dobro znao naše narječje i bio prijatelj sa svima: zvali smo ga nadimkom »Uli«. Bio je mitraljezac i velikom je hrabrošću učestvovao u ovoj borbi, pobuđujući divljenje kod svih drugova. Teško ranjen u nogu, odbio je da ostavi oružje i primi prvu pomoć, izjavljujući da se radi o običnoj ogrebotini; nekoliko mnuta kasnije onesvijestio se na svom puškomitraljezu. Drugi borac koji se podigao da bolje osmotri neprijatelja, smrtno je pogođen u prsa i pao naznak s puškom u rukama. Bolničar Vellico pritekao mu je u pomoć, ali dok ga je stavljao na svoja ramena, neprijateljski metak pogodio je i njega. Vrijedan spomena ostat će podvig trećeg druga, komesara Paliage iz Rovinja, koji je, mada je već bilo dato naređenje za povlačenje, nasrnuo na neprijatelja, ne mareći za paklenu vatru kojom je obasut da bi spasio dvojicu drugova, no, još prije nego što je stigao na mjesto, pogodio ga neprijateljski rafal i srušio na zemlju.«⁴

U vezi s tom epizodom, Pietro Rino Benussi prenosi ono što mu je ispričao komandir 2. čete, Bruno Caenazzo, odmah poslije borbe. Kao što je ranije dogovoreno, po završetku akcije od strane 1. čete, ostale su se dvije pripremale za povratak u bazu. Odjednom spaze u blizini, zaštićenu laganom maglom, grupu ljudi koja je u prvi čas zamijenjena s jednom od naših jedinica. Te su se dvije skupine približavale jedna drugoj, smjerajući prema

³ Članak je objavljen u br. 7 (29) od 2. svibnja 1945. lista »II Nostro giornale«. Isti dopis »Un combattente del Budicin« (jedan Budicinov borac) uz potpis, ponovno se pojavljuje u »La Voce del Popolo«, br. 19 od 22. siječnja 1946, neznatno izmijenjen ponekom pojedinošću ili dopunom i s nekoliko pogrešno prepisanim imenima.

⁴ »Episodi d'arme del battaglione Budicin« (Borbene epizode bataljona »Budicin«) u listu »II nostro Giornale« od 28. rujna 1945.

istom cilju kad je Caenazzo primijetio da su to ustaše. Izvanredno pribran uperio je automat i ispalio nekoliko rafala. Neprijateljska jedinica se razbježala i povlačila ostavljajući na terenu nekoliko mrtvih. Koristeći bijeg ustaša, 2. četa pokušava povlačenje. Neprijatelju priteknu u pomoć pojačanja koja zauzmu položaje i prelaze u protunapad.

»Upravo je u tom vrlo kratkom vremenskom razmaku — piše Rino — Silvano Chiurco je ranjen. Vidjevši ga kako pada, drugovi Giordano Paliaga i Andrea Quarantotto odmah su mu pritekli u pomoć. Na žalost neprijatelj ih je opkolio, te su oni, istrošivši svu municiju iz svojih automata, nadvladani jačim ustaškim snagama.«

U navedenoj izjavi ističe se i junaštvo Belgijanca Levina i Galvanija.

U nekim drugim izjavama koje su usmeno prikupljene — a ima ih prilično — izmijenjene su neke pojedinosti, ali se imena ponavljaju i slažu se tvrdnje o takmičenju junaka koji izazivaju smrt da bi se zaštitili i međusobno se pomagali u nastojanju da vješto zadrže neprijatelja.⁵

Paliaga je pao

Po završetku borbe, štab Gortanove brigade saopćava da su ustašama nanijeti teški gubici (45 mrtvih i oko 30 ranjenih) a da gubici naše brigade iznose 6 poginulih i 3 ranjena.⁶ Četvorica od 6 palih boraca pripadala je bataljonu »Pino Budicin«, i to: Biasiol Marino, 1924. godište, iz Vodnjana, borac; Silvano (Siano) Chiurco, 1914. godište, iz Rovinja, desetar; Andrea Quarantotto, 1924. godište, iz Rovinja, zamjenik komandira čete; Giordano Paliaga, 1922. godište, iz Rovinja, poručnik, komesar. Svi su oni herojski pali, ali okolnost u kojoj je došlo do smrti Giordana Paliage daje njegovoj žrtvi veličinu dostojnu plemenitosti njegova duha i vjere u slobodu koju nije nikada porekao ni u najtežim trenucima

Šesnaestog travnja, dok glavnina Gortanove brigade polazi na put prema Modrušu s ciljem da napadne ovaj neprijateljski garnizon, štab 4. talijanskog bataljona šalje jaku patrolu u pravcu Ogulina, na mjesto gdje je vođena borba, s narednjem da potraži i, po mogućnosti, spasi posmrtnu ostatku poginulih boraca. Pietro Rino Benussi, koji je svoje uspomene stavio na papir, dao nam je ovu potanko opisanu izjavu:

»Dva dana poslije borbe, štab se bataljona sastao i iznio namjeru da se pokušaju spasiti posmrtni ostaci palih drugova. U svojstvu bolničara, zatražio sam da učestvujem u akciji ukoliko mi se pridruže i ostali drugovi. Nije trebalo mnogo da se skupi jaka grupa dobrovoljaca, oformi vod i opremljeni nosilima, krenuli smo istog jutra u akciju. Stigavši na mjesto borbe, postavili smo se frontalno zbog izviđanja terena. Iz onog položaja vidio se grad Ogulin koji je izgledao vrlo blizu. Priznajem da smo se malo bojali. Kad bi nas neprijatelj primijetio, lako bi nas svladao. Jača od toga bila je naša rješenost da se zadatak izvrši. Sve smo se više približavali neprijateljskom uporištu u traganju za palim drugovima, ali još uvijek bez uspjeha. Malo obeshrabreni, već smo se pripremali da napustimo pothvat, kad se

⁵ Up . . . »Fratelli nel sangue«, -str. 270; »Mancano all'appello«, str. 67—68; Giacomo Scotti »La morte di Giordano« (Smrt Giordana) u listu »La Voce del Popolo« od 6. travnja 1968.

⁶ »Put prve istarske brigade«, str. 231.

prenio glas da je pronađeno tijelo druga Giordana; nekoliko metara niže ležalo je tijelo Andrea. Tražili smo i dalje u nadi da spasimo tijelo Silvana i ostalih, ali uzaludno. Budući da smo se previše izlagali pogibelji, odlučili smo se za povratak. Vraćajući se sa posmrtnim ostacima dvojice drugova, htio sam se uvjeriti o prirodi njihovih rana; tijelo druga Giordana pokazivalo je ranu na lijevoj nozi i sasvim vidljivu ranu pod bradom s jednom vrlo istaknutom rupom usred lubanje kroz koju je metak izašao. Rana me dovela na pomisao da je sam sebi ispalio metak samo da ne padne živ u ruke ustaša. Drug Andrea imao je otvorenu ranu na prsima od rafala automata i raznijet gornji dio lijeve ruke; više nego na ranu prouzročenu vatrenim oružjem, ličila je na ujed neke noćne zvijeri. Pobrinuli smo se da kako-tako sastavimo oba tijela, stavili ih na nosila, pokrili pokrivačem i, tako tužnim teretom, vratili smo se nesmetani u bazu.«

Jedan od učesnika ove akcije, Šime Slivar, potvrđuje:

»Quarantotto je bio pogođen baš usred prsa; Giordano je imao ranu na nozi, drugi metak razbio mu je kost a smrtna rupa na sljepoočnici dokaz je njegova samoubojstva. S onim svojim divnim očima i sjajnim zubima zadržao je podrugljiv podsmjeh upućen neprijatelju.«⁷

I ostali se drugovi slažu u tvrdnjama da se Paliaga grčevito branio ispljujući sve svoje metke protiv neprijatelja, i ostavljajući za sebe posljednji metak da ne bi pao živ u ruke ustaša; o Andrei Quarantotto tvrde da se, također, hrabro borio sve do kraja; o smrti Silvana Chiurca i ostalih, čija tijela nisu nađena, samo se nagađa. Istinu znaju samo poginuli, ali mrtvi ne govore.

Braća u bataljonu »Budicin«

Stefano Paliaga, kuhar a ujedno i odgovorna osoba za kuhinju bataljona običava pjevati »Crvena armija čelični potok« skandirajući prve taktove pjesme udarcima sjekire pri cijepanju drva. Po povratku u Gomirje, uveče 5. travnja, nije mogao pjevati; s bataljonom se nije vratio njegov mlađi brat, Giordano. Isto je tako i Giordano Chiurco, komandir voda 1. čete, koji je stigao u bazu sa svojom jedinicom nešto kasnije od ostalih, uzalud je tražio svog starijeg brata, Silvana. Njegov treći brat Raffaele, poginuo je ranije, 15. veljače, također, u Gorskom Kotaru, u redovima 13. divizije.

Od osnivanja bataljona, u redovima »Budicina« stupili su, borili se i bore brojni parovi braće. Starješine »Budicina« potajno su se davno dogovorile: u slučaju smrti jednog od braće, učiniti sve što je moguće da se drugi ne izlaže opasnostima, kako bi se po završetku rata mogao vratiti svojoj majci bar jedan od sinova. No, kako je moguće spriječiti bratu da se ne izlaže opasnosti za osvetu svog ubijenog brata?

Prva braća koja su poginula bili su Silvio i Gino (Luigi) Gnot. Sedmog prosinca 1944, također u Gorskom Kotaru, pao je Pietro Lorenzetto, komandir čete; njegov brat Tino, borac »Budicina« u početnom razdoblju i sekretar SKOJ-a u Rovinju, pao je 3. veljače 1945. u blizini Linskog kanala, nedaleko od svog rodnog grada.⁸ Od dvojice Paliaga sad je ostao jedan; od tro-

⁷ Izjava od 13. travnja 1974.

⁸ Podsjećamo da je sestra braće Lorenzetto, Etta, također učestvovala u NOB-i zajedno sa svojim suprugom Aldom Curto koji je završio i poginuo u koncentracionom logoru.

jice Chiurco dva su pala. Dva brata bila su iz Vodnjana, Francesco i Andrea Cerlon; prvi je poginuo u rujnu 1944, drugi se neće više vratiti iz nacističkih logora. Od braće Bobicchio ostao je samo Antonio; Pietro, kurir, pao je u listopadu 1944. u Sloveniji. Od braće Mattichio iz Galižane, Romano je poginuo 6. prosinca 1944. u Popovom Selu. Preživjet će braća Domenico i Biagio (Gino) Medelin, braća Michele i Giovanni Veggian, svi iz Rovinja, Basilio i Renato Calcich iz Pule.⁹

Kad su tijela palih drugova prenijeta u bazu, bol boraca prenosi se na mještane Gomirja, gdje je sad već skoro svaki čovjek »Budicina« poznat po imenu. Žalosna vijest pobuđuje duboko ganuće.

Oproštaj s palim drugovima

Na seoskom groblju, u najdubljoj tišini, zajedno s mještanima, bataljon se okuplja da oda počast palima. Sahrana uz najveće vojne počasti i tugu svih prisutnih i nema borca koji uspijeva zadržati suze. Borci, otvrdnuli ratnim naporima, ali uvijek samo ljudi. U punom skladu s prigodnim govorima svojih starješina, oni se zaklinju da će osvetiti drugove koji su se isticali ne samo u borbama, nego i svojim ljudskim vrlinama. Govori podsjećaju borce na ostale pale drugove od Sv. Stjepana do Mirne i do Jurdana, od Pivke do Popovog Sela. Nadaju se da će biti posljednji.

Iz Gomirja, gdje bataljon ostaje do 9. travnja, zamjenik komesara bataljona Mario Jedrejčić upućuje listu »II Nostro Giornale«, koji će ih objaviti u svome posljednjem broju napisanom u šumi ciklostilom, ove retke o Paliagi:¹⁰

»Početkom travnja, u teškoj borbi oko Ogulina, poginuo je politički komesar, poručnik Paliaga Giordano, član Izvršnog odbora Unije Talijana. Težak gubitak, što pogađa talijanski politički kadar, samo će učvrstiti odlučnost Talijana Istre i Rijeke da slijede put naših slavnih palih boraca, da bi povelj naš narod u budućnost slobode i blagostanja u Titovoj Jugoslaviji ...

Stanovništvo Gorskog Kotara, gdje je bataljon ove zime vršio svoje borbene zadatke zavaljelo je komesara Paliagu i vidjelo u njemu primjer novog Talijana. Isto tako i drugovi iz bataljona slijedili su ga kao primjernog rukovodioca ... Još se jedno ime pridružuje slavnoj četi Talijana Istre palih za slobodu zajedno s imenima Budicina, Negrija, Rismonda, Duiza i Gorjana.«

Dopis obogaćen biografijom Paliage, ponovno će se pojaviti u istoj novini u jednom od prvih brojeva izdatih u štampariji oslobođene Pule:

»(...) Pao je drug komesar Paliaga. Pao je na pragu slobode kad je naš bataljon zadavao posljednje udarce Pavelićevim zvijerima i kad mu se već smiješio dragi lik naše slobodne Istre. Njegov je gubitak zadao veliku bol

⁹ Prisustvo tako velikog broja braće u redovima »Budicin« više je nego rijedak slučaj u povijesti narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije. Osim toga, velik dio boraca talijanskog bataljona, osobito, među Rovinjcima, Galižancima i Vodnjancima — bio je međusobno povezan bližim srodstvom. Cijele obitelji su se, zatim, borile u NOV mada u različitim jedinicama. Primjeri: Giuseppe Turcinovich u »Budicinu« i njegov brat Antonio u NOO-u Rovinj (treći brat, Nikola, bio je borac u Španjolskoj); Pino Pauletich u »Budicinu«, njegova majka u 13. diviziji a brat Antonio u drugim jedinicama. Teme se dotakao Oscar Pilepić u napisu: »I fratelli del 'Budicin'« (Braća »Budicina«) (Panorama, br. 6/31, ožujka 1969).

¹⁰ Br. 7 (29) od 2. svibnja 1945.

drugovima, ali druga Paliagu osvetili smo mi, njegovi drugovi, Talijani i Hrvati. Pao je još jedan heroj, ali njegova žrtva i njegova krv kao žrtva i krv najboljih, nisu bile uzaludne. Za ovu slobodu i ovo bratstvo, ti si, druže Giordano, žrtvovao svoju mladost. Tu slobodu i bratstvo mi ćemo braniti i njegovati, kako si nas ti učio djelima i riječima. Slava, druže Giordano, tebi i svim našim herojima.«¹¹

U džepnim novinama 1. čete, vjerojatno u posljednjem broju koji je sastavljen u Gomirju, nalazi se članak pod naslovom »Colonna funebre« (Posmrtna povorka) uz potpis »Rino Benussi, bolničar«. U članku se govori o zadatku da se spase tijela palih drugova, o njihovu pronalaženju i prijenosu u bazu.

»(...) Oba su tijela pokrivena i postavljena na nosila. Tužna se povorka vratila oko 10 sati s mrtvačkim teretom. Ujutro su oba druga imala dostojnu sahranu sa svim vojnim počastima. Druže poručniče Giordano Paliaga, SLAVA TI! Druže komandiru Andrea Quarantotto, SLAVA TI!«¹²

Dopis je ukrašen vinjetom koja predstavlja bataljon u pokretu iza nosila na kojima su položeni posmrtni ostaci dvojice palih boraca. Na naslovnoj strani džepnih novina crtež u boji prikazuje partizana koji nožem para nacističku zastavu .

¹¹ Broj od 20. svibnja 1945, »Figure di eroi: Giordano Paliaga di Rovigno« (Likovi heroja: Giordano Paliaga iz Rovinja).

¹² Tekstove džepnih novina koje su ovdje navedene, objavio je Claudio Radin u listu »La Voce del Popolo« od 5. travnja 1964. i djelomično Arialdo Demartini u svojim sjećanjima »Mancano all'appello« (prilozi, fotografski materijal). Pretisak u fotokopiji tih istih džepnih novina objavljen je u prilogu br. 46 časopisa »Sottolattina« Zajednice Talijana Rovinja (ožujak 1974). Izvorni dokument darovao je bivši borac Nello Milotti Gradskom muzeju Rovinj. U dokumentu nalaze se i članci Luciana Schiccheri, borca »Nuovi eroi« (Novi heroji); Alfreda Gomini, borca »Sempre avanti« (Uvijek naprijed); Arialda Demartini, komandanta »Dovere« (Dužnost); Marcella Del Bosco, desetara, »Esempi« (Primjeri) i jednog »delegato« (delegat) pored brojnih crteža.

GLAVA XXXVII

PADA USTAŠKO UPORIŠTE

Detaširan od glavnine brigade »Vladimir Gortan« koja je 7. travnja, nakon uništenja neprijateljskog garnizona Modruš krenula u pravcu Mrkoplja — da bi se naknadno prebacila u rajon Delnice—Lokve, talijanski bataljon »Pino Budicin« dobiva naređenje da se privremeno pridruži jedinicama 13. divizije koja ima zadatak da osvoji Ogulin.

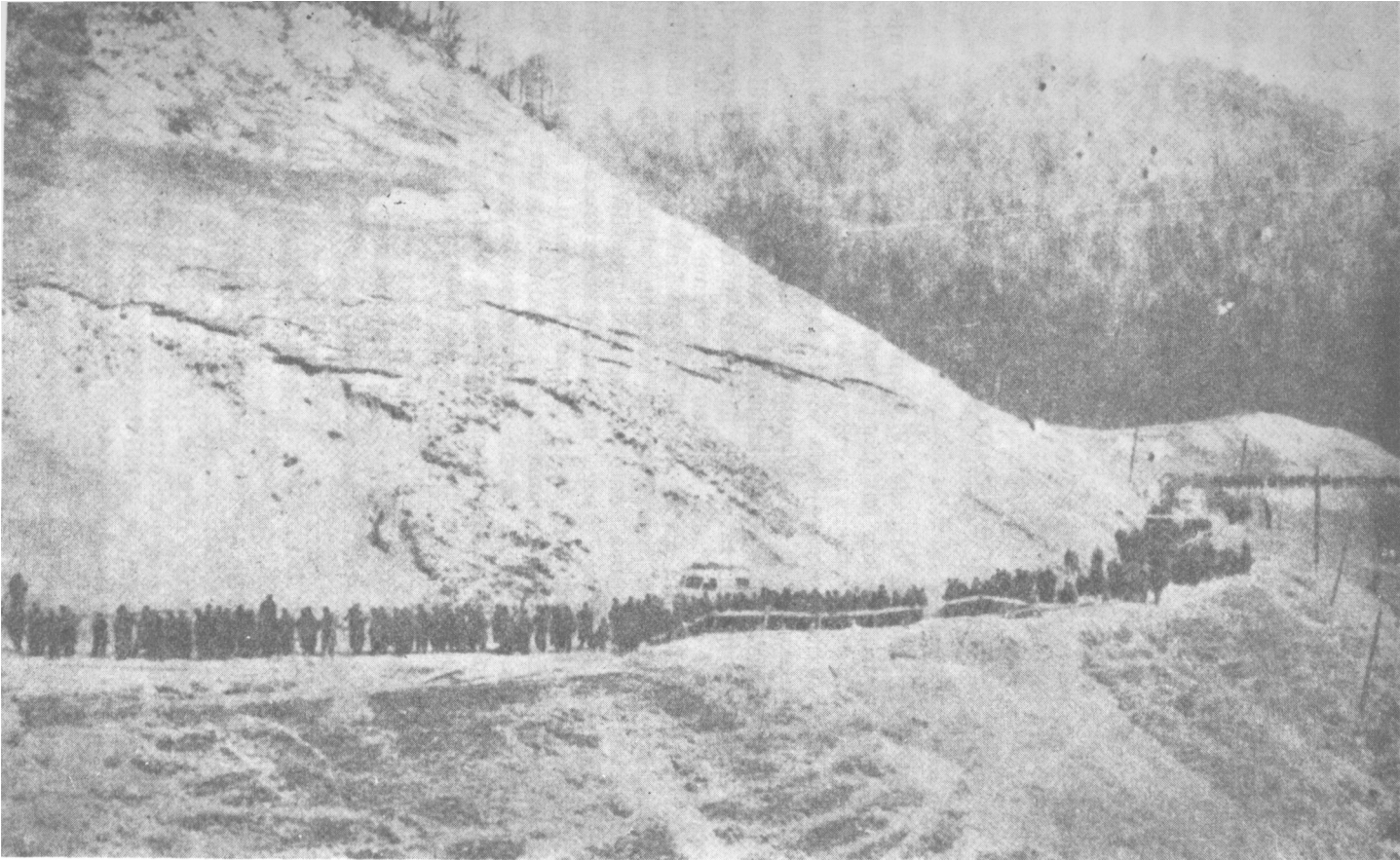
Desetog travnja, ujutro, borci talijanskog bataljona postrojili su se na trgu u Gomirju, pripravnici za pokret. Trenutak je dirljiv. Borci znaju da će se zauvijek rastati od tog sela koje su mjesecima branili od ustaških napada. I mještani shvaćaju da se »naši Talijani«, kako ljubazno oslovljavaju te omladince »Budicina«, pripremaju za konačan odlazak. Dobre su vijesti stigle iz svih ratnih frontova. Motorizirane i oklopne divizije 4. armije oslobodile su Gospić, Otočac i druga mjesta. Četrdesettreća istarska divizija nalazi se u akciji sa zadatkom da otvori put toj Armiji u srcu Gorskog Kotara uništenjem nacističkih kolona koje se, svojim povlačenjem iz Dalmacije, namjeravaju utvrditi na novim obrambenim linijama. U svim selima Pokuplja i Korduna, stanovništvo s omladinom na čelu popravlja ceste, mostove i ostale prometne putove kako bi se olakšalo napredovanje narodnooslobodilačke vojske. I Ogulin mora pasti.

Zastava na dar

Na trgu u Gomirju, iz gomile svijeta što se okupila oko bataljona »Budicin«, izdvojilo se nekoliko djevojaka koje žele uručiti komandantu bataljona svoj dar: talijansku zastavu s crvenom zvijezdom, tko zna s koliko ljubavi izrađenu i već koliko vremena čuvanu. »Nosite je sa sobom u borbama za oslobođenje Istre«, rekle su. To je prva zastava što je od ovog trenutka nosi bataljon, koji je neće ostaviti sve do kraja rata.

Poslije podne se bataljon »Pino Budicin« nalazi pred vratima Ogulina, u istom trenutku kad su se isto tamo, ali iz suprotnog pravca uputili i ostali bataljoni 2. brigade 13. divizije.

Talijanski borci susreću nekoliko drugova, među kojima dvojicu boraca 1. Budicinove čete, koji su bili zarobljeni u borbi od 4/5. travnja i uspjeli

Borci brigade »Gortan« u pokretu za Gorski kotar u zimi 1914/45. U središtu slike kreću jedinice bataljona »Budicin«.

pobjeći iz zatvora. Pavelićevci vrše hitne pripreme da izbjegnu zarobljavanje; konačno su shvatili da se sve oko njih ruši.

»Budicin« ubrzava marš da bi napao bar začelje neprijateljske kolone strmoglaveći se dolje s brežuljaka prema naselju, ali je zatekao grad opustjelim. Mora se zadovoljiti samo likvidacijom nekoliko kasnilaca. Glavnina ustaša već se nalazila u šumi u nadi da će se spasiti. Neće uspjeti, upast će u zamku slovenskih brigada.

Talijanski borci ulaze u Ogulin u 16,00 sati iz predgrađa Sv. Petar. Ulaze pjevajući partizanske pjesme, uz pratnju harmonike Eugenija Rocca Stila koji, ushićen, stupa na čelu kolone. Na taj način oni daju oduška svojoj radosti. Napokon se mogu kretati u mjestu koje je predstavljalo grad-tvrđavu tzv. »Nezavisne države Hrvatske« na podnožju Kleka u masivu Velike Kapele, na pola puta između Zagreba i Rijeke. Plijen je velik, ali još veća je važnost zbivanja. Talijanski bataljon ima čast da pobjedonosno završi borbene operacije koje je mjesecima vodila Gortanova brigada na ovom gorućem sektoru fronta.

List »43. divizija«, organ 43. istarske divizije, u svome izdanju od 13. travnja 1945, pod naslovom »Bataljon Pino Budicin ušao je u Ogulin«, ovako piše:

»10. travnja, točno na dan godišnjice stvaranja sramotne Pavelićeve tvorvine, Nezavisne države Hrvatske, jedinice IV jugoslavenske armije ušle su u jako ustaško uporište, Ogulin. Među prvima je ušao u grad 4. talijanski bataljon 'Pino Budicin' 1. brigade 'Vladimir Gortan'. Time su jedinice naše divizije došle u neposredni dodir s ostalim slavnim jedinicama naše IV jugoslavenske armije. Mada je Ogulin bio vrlo jako utvrđen garnizon s velikim bunkerima od armiranog betona i uporište koje je brojilo preko 800 neprijateljskih vojnika, ustaški su ga koljači napustili u paničnom bijegu. Koliko je bila velika pometnja u njihovim redovima, pokazuje činjenica da su ustaše u trenutku u kojem su se naše motorizirane jedinice približavale Ogulinu, ostavili na stolovima svojih kancelarija dokumente koji su se tada tamo nalazili. Pobjegle su misleći da će se spasiti. Naša Armija veoma brzo napreduje i sigurno će ih dostići.

Ulazak 4. talijanskog bataljona 'Pino Budicin' u Ogulin je od velike vojno-političke važnosti. Talijani Istre, putem svojih boraca, pokazuju svoju riješenost da žive u Titovoj Jugoslaviji.«

List »II Nostro Giornale«, prenijet će vijest o tom događaju u izdanju od 2. svibnja (uobičajeno zakašnjenje nastalo je zbog ratnih teškoća) pod naslovom »Ogulin«:

»Ime Ogulin, ustaško uporište, usko je povezano s imenom talijanskog bataljona 'Budicin'. Herojski talijanski bataljon prošao je nekoliko teških zimskih mjeseci oko Ogulina, vršeći stražu kako ustaški zločinci ne bi izlazili na pljačkanje i ubijanje u srpska i hrvatska sela na tom području. Oko Ogulina slavno je poginulo nekoliko talijanskih boraca, ali su njihove žrtve spasile brojne druge živote i ojačale bratske veze i ljubav između Talijana, Srba i Hrvata.

Desetog travnja, pod pritiskom naše ofenzive, neprijatelj je napustio Ogulin.

'Budicin' je imao tu čast da prvi uđe u grad i susretne se sa srpskom i hrvatskom braćom 13. divizije koji su ušli s druge strane.«

Dirljiv susret

U 13. diviziji ratuju mnogi istarski borci. Na ogulinskom trgu odigrava se dirljiv susret među talijanskim borcima i borcima drugih partizanskih jedinica. Šteta što se mnogi drugovi — oni koji su pali ili nestali — ne nalaze ovdje da podijele ove neponovljive trenutke pobjedničke radosti. Na to misle omladinci »Budicina«, kad se u gužvi guraju naprijed i primijete dvojicu svojih drugova »nestalih« već prije nekoliko mjeseci: Carlo Bertocchi iz Kopra i Bruno Menis iz Isole. Zarobljeni od ustaša 6. prosinca 1944, najzad bivaju oslobođeni i mogu se pridružiti bataljonu.

Vrši se pretres neprijateljskih kasarni i javnih zgrada u gradu da se istjeraju eventualni skriveni neprijatelji, ali ništa od toga. Neki od onih koji su vjerno služili ustašama, privremeno su stavljeni na sigurno mjesto u lokalni zatvor, da sačekaju suđenje narodnih sudova. Tu i tamo, po ulicama se još uvijek vide izloženi neprijateljski oglasi kojima se partizani prikazuju »antikristima«. Pietro Rino Benussi opisuje jedan od tih oglasa antikomunističke propagande: »Čovjek na križu s rastrganim prsima od kljuna orla koji mu razdire srce. Orao čvrsto drži među pandžama crvenu zastavu sa srpom i čekićem«. Oglasi su svi pocijepani. Znakovi srušene ustaške vlasti nisu, ipak, samo plakati. Borci »Budicina« su veoma iznenađeni i uznemireni kad su, iza rešetaka kaznionice u kojima su bili zatvorenici u očekivanju da ih otpreme u koncentracione logore, čuli da ih pozivaju ljudi u uniformama bivše talijanske vojske: »Paisà, paisà!« (Zemljače, zemljače!) karakterističnim dijalektalnim izrazom i naglaskom južnih Talijana. Kuhari, brijači, sluge ustaša, svi prepušteni svojoj sudbini, sada traže posredovanje partizana »Budicina« da ih oslobode.

Osvajanjem Ogulina, završavaju najteži dani gladi. Od tog trenutka, uvrštavanjem Prve istarske brigade »Vladimir Gortan« u sastav IV armije, i dnevni obroci postaju redoviti i obilniji. Uveče 10. travnja pripremljena je dobra večera, te je to bila prilika da se borci najedu. Prošavši noć u miru, štab bataljona predaje grad partizanskom garnizonu Gomirje i ujutro 11. travnja kreće u pravcu Lokava da se pridruži brigadi »Gortan«.

Još jednom se prelazi preko sela koja su kroz nekoliko mjeseci pružila gostoprimstvo talijanskom bataljonu. Partizanske pjesme odjekuju svuda. Za čitavo vrijeme pokreta, Bruno Caenazzo neprekidno svira nekom trubom koju je našao u jednoj kasarni u Ogulinu. Proljeće i sloboda ulijevaju u krv nove snage. iNarod dočekuje talijanske borce na svečan način, posipajući ih poljskim cvijećem. Sa suzama u očima žene pozdravljaju i grle omladince »Budicina« koji, sa svoje strane, ne uspijevaju prikriti ganuće. Ostavljaju teritorij i stanovništvo koje je — poslije početnih teškoća — dalo borcima svu moguću pomoć, dijeleći s njima dobro i zlo, pružajući gostoprimstvo u zagrijanim kućama kad je zima bila najgora i pomažući materijalno i moralno istarskim partizanima u vrlo teškim trenucima.

Cvijeće za oslobodioce

»Sjena nepovjerenja koju smo osjetili stupivši prvi put na tlo Gorskog Kotara nestala je bez traga. Izbrisali smo je svojom krvlju u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Prolazeći selima ponosno smo marširali pjevajući na talijanskom jeziku naše partizanske i revolucionarne pjesme; poneku smo

promrmljali i na hrvatskom jeziku. Na čelu kolone uvijek se vijorila naša trobojnica (zeleno — bijela — crvena) s crvenom petokrakom zvijezdom.«

Tako u sjećanjima Arialda Demartini.¹ Drugi borac, Mimi Trento, pripovijedaće nekoliko mjeseci kasnije:

»Poslije Ogulina došao je red na Lokve. Tako smo ostavili malo ali gostoljubivo selo Gomirje. Krenuli smo putem koji vodi u Vrbovsko. Bilo je rano jutro. Prošli smo blizu samog groblja gdje počinjavaju heroji 'Budicina' zajedno s borcima ostalih bataljona; nije bilo čovjeka koji nije pogledao one križeve, koji u tom trenutku nije pomislio na poginule drugove i nije im u sebi uputio posljednji pozdrav: »Počivajte u miru, draga braćo, mi ćemo vas osvetiti!«

»Pokret se nastavljao, u koloni po jedan, u jutarnjoj polutami, u tišini. Prešli smo preko raznih malih naselja još uvijek utonulih u snu; samo nas je iz tada jedva otvorenog prozora mogao pozdraviti s osmijehom na licu poneki seljak ranoranilac. U svanuće, vrhovi brda bili su već pozlačeni prvim sunčanim zrakama i mi smo neumorno produžavali dalje; netko je hramao pa mu je pomagao najbliži drug. Pokret je bio težak i usiljen; borci su bili natovareni municijom.

Naređenje je bilo da stignemo što prije u blizinu sela Lokve, budući da se neprijatelj raspoređivao po svim kotama koje su mogle nadvisiti ceste i svaki drugi prolaz.

Stanovništvo nas je u svakom selu dočekalo i pokazalo nam svoje simpatije: bacalo je cvijeće, klicalo našem bataljonu i talijansko-hrvatskom bratstvu. Doista, dragi ljudi, koji su tako savršeno znali shvatiti da je naša najveća želja bila pokazati da su Talijani bili nešto drugo od onoga u što ih je fašistička okupacija htjela uvjeriti. Ti ljudi htjeli su stvoriti istinsko bratstvo i jedinstvo među našim narodima. Omladina, uglavnom drugarice, približavala nam se i pripadala na prsa raznobojno cvijeće, pružala nam ruku i pozdravljala nas želeći nam nove pobjede.«²

Istra se približava

U istom trenutku kad je »Budicin« krenuo iz Ogulina da bi stigao na područje Lokava ostale jedinice Gortanove brigade napustile su mjesto Mrkopalj da bi stigle u selo Sunger, gdje su raspoređena dva bataljona i Štab brigade, dok je treći bataljon određen za Brestovu Dragu.

U međuvremenu su Nijemci, koji su se povlačili iz Dalmacije i Like pod pritiskom IV jugoslavenske armije, koncentrirali velike snage u Rijeci, ostavljajući oko 1400 ljudi 392. plave divizije na sektoru Mrzle Vodice—Lokve kao pobočnicu na lijevom krilu svog rasporeda sa zadatkom da se organizira čvrsta obrana na dominirajućim brežuljcima: Mrzle Vodice i Lokve. Preko tih predjela trebale su proći snage IV armije da bi produžile, logikom napredovanja, pravcem Gornjeg Jelenja i Gumanca i odonud, u pravcu Rijeke, Istre i Trsta.

Glavna misao svih jest da je konačna pobjeda na dohvat, da se približava završetak rata, da će brzo uslijediti povratak u Istru, kući, te da je rodna zemlja već sad blizu. Borci se nalaze u stanju euforije. Nitko, pa ni starješine, ne misli da će se najteže i najkrvavije borbe voditi upravo na posljednjem dijelu puta k oslobođenju.

1 »Mancano all'appello«, str. 69. Up. »Fratelli nel sangue« str. 271—272.

2 »Il Nostro Giornale«, od 1. XI 1945: »Assieme al Budicin« (Zajedno s Budicinom).

Dok »Budicin« nastavlja marš bez odmora i predaha — pogledaj geografsku kartu da se uvjeriš o udaljenosti od Ogulina do Lokava — prva tri bataljona Gortanove brigade nalaze se na odmoru očekujući daljnja naređenja. Prema podacima prikupljenim u nasilnom izviđanju s jakim patrolama, saznalo se stanje na sektoru na kojem su se njemačke trupe utvrdile za upornu obranu. Utvrdile su se na kotama 982 i 909 (Jožin Vrh), 971 i 804 (Lokve—Kamenik), 908 (Debela Lipa), 962 i 979 (Homer—Sagarica—Oštrac), 940 (Srednji Jarak), 983 (Križ) i 837, 814 i 981.

Poslije veoma zamornog marša koji je trajao cijeli dan, 11. travnja, bataljon »Budicin« imao je apsolutnu potrebu za odmor; štab, međutim, odlučuje da se pokretom nastavi i u toku noći. Mimi Trento piše:

»I uvijek naprijed, satima i satima na putu, neumorni; dan je bio na izmaku. Smrkavalo se i mjesec je izlazio iza šume da bi malo olakšao noćni pokret; na sve tamnijem nebu pojavljuju se prve zvijezde. Svi borci pogureni su pod teretom ranaca, municijskih okvira i teškog oružja. Put se penjao, bili smo na brdu; zrak je postao sve hladnijim, neki drugovi koji nisu imali šinjele bili su se pokrili svojim gunjevima. Stigli smo u neko malo selo što su fašisti bili napola spalili; bila su dva sata u noći i tamo smo se najzad, poslije dvije probdjevane noći, mogli odmoriti nekoliko sati na sjeniku, pod nekim trijemom i u školskoj zgradi. U šest sati ustajanje a u šest i pol pokret se nastavlja.«

Harmonika i truba

Borci su u svome maršu ovladali najvećim kotama Velike Kapele, sve iznad 1000 metara, masivima Ravne Gore i Starog Laza, i sad se približavaju Sungeru s vrhovima Unke i Višnjovice. Marš je postao manje naporan uz sviranje harmonike Eugenija Rocca, kojem se pridružuje i truba koja se prvi put pojavila u bataljonu a kojom su naizmjenice svirali Caenazzo i Puljanin Vittorio Sartori.

Dvanaesti travnja. Iz svojih položaja u Sungeru i Brestovoj Dragi, tri hrvatska bataljona Gortanove brigade, prema naredbi Štaba 43. divizije, kreću prema neprijateljskim položajima oko raskršća ceste istočno od Lokava, razvijajući se najprije na liniji Brestova Draga—Debeli Vrh na kotama između 970 i 1269 metara, da bi naknadno išli u napad na mjesto Lokve s južne i istočne strane u suradnji s 2. brigadom i artiljerijskim divizionom 43. istarske divizije (u koji je baš tih dana upućeno dosta talijanskih boraca). Poslije 5 sati borbe, započete u 3 sata popodne, neprijatelj je odbačen s bezimene kote kod Bukovca i kote 909 i 982. Zadržava se, međutim, na ostalim položajima.³

Talijanski bataljon stiže na sektor Brestova Draga, stavljajući se na raspolaganje brigade u trenutku kad su se ostali bataljoni utvrđivali na zaposednutim položajima. Mimi Trento piše:

»Stigli smo blizu Lokava oko 10 sati naveče. Lokve je malo mjesto sa oko 300 kuća, raspršenih duž ceste i među brdima. Čuli su se pojedinačni hici i rafali automatskog oružja. Išli smo na počinak, dok je nekoliko patrola istureno da spriječe svako neugodno iznenađenje.«

³ O operacijama Gortanove brigade u Gorskom Kotaru do travnja 1945. govore dokumenti čuvani u arhivama Vojnoistorijskog instituta Beograd: k.1322,1 3 (dok. 33—34, 47, 53 i 56), k.1324,1,3 (dok. 2—3, 7-9, 11—15, 18—19).

GLAVA XXXVIII

BORBA OKO LOKAVA

Borci »Budicina« mogu spavati samo nekoliko sati. Ali, svi ne mogu da se odmaraju. Nekoliko patrola je već u noći na 13. travnja angažirano na izviđanju.

U zoru Nijemci prelaze u protunapad da bi ponovno osvojili kote izgubljene prethodnog dana. Gortanova brigada odbija dva uzastopna napada, ali je poslije žestokog okršaja morala odstupiti prema polaznim položajima Sunger i Brestova Draga. Druga brigada vodila je žestoke borbe na svome sektoru nanijevši i pretrpjevši teške gubitke, da bi se na kraju morala i ona povući na polazne položaje a zatim u Delnice.

Štab divizije preispituje stanje, naređujući brigadama da obave pripreme za ponovni napad sutradan. Istog dana, 13. travnja, pozvana je na taj sektor 3. brigada, dok se izviđačke grupe probijaju u toku noći sve do ispod neprijateljskih položaja sa zadatkom da utvrde slaba mjesta u neprijateljskoj obrani. Ustanovljeno je da su Nijemci dobrovoljno napustili nekoliko položaja da bi se učvrstili na drugima važnijima.

»U 4 sata ujutro — piše Mimi Trento — pozvan sam i upućen u izviđanje na jednu kotu, da vidim da li je neprijatelj još uvijek tamo. Stigao sam na kotu s izviđačima, ali smo je našli pustom; no, bili su vidljivi neprijateljski tragovi. Hitno sam obavijestio štab, i zatim je bataljon zaposjeo položaj. Nijemci su se nalazili na našoj desnoj strani, na jednoj višoj koti. Cijelog se dana vodila, ali ne tako jaka puščana pucnjava. Naveče nas je zamijenio drugi bataljon, jer je naš bataljon dobio naređenje da zauzme neprijateljski položaj.

Izvršili smo pripreme i, kad smo dobili naređenje, prešli smo u napad ...«¹

Napadnut neprijateljski položaj je kota 982, koja predstavlja stratešku kariku u njemačkom obrambenom lancu. Ostali bataljoni brigade, u isto vrijeme, napadaju Sepovački Vrh, Kameniti Vrh, Debelu Lipu i druge kote oko Lokava, Zelina i Mrzlih Vodica. Kota 982, koju su talijanski borci odmah

1 Mimi Trento u »Assieme al Budicin« (Zajedno s Budicinom), La Voce del Popolo od 1. XI 1945.

nazvali »bezimenom kotom«, nalazi se na prijelazu ceste što vodi u Lokve, na udaljenosti od oko jednog kilometra, i dominira nad željezničkom stanicom. U pokušaju da se 97. njemačkom korpusu pruži mogućnost probijanja prema Sloveniji i dozvoli grupi od 75 tisuća vojnika dislociranih na području Rijeke, da se priključe bez gubitaka preostalim snagama angažiranim na talijanskom frontu (Armijska grupa »C«), Nijemci su pretvorili željezničku stanicu u Lokvama i okolne brežuljke u isturenu utvrđenu liniju

Štab 1. brigade »Vladimir Gortan« zajedno sa štabovima bataljona, uključivši štab »Budicina«. Ožujak 1945.

obrane pravca Gerovo—Čabar, imajući iza leđa drugu još jaču obrambenu »Ingridovu liniju« koja je tekla uzduž Velike doline Rječine istočno od Rijeke, zatim zapadno od Klane prema Snežniku i Pivki, naslanjajući se na utvrđenja i bunkere što je izgradila talijanska vojska na staroj državnoj jugoslavensko-talijanskoj granici.

Neprijatelj je još raspolagao bogatim sredstvima, borben, fanatičan. Kota 982 je jako utvrđena. S jednog šumovitog predjela, malo pomalo kako se uzdiže, brežuljak postaje stijena, teren sve teži i strmiji, a na vrhu litice nalazi se njemačka utvrda: krupne stijene u obliku stošca.

Prvi napad na »bezimenu kotu«

U svitanje je artiljerija 43. istarske divizije osula paljbu na protivničke položaje, razbijajući skoro idiličnu sliku pejzaža obasjanog jutarnjim suncem. Po prestanku fijukanja i praska granata po kršu, 1. i 2. četa bataljona »Budicin« prebacuju se preko šume i potpomognute vatrom hrvatskog bata-

Ijona s lijeve strane, neopaženo se približavaju koti 804. Otuda uvijek koristeći prirodnu zaštitu brojnih litica i džbunova, borci nastavljaju penjanjem po liticama. Kako su, najzad, stigli na kotu 982, prešli su na juriš.

Nijemci koji su iznenađeni i nepripremljeni, reagiraju neuredno otvarajući vatru svim oružjem na raspolaganju, ali im otpor traje malo. Svladani i poterani, njihovo mjesto zauzimaju talijanski partizani.

S visoke kote, borci mogu promatrati krasnu panoramu Lokava i okolice, željezničku stanicu i pratiti borbe između ostalih bataljona brigade i neprijatelja po okolnim brežuljcima. Minobacači, mitraljezi i puške pucaju brзом paljbom. Izgleda kao da se sve lomi. Neprijatelj je na »bezimenoj koti« ostavio nekoliko pušaka, jedan mitraljez, nekoliko ranaca i po kojeg mrtvog. Ali nije se pomirio gubitkom. Kota predstavlja izuzetno važno uporište; oštra i kamenita kao što jest, borci je »Budicina« preobrazuju u osmatračnicu za davanje podataka o gađanju artiljeriji IV armije.

Četrnaestog travnja, predveče, neprijatelj cilja kotu svojim bacačima; počinje padati prava tuča granata što se lome o stijene, bacajući krhotine u svim pravcima. Slijedi napad. Otpor je »Budicina« uzaludan spram nadmoćnosti neprijateljskih snaga. Kad je potrošena municija, Budicinove čete napuštaju kotu, povlačeći se u obližnju šumu, gdje zauzimaju nov položaj. Na koti je ostalo nekoliko palih drugova.

Odmah zatim stiže naređenje štaba brigade, da se zaposjedne brežuljak i zadrži ga pod svaku cijenu. Noću, pod kišom, borci »Budicina« kreću ponovo u napad, ali ne uspijevaju napredovati. Do svitanja izvršena su još dva napada, ali neprijatelj daleko bolje naoružan i brojčano jači neće da odstupi i reagira silnom vatrom iz automatskog oružja i ručnim bombama. U jednom od tih noćnih napada, došlo je i do borbe prsa u prsa na vrhu brežuljka. Sekretar SKOJ-a bataljona, šesnaestogodišnji Marino Bonaparte, potičući drugove da idu naprijed, sam se među prvima toliko približio neprijatelju da umalo što nije istrgnuo iz ruku neprijateljskog vojnika njemački šarac koji je uspio zgrabiti za cijev. U tom trenutku prava pravcata kiša ručnih bombi zahvaća borce »Budicina« koji su prisiljeni na povlačenje. U trećem napadu ranjen je borac Luciano Simetti, bivši komesar bataljona, koji se vratio među svoje suborce poslije dugog odsustva. Pogođen je granama drveća i treskama iščupanih trupaca.

Kraći kraj izvukli su i ostali bataljoni brigade »Gortan« i 2. brigade. Premda su oni uspjeli svladati neprijatelja na nekoliko mjesta njemačke linije i prodrijeti sve do Mrzlih Vodica (2. brigada), odbačeni su natrag njemačkim protunapadima.

Ujutro 15. travnja, uz pomoć dobre artiljerijske pripreme, uzduž cijele linije vode se ogorčene borbe. Neprijatelj pruža žestok otpor na svim kotama. Ponovno se čuje pakleno bombardiranje granata a kiša projektila siječe zrak. Na sektoru »bezimene kote« bataljon »Budicin« napreduje, zatim se povlači, sređuje redove i ponovno nadire prema prokletom vrhu. Na lijevoj strani bataljona, jedna hrvatska jedinica otvara jaku vatru svojih bacača što naprosto mrví stijene. Netko iznenada zaustavlja svoju trku, iskrivljuje usta grimasom boli i pada na travu. Ovaj put neprijatelj neće uspjeti izdržati siloviti napad. Najzad »Budicin« zaposjedne kotu, mada je skupo platio ovaj svoj uspjeh: pored više ranjenih ima i dva mrtva: Silvestro (Emilio) Perini i Giovanni Bonazza, oba iz Pule, »dragi i cijenjeni drugari«.²

2 Isto djelo.

Na novo zaposjednutoj koti ponovno je uspostavljena osmatračnica, utvrđen što je bolje moguće položaj i odmah se vrše pripreme za obranu do posljednje kapi krvi.

Napadi i protunapadi

Zadatak da čvrsto brani kotu povjeren je 1. četi dobro opremljenoj municijom uz pojačanje od nekoliko vodova drugih četa. Druga četa raspoređena je na položaju osmatranja desne strane kote. Na taj način pola dana prolazi u zatišju. Komanda čete stalno nadzire ključne točke kote da bi zaštitila ljude od eventualnih iznenađenja. Dva pokušaja neprijatelja da se uputi u pravcu brežuljka odbijena su. Još jedan pokušaj sa željezničke stanice osujećen je zahvaljujući točnom gađanju bacača.³ Ipak, nekoliko njemačkih hitaca iz topa sa stanice zamalo nije prouzročilo pokolj. Granata prasne u neposrednoj blizini vrha — bilo je to oko 2 sata popodne — u trenutku kad su kuhari, bolničari i ostalo pomoćno osoblje prenosili ili pratili prijenos još tople manjerke rižota s »esom (sad je opskrba hranom redovita i dobiva se čak sledovanje engleskih cigareta) sve do samog položaja.

Gotovo nezamjetnom fijuku u zraku slijedi prasak granate minobacača kalibra 81 mm. Prepustimo Brunu Degenghi, kuharu, da to opiše:

»Za tu priliku pripremili smo sočni rižoto s konzerviranim mesom što smo ja i jedan drug Rovinjac morali prenijeti u kanti za benzin na vrh brežuljka. Bili smo već gotovo stigli, kad je nešto prije nego što smo odložili ručak, mina bacača ispaljena sa željezničke stanice pala točno u kantu eksplodirajući golemim praskom. Mi koji smo prenosili hranu srećom smo ostali nepovrijeđeni, ali je trinaest drugova bilo lakše ranjeno. U trenutku, dok smo se mi pobrinuli da uklonimo ranjenike s puta, planuo je bijes zbog izgubljenog ručka, i to u obliku žestoke vatre naših šaraca protiv željezničke stanice. To je natjeralo naciste na daljnje povlačenje. Ja sam imao sasvim jasan zadatak: kad ranjenici budu smješteni, morat ću se ponovno vratiti u kuhinju da pripremim drugi rižoto s mesom koji će se pojesti bez novih ometanja.«⁴

Kasno popodne, primijećene su znatne njemačke snage koje su dolazile iz pravca željezničke stanice. Dočekani brzim vatrom »Budicina«, Nijemci se ne povlače, nego pojačavaju pritisak. Prva četa daje otpor na svome položaju nastavljajući započetom brzinom vatre, uvjerena da će 2. četa, prema kojoj je neprijatelj sad usmjerio napad, uspjeti da ga odbije. Njemački se manevar ubrzo pokazuje opasnim: napadači opkoljuju položaj očiglednom namjerom da ponovno zauzmu kotu i unište u pravi čas glavninu bataljona u obroču.

Što stanje čini još kritičnijim, to je nedostatak veza sa štabom bataljona. Sa same kote, komandir čete više iz svega glasa da bi ga mogli čuti; viša komanda trebala bi ubaciti u borbu 2. četvrtu da se na desnom boku oslabio pritisak neprijatelja koji neumoljivo napreduje i steže obroč. Na žalost, odjekuju samo naređenja Demartinija i čak ni 2. četa ne daje zna-

³ Arialdo Demartini, »La battaglia di Lokve« (Borba u Lokvama), neobjavljena sjećanja.

⁴ »La mina nel bidone del sancio« (Mina u manjerki . . .), »La Voce del Popolo« od 4. travnja 1964. (intervju u redakciji C. Radina).

kove života. Što da se radi? Svakog trenutka svi bi ljudi mogli biti pobijeni, u što je uvjeren i sam komesar bataljona Guerrino Bratos koji se nalazi pokraj Demartinija, usred vatre. Tako, mada svjestan strateške važnosti kote, za čije je osvajanje proliveno mnogo krvi, Demartini naređuje povlačenje prema jedinom prolazu koji je još otvoren, odnosno u suprotnom pravcu onome kojim su se penjali Nijemci.

Sam komandir čete, s Bratosom i ostalom dvojicom boraca naoružanih automatima, štitili su povlačenje; svi se ostali bacaju u prolaz, ne prekidajući vatru. U najodlučnijim trenucima povlačenja, pokazujući uistinu izvanrednu hrabrost, komesar bataljona stavlja stalno u opasnost svoj život da bi zaštitio borce. S njime i Demartinijem spomenut ćemo i druge hrabre vojne i političke starješine i obične borce, i to: Marina Bonaparte, Francesca Sponza, Giovannija Quarantotto Gorilu, Francesca Fiorenti, Gualtieri Darizzotti, Marina Furlan, Ferruccia Pastrovicchi, Giordana Chiurco, Rodolfa Dobran, Antonija Civitico, Pietra Sponza, Erminija Trento, Gaudenzija Bresaz, Spartaca Zorzetti, Pietra Benussi... Ovaj posljednji, koji nije više bolničar nego politički delegat mitraljeskog voda, ovako je to opisao:

»Nalazio sam se zajedno sa Spartacom na krajnjoj granici grebena brežuljka prema sjeveru. Nastojali smo organizirati na najbolji način povlačenje, pozivajući drugove da skupe oružje i povuku se. Mnogi se nisu htjeli maknuti s mjesta kolebajući se. U nastojanju da ih uvjerimo za povlačenje, odjednom smo primijetili jedan njemački šljem. Ispalio sam nekoliko hitaca, ali se puškom vrlo malo moglo učiniti. Spartaco pokušava otvoriti vatru automatom, ali mu je oružje zatajilo. U tren oka, za dijelić sekunde Nijemac upravlja svoje oružje na nas i otvara vatru; rafal mi prolazi za dlaku do glave da bi završio u stijenu masiva kamo smo mi htjeli stići. Drugi rafal pogađa Spartaca u ruku. U onim trenucima nastale pometnje opazio sam lik Arialda (Demartini) kako se otkriva iza onog istog živog kamena: nanišanio je svoj automat, te ispalio dugi polukružni rafal protiv Nijemaca... Njegova pomoć omogućila nam je da se spasimo.«

Nekoliko drugova, koji su ostali prikovani na položaju, nije se spasilo. Zorzetti, sa metkom probušanim zapešćem, koje je krvarilo, sav blijed u licu zbog izgubljene krvi, daje oružje komandiru 1. čete, Demartiniju, dodajući mu: »Sačuvaj mi ga, vratit ću se po nj tek što mi se pruži prva pomoć«. Međutim, ta mu se želja više neće ostvariti. Njegov boravak u bolnici bit će duži od rata. Među ranjenima nalazi se i Mario Vellico i Antonio Civitico, Vodnjanci. Prof. Arminio Schacherl izgubio je umjetno zubalo. U zanosu bitke, izvlačeći osigurač upaljača ručne bombe, istrgnuo je i svoje umjetno zubalo bacajući ga protiv neprijatelja zajedno s ubilačkom spravom.

Zvuk trube na juriš

U toku noći, bataljon koji je zauzeo položaj na drugom obližnjem brežuljku, stalno tuče kotu 982. Najzad, štab bataljona odlučuje da se formira jurišna grupa svih komunista i članova SKOJ-a, zajedno s najhrabrijim borcima pod vodstvom Demartinija, komandira 1. čete. Opremljeni ručnim bombama i automatskim oružjem, borci jurišne grupe imaju zadatak da otvore put ostalim jedinicama bataljona da bi mogli ponovno zaposjesti kotu. Šesnaestog travnja ujutro sve je spremno za operaciju. U istom trenutku kad artiljerija počinje tući kotu, jurišna grupa kreće pokušavajući

popeti se što više, da bi mogla što lakše izvršiti odlučan skok. Poneka mina partizanskog bacača prasne blizu boraca »Budicina« koji su se popeli previsoko. Kada, naposljetku, prestaje kombardiranje, počinje napad na kotu. Na znak Bruna Caenazza, jakim zvukovima trube, jurišna se grupa baca kao jedan naprijed prema vrhu vičući »juriš«. Nakon toga odmah ih slijede i ostale jedinice bataljona.

Ratni dopisnik brigade Vlado Kolar, koji je pratio faze juriša s jedne kote zauzete od prvog hrvatskog bataljona, piše:

»Odjednom se s lijeve strane, od pravca Lokava, začu vika i zvuk trube. Borci se iznenađeno okrenuše — prvi put smo čuli trubu! — To talijanski bataljon juriša — šapnuo sam komandantu Prvog bataljona. Galama je bila tolika da nam se učinilo kao da jurišaju s naših položaja.«⁵

S njemačkog položaja tutnje bacači i pucaju mitraljezi, ali ništa ne može zaustaviti talijanski bataljon koji se bacio naprijed penjući se obronkom. Prvi koji je stigao na vrh, odvajajući se od svih ostalih, je borac Giovanni Quarantotto ili »Nino« kako ga zovu njegovi zemljaci iz Rovinja, odnosno »Gorila« za ostale. Nije to prvi put da Quarantotto stiže prvi na cilj i skoro uvijek najbolji plijen je njegov. Pripovijeda Milan Iskra, komandant bataljona:

»U tim borbama bio je uvijek među prvima u napadu. U jednom od napada, prvi sam ušao u neprijateljski bunker; naime, mislio sam da sam prvi, no, kad sam zakoračio unutra, Gorila je bio već tamo i, obraćajući mi se, rekao je sasvim prirodno: 'Druže komandante, Nijemci su odmaglili'.«

Desetkovan točnim hicima artiljerije i poražen naglim napadom »Budicina«, neprijatelj je doslovce izbačen s vrha. O svršetku borbe prepustimo riječ jednom od učesnika, Antoniju Calvia, bivšem učitelju u Rijeci koji je ostavio školu da bi se pridružio talijanskom bataljonu:

»I kad su borci 'Budicina' stigli na vrh, toliko je bila brza njihova akcija da se nije bila još ni ugasila žestoka vatrena oluja naše artiljerije protiv vrha za koji se mislilo da ga Nijemci još zauzimaju. Juriš na 'bezimenu kotu' bio je jedan od najljepših podviga bataljona 'Budicin'.

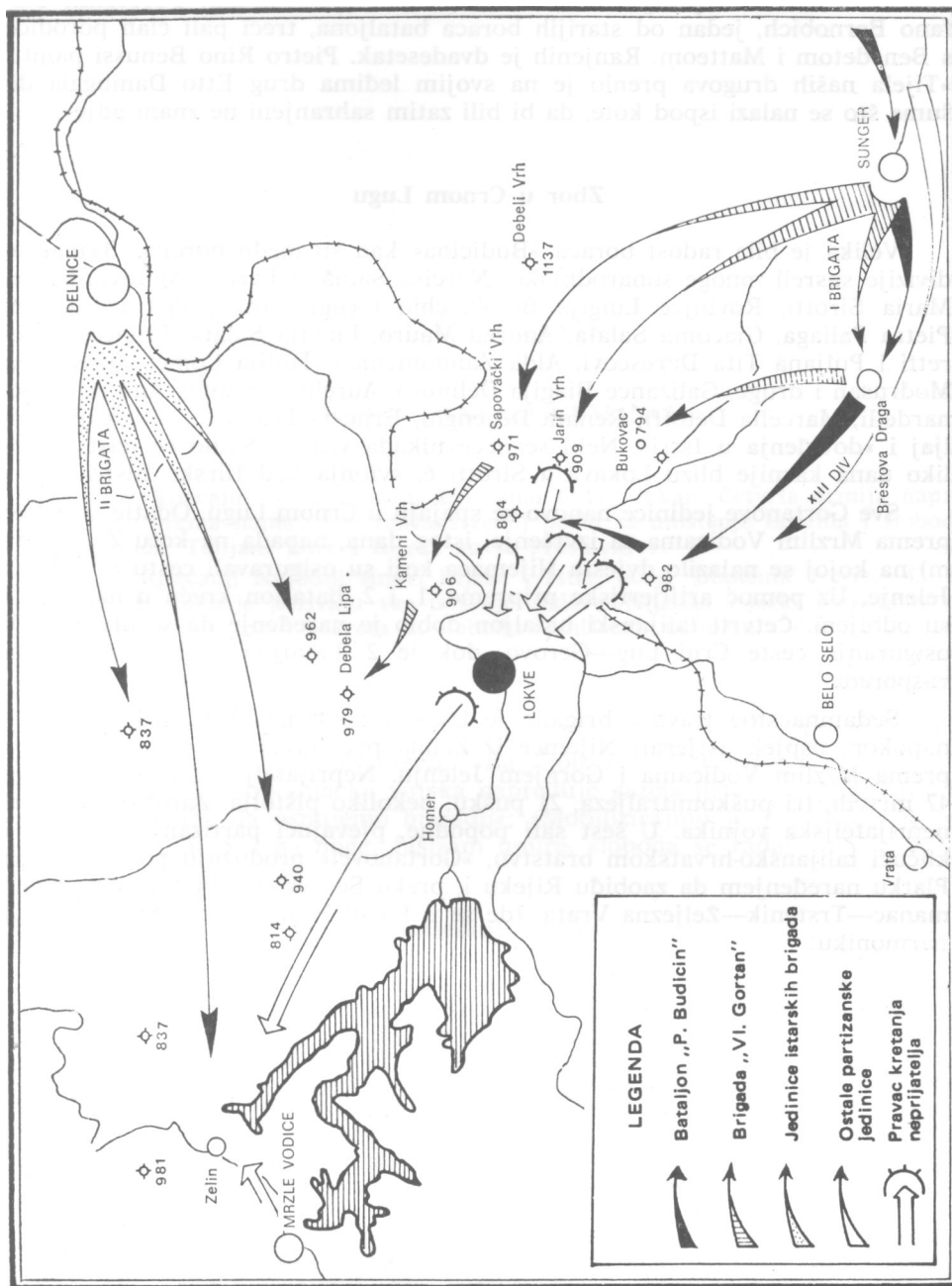
Naveče su naše jedinice osvojile i ostale okolne brežuljke. Na sektor se povratilo zatišje poslije cijelog dana vatrene borbe, zatišje što će tu i tamo razbiti poneki hitac ispaljen na pojedinog zalutalog Nijemca koji je tražio da se spasi. Bila je divna zvjezdana večer, u kojoj je izgledalo da su mrtvi još blizu, te da ovdje u stroju čekaju u redu za dnevni obrok. U našem sjećanju oni nisu umrli kao što nikada ni neće.«⁷

Borci se zaklinju da neće više napustiti položaj. I ne napuštaju ga nego samo da ga predaju borcima 1. brigade 13. divizije koja je tog dana došla na sektor Lokve da bi zamijenila 43. istarsku diviziju. I ovog puta je bataljon »Pino Budicin« platio pobjedu uz cijenu mnogo krvi. Pali su: Gualtiero Darizotti, zvan »Brko«, desetar iz Pule, Riječanin Alfredo Gomini, zamjenik

⁵ »Istarska svitanja«, str. 154.

⁶ A. Giuricin, »Giovanni Quarantotto allegro gorilla« (Giovanni Quarantotto veseli gorila), »La Voce del Popolo« od 3. travnja 1964.

⁷ Antonio Calvia »Tre volte all'assalto della Quota senza nome« (Tri puta na juriš na bezimenu kotu), »La Voce del Popolo« od 4. travnja 1954.

Jedna od najkrvavijih bitaka izvedenih u toku brzog i pobjedničkog završnog marša u pravcu Istre bila je ona u Lokvama (12—15. travnja 1945). Na karti su označeni položaji 1. i 2. istarske brigade zajedno s jedinicama 13. divizije u bici za osvajanje i ponovno zauzimanje najvažnijih kota. »Bezimena kota« osvajana je čak sedam puta od boraca talijanskog bataljona.

komesara čete; ranije spomenuti Perini i Bonazza, Puljani; Porečanin Stefano Bernobich, jedan od starijih boraca bataljona, treći pali član porodice s Benedetom i Matteom. Ranjenih je dvadesetak. Pietro Rino Benussi pamti: »Tijela naših drugova prenio je na svojim leđima drug Etto Damuggia do šume što se nalazi ispod kote, da bi bili zatim sahranjeni ne znam gdje«.

Zbor u Crnom Lugu

Velika je bila radost boraca »Budicina« kad su među borcima Trinaeste divizije susreli mnoge sunarodnjake: Narcisa Saina iz Pazina, Motovunjanina Maria Sirotti, Rovinjce Luigija Bolobicchio (»Gigi Tara«), Pietra Budicin, Pietra Paliaga, Giacoma Salata, Andreu Mauro, Luigija Salata, Francesca Porretti i Puljana Tita Devescovi, Alda Zandomenico, Tullija Comet, Giuseppea Modrusan i druge, Galižance Biagija Delmoro, Aurelija Valente, Antonija Leonardelli, Marcella Detoffi, Renata Degenghi, Ernesta Franoli... Po koji zagrljaj i »doviđenja u Istri«. Neki se neće nikada vratiti. Saino će pasti nekoliko dana kasnije blizu Lokava a Sirotti 6. svibnja kod Ilirske Bistrice.

Sve Gortanove jedinice nanovo se spajaju u Crnom Lugu. Odatle se kreće prema Mrzlim Vodicama za izvršenje, istog dana, napada na kotu Zelin (981 m) na kojoj se nalazilo dvjesto Nijemaca koji su osiguravali cestu za Gornje Jelenje. Uz pomoć artiljerijske pripreme, 1. i 2. bataljon kreću u napad, ali su odbijeni. Četvrti talijanski bataljon dobio je naređenje da se utvrdi radi osiguranja ceste Crni Lug—Gerovo, dok je 2. bataljon štitio desno krilo rasporeda.

Sedamnaestog travnja brigada je izvršila novi napad na neprijatelja i, napokon, uspjela istjerati Nijemce iz Zelina prisiljavajući ih na povlačenje prema Mrzlim Vodicama i Gornjem Jelenju. Neprijatelj ostavlja na terenu 47 mrtvih, tri puškomitraljeza, 21 pušku, nekoliko pištolja. Zarobljena su tri neprijateljska vojnika. U šest sati popodne, pjevajući partizanske pjesme i kličući talijansko-hrvatskom bratstvu, »Gortanovci« produžuju pokret prema Platku naređenjem da zaobiđu Rijeku i, preko Senjskog, izbiju na liniju Gumanac—Trstenik—Željezna Vrata. Ide se u Istru! Hajde, Genio Stila, razvući harmoniku!

GLAVA XXXIX

KRVAVI DANI NA GUMANCU

»Riječani! Došli su dani koje smo toliko čekali. Četvrta armija napreduje prema nama... U veličanstvenoj borbi za uništenje fašizma i slobodu naroda, Talijani Istre i Rijeke su se proslavili...

Riječani! Najbolji sinovi Rijeke i Istre, borci 'Budicina' i cijele 43. istarske divizije pozivaju vas u svoje redove. Nijedan riječki omladinac ne smije ostati izvan pokreta za slobodu i uništenje okupatora...«

Tako piše u pozivu Talijanske unije Istre i Rijeke od 7. travnja 1945. Unija je 5. travnja uputila i poseban poziv Rovinjcima, istog sadržaja. Pozive upućuju i narodnooslobodilački odbori u Puli, Poreču i ostalim istarskim mjestima nastanjenim Talijanima: »Bataljon Pino Budicin« vas zove, pridružite mu se; oslobodilačka vojska napreduje gazeći neprijatelja, pristupite našim redovima da osnujemo brigadu«; »Mobilizirajmo se svi. Došao je odlučan trenutak. Svi na noge: fašizam umire, sloboda se rađa«.

Posljednji marševi

»Veliki pobjedonosni marš u ofanzivi za Istru nastavio se nesmanjenim tempom... Našoj radosti nije bilo kraja. Poslije pola godine ponovno smo ugledali morsku pučinu i Kvarnerski zaljev, obrise Rijeke, a pozadi, u svjetlosti zalazećeg sunca, Učku. Borci su bacali kape, rafali iz automata i pucnjevi pušaka parali su vedro proljetno nebo. Iz Rijeke su se dizali visoki stubovi crnog dima. Čule su se jake eksplozije. Opkoljen u gradu neprijatelj je dizao u zrak lučka postrojenja... Ponovni susret s morem i Učkom, snaga kojom smo razbijali sve pred sobom i sigurnost u blisku pobjedu, dali su borcima takav elan, da su prosto letjeli naprijed.«

Tako Vlado Kolar, dopisnik Gortanove brigade opisuje marš bataljona, uključujući i »Budicina«, prema novim položajima na liniji Gumanac—Željezna Vrata.¹ Nakon cijele noći u pokretu, ujutro 18. travnja stiže se u rajon Škrebunjaka.

¹ »Istarska svitanja«, str. 156.

Grupa divizija IV armije koje operiraju na jadranskom sektoru razgrnala se u četiri kolone: 19. divizija uzduž Hrvatskog primorja u pravcu Sušak—Rijeka, 26. divizija nešto sjevernije prema Klani, 13. i 43. divizija još sjevernije, zaobilazeći Rijeku. Gortanova brigada nalazi se u njezinim borcima dobro poznatom rajonu. Tu su oni vodili žestoke borbe u jesen 1944.

Devetnaestog travnja, Gortanova brigada i 2. brigada kreću u napad na liniji Veliki Pliš, Mali Pliš, Škrebutnjak, Lipovnik na kotama između 860 i 1142 metra, izbijajući do podne na linju Jasvina—Sviba. U 2 sata popodne jedinice 43. divizije smjenjuju 13. diviziju i produžuju pokret preko Kamenjaka i Platka pravcem Gumanca na cesti Klana—Čabarske Police.

Dvadesetog travnja, ne nailazeći ni na kakav neprijateljski otpor, Gortanova brigada izbija u neposrednu blizinu Gumanca i utvrđuje se na položaje Gojak (1145 m), kota 920, kota 1046, kota 832 i kota 1070. Nalazimo se točno na bivšoj talijansko-jugoslavenskoj granici, na stjecištu teritorija Hrvatske i Slovenije. U redovima bataljona »Budicin« primjećuju se već nekoliko dana mnoga nova lica. U vrijeme svog boravka u blizini Rijeke i u neposrednom dodiru s društveno-političkim i vojnim organizacijama glavnog grada Kvarnera, koje su u posljednjim tjednima uspjele mobilizirati preko 300 novih boraca — u tvornici Torpeda (pedesetak), u brodogradilištu i ostalim tvornicama — 4. bataljon Gortanove brigade dobiva pojačanje od stotinjak ljudi.

Novi su borci odmah raspoređeni u tri čete i upućeni na položaj. Samo poslije nekoliko sati od dolaska na liniju Gumanac, Štab Gortanove brigade donosi naredbu o napadu na kote 666, 679, 785 i 727 sa kojih njemačke jedinice nastoje zadržati napredovanja. Ostale neprijateljske snage drže posadu na kotama 1227, 1251 (Oslića), 1065, 1145 i 1081 odakle kontroliraju prometnice prema Ilirskoj Bistrici i Mašunu.

Novi podvig »Budicina«

U li sati, brigada ovlada prvim četirima kotama, zatim 3. bataljon produžuje pravac napada cestom za Klanu, 2. bataljon izbija na Laze i ovlada kotom 630, dok bataljon »Pino Budicin« zauzima kote 1083 i 952.

U prvim popodnevnim satima, dok 2. i 3. bataljon surađuju u borbama za Klanu, odakle su u 15 sati povučeni na Gumanac (u Klanu će uspjeti ući jedinice 13. divizije), talijanski je bataljon napadnut od Nijemaca koji su krenuli iz žabiča i Osliće. Napuštanje kota 1083 i 952 izazvalo bi teško stanje za cijelu brigadu, ali talijanski borci ni ne pomišljaju na to nego se uporno brane ne napuštajući položaj.² U jednom trenutku, 1. četa dobiva zadatak da potjera neprijatelja iz nekoliko niskih kota koje dominiraju nad cestom Gumanac—Zabiče i oko 17,00 sati, silovitim jurišem, Nijemci bivaju izbačeni s položaja niz brdo kamenite kosine. Pola sata iza toga, neprijatelj ponovno napreduje, izvodi niz protunapada, ali ne uspijeva ovladati izgubljenim terenom. Borci »Budicina« reaguju žestokim napadom koji natjera Nijemce u nagli bijeg uzbrdicom prema Zabiču.³

U suton, bataljoni koji su se povukli iz Klane zaposjedaju nove položaje: 3. bataljon kote 920 (Paka) i 1083, a 2. Gumanac u rezervi, četvrti ba-

² »Put prve istarske brigade«, str. 234.

³ Svjedočanstvo Arialda Demartinija.

taljon zauzima položaj na kotama 952 i 1145, što borci utvrđuju za prenoćenje i spriječavanje prolaza neprijatelju.

Moral boraca je na visini, ali se, ipak, osjeća premorenost. U stvari, u posljednjih deset dana, odnosno od polaska iz Gomirja prema Ogulinu, od Ogulina do Lokava, od Lokava do Gumanca, uz vrlo teške borbe što su izdržali, borci su imali vrlo malo sati sna i odmora. I taj golemi napor sad se osjeća kod boraca. Osjećaju ga stariji borci koji su prošli stotine kilometara po brdima i osjećaju ga novodošli, koji su iz gradskog života odjednom

Lukovdol (Gorski kotar), ožujak 1945. Pjevački zbor »Budicina«, u prvom planu, za vrijeme odmora na zboru brigade »Vladimir Gortan« povodom predaje odlikovanja, zajedno sa višim starješinama brigade i divizije. Prepoznaju se, stoje s lijeva: Vladimir Kolar, odgovoran za kulturu i ratni dopisnik brigade »Gortan«; Dušan Hrbavčić, komandant 1. bataljona; Milan Iskra, komandant 4. talijanskog bataljona; Radoslav Kosanović-Braco, politkomesar brigade (onaj koji puši) i Guerrino Bratos, komesar »Budicina«. Od onih koji sjede, mogu se raspoznati: politički komesar 43. istarske divizije, Dušan Vlasisavljević (drugi s lijeva); komesar 2. čete, Giordano Paliaga; komandir 1. čete, Arialdo Demartini; komandir 2. čete Bruno Caenazzo i između ostalih boraca: Antonio Civitico, Eugenio Roco, Spartaco Zorzetti i Bruno Deghenghi.

upali u tešku stvarnost rata. Među novodošlima nalaze se i oni koji su danima pješčili do vojno-pozadinskih stanica i, od stanice do stanice, došli u »Budicin«: Francesco Moscarda iz Galižane, Giovanni Borsi iz Poreča, četrnaestogodišnji Silvano Rocco iz Vodnjana, Rovinjac Domenico Antolli koji stiže na Gumanac zajedno s drugom petnaesticom svojih mještana, svi vrlo mladi, prelazeći preko Učke, Matulja, od jedne do druge stanice sve do cilja da bi svi bili odmah zahvaćeni borbama. Usput su ti mladi ljudi otkrili —

zaista — malo neočekivano i neuobičajeno — da i u drugoj polovici travnja ima još snijega po brdima bivše granice.⁴

U posljednjim satima 20. travnja, neprijatelj prelazi u napad na cijeloj liniji Gortanove brigade, posebno napadajući položaje na Gumancu sa dvije kolone iz pravca sjevera i zapada i uspijeva potisnuti partizanske snage sa svih položaja na kotama 1134 i 926.⁵ Premorenost dovodi ljude do izmaka snaga. Borci su doslovce iznemogli, osobito, oni iz 1. i 2. čete »Budicina« koji su izdržali veće napore prethodnog dana i u prvim jutarnjim satima. Nalazeći se u takvim okolnostima, talijanski bataljon izlaže se opasnosti da bude uništen u svitanju 21. travnja.

U neprijateljskoj pozadini

Jedinice se nalaze na položaju po brežuljcima, koji dominiraju nad završnim dijelom ceste Zabiče—Gumanac. Na raportu kod komandanta bataljona, komandiri četa primili su uputstvo o budnosti. Nekoliko je patrola upućeno u razne pravce s naređenjem da se ne udaljuju previše, a najviše od 150 do 200 m.

Borci ne odoljevaju iznemoglosti i padaju u duboki san. Članovi patrola koji nisu manje umorni od ostalih, smjenjuju se na straži, omogućujući tako svakome po koji sat odmora. U zoru, komandir I čete, Arialdo Demartini, iznenada se probudi i pogleda na brežuljak, pa mu se učini da primjećuje nekoliko njemačkih vojnika koji se utvrđuju po brežuljcima iza leđa »Budicina«. Sanja li ili vidi dobro? Na žalost je upravo tako. Prepustimo riječ Cristoforu Forlani Linu, iz Vodnjana, jednom od članova patrola u pravcu Gumanca;

»Bio sam u prvoj smjeni straže. Probudio sam za smjenu razvodnika patrola, Francesca, Rovinjska. Rekao mi je: 'Odmaraš se samo, ja ću se pobrinuti da probudim trećega'. Treći je bio jedan mladić iz Rijeke. Probudio sam se oko četiri ili pet sati ujutro, a da nije bilo potrebno da me Riječanin zove; čuo sam neke korake i glasove na čudnom jeziku. Bili su Nijemci. Potrčao sam priekim putom da obavijestim komandanta bataljona, te sam tako dao uzbunu upozoravajući da su Nijemci u blizini. Malo zatim čujemo neke hlice; bili su već vrlo blizu. Komandiri četa izdali su nam naređenja da se pripremimo za juriš i bacanje ručnih bombi. To nas je i spasilo.«⁶

Predajemo riječ Arialdu Demartini:

»Trojica iz patrola pripadali su 3. četi. Jedan od njih, Vodnjanac Lino Forlani, vrlo mlad borac, dotrčao je sav zadihao da me obavijesti da su prošli nacisti. Probudivši se i shvativši svu težinu situacije, imao je hrabrosti i osjećaj odgovornosti da nas dođe upozoriti o predstojećoj opasnosti što nam je prijetila na spavanju. Bio je sav uzrujan i mucao je javljajući nam da su prošli Nijemci. Svojim tumačenjem pomogao je da riješim

⁴ G. Scotti, »Maria e Domenico Antolli«, »La Voce del Popolo« od 4. travnja 1964.

⁵ U kratkim crtama, borbe iz travnja 1945. brigada 43. divizije opisane su u ratnim izvještajima što se čuvaju kod Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (k. 312) i u djelima »Put prve istarske brigade« (str. 230—237) i »Borbeni put 43. istarske divizije« (str. 234—246). Više pojedinosti što se tiče dijela borbe »Budicina« nalaze se u djelu »Fratelli nel sangue« (str. 268—2/6).

⁶ Iz pismene izjave učesnika za kartoteku posvećenu bataljonu »Pino Budioin« kod Centra za historijska istraživanja »Rovinjska«.

zagonetku što mi se pojavila nekoliko minuta prije, kad sam se odjednom probudio i opazio naciste kako se utvrđuju na brdima iza leđa mojeg položaja.»⁷

Što sad? Praktično, glavnina »Budicina«, nalazi se u pozadini neprijatelja. Svojim neopaženim i tihim napredovanjem u toku noći, Nijemci su prešli partizanske linije, očito a da nisu ni primijetili partizane koje su obišli. Područje je pokriveno maglom, partizani nastavljaju dubokim spavanjem u travi i na kamenju kao da leže na najudobnijem krevetu, ne znajući ništa. Što sad?

Na život i smrt

U roku od nekoliko sekundi svi su borci probuđeni; komandir 1. čete posavjetuje se s komesarom bataljona koji se, također, našao u klopci. Predati se? Bilo bi najrazumnije rješenje pošto drugog izlaza nema; međutim,

Borci talijanskog bataljona »Pino Budicin« na položaju, potkraj rata.

predaja dviju četa značila bi kraj bataljona »Budicin«. Izvan okruženja je ostala sama 2. četa s komandantom bataljona i zamjenikom komesara. Odlučeno je da se zaigra posljednja karta: prodrijeti u neprijateljske redove, pod zaštitom guste magle, idući najvećom tišinom i ručnim bombama u rukama spremni za juriš. Po potrebi, skupo ćemo prodati svoje glave.

Da bi se izbjegla panika, borcima se ne otkriva kritičnost stanja, ali je nekoliko njih odmah i shvati. Izdaju se naređenja: naprijed u kolonu po jedan! Na čelu kolone stupa Arialdo Demartini, za njim idu borci njegove čete, i najzad borci 3. čete. Koračaju oprezno. Čelo kolone dolazi do neprija-

⁷ Svjedočanstvo pohranjeno kod Centra za historijska istraživanja Rovinj.

teljskog položaja, priprema se da se ubaci u prolaz klanca, kad odjednom odjekne jedan gromki »Halt!«; na samo nekoliko koraka udaljenosti nalaze se pred njemačkom patrolom. Bez oklijevanja, Demartini opali rafal iz automata, Nijemci padaju pokošeni, prolaz je slobodan i partizani pojure naprijed.

Rafal je, na žalost, služio i za uzbunu. U najkraće vrijeme Nijemci i partizani našli su se u međusobnom okršaju prsa o prsa. Grčevito se boreći, dvadesetak boraca uspijeva da pređu preko njemačkih redova i da se spase; ostali, skoro cijela četa, nastavljaju junačkom borbom. Komandir i komesar čete, Ermano Siguri i Diogene Degrassi, stari borci, daju primjer i, na žalost, padaju pokošeni. Smrtno je pogođen i Attilio Dobran iz 1. čete. Dvadesetak boraca, u stalnoj borbi, uspijeva se provući u prolaz što ga je otvorila 1. četa. Druga skupina boraca, zajedno s komesarom bataljona, Guerrinom Bratosem, pokušava potražiti spas trčeći suprotnim pravcem onome koji je izabran za proboj, raspršujući se u različite pravce. Nekoliko je njih, uključujući i Bratosa, zarobljeno (ali će biti oslobođeni poslije nekoliko dana u Ilirskoj Bistrici); drugi, među kojima zamjenik komandira čete Gaudenzio Bresaz i borac Pietro Matticchio iz Galižane, ovaj posljednji ranjen, uspiju uteći kotrljajući se niz padinu prema Klani. Pripovijeda Bresaz:

»Vidjevši neprijatelja iza leđa, nije trebalo mnogo da shvatim da smo bili u obruču. Odlučio sam preći preko ceste ispod svog položaja, slijedilo me nekoliko boraca i zatim niz brdo po kosini prema području Klane. Tek kasno uveče mogao sam se ponovo penjati po obronku i stići do naših položaja, te javiti se štabu brigade.«⁸

Pietro Matticchio jedan je iz 1. čete koji nije uspio slijediti drugove koji su se provukli kroz klanac, jer je bio ranjen metkom u nogu. On priča:

»Pukim sam slučajem uspio izbjeći zarobljavanje, jedva se vukući, prikriven maglom, prema cesti Gumanac—Zabiče i kotrljajući se po vrlo strmoj kosini. Stigavši do ceste, sakrio sam se usred gustog grmlja, gdje sam ostao ležeći na zemlji, do sumraka; tu su me primijetili naši partizani koji su došavši tamo kamionima, skupljali naše mrtve i ranjene. Prevezen sam u bolnicu u Crikvenicu.«⁹

Nove žrtve

San i umor svladali su i borce ostalih bataljona. U svitanju, 21. travnja, odmah poslije početka silnog i krvavog okršaja na položajima »Budicina«, neprijatelj prelazi u napad na cijelom frontu Gortanove brigade i do 08,00 sati uspijeva ovladati kotama 1134 i 926. Brigada se zatim povukla na zapadne padine kota 1559, 1179, 1122, 1115 i 1052 sa kojih je mogla onemogućiti nadiranje neprijatelja. Unatoč uzastopnim napadima (borba se vodi pod iznenadnom mećavom), neprijatelj ne uspijeva napredovati. I u ovim borbama koje traju sve do poslije podne, »Budicin« se hrabro bori, mada smanjenim snagama i pretrpjevši nove gubitke. Rafal mitraljeza teško ranjava u rame zamjenika komesara 2. čete Ferruccia Pastrovicchi i delegata Renata Satorich. Arminio Schacherl će ga prenijeti u ambulantu još s jednim

⁸ Svjedočanstvo pohranjeno u Centru za historijska istraživanja Rovinj.

⁹ Isto. Za epizodu opisanu u ovom poglavlju, usporedi također »Fratelli nel sangue« (str. 274—275) i »Istarska svitanja«, (str. 157—158). Ovo drugo djelo, kasnije za četiri godine od prvog, prenosi skoro riječ po riječ tekst djela »Fratelli nel sangue«, te kao i ono, ima nekoliko netočnosti i nedostataka što smo u ovom djelu nastojali izbjeći.

drugom. Među ranjenima nalazi se i vodnik Antonio Coslovich iz Fažane. Na položaju su pali desetar odjeljenja Italo Civitico, Galižanac Nikola Pugliese, Riječani Norberto Mosca i Nino Vuolo.

Trag te borbe ostao je zapisan u ratnom dnevniku komesara Gortanove brigade Radoslava Brace Kosanovića:

»Neprijatelj vrši snažan pritisak na naše desno krilo, na odsjeku 4. bataljona. Već smo primili obavijest da su poginuli delegat Nino Vuolo i desetar Italo Civitico, ali broj palih je veći... U brigadno previjalište pristiže sve više ranjenika ..«¹⁰

U svojoj pismenoj izjavi od 4. travnja 1974, prof. Arminio Schacherl, nastavnik povijesti i filozofije u talijanskoj gimnaziji Rijeka, bivši borac »Budicina« tvrdi:

»Na Gumancu došlo je k nama nekoliko Riječana. Nismo ih ni uspjeli upoznati. Borba nas je zahvatila sve. Stigli su iz Rijeke i išli ravno protiv njemačkih tenkova. Tko su bili? 1946. godine, kad smo došli u Rijeku (a prije toga bili smo smješteni u Puli), mnoge majke dolazile su k nama da bi štogod saznale o svojim sinovima. Što je najgore, nitko ih nije ni poznao. Samo u knjigama bataljona bile su zapisane njihova imena a uz njih napomena: 'stigao 20, nestao 21.'«ⁿ

Mi, danas, ne raspoložemo ni knjigama bataljona. Uništio ih je netko tko nije shvatio njihovu vrijednost. Preživjeli pamte samo lice ili pola imena. Maria Antolli, kuharica i bolničarka, jedna među malobrojnima ženama talijanskog bataljona, zajedno s Clarom Vlahovich, Vittorinom i Pinom iz Buja, i Mafaldom — sve djevojke od šesnaest-sedamnaest godina života, znala je reći samo ovo:

»S nama je bio četrnaestogodišnji dječak iz Rijeke, po imenu Dattolo. Njegovo vatreno krštenje bilo je na Gumancu. Tamo je i poginuo.«¹²

Pobjeda je na dohvat, završetak rata mogao bi uslijediti sutra, Istra čeka ... Međutim, smrt kosi više nego prije a ima i takvih koji, sa slobodom u očima, završavaju kao zarobljenici. Bruno Barban koji je između svog zanata brodskeg konobara i borbe dao prednost borbi, izjavljuje:

»Nijemci su me uhvatili na Gumancu... Sa mnom je bio Bruno Milinovich. Naredili su nam da iskopamo grob. Tko zna za kojeg od nas dvojice? Zavlačili smo, pa su nam odredili normu, te smo je morali dovršiti u određeno vrijeme. Spasio nas je 'Martin', čuveni avion sa svojom operacijom ometanja. Prošao je onuda i počeo mitraljiranjem. Premjestili smo se u Bistricu, gdje su nas oslobodili Dalmatinci.«¹³

10 R. B. Kosanović, »Istrani u oslobođenju Istre« u Novom listu Rijeka, od 12. 5. 1975. Vidi i: »Borba«, Zagreb: »Iskazali su se u bitkama« (3. IV 1974); »Vjesnik«, Zagreb: »Kako to reći majkama« (25—26. VIII 1974.)

11 Lucifero Martini: »Nel ventennale del battaglione Pino Budicin« (U povodu 20. obljetnice bataljona »Pino Budicin«) u »La Voce del Popolo« od 3. travnja 1954.

Na mjestu bitke u šumi Gumanac, kota 808, posljednji obronci Snežnika, na granici između Hrvatske i Slovenije, je 1970. godine podignuto spomen obilježje sjećanja na pale borbe. Na groblju u Zabiču počiva 86 partizana, Talijana i Hrvata čija su tijela skupili tamošnji mještani poslije bitke, gotovo rasijana po klanecu između dva brda. Bivši borci »Budicina« odlaze skoro svake godine na Lice mjesta da polože vijence. Velika svečanost održana je 26. srpnja 1970. uz prisustvo Pina Paoletti, Erminija Tranto, Gaudenzia Bresar, Ferruccia Pastrovičchi, Arialda Demartini, Francesca Fioranti, Antonija Santalessa, Bartola Giacometti i Pietra Moscarda. Godinu dana ranije, krećući se ratnim stazama Bataljona, drugovi Demartini, Fioranti, Trento i Marcello Gasparini, izvršili su posjet jednom od najvećih bojišta od Snežnika do Ogulina, da bi izabrali pogodno mjesto za podizanje spomen obilježja. Klanac je nazvan »Prijelaz smrti«. To ime planinskom klanecu dali su preživjeli.

12 Vidi bilješku 4.

13 Ezio Mestrovich: »Tempo di guerra e tempo di pace« (Vrijeme rata i vrijeme mira) u reviji »Panorama« br. 5/15, ožujka 1974.

GLAVA XL

POBJEDNIČKI POVRATAK U ISTRU

U isto vrijeme kad su jedinice 43. i 13. divizije vodile borbe na Gumancu i okolici (nekoliko brigada već je bilo prodrlo u Istru, iza leđa neprijatelja), 26. divizija oslobađa otok Krk, 9. divizija vrši iskrcavanje na otoke Cres i Lošinj, 20. divizija stigla je do Prezida. Zatim 19. divizija u sadejstvu s 26. divizijom napada Riječki front, gdje će neprijatelj pružati otkor do 3. svibnja, dok snage IV armije izvode operaciju opkoljavanja iskrcavanjima na obali od Voloskog do Raškog kanala, te isturujući druge jedinice prema Trstu.

U sklopu takvog operativnog plana, 23. travnja cijela Gortanova brigada koja je stekla veliko borbeno iskustvo, smijenjena je na položajima Gumanca sa nekoliko jedinica 13. divizije. Tako i bataljon »Pino Budicin« koji je u posljednje vrijeme stavljen u iskušenje još više od ostalih (od 16 mrtvih, 32 ranjena i tri nestala u brigadi, gotovo polovica gubitaka je njegova), može konačno dobiti toliko potreban odmor za sređivanje svojih redova.

Pod datumom »Suho, 23. travnja 1945.«, komesar Gortanove brigade bilježi u svome dnevniku:

»Danas su naši položaji predati jedinicama 13. divizije jer nas čeka novi zadatak.«

I dalje u Suhom, 24. travnja:

»Kasno sinoć održan je sastanak štabova 1. i 2. brigade sa Štabom divizije. Razmotren je plan operacija 43. divizije u okviru plana predstojećih operacija IV armije. Zadatak naše divizije je da se probije kroz liniju fronta i da djeluje u pozadini neprijatelja. Treća brigada već djeluje u Istri, na pravcu Učka—Buzet—južno od Trsta. Druga brigada će djelovati na pravcu Mašun—Nanos—sjeverno od Trsta. Naša brigada ima zadatak da likvidira neprijateljska uporišta na komunikaciji Rijeka—Trst a potom da prenese svoja borbeno djelovanja južno od te komunikacije i ne dozvoli neprijatelju izvlačenje iz središnjeg dijela Istre u pravcu Trsta... U toku dana izvršili smo sve potrebne pripreme. Jedinice smo snabdjeli municijom a svu suvišnu opremu iz komore predali pozadini divizije.

Zbog gubitaka u borbama na Kamenjaku i na Gumancu naše čete su mnogo oslabljene pa smo reorganizirali jedinice da bi povećali vatrenu moć bataljona i upotpunili komandni kadar.«

Istog dana, kao što se to uostalom vidi i iz dnevnika komesara brigade, dolazi do važnih promjena u rukovodstvu 1. bataljona, štab 2. bataljona ostaje nepromijenjen, 3. je bataljon rasformiran, dok 4. bataljon »Pino Budicin« »privremeno« postaje 3. bataljon. Čete dosadašnjeg 3. bataljona, »privremeno su pridružene ostalim bataljonima«. Pored toga, dolazi do preformiranja štaba bataljona »Budicin«:

— komandant ostaje Milan Iskra koji je svojevremeno zamijenio Giuseppea Alizzi;

— komesar, Andrea Flego, bivši komandant rasformiranog bataljona, u zamjeni Bratoša kojeg je neprijatelj zarobio;

— zamjenik komesara, Mario Jedrejčić;

— operativni oficir, Felice Prenz (ili Prene), bivši operativac rasformiranog bataljona.

Nikakve promjene nisu izvršene u komandnom kadru prve čete, dok je u drugoj, u zamjeni Ferruccia Pastrovicchi, dužnost komesara povjerena Lucianu Simetti. Komandu treće čete preuzima Gaudenzio Bresaz, bivši zamjenik komandira, a komesar postaje Alberto Szabo u zamjeni poginulog Diogenea Degrassi.

I dalje tog istog 24. travnja, bataljoni se prebacuju u Suho gdje se nalazi sjedište štaba brigade, 3 km jugozapadno od Trstenika. Praznine u redovima popunjuju se novim dobrovoljcima koji i dalje pristižu iz Istre a najviše iz Rijeke. Kosanović bilježi:

»Suho, 25. travnja 1945. Primili smo naređenje za pokret. Pravac i početak marša štab divizije će odrediti naknadno, neposredno pred polazak. U našem sastavu kreće se i štab divizije sa prištabskim jedinicama.«

Odmor je kratak. Bataljon »Budicin« stiže ponovno na Gumanac, stane, produžava pokret preko Čabranskih Polica i »Skloništa D'Annunzio«, pravcem Svinščak na slovenskom teritoriju. Dolazi se u Svinščak kota 1136, u podne 26. travnja.

Poraz Nijemaca

U toku pokreta već se pomalo vide tragovi neprijateljskog poraza: uništeni tenkovi, izgoreni kamioni, rasijani leševi. Tamo gdje se Nijemci još nalaze okupljeni i organizirani u krupnim jedinicama, njihov je otpor još uvijek žestok, ali se njihove udaljenije skupine nalaze u stanju rasula. Da ubrza neprijateljski poraz, Gortanova brigada pokušava se sada prebaciti u njegovu pozadinu da uništava sistem komunikacija. Najprije je trebalo preći preko ceste Ilirska Bistrica—Zabiče, ali ishod izviđanja što ga je izvršio bataljon prema Jablanici bio je takav da operacija na tom sektoru nije imala vjerojatnosti uspjeha. Poslije Rijeke, Ilirska Bistrica je ta koja se pretvara u njemačko uporište. Valja je zaobići.

U 13,00 sati, 27. travnja, Gortanova brigada napušta Svinščak i kreće prema Mašunu, gdje je prenoćila, da bi produžila pokret u 08,00 sati, 28.

travnja u pravcu Koritnice i Kneška i stigla u Prem oko 9 sati, uveče, odakle će, u svitanje 29. travnja, produžiti za Pregarje. U svome dnevniku pod tim datumom, Kosanović bilježi:

»Put je bio dug, naporan, ali se umor nije osjećao. Nijemci nas nisu očekivali u ovom rajonu... To treba iskoristiti. Još u toku ove noći napadamo Materiju i Markovščinu. Naš komandant brigade Duka Milanović, koliko je škrt na riječima, toliko je jasan u mislima. Svoju naredbu završio je riječima: 'Iznenadenje, snažna vatra i odlučan juriš' — to će nam noćas osigurati uspjeh.«

Na taj je način uspjelo prebacivanje iza leđa neprijatelja. Glavna komunikacija što služi neprijatelju za održavanje veza između Rijeke i Trsta nalazi se na udaru prve istarske brigade. Preko ceste Rijeka—Trst nalazi se Istra kao posljednji cilj.

Osvajanje Materije

Uveče 29. travnja Gortanovi se bataljoni koncentriraju u Erjavču i, preko Slivije, spuštaju se na cestu sa zadatkom da likvidiraju neprijateljske garnizone na toj važnoj komunikaciji i produže pravcem Trsta.

U 03,00 sati 30. travnja, dok je još trajala noćna tama, 1. i 2. bataljon napadaju Markovščinu gdje likvidiraju neprijateljsku posadu za manje od pola sata; 3. bataljon »Budicin« izvodi juriš na garnizon Materija istočno od Kozine. Talijanska jedinica, sa svojom trećom četom pod osobnim vodstvom komandanta bataljona Milana Iskre napada cestarsku kuću. U cestarskoj kući nalazi se zabarikadirana jedinica »X MAS« koja se brzo predaje: 33 zarobljenih. Na cesti, 1. i 2. četa, iznenaduju neprijateljsku autokolonu punu ratnog materijala i živežnih namirnica; napadaju je i uspijevaju je u kratko vrijeme svladati.¹ Borci 2. čete su sami zarobili stotinjak njemačkih vojnika i oficira, ustaša i talijanskih fašista (borac Domenico Antolli pamti da je zarobio nekoliko desetina Nijemaca s malo drugova svog odjeljenja i time zaslužio čin vodnika), dok 1. četa goni neprijatelje u bijegu prema Kozini, ali ne uspijeva ih doći.

Dopisnik brigade, Vladimir Kolar, zapisuje slučaj patrole koja, probivši se do kraja ceste zapadno od Materije, nailazi na krupnu jedinicu Nijemaca koji su bili naoružani do zubi i...

»Nismo vjerovali vlastitim očima. Išli su u vojničkom poretku i kada su nas opazili produžili su cestom kao da nas ne primjećuju. Pustili smo ih da prođu, bilo nas je svega deset, a Nijemaca cijeli bataljon... Nešto kasnije, pored komandanta i komesara brigade koji su sjedili pored ceste, prošao je kamion sa dobro naoružanim Nijemcima. Nisu pucali, prošli su mirno prema Kozini.«²

Pod datumom od 30. travnja Kosanović zapisuje da 3. talijanski bataljon »javlja da su njegovi izviđači uspostavili vezu s jedinicama 20. dalmatinske divizije u blizini Kozine«. Kurir koji je donio tu obavijest dodaje u šali da

1 »Fratelli nel sangue«, str. 175.

2 »Istarska svitanja«, str. 160.

ali ne, nego baš Nijemci! Promatramo ih: sjede u kamionu u redovima po četiri na klupama i puškama među nogama. Eto, približavaju se, gledaju nas i prolaze kao da nas nisu primijetili. Isto ih tako gledamo i mi, pratimo ih pogledom, kao da nas se taj kamion Nijemaca ne tiče. Kad je prošao trenutak iznenađenja, piljimo u oči jedan drugome. 'Odakle izbijaju sad Nijemci, upravo u ovo vrijeme?' prvi otvori usta Duka upirući pogled u pravcu odakle su došli... Nemamo vremena za razmišljanje o susretu. Stigao je kurir javljajući nam da su se patrole osiguranja povukle i mi se upućujemo za njima.«

Drugog svibnja, ujutro, stiže vijest o oslobođenju Trsta; oko Rijeke se vode posljednje borbe. Brigada »Gortan« dobiva naređenje da mijenja pravac marša i ide odmah u Istru da razbije otpor posljednjih njemačkih uporišta na tom poluotoku.

Pravac Istra

Naredba dolazi u štab brigade, dok hrvatski bataljoni, poslije oslobađanja Obrova i svog dolaska u noći 1. svibnja u mjesta Golač, Vodice i Mune, već ispražnjena od neprijatelja, vrše pripreme za produžavanje pokreta prema zapadu. Budicinov bataljon, budući da je prodro dalje od ostalih u pravcu Trsta, izgubio je vezu s ostalim dijelom brigade. Milan Iskra, komandant bataljona, svjedoči:

»Bataljon 'Pino Budicin' bio je zauzet oko razoružavanja neprijatelja na cesti za Trst. Brzo smo uklonili s puta motorna vozila, upućujući ih prema partizanskim bazama i koristeći u tu svrhu njemačke vozače; dosta vozača i mehaničara je bilo i u bataljonu 'Budicin', tako da su i sami vrlo brzo pokrenuli oko 100 kamiona i automobila. Isto je to učinjeno s konjima. Kad je pokretanje bilo završeno, bez odmora smo produžili marš našim putom preko Kozine—Hrepelja pravcem Kopra i Trsta. U mjestu Hrepelje, u kratkotrajnom napadu zarobili smo pedesetak austrijskih vojnika koji su bili pobjegli iz Buzeta. Usiljenim maršem, bataljon nastavlja preko Črnog Kala pravcem obale, s namjerom da uđe u Trst i pridruži se ostalim jedinicama Jugoslavenske armije. U mjestu Dekani borcima je dozvoljen odmor za ručak. Već smo bili izgubili vezu sa štabom brigade a o oslobođenju Trsta nismo znali.

Za vrijeme odmora, pronašao nas je kurir brigade, koji nam je rekao da je Trst oslobođen i uručio nam naređenje za bataljon 'Pino Budicin' i nekoliko jedinica brigade, da se odmah vratimo natrag preko Buzeta i produžimo za Pazin, da oslobodimo taj grad. Naređenje je glasilo:

'Neprijatelj drži još u svojim rukama Pazin u Istri. Tu je koncentrirao snage koje je povukao iz manjih garnizona cijele Istre, raspoređujući ih po položajima Starog Pazina. Bataljon 'Pino Budicin' i nekoliko drugih jedinica Gortanove brigade, zajedno sa Štabom 43. istarske divizije, mora se odmah prebaciti usiljenim maršem, preko Buzeta i Motovuna, u Stari Pazin i napasti neprijatelja, oslobađajući grad.'⁴

U noći na 2. svibanj, glavnina Gortanove brigade ostavlja Mune i preko Jelovice nastavlja za Podgorje gdje zarobljava 18 neprijateljskih vojnika i velike količine hrane i municije. Trećeg svibnja, poslije jednog prepada prema Podgradu, cijela se brigada sastaje u Podgorju i oдавде započinje

⁴ Rukopis »O bataljonu Pino Budicin«, Rovinj, siječanj 1964, prijepis čuvan kod Centra za historijska istraživanja Rovinj.

maršem u pravcu juga, prema središnjoj Istri. Tri bataljona formiraju tri kolone: prema Kovedu, Oprtlju i Buzetu. Ovo posljednje mjesto je cilj pokreta »Budicina«. Redom slijede etape pobjedničkog povratka. Reporter brigade piše:

»U svakom selu, u najmanjem zaseoku, na raskršćima, uz cestu, kuda su kolone kretale, na svakom koraku po Istri, koja je doživljavala dane oslobođenja, svuda smo dočekivani sa cvijećem, slavlucima i zastavama.«⁵

Stanovništvo želi zadržati borce, primiti ih u goste, s njima praznovati, ali kolone se ne zaustavljaju, ne mogu se zadržati. Pazin čeka, neprijatelja treba svladati. Bataljon »Pino Budicin« dozvoljava sebi samo kratak predah na ulazu u Buzet, koji je malo prije evakuiran od neprijatelja. Živopisan gradić, na vrhu brežuljka što dominira dolinom Mirne, najveće je mjesto u koje borci ulaze poslije nekoliko mjeseci. Od oslobođenja Ogulina, »Budicin« je bio uvijek u ofenzivi, ljudi su spavali na položaju ili u šumama, uvijek pod vedrim nebom, i sad — izvaljeni na travi, pod stablima, na ulazu u grad, pod radoznalim pogledima starijih i okruženi djecom i dječacima koji se odmah sprijateljuju s partizanima — vesele se na pomisao da će prenočiti u gradiću spavajući pod krovom, možda na krevetu.

U Kosanovićevom dnevniku, pored obavijesti da štab brigade kreće s Budicinovim bataljonom, piše:

»Buzet, 4. svibnja 1945. Istra nas dočekuje zastavama, cvijećem, pjesmom i suzama. Iz Vodica, preko Jelovica, Podgorja, Podpeća, Gradišća i Štrpeda stigli smo u Buzet. Skupine dječaka, žena i muškaraca, izlaze na cestu da nas pozdrave. Smiju se i plaču. Zaori se i pjesma naše brigade. U jednom zavoju, čelo se kolone zaustavlja. Približavamo se da vidimo što se dešava. Nalazimo tepihe prostrte na cesti. Borci neće da ih gaze i zaustavljaju se. 'Šteta je oštetiti ih!' objašnjavam ženi srednje dobi u crnini, koja je prostrla tepih na tlo. 'Ništa, ništa zato, prođite po njima!', odgovara. Nije nam preostalo drugo nego da prođemo. Gazimo tepih izvezen cvijećem i raznobojnim šarama. I po našim licima teku suze promatrajući ovaj narod Istre koji je toliko pretrpio. 'Hoćete li sad ostati zauvijek ovdje?', pita me jedna starica. Razumio sam pitanje i glas mi se zaustavlja u grlu. 'Ostat ćemo majko! Ostat ćemo, zauvijek!'«

Odmor u Buzetu je kratak. Pomisao »Budičinaca« da će prenočiti i spavati na krevetu nije ostvarljiva. U podne, odmah poslije ručka, stiže naređenje da se krene za Pazin. Komandant talijanskog bataljona, Milan Iskra piše:

Napad na Pazin

»Iz Buzeta prema Pazinu, bataljon 'Pino Budicin' krenuo je cestom što vodi prema Istarskim toplicama. S bataljonom kreću prištapske jedinice štaba 43. istarske divizije. Ostale jedinice Gortanove brigade uputile su se duž željezničke pruge. Moral boraca je vrlo visok, kretalo se ubrzanim maršem, potaknuti željom da se što prije stigne u Pazin i da ga se oslobodi. Naš marš je bio usporen jedino zbog mještana i omladine koji su uzduž ceste Buzet—Livade—Karojba pozdravljali partizanske borce i zajedno se s njima veselili.«⁶

5 »Istarska svitanja«, str. 161.

6 Vidi bilješku 4.

Mještani nekoliko pređenih sela sjećaju se podviga bataljona. U Sv. Stjepanu, u neposrednoj blizini toplica, gdje je prije godinu dana jedinica uništila fašistički garnizon u zgradi vodovodne centrale i tamo gdje je slavno pao Riccardo Devegchia, nalaze se još uvijek parole što su po zidovima napisali borci: »Smrt fašizmu!«, »Sloboda narodu!«, »Živio naš talijanski bataljon Pino Budicin!«.

Brigada se sada kreće u dvije kolone: 2. bataljon s komandantom štaba brigade Dušanom Gnjatovićem, ide u pravcu Cerovlja i Zarečja sa zadatkom da stigne na željezničku stanicu Pazin; 1. bataljon, prethodno odvojen u Oprtlju, u pravcu Starog Pazina; 3. bataljon »Budicin« u pravcu Motovun—Trviž sa zadatkom da dođe do Pazina sa zapadne strane i uspostavi vezu na lijevom krilu s 2. bataljonom.

U međuvremenu, jedinice isturene u izviđanje u okolici Pazina i na cesti Pazin—Žminj skupljale su informacije o neprijatelju koji broji preko 700 dobro naoružanih vojnika.

Poslije podne 5. svibnja, Pazin je opkoljen sa svih strana. U 18 sati sa okolnih brežuljaka bataljoni kreću u napad, ali nailaze odmah na bijesan otpor. Njemačka artiljerija neprekidno tuče položaje partizana koji se pored ostaloga, nalaze još i pred linijom miniranih polja. Napad Budičinovih boraca počinje sa Kamusove stancije (danas Gortanov brijeg). Iza leđa bataljona, u Bermu rodnom mjestu mučenika Gortana, smješteni su štabovi 43. divizije i Gortanove brigade. Nižu se sa svih strana napadi i protunapadi, i tako cijelog dana. Neprijatelj, savršeno utvrđen, odbacuje i nekoliko pokušaja prodiranja izvršenih u toku noći od Budičinovih patrola, tako da je stanje u zoru 6. svibnja neizmijenjeno.

Da bi se izbjegla nova krvoprolića, štab istarske divizije upućuje jednog svog izaslanika njemačkoj komandi pismom da obavijesti neprijatelja da je Njemačka kapitulirala, čime je i otpor uzaludan. Traži se bezuvjetna predaja i obećaje im se da će se poštediti životi i dobro postupati prema zarobljenicima. Ponuda koju je u ime štaba divizije predao major Bruno Tomini, bivši komandant »Budicina«, nije prihvaćena. Borbe se nastavljaju i produžuju se do 14,00 sati. Tada njemačka komanda upućuje, sa svoje strane, dva parlamentarca motociklom sa bijelom zastavom, tražeći da se povedu pregovori o predaji. Oficiri pregovarači dopraćeni su u sjedište talijanskog bataljona »Pino Budicin«, gdje odmah stižu komesar divizije Mirko Lenac i komandant brigade Dušan Milanović, uz prisustvo komandanta »Budicina«, Milana Iskre i borca Arminija Schacherl, koji je probuđen iz sna da bi učestvovao u pregovorima u svojstvu tumača. Predajemo mu riječ:

»Spavao sam poslije jedne cijele probdjevne noći kad su me došli probuditi. Bio je 6. svibanj 1945... Probudili su me i upitali da li znam njemački. Potvrdio sam. I tako sam preveo na talijanski jezik zahtjev o predaji Njemačke komande u Pazinu a drugi ga je preveo na hrvatski jezik. Nijemcima je obećano da će im se poštediti život.«

Njemački pregovarači saopćavaju da je njihova komanda spremna da potpiše predaju, pod uvjetom da se dozvoli razoružanim trupama i naoružanim oficirima lakim oružjem slobodno izići iz Pazina i stići u Pulu.

⁷ Lucifero Martini: »Il professore Arminio Schacherl tratto'la resa dei Tedeschi a Pisino« (Profesor Arminio Schacherl pregovarao je predaju Nijemaca u Pazinu), u »La Voce del Popolo« od 3. travnja 1964.

Pula je u tom trenutku već slobodna, ali su se Nijemci zabarikadirali izvan grada, u tvrđavu Muzil. Tri dana ranije napustili su i grad Rijeku, ali njihova najjača grupacija, još uvijek pruža otpor kod Ilirske Bistrice. Kakve namjere ima neprijatelj opkoljen u tri uska obruča na krajnjim rubovima istarskog trokuta? Očito je da između tih triju grupacija postoje radio-veze, kao što je jasno da između njih postoji dogovor da se spasi ono što se spasiti dađe izbjegavajući zarobljavanje od strane partizana u nadi »skorašnjeg« iskrcavanja anglo-američkih snaga u Istru. Namjeravali su se predati radije njima nego Titovim partizanima bojeći se odmazde za izvršene zločine. U svakom slučaju, odluke nižih njemačkih komandi u Pazinu i Puli ovisile su o odlukama njihovih viših štabova koji su se nalazili na području Ilirske Bistrice a raspolagali su vojskom jačine od 16.000 vojnika.

Predaja neprijatelja

Dok se na stanciji Kamus vode pregovori, 1. bataljon Gortanove brigade zaobilazi Pazin i nastavlja za Žminj, gradić blizu istarskog glavnog grada zaposjedajući to važno mjesto na cesti Pazin—Pula. Uvjeti koje su Nijemci postavili odbijeni su. Saopćava im se — tako svjedoči Milan Iskra — da ukoliko ne polože oružje do 23,00 sata, ponovno će se preći u napad najvećom žestinom i time smatrati njemačke komandante odgovornim za krvo-proliće. U isto vrijeme Gortanovi bataljoni dobivaju naređenje da se pripreme za svaki slučaj. Ukoliko se Nijemci ne predaju do 23,00 sata, tri crvene rakete označit će vrijeme početka napada na cijeloj liniji. Jedinice će se morati prebaciti do neposredne blizine neprijateljskih položaja, osujećujući na taj način djelovanje njihove artiljerije.⁸ U sumrak njemački se parlamentarci vraćaju saopćavajući da komandant garnizona Pazin poziva u svoje sjedište dva partizanska oficira da bi se nastavili i zaključili pregovori. Idu obavještajni oficir Vinko Ožbolt, šef propagandne službe Vlado Kolar i tumač. Pregovori traju sve do 20,00 sati i zaključuju se pristankom neprijatelja na bezuslovnu predaju. Njemački komandant sprema se da osobno pođe u Štab Gortanove brigade za stavljanje svog potpisa za predaju, kad nekoliko hitaca zaprijeti ponovno zometanje borbe. Što se zbiva?

Odgovara komesar brigade u svome dnevniku:

»Prošlo je mnogo vremena i odgovora nema. Primijetili smo, pored ostalog, da se Nijemci utvrđuju. Ta činjenica smatra se kao prekršaj dogovora o primirju i 3. bataljon samoinicijativno otvara vatru. Tek kasno uveče stiže odgovor Nijemaca da su pristali na naše uslove.«

Svjedočanstva talijanskih partizana potvrđuju takvu verziju činjenica.

Pridržavajući se naređenja svog štaba, borci »Budicina« i borci 2. i 3. bataljona još su jače stegli obruč oko grada, prebacujući se sve do samih neprijateljskih položaja. Nijemci su, sa svoje strane, iskoristili primirje da iziđu iz svojih bunkera, te bacivši se naprijed, počeli kopati robove na isturenim položajima. Partizanska patrola je odmah reagirala, otvarajući vatru. Nijemci odgovaraju. Pod unakrsnom vatrom nalaze se partizanski parlamentarci i njemački komandant. Što sad? Obavještajni oficir Ožbolt ispaljuje u

⁸ Vidi bilješku 4.

zrak crvenu raketu i spašava stanje. To je znak da su Nijemci pristali na bezuslovnu kapitulaciju. U 21,15 sati njemački komandant najzad potpisuje dokument

Posljednje žrtve

Posljednje borbe u Pazinu, samo nekoliko sati prije toliko očekivanog završetka rata, oduzele su život petorici boraca Gortanove brigade, trojici Hrvata i dvojici Talijana, dok je njih dvadesetpet ostalo ranjeno. Iz redova »Budicina« ranjena su trojica, i to: intendant bataljona stari vodnik Šime Slivar, komesar bataljona Mario Jedrejčić i vodnik Leonardo Palmizan pogodeni krhotinama mina bacača; posljednji pali u tom dugom ratu, su jedan borac kojem nitko ne pamti ime i Vodnjanac Armando Defranceschi, 1928. godište, iz 1. čete.

»Dječak iz Umaga, na položaju pokraj mene, rekao mi je: 'Bojim se, bojim se da ću umrijeti'. Znao sam ga, inače nije bio baš od onih koji su se bojali. Nijemci su pucali, naš položaj bio je na čistini, te je bilo dovoljno podići glavu da te pogode. U jednom trenutku primijetim dječaka s glavom naslonjenom na ruku, činilo se da spava. Viknuo sam mu neka se probudi, neka pazi; nije mi odgovorio. Tada, puzeći po zemlji, približio sam mu se, prodrmao ga,⁹ podigao glavu... Nije bio više živ; pogodio ga je neprijateljski rafal.«

Tako će ispričati devetnaest godina kasnije borac Domenico Antolli, iz Rovinja, pozivajući za svjedoka i svoju suprugu Mariju koja se borila pokraj njega u istom bataljonu. »Nepoznatog palog borca« sjećaju se i Pino Paoletich i Alberto Szabo. Ovaj posljednji tvrdi da se navodno zvao Paratico i sjeća se da ga je zajedno s Pierom Sponzom Balinom podigao, misleći da je samo ranjen:

»Nosila smo napravili od pušaka i prenijeli pridržavajući ga. Odjednom nam je pao na zemlju. Htio sam ga podići... bio je mrtav.«

Piero Sponza to potvrđuje, dodajući: »Mogao je imati šesnaest godine Čini mi se da je bio iz Galizane.«¹⁰ Szabo misli da je bio iz Bala.

Paoletich se sjeća da je »mladić s plavo-kestenastom bojom kose bio iz Umaga ili okolice«. »Hajde, digni se — rekao sam mu — rat je završen!«

• >

⁹ G. S.: »Maria e Domenico Antolli: famiglia nata da un amore nel battaglione Budicin« (Marija i Domenico Antolli: obitelj rođena iz ljubavi u Bataljonu Budicin), »La Voce del Popolo« od 4. travnja 1964.

¹⁰ Svjedočanstva od 13. IV 1974. u Rovinju povodom zbora preživjelih boraca bataljona na 30. godišnjicu njegova osnivanja.

GLAVA XLI

KRAJNI CILJ: PULA

Samo nekoliko minuta iza 10 sati, navečer 6. svibnja, bataljon »Pino Budicin« ostavlja brežuljke Kamusovog brijega da bi se uputio prema »srcu Istre« — Pazinu kamo vrlo brzo i stiže, i to u Stari Pazin, odakle se vidi sam grad kao na dlanu. U tom gradu su se dvadeset mjeseci ranije, u rujnu općenarodnog ustanka Istre, sastali na Saboru istinski predstavnici Istre, među njima Pino Budicin da bi proglasili svršetak jedne epohe — fašizma i tlačenja — i početak novog povijesnog poglavlja. Posljednje stranice tog poglavlja pišu se — eto — sada, posljednjih sati 6. svibnja 1945. godine. Pazin je grad u kome je 23. rujna 1943. osnovan Operativni štab partizanskih snaga za Istru, grad koji je bio glavno središte mobilizacije i zborovanja partizana ovog poluotoka.

U gornjem Pazinu, talijanski se bataljon susreće licem u lice s isturenim njemačkim patrolama koje ga zaustavljaju. Borci su nestrpljivi da, najzad, uđu u grad, ali je neprijateljski »halt!« prijeteći. Stanje je paradoksalno. Komandir 1. čete, Arialdo Demartini, ovako opisuje slučaj:

»Okolo 21,00 sati 6. svibnja 1945, neizmjernom sam radošću izvršio naređenje da napustim položaj odakle smo već puna dva dana, unatoč silnoj i točnoj neprijateljskoj vatri artiljerije i teških mitraljeza »Flak«, vršili sa svojom četom stalne napade na prve neprijateljske linije u pokušaju da otvorimo sebi put za prodor u grad. Nacističko zapovjedništvo — tako mi je rečeno — prihvatilo je predaju i, prema tome, mogli smo slobodno ući u Pazin.

Iskustvo partizanske borbe me naučilo da ne treba nikada shvatiti stvari olako. Stoga, smo se mi iz vodstva čete dogovorili da produžimo uz rubove glavne ceste najvećom oprežnošću, u koloni po jedan, na odgovarajućem odstojanju jedan od drugoga i oružjem 'na gotovs'.

Bili smo skoro stigli do prvih kuća starog Pazina, kad me jedan oštar 'halt' upravo iznenadio, zaustavljajući naše sporo i oprezno napredovanje. Stanje je bilo neobično i nezgodno. U drugim okolnostima ne bih bio ni malo oklijevao da otvorim vatru, no sada je to bilo drukčije. Rečeno mi je da se neprijatelj predao, ali, možda, ti Nijemci nisu o tome još ništa znali i nisam htio biti upravo ja taj koji bi priredio neugodnosti našem

Štabu. Iskoristio sam njihovo trenutno zaprepašćenje da viknem na talijanskom jeziku, nadajući se da će me razumjeti, da im sad već nije vrijedilo truda da se bore; njihovo je zapovjedništvo već prihvatilo bezuvjetnu predaju a ja sam dobio sasvim određeno naređenje da uđem u grad.

Neki je glas na lošem talijanskom jeziku odgovorio da nisam dobio nikakvo naređenje o tome, te da nam prema tome, neće dozvoliti slobodan prolaz. Odlučnim glasom naredio sam da stupi naprijed na razgovor njihov starješina i odmah sam se uputio prema prvim kućama u pratnji trojice svojih boraca. Ta moja odlučnost imala je svoj učinak, jer sam u gustom mraku opazio sjenku koja se kretala prema nama...«

Posljednja zapreka

Sporo se približavaju jedan drugome sve dok se nisu našli licem u lice, gledajući se prijekim okom s uperenim oružjem i prstom na okidaču. Demartini uzima prvi riječ.

»Premda neiskusan u vođenju pregovora, uspio sam uvjeriti tog podoficira, starijeg čovjeka, možda Austrijanca, o beskorisnosti prolijevanja krvi. Dao mi je na znanje da bez točnog, čak pismenog naređenja, nije nam mogao dozvoliti prolaz, te da se još manje mislio predati. Tada sam mu predložio da svatko ostane na svojim položajima očekujući daljnja naređenja. Htio je već i prihvatiti, kad su se odjednom, na jednom brežuljku iznad grada ponovno zametnule borbe. 'Sad će nastati pokolj — pomislio sam — ukoliko ne bi prestali'.

Njemački starješina, i sam iznenađen, obraća mi se kao da mi želi reći: 'Lažeš!' No, srećom, pucnjava u daljini prestaje i mi nastavljamo pregovore.«

Ovog puta Nijemac izgleda mekaniji i pristaje na ono što smo maloprije ugovarali: neka svatko ostane na svome mjestu. Pozdravlja vojnički, okreće se na lijevo krug bespriječnim udaranjem potpetica i vraća se u pravcu odakle je i došao. To isto čini komandir 1. čete »Budicina« koji tumači svojim ljudima što se zaključilo s neprijateljem i naređuje da se zauzme položaj uz rub ceste s oružjem uperenim u pravcu kuće starog Pazina, i tako čeka razvoj stanja.

Naređenje ne stiže i stvar postaje ozbiljna. Potrebni su zaista čelični živci i hladnokrvnost s obiju strana da se ne ispali po koji metak. iNajzad, u svitanje, neprijatelji dobivaju toliko očekivano naređenje. Niaši to primjećuju ugledavši kako se vijori neko bijelo platno. Odmah stupaju naprijed prema Nijemcima i već poznatom nacističkom starješini, koji sad postaje pretjerano uljudan, polaže oružje da bi to isto učinili i svi ostali njegovi vojnici.

»Kad smo pokupili oružje, proglasili smo ih našim zarobljenicima postavljajući ih na sigurno mjesto pod strogim nadzorom; zatim smo, postrojeni, marširajući i pjevajući, svečano ušli u Pazin cestama koje su bile prazne.«

Talijanski partizani koji ulaze prvi u grad ne znaju da u istom trenutku, na nekoliko tisuća kilometara udaljenosti, u Vrhovnom štabu Eisenhowera u Reimsu, general Jodl i admiral Von Friedeburg potpisuju bezuvjetnu predaju Wehrmachta koja će biti potvrđena u Berlinu—Karlsborstu, u Sovjet-

skom vrhovnom štabu, od feldmaršala Keitela, admirala Von Friedeburga koji je stigao avionom iz Reimsa i generala Stumpsa 8. svibnja. Piše se posljednja stranica povijesti Drugog svjetskog rata u Evropi.

Pazin se već sada probudio od svog posljednjeg ratnog sna. Za partizane počinje naporan, grozničav, ali i oduševljen rad na skupljanju oružja i postrojavanju zarobljenika. U tom zadatku se koriste i lokalne snage narodnooslobodilačkog pokreta. Plijeva je velik: 10 protutenkovskih topova od 88 mm, 18 teških mitraljeza »Flak« i »Breda«, 19 motornih vozila, 410 pušaka, 17 puškomitraljeza, 70 automata, 10 radio prijemnika — odašiljača, 70 konja i ostalog materijala. Zarobljeno je 15 oficira, 112 podoficira i 409 vojnika.

Pàzinskim ulicama odjekuju partizanske pjesme na talijanskom i hrvatskom jeziku. Ponavlja se, ovog puta u širim razmjerima, narodno veselje kakvo je bilo u Buzetu, Motovunu, Karojbi i u drugim mjestima poluotoka preko kojih smo prešli: narod sav razdragan dočekao je svoje borce osloboditelje trobojnim zastavama s crvenom petokrakom zvijezdom.

Što se u međuvremenu zbiva na ostalim sektorima?

Osma divizija zauzela je 6. svibnja Ilirsku Bistricu. I tamo je neprijatelj najzad prihvatio predaju nakon pregovora koji su trajali cijelu noć. Akt o bezuvjetnoj predaji šesnaest tisuća vojnika je u 6 sati i četiri minuta, 7. svibnja, potpisao komandant 97. njemačkog korpusa, general Kuebler, u selu Zagorje.

Na krajnjem uglu istarskog poluotoka, njemačke trupe evakuirale su i predgrađe Pule, 5. svibnja, okupljajući se na samom rtu Musil. U toku cijelog dana 6. svibnja, izdržale su žestoke napade 9. dalmatinske divizije (u čijim je redovima bilo 384 talijanskih boraca), pružajući beznadan otpor.¹ Sedmog svibnja još uvijek ustraju u otporu.

Naprijed, u Pulu!

Osmog svibnja, ujutro, nakon izvršenog pretresa njemačkih kasarni, smještaja zarobljenika i oružja, štab 43. istarske divizije ostaje u Pazinu i izdaje zapovijest Gortanovoj brigadi da hitno produži prema Puli s ciljem pružanja pomoći posljednjim naporima za konačno uništenje neprijatelja. Bataljoni 2. brigade ulaze u Buje i Umag, dok je 3. brigada raspoređena za Buzet.²

Prije odlaska iz Pazina, vrši se nova izmjena u štabu »Budicina«. Komandant bataljona postaje major Bruno Tomini koji je od svibnja do srpnja 1944. bio njegov operativni oficir i zatim komandant od kraja srpnja do 17. rujna te iste godine. Saznaje se da je bivši politički komesar bataljona, Guerrino Bratoš, oslobođen u Ilirskoj Bistrici i upućen u Rijeku da vrši dužnost komandanta Komande mjesta tog grada.

¹ Iz izvještaja od 28. siječnja 1945. uz potpis komandanta 8. korpusa, proizlazi da se u tom jugoslavenskom korpusu nalazi 1685 talijanskih boraca, od toga 76 oficira. Brojka je više manje ista i u izvještaju od 28. veljače 1945. Talijani se nalaze: 108 pri Štabu korpusa, 384 u 9. diviziji, 221 u 19. diviziji, 572 u 20. diviziji, 15 u 1. tenkovskoj brigadi, 21 u artiljerijskoj brigadi, 15 u rezervnom bataljonu (Vojnoistorijski institut Beograd, reg. br. 19—3, k. 526). U istom razdoblju bilježi se prisustvo od 375 Talijana u 26. diviziji, 190 Talijana u 7. udarnoj diviziji i 27 u 8. udarnoj diviziji.

² Iz djela »Oslobodilački pokret na Trst Četvrte jugoslavenske armije«, Beograd 1952.

U pravcu Pule kreću dva Gortanova bataljona: 2. hrvatski i 3. talijanski »Pino Budicin«. Ovog puta pokret se ne vrši pješice. Borci se prevoze kamionima zaplijenjenim od Nijemaca i nakon manje od pola sata već se nalaze na ulazu u glavni grad Istre. Promatrajući izdaleka visoki toranj Sv. Fume i onaj divni grad Rovinj uzdignut nad morem (grad se u potpunosti vidi sa zavoja na cesti između Kanfanara i Bala, kad je već jednom preden Žminj) mnogi borci ne uspijevaju zadržati suze. Rovinjci, kojih ima mnogo u »Budicinu« osjećaju tjeskobu u srcu: kad će se vratiti svojim domovima? No, vozila jure svom brzinom i u suprotnom pravcu.

Prolazeći kroz Vodnjan, koji su već oslobodile jedinice jednog partizanskog odreda pod osobnim vodstvom bivšeg komandanta Gortanove brigade, a sada komandanta Operativnog šatba za Istru, Vitomira Širole Paje, prevozna sredstva primorana su usporiti vožnju, jedva uklanjajući s puta narod koji kliče. Nekoliko desetina boraca iz bataljona su Vodnjanci. Očevi, majke, sestre traže sinove i braću; ovi, sa svoje strane, traže suznim očima svoje mile. Zaista neopisivi prizori radosti! No, ima i scena što paraju srce od bola. Ove posljednje zbog onih koji se nisu niti se neće više nikada vratiti.

Starijem čovjeku, ocu Defranceschija, našeg posljednjeg palog borca u borbama u Pazinu, nitko se ne usuđuje reći istinu. Srećom mala autokolona ubrzava vožnju.

Jedan od onih koji je imao sreću da ostane živ, jedan omladinac koji maše rukama sa kamiona vičući imena prijatelja i rođaka, primijetio je u masi svoju majku. No, tek što je viknuo »mama«, vozilo je već prošlo.

Brojni omladinci iz Vodnjana i drugi iz obližnje Galižane — mjesta nastanjenih isključivo Talijanima čiji se najbolji sinovi odavna nalaze u bataljonu »Budicina« — stupaju i sad u redove bataljona u njegovom posljednjem pobjedničkom maršu. Stupaju nakon što su učestvovali u narodnooslobodilačkom pokretu i borili se u »pozadini«. Iz same Galižane stupilo je u jedinicu, da je ojačaju, dvadesetak boraca, među kojima se spominju Pietro Leonardelli, Giordano Leonardelli, Domenico Moscarda, Pietro Tarticchio, Pietro Moscarda, Antonio Santalessa i Antonio Moscarda (ova dvojica bila su ranije u 13. diviziji).

U gradu Arene

Vrlo dobro naoružan i opremljen zahvaljujući plijenu u Materiji i Pazinu, bataljon »Pino Budicin« spreman je da se pridruži jedinicama 9. divizije koje se već gotovo tjedan dana sukobljavaju s Nijemcima na krajnjem rtu istarskog poluotoka. Kad su stigli na visinu velikog pulskog mlina, u samom zavoju ceste Vodnjan—Pula pri ulazu u grad, vozila se zaustavljaju. Neprijatelj se predao nekoliko sati ranije.

Komesar Gortanove brigade piše u svome dnevniku:

»Zaustavili smo se na ulazu u grad, na visini mlina. Čekamo izvještaj naše prethodnice koja je dobila zadatak da uspostavi vezu s našima u gradu. Nijemci su se predali jutros u svitanju, dva sata prije našeg dolaska — obavještava nas naša prethodnica. Nije potrebno da ulazimo u grad sve dok je u toku predaja oružja od strane Nijemaca. Malo nam je žao što nismo stigli ranije. Štab divizije naređuje nam da se privremeno smjestimo u obližnjoj kasarni. Naknadno ćemo odlučiti što učiniti za svečani ulaz I istarske brigade u grad.«

Podne je, sunčan svibanjski dan.

Dug borbeni put »Pina Budicina« i brigade »Vladimir Gortan« završen je. Oružje kojeg smo se tako srčano latili služi sad da ispalimo u zrak nekoliko rafala u znak veselja za izvojevanu pobjedu i slobodu. Talijanski bataljon izvršio je svoju dužnost u potpunosti, ne žaleći truda. Najbolji dokaz o tome su pali borci od prvog do posljednjeg dana duž borbenog puta rasi-jani od Istre do Slovenije, od Gorskog Kotara do Pokuplja.

Borci stavljaju na stranu oružje, ali tako da bude uvijek na dohvatu, mašeći se četaka i krpa za cipele; uređuju uniforme, rance; pripremaju se za mimohod u gradu. Posljednja stranica komesara brigade ovako završava:

»Nema mnogo vremena za pripreme. Pripremamo se na brzinu i kolona se upućuje prema gradu. Došao je najzad i ovaj čas: prolaziti kroz gradske ulice svečanim korakom, uz pratnju glazbe i pozdrav oduševljene narodne mase koja se skupila na pločnicima. Dok na čelu kolone prolazimo kroz ovu masu u prazničkom raspoloženju, podsjećam se scene iz dana provedenim u Vrbovskom u povodu susreta s Istranima. Ovdje, iza mene, u koloni, marširaju Nello i Feruccio — pomislim — i podsjećam se jedne noći u Vrbovskom, grupe boraca oko vatre: pekli su krumpir a njihove su misli letjele daleko u Istru, svojim milima.«

Mimohod otvara talijanski bataljon na čijem se čelu, odmah iza komandanta, nalaze harmonikaš Eugenio Rocco, najmlađi partizan Ferruccio D'Alessandro i nosilac ratne zastave, drugarica Marta. Komesar bataljona, kapetan Mario Jedrejčić, piše:

Ulazak talijanskog bataljona »Pino Budicin« u oslobođenu Pulu, 8. svibnja 1945. Jedinica prolazi uz Arenu s talijanskom zastavom sa crvenom petokrakom zvijezdom. Na čelu bataljona marširaju novi operativni oficir Srećko Prene i politkomesar 1. čete Francesco Sponza. Ratnu zastavu nosi Marta.

»Naveče 8. svibnja, zajedno s narodom Pule koji kliče od veselja za pobjedu nad Njemačkom i izražava svoju volju da jača bratstvo među Talijanima i Hrvatima Istre, u zajedničkom životu u novoj Titovoj Jugoslaviji, nalaze se i talijanski borci koji su to bratstvo stvorili krvlju.«³

Devetog svibnja, bataljon »Budicin« zajedno sa svim ostalim jedinicama brigade, ponovo vrši mimohod ulicama Pule. Grad je sav okićen zastavama, svuda se vide ispisane parole po zidovima i parole u rukama naroda koje veličaju oslobodioce. Borci stupaju paradnim korakom, u stroju po četiri. Na čelu brigade, ispred reda komandanata ponosno stupaju najmlađi borac Ferruccio D'Alessandro i Rovinjac Eugenio Rocco sa svojom harmonikom. Kolona s talijanskom zastavom na čelu prolazi kroz dva vrlo gusta špalira ljudi sa suzama na očima.

Po završetku mimohoda, održava se miting. Narod i partizani su se pomiješali na velikom prostoru pulskih Đardina (šetalište). U ime »Budicina« govor je održao Mario Jedrejčić.

X X X

Na kraju borbenog puta »Budicina« ponovno se nameće pitanje koje je već ranije postavljeno u predgovoru. Koliko palih? Koliko ranjenih? Koliko nestalih boraca? U govoru Riječanima od 28. lipnja 1945, u povodu trijumfalnog ulaza bataljona u glavni grad Kvarnera, komesar Mario Jedrejčić rekao je:

»I talijanski bataljon imao je svoje gubitke koji se mogu sažeti na 75 palih boraca, 120 nestalih i 150 ranjenih. Te brojke dokazuju koliko je bila teška naša borba i uz koju smo cijenu izvojevali slobodu.«

Osam mjeseci kasnije, 6. veljače 1946, novine »La Voce del Popolo« prenosi intervju s komandantom bataljona majorom Brunom Tomini, koji izjavljuje:

»Bataljon je dao borbi koja se vodila rame uz rame s hrvatskom braćom preko 100 mrtvih, 120 ranjenih i 80 nestalih, dobivši 10 ordena i 10 medalja za hrabrost.«

Iz prve i druge izjave proizlazi da oko dvije stotine, što palih i što nestalih boraca nije se više vratilo. Hoćemo li postrojiti odsutne borce? Oni sami čine jedan bataljon.

X X X

Drugo veliko slavlje, 13. svibnja, na dan »Praznika oslobođenja i pobjede«, okuplja se 1. i 3. brigada 43. istarske divizije i, zajedno s Puljanima, tisuće Talijana i Hrvata koji su došli iz svih krajeva Istre. Zaista, ogromna masa naroda! Muzika, pjesma, vijorenje zastava. Samo iz Rovinja je došlo preko tisuću ljudi s limenom glazbom na čelu. Poslije podne obje brigade vrše mimohod po gradskim ulicama, svaki bataljon sa zastavama na čelu. Borci su obasuti cvijećem. Prisutan je i načelnik Štaba IV armije, general Pavle Jakšić.

3 »La Voce del Popolo« od 4. travnja 1964, članak »Pagine d'eroismo« (Stranice junaštva).

»Posebne manifestacije simpatije izražene su bataljonu 'Pino Budicin', simbolu borbe Talijana Istre — piše 'La Voce del Popolo' u svome izdanju od 15. svibnja. Samo ime 'Budicin' znači danas u cijeloj Istri heroizam i upornost, znači bratstvo Talijana i Hrvata Istre; ono je jamstvo sretne budućnosti Talijana u Titovoj Jugoslaviji. Zbog toga je talijanski i hrvatski narod Istre dugo i toplo pljeskao herojima koji su pod talijanskom zastavom s crvenom petokrakom zvijezdom pobjedonosno prošli Istru, Sloveniju, Gorski Kotar, kujući u borbi i zajednički prolivenom krvlju bratstvo i jedinstvo koje nitko neće više nikada moći uništiti.«

Sa zastavom na čelu, talijanski bataljon »Pino Budicin« vraća se u oslobođeni Rovinj nakon više od godine dana od svojeg osnivanja u okolici ovog grada.

Četrnaestog svibnja, borci »Budicina« ukrcavaju se na brod koji ih prevozi u Rovinj, gdje defiliraju usred razdraganog naroda; nema skoro obitelji koja na neki način nije povezana s bataljonom. Bataljon »Budicin« Rovinjci smatraju svojim bataljonom.

Put započet na stanici Bembo završava općenarodnim veseljem što se ne može izraziti riječima.⁴

⁴ Hrvatska štampa Istre posebnu je pozornost uvijek posvećivala slavnim događajima »Budicina«. U nemogućnosti da se navedu svi napisi objavljeni u poslijeratnim novinama o ovoj temi, ograničavamo se na najbliže. U »Glasu Istre« iz Pule: »Težak ali slavni put Budicina« (2. IV 1964.); »Goransko cvijeće« (28. VIII 1964.); »Naređenje je glasilo: osloboditi stari Pazin« (30. IV 1965.); »Ponovni susret starih boraca« (12. VIII 1968.); »Za daljnje učvršćenje bratstva« (11. IV 1969.).

U novini »Četvrti jul« Beograd: »Treballo je uliti povjerenje u partizanske oznake koje smo nosili« i »Nesalomljivo jedinstvo naroda« (14. Ili 1964.). U novini »Borba« Zagreb: »Iskazali se u bitkama« (3. IV 1974.).

POSLIJERATNA AKTIVNOST BATALJONA »PINO BUDICIN«

Po završetku drugog svjetskog rata, borci talijanskog bataljona »Pino Budicin« nisu se vratili svojim kućama, već su jednoglasno odlučili ostati pod oružjem, u sastavu Jugoslavenske armije, spremni da se još jednom bore, ako bude potrebno, da bi se sačuvala tekovine narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, a najviše u odbrani slobode Istre i Rijeke u sastavu nove Jugoslavije. I zaista, bataljon »Pino Budicin« rasformiran je tek krajem rujna 1947. godine, tj. nakon što je i Pula — ugovorom o miru — definitivno vraćena našoj zemlji. U stvari, kroz više od dvije godine, nakon završetka rata, »Budućinci« su simbolizirali odlučnost talijanske etničke grupe u Jugoslaviji da pripada toj i nikakvoj drugoj zemlji, njezinu odlučnost da zajedno s ostalim narodima i narodnostima Jugoslavije gradi socijalizam. Bataljon »Pino Budicin« bio je glavni faktor, uz druge demokratske snage talijanskog stanovništva ove regije Okupljenih oko Talijanske linije za Istru i Rijeku, u diplomatskoj i političkoj borbi za konačno sjedinjenje ovih krajeva novoj Jugoslaviji.

Glavne etape poratnog puta talijanskog bataljona bile su Istra, Rijeka i Slovenija.

U Puli, gdje je ušao 8. svibnja 1945, bataljon je ostao četrdeset i pet dana (sve do ulaska anglo-američke vojske), za koje je vrijeme imao česte susrete sa stanovništvom u samom gradu i okolici (Medulin, Rovinj) i bio organizator raznih mitinga i narodnih skupova. Krajem svibnja postaje i službeno III bataljon Prve brigade 43. divizije te je pojačan vodom minobacača. Trećeg lipnja, prilikom prve plenarne skupštine Talijanske unije za Istru i Rijeku, »Budićinci« prisustvuju sa svojom delegacijom, a u ime bataljona skupštinu pozdravlja Giorgio Sestan. U Izvršni odbor Unije ulaze borci i oficiri Mario Jedrejčić, Arialdo Demartini, Andrea Beici, Matteo Benussi, Costante Zagoni, Francesco Sponza, Marino Bonaparte, Mario Vegerio i Ferruccio Pastrovicchio. Drugih jedanaest boraca bataljona birano je u Savjet unije: Alberto Szabo, Rodolfo Dobran, Stefan Paliaga, Giordano Chiurco, Pietro Benussi, Bruno Caenazzo, Antonio Calvia, Eugenio Sponza, Nereo Dolenz, Andrea Flego, Luciano Maurovich.

Dvanaestog lipnja bataljon je premješten u Vodnjan na samu »demarkacionu liniju«, kasnije u Pazin i krajem istog mjeseca, u Rijeku, kamo su borci stigli 28. lipnja oduševljeno pozdravljeni od nekoliko hiljada građana. Na trgu Dante (danas Trg Republike) održan je veličanstven miting. Govorili su Pietro Klausberger u ime Narodne fronte, general Vaso Jovanović komandant I proleterske divizije, Mario Jedrejčić, zamjenik komesara bataljona, te

Erio Franchi i Bruno Scrobogna u ime Talijanske unije. Istog dana, u čast bataljona, održan je kulturno-umjetnički program u kazalištu. Za vrijeme posjeta Rijeci, borci »Pina Budicina« primili su brojne delegacije radnika, omladinaca i žena, koje su donijele darove.

Iz Rijeke se bataljon opet vratio u Pazin početkom srpnja. Tokom ovog mjeseca borci su u stalnom pokretu, uvijek među narodom: Vodnjan, Marčana, Svetvičenat; često šalju svoje borbene pozdrave radnicima Pule, i ne samo pozdrave, već i živežne namirnice za nezaposlene u gradu pod anglo-američkom okupacijom.

Prvog kolovoza bataljon »Budicin« premješten je opet u Rijeku gdje ostaje u garnizonskoj službi gotovo mjesec dana. Pored ostalog, u Rijeci je organizirana prva izložba crteža i slika, što su nastali za vrijeme borbe. Dvadeset i osmog kolovoza, pozdravljen od velike mase građana okupljenih ispred željezničke stanice, borci »Budicina« napuštaju grad i odlaze u Maribor, gdje ostaju do početka studenog. U međuvremenu na čelo bataljona došao je major Bruno Tomini.

U prvoj polovici studenog 1945. godine »Pino Budicin« se vraća u Istru gdje organizira vrlo živu političku akciju u vez' s izborima: u Kopru, Izoli, Piranu, Umagu, Novigradu, Poreču, Vrsaru, Pazinu, Rovinju i Vodnjanu. U svakom gradu borci održavaju mitinge, sastanke, kulturno-umjetničke priredbe; svugdje ih narod oduševljeno dočekuje.

Dvadesetog studenog bataljon dolazi po treći puta u Rijeku gdje ostaje sve do kraja 1946. godine. Tu su borci, pored ostalog, dali svoj doprinos radnim akcijama na obnovi porušenih tvornica. I često, vrlo često, odricali su se skromnih dnevnih obroka i drugih ličnih stvari da bi bar simbolično pomogli stanovništvu Pule.

Početkom 1947. godine bataljon odlazi iz Rijeke i dolazi u Poreč i tu nastavlja svoju političku mobilizatorsku ulogu, razvijajući i kulturno-umjetnički rad. U lipnju iste godine premješten je u Rovinj i tu je rasformiran 16. rujna, jedan dan poslije odlaska anglo-američkih trupa iz Pule.

LUCIANO GIURICIN

DIO DRUGI

**»ŽIVJELA TALIJANSKA
BRIGADA 43. DIVIZIJE«**

**Talijani Istre i Rijeke u drugim oružanim
jedinicama Narodnooslobodilačke vojske**

Povijest 4. talijanskog bataljona »Pino Budicin« ne bi mogla biti potpuna kada se ne bi spomenuli događaji i epizode u kojima su učestvovala manje talijanske jedinice, koje su bile, posredno ili neposredno, povezane s bataljonom, bilo da su privremeno bile u njegovom sastavu, bilo da su mu dolazile u pojačanje pojedinačno ili grupno. Druge su, međutim, nastale s određenom namjerom da budu okosnica predviđenih bataljona talijanske brigade, zajedno sa »Budicinom«, ali su završile tako da se bore u raznim sastavima Narodnooslobodilačke vojske.

U jednom dokumentu Talijanske unije Istre i Rijeke: »Borbe Talijana« (dok. br. 34 u »Quaderni«, tom III, Centra za historijska istraživanja u Rovinju), odmah nakon jedne napomene o bataljonu »P. Budicin« navodi se:

»Za vrijeme borbe osnivaju se i razne druge talijanske jedinice kao riječka i puljska četa. Nemoguće je dati točan izvještaj o ovim jedinicama, jer, s obzirom na surovost borbe, više su puta razbijene i ponovno formirane. Talijanske čete nalaze se stalno u sastavu drugih istarskih brigada.«

Već tada, neposredno poslije rata, bilo je teško rekonstruirati povijest manjih jedinica. Vremenom su teškoće bivale i veće i zato što su se dokumenti i svjedočanstva djelomično izgubili. Pa ipak smo pristupili i ovom pothvatu rekonstrukcije, skupljajući dokumente koji se mogu pronaći, a koji su do sada ležali po arhivama, i naročito ispitujući očevice. Neće ni ovo biti zadovoljavajuća rekonstrukcija, u to smo uvjereni, ali se pothvat isplatio.

Pokušajmo dakle, da prikažemo povijest sedam izdvojenih talijanskih jedinica. To su: »Talijansko-rovinjska« četa, dvije Riječke, Puljska i Bujska četa 1. partizanskog odreda »Učka« koje će se kasnije uključiti u 3. brigadu 43. istarske divizije; 4. talijanska četa 1. bataljona i 3. četa bataljona »Olga Ban«, u sastavu 2. istarske brigade. Spomenut ćemo i druge oružane grupe Talijana Istre i Rijeke.

Naredna poglavlja ove knjige posvećena su njima.

GLAVA I

POTVRDA JEDNE TEŽNJE

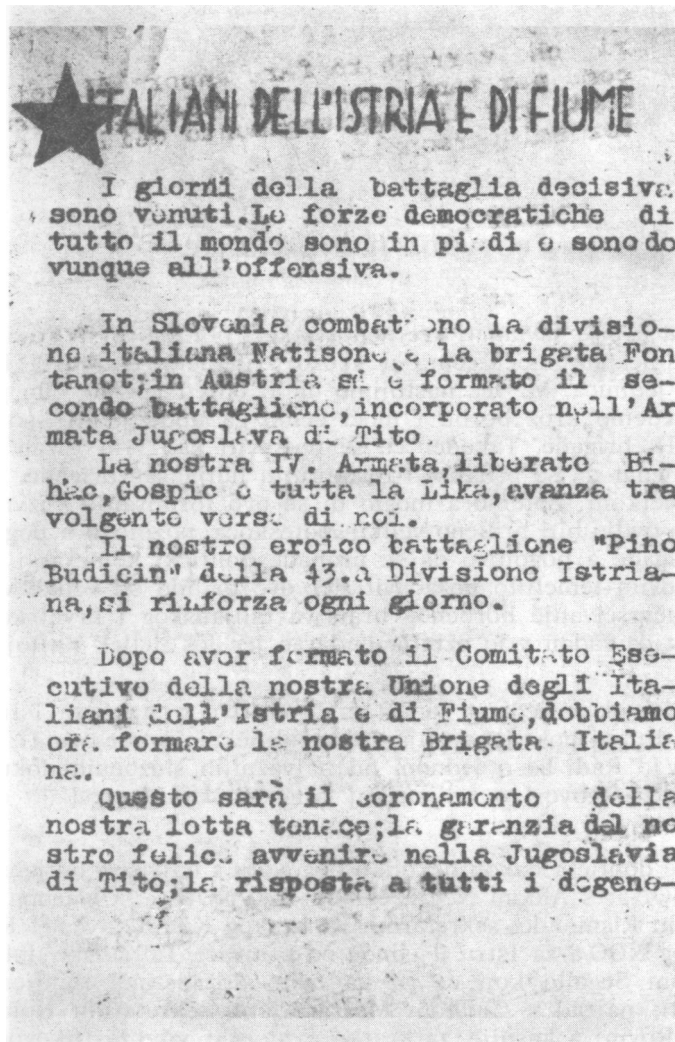
»Ako nam uspije savladati sve nedostatke i poteškoće na koje nailazimo u našim jedinicama, moći ćemo u skoro vrijeme pristupiti i formiranju drugih većih jedinica. Mi već nastojimo da I. odred »Učka« čim prije učvrstimo i provedemo kroz borbu i moći ćemo ga upotrijebiti kao jezgro za formiranje III. brigade. Također će se postaviti kao vrlo važan politički i vojnički momenat da se pristupi i formiranju talijanske brigade. Pod konac augusta i početkom septembra moglo bi se ovo formiranje i izvršiti. Razumije se da će ovdje biti prilično velikih poteškoća, pogotovo u pogledu štaba talijanske brigade a pogotovo da se pronađe politički komesar i pomoćnik. Trebamo se ovim temeljito pozabaviti jer ovo bi bilo od velike važnosti za podizanje i učvršćivanje borbenog bratstva talijanskog i hrvatskog naroda. A reakciji bit će zadan vrlo ozbiljan udarac jer još uvijek nastoji igrati na ovu kartu.«

To je odlomak iz jednog izvještaja Operativnog štaba za Istru, koji je dostavljen u drugoj polovici srpnja 1944. političkom komesaru 11. hrvatskog korpusa NOVJ.¹ Radi se o jednom od najvažnijih službenih dokumenata u kojem se izričito govori o talijanskoj brigadi, koju je trebalo osnovati u Istri ljeti 1944.

Odluka je donijeta nakon nekoliko dogovora s najvišim talijanskim predstavnicima NOP-a: s Aldom Negri, članom ZAVN'OH-a i Oblasnog NOO-a za Istru; s Aldom Rismondo, sekretarom Kotarskog Komiteta KPH Rovinj, članom Oblasnog NOO-a za Istru i jednog od osnivača Talijanske unije zajedno sa Domenicom Segallo koji će ga na ovim dužnostima zamijeniti nakon njegove smrti; najzad s Giustom Massarottom, sekretarom Kotarskog komiteta KPH Rovinj a kasnije, za kratko razdoblje, vojnim rukovodiocem zaduženim za veze sa štabovima NOV s glavnim zadatkom da pristupi formiranju talijanske brigade. Giusto Massarotto nalazio se u ono vrijeme u talijanskom bataljonu »Pino Budicin«. O njegovu prisustvu i o njegovoj funkciji u talijanskoj jedinici piše Arialdo Demartini u jednom svom sjećanju:

¹ »Zbornik dokumenata« Vojnoistorijski institut u Beogradu. Tom V, knjiga 29., dok. 77, str. 443—454.

»Nakon što je došao u bataljon, tražio je da se međusobno pozdravljamo sa »ŽIVIO ZAVNOH i ŽIVIO AVNOJ«, kako bi naučili i ne bi zaboravili značenje ovih kratica. Njegovo prisustvo u bataljonu motivirano je činjenicom da će se možda osnovati talijanska brigada 'Pino Budicin' koje je on trebao biti prvi komesar.«²

Letak upućen »Talijanima Istre i Rijeke« s pozivom da uđu »u redove 43. istarske divizije radi formiranja naše Talijanske brigade«.

² »Dettagli e fatti inediti« (Pojedinsti i događaji neobjavljeni) što je Arialdo Demartini napisao Centar za historijska istraživanja u Rovinju.

Prvi pokušaji

Ono što je rekao Demartini potvrđuje Giorgio (Angelo) Pascucci, u to vrijeme komesar bataljona. On ističe da se na nekoliko sastanaka kao i u ličnim kontaktima sa Giustom Massarottom, koji je došao u bataljon »Pino Budicin« kao politički radnik, više puta spominjala brigada, ali se nisu ostvarivali nikakvi programi. Osnivanje velike jedinice nije ovisilo o bataljonu koji je, kao i u svim drugim stvarima, samo čekao naređenja.³

Iz ovog razdoblja postoji još jedan važan dokument: jedno pismo Alda Rismondo upućeno Giustu Massarotto u bataljon. Ranije je Massarotto bio za kratko vrijeme također u talijanskoj rovinjskoj četi, uvijek na posebnim vojno-političkim dužnostima. U ovom pismu sekretar Kotarskog komiteta SK Rovinj, ovako objašnjava zadatke koji su povjereni Massarottu:

»Za vojsku si zadužen ti; u nama ćeš naći drugove koji će podržati svako tvoje traženje i prigovor. Što se tiče posljednjih mobiliziranih boraca govorio sam sa drugovima iz viših foruma KP koji su obećali da će se učiniti ono što se traži a što je i prirodno. Samo ti, dragi prijatelju, možeš biti taj koji će primiti na sebe najveći teret: jer si talijanski borac i kao takav možeš zahtijevati uvjete za veću samostalnost.«⁴

U pismu se govori o »traženju« i »prigovoru«, što znači da je bilo poteškoća oko osnivanja talijanske brigade. Očito nešto nije išlo kako treba u složenom zapletu vojno-političke organizacije, jer, kako su dani prolazili, sve se manje čulo o ovom vrlo važnom događaju koji smo svi očekivali. Sigurno su se tražila objašnjenja od tadašnjih rukovodilaca. To možemo zaključiti po jednom pismu koje je 16. kolovoza 1944. drug Zdenko Štambuk koji je radio u Agitpropu Okružnog NOO-a Buzet uputio Sergiju (Giustu Massarotto) kao odgovor vjerojatno nekom prijekoru u vezi brigade koja se nije osnivala. Spomenuto pismo može se bez sumnje smatrati kao službeni odgovor mnogim upitima koji su se tada s više strana postavljali o tom problemu. U njemu se kaže:

»Što se tiče talijanskih jedinica, osnovane su svugdje tamo gdje je to bilo moguće i tako će biti i u buduću. Mi smo sebi postavili zadatak da formiramo što prije talijansku brigadu i pripreme su u toku, ali treba shvatiti da postoje još mnoge teškoće koje treba svladati. Za našu borbu, kako dobro shvaćam, od vrlo je velike važnosti imati jednu veliku jedinicu Talijana, jer bi ona služila kao privlačna točka za sve one koji se svakodnevno orijentiraju u borbu za što skorije formiranje takve jedinice... To je u interesu naše borbe a i vaše pravo ..«⁵

Dva riječka letka

U to da bi brigada predstavljala »privlačnu točku« i da bi to bilo »u interesu naše borbe« nitko nije mogao posumnjati. Evo zašto je u gradovima mobilizacija talijanske omladine i radnika pokrenuto kao nikada prije. Po tom pitanju radio je i Aldo Rismondo. U spomenutom pismu obavješta-

³ Giorgio Pascucci, koji danas živi u Genovi (Italija), napisao je jednu zbirku i predao Centru za historijska istraživanja svjedočanstvo o »Bataljonu«.

⁴ »Quaderni III«, str. 317 — Centar za historijska istraživanja, Rovinj 1974. Dokumentacija uz biografiju Alda Rismondo koju su sastavili Luciano Giurlo i Antonio Giuncin.

⁵ »Quaderni« Vol. II, str. 241 — Centar za historijska istraživanja, Rovinj 1972.

vao je da je »o posljednjim mobiliziranim« govorio sa višim partijskim forumima koji su »obećali da će se učiniti ono što se traži«. Ali što se tada tražilo? Ono što je bilo »najprirodnije«, i to da mobilizirani Talijani budu upućeni u bataljon »Pino Budicin« i u druge talijanske jedinice prema ranijim dogovorima, kojih su se gradske organizacije točno pridržavale pozivajući omladinu da dobrovoljno stupe u talijanske jedinice i bataljone Titove NOV.

Već u ožujku 1944. dva letka na talijanskom jeziku, potpisana »Narodno-oslobodilački odbor Rijeka—Sušak« i upućena »Mladima Rijeke« i »Radnicima Rijeke«⁶ predstavljala su prvi poziv za mobilizaciju u »riječke bataljone«. U lecima, između ostaloga, piše:

»Prihvatiti zahtjeve neprijatelja znači izdajstvo, stupimo u partizanske redove, formirajmo naše bataljone i naprijed ka sigurnoj pobjedi!

ŽIVJELI BATALJONI RIJEČKIH OMLADINACA

U SLAVNOJ OSLOBODILAČKOJ VOJSCI!

ŽIVJELI BATALJONI RIJEČKIH RADNIKA!«

U ono vrijeme bila je osnovana prva vojna talijanska jedinica Istre: Četa Pino »Budin« . Bilo je dakle očito da se već tada osjećala potreba za osnivanjem posebnih vojnih formacija sastavljenih isključivo od Talijana. Kao takve bi te jedinice bile u stanju da privuku masovno u partizanske redove talijanski živalj u gradovima, naročito proleterski dio koji je politički bio vrlo dobro orijentiran i spreman da u svakom trenutku stupi u redove NOV-e. Inače mobilizacija Talijana ne bi imala željeni efekat, a uspjela bi samo djelomično, olakšavajući na taj način akciju Nijemaca da ih uključi u svoje kolaboracionističke formacije.

Ne radi se samo o cjelishodnosti ili o taktičkom potezu, već o jednom načelnom pitanju: Talijani su imali sva prava da formiraju svoje partizanske jedinice i da se u njima bore, kao što to pravedno priznaju i najviši predstavnici NOP-a. Iz tog razloga iz prve čete nastao je već 4. travnja u blizini Rovinja, talijanski bataljon »Pino Budicin«. Iz talijanske rovinjske čete koja je djelovala na području Pule, trebao je nastati drugi talijanski bataljon »Augusto Ferri«.⁷ To može biti potvrđeno i u izvješčaju Operativnog štaba za Istru koji smo već spomenuli i koji o tome kaže:

»Kod II. pulskog odreda formirali smo dva bataljona i dvije samostalne čete od kojih je jedna talijanska a kroz kratko vrijeme formirat ćemo još jednu talijansku četu kod tog odreda da bi obuhvatili novomobilisane Talijane ..«⁸

Još povoljnija situacija bila je u 1. partizanskom odredu »Učka« gdje su operirale četiri talijanske čete. Evo što o tome kaže ranije navedeni izvješčaj Operativnog štaba za Istru:

»Da bi mogli obuhvatiti veliki broj Talijana koji svakodnevno prilaze formirali smo kod svakog bataljona I odreda po jednu talijansku čet, tj. Riječku, Pulsku i Bujsku. Nastojati ćemo da od ovih triju četa u najskorije vrijeme formiramo talijanski bataljon kojeg ćemo dati II. brigadi, IV. talijanski bataljon.«⁹

6 »Quaderni«, Vol. II, str. 112—113.

7 Svjedočanstvo što je dao Centru za historijska istraživanja u Rovinju Giordano Godena, politički komesar talijanske Rovinjske čete, sada nastanjen u Rovinju.

8 »Zbornik dokumenata« Tom V, knjiga 29, dok. 77, str. 453.

9 Isto.

Riječki »bataljon«

Ali stvari se odvijaju brže nego što se predviđalo jer iz 1. riječke čete nastaje još jedna i namjerava se osnovati jedan riječki bataljon, što potvrđuje letak upućen »građanima Rijeke«, koji to već uzima kao gotovo, upućujući ovakav poziv:

»GRAĐANI RIJEKE!

Narodnooslobodilački odbor Rijeke poziva sve one kojima je stalo do budućeg blagostanja ovog našeg napaćenog grada i koji žele da se aktivno bore protiv surove nacifašističke vlasti, da se organiziraju u grupe svjesnih građana i da, pod vodstvom rukovodećeg organa, koji već aktivno radi, učestvuju u svim demonstrativnim akcijama na koje će on ukazati. Isto tako poziva sve fizički sposobne borce da masovno stupe u Riječki bataljon koji već operira na fronti našega grada i koji se bori rame uz rame sa partizanskom vojskom, pravom vojskom slobode.«¹⁰

U sastavu 2. istarske brigade u to vrijeme formiraju se još dvije talijanske jedinice. Radi se o 3. četi 3. bataljona »Olga Ban«¹¹ i o 4. talijanskoj četi u sastavu 1. bataljona iste brigade.¹²

S takvim snagama i takvim perspektivama (čak četiri bataljona), talijanska brigada bila je na dohvat ruke. Odatle velike nade i dosljedna akcija svugdje za masovnu mobilizaciju Talijana.

Iz jedne tabele objavljene u »Zborniku dokumenata Vojno-istorijskog instituta u Beogradu,¹³ koja se odnosi na kolovoz 1944, proizlazi da je u tom mjesecu došlo u jedinice 11. korpusa 326 novih talijanskih dobrovoljaca koji su raspoređeni u 43. i 13. diviziju, u puljski odred i odred »Učka«. Drugih 112 novih mobiliziranih Talijana iz Istre i Rijeke raspoređeno je u ove jedinice u mjesecu rujnu.¹⁴

Iz navedenoga razumljivo je da nije moglo biti oskudice u ljudima za formiranje brigade. Naprotiv: veliki priliv mobiliziranih Talijana predstavljao je element pritiska i zabrinutosti jer se nije znalo kamo ih razvrstati. Ali postoji netko tko podržava tezu o oskudici efektivna, kao drug Danilo Černjul, koji u jednoj kvalificiranoj izjavi o aktivnosti riječkih četa u nje-govoj nadležnosti (bio je politički komesar 2. bataljona 1. odreda »Učka«) ističe da razlog zbog kojeg nije osnovan riječki bataljon treba tražiti i u činjenici da »nije bilo dovoljnog broja boraca za osnivanje, pored 1. i 2. čete, još i 3. i 4. čete.«¹⁵

S druge strane u jednom od najkvalificiranijih djela narodnooslobodilačkog rata o brigadi »Vladimir Gortan« tvrdi se:

»Samo iz Riječkog vojnog područja u vremenu od 15. lipnja do 29. rujna 1944. samo u Rijeci mobilizirano je za vojsku 899 osoba.«¹⁶

¹⁰ »Quaderni«, Vol. II, str. 131.

¹¹ Iz »Džepne novine« »Gioventù ardita« (Hrabra omladina), br. 1 iste čete, Muzej revolucije, Rijeka.

¹² Svjedočanstvo Antonija Baressi iz Vodnjana, dato Centru za historijska istraživanja u Rovinju.

¹³ »Zbornik«, Tom V, knjiga 31, dok. 96, str. 4848.

¹⁴ Telegram štaba 11. korpusa Glavnom štabu NOV i partizanskih odreda Hrvatske. »Zbornik«, Tom V, knjiga 34, note 143, str. 546.

¹⁵ Izjava je data Komisiji za historiju Gradskog komiteta KPH Rijeka 15. kolovoza 1959.

¹⁶ »Zbornik« istarske brigade »VI. Gortan'«, str. 178.

Ovi dobrovoljci, u velikom broju Talijani ili ljudi koji su poznavali skoro isključivo talijanski jezik, operirali će uglavnom u najrazličitijim partizanskim jedinicama Hrvatskog primorja. Gorskog Kotara i Like, a naročito u jedinicama 13. divizije. Samo jedan mali broj aktivno će učestvovati u riječkim jedinicama 1. odreda »Učka«, od kojih će prva biti osnovana 4. lipnja 1944.

Talijani Trinaeste divizije

Trinaesta partizanska divizija Hrvatskog primorja i Gorskog Kotara smatrala se već od početka narodnooslobodilačke borbe u Istri kao neka vrsta zaštite za istarske i riječke dobrovoljce. Kada na našem području nisu još postojale partizanske jedinice, istarski dobrovoljci upućivani su skoro isključivo u 13. diviziju. Prije kapitulacije Italije, stupilo je u ovu jedinicu i nekoliko talijanskih dobrovoljaca iz Rovinja i drugih mjesta koji su dezertirali iz talijanske vojske još 1942. godine, da bi se borili u partizanskim redovima NOV Jugoslavije.¹⁷ Ali i kasnije, kada su se god javljale teškoće za primanje novih boraca u istarske formacije, nije se poduzimalo drugo nego se marš dobrovoljaca produžavao i skoro uvijek su upućivani u 13. diviziju. O tome postoji jedan zanimljiv dokument u prilogu izvještaja br. 24 Operativnog štaba za Istru, upućen 23. travnja 1944. političkom komesaru 11. korpusa, koji vrlo dobro opisuje situaciju. U bilješci se, između ostalog, tvrdi:

»Dobili smo depešu od Trinaeste divizije da ne šaljemo više novomobilisane Istrane do daljeg... Pored popune naših jedinica bilo je oko 1000 Istrana kojima nismo imali šta dati jesti, pa smo ih preko Karlovačkog područja poslali za Liku, s tim da Karlovačka (riječ je o brigadi, primj. red.) uzme 200 ..,«¹⁸

U ovoj diviziji, za čitavo vrijeme njenog postojanja, učestvovao je dobar broj talijanskih boraca iz Istre. Iz podataka koje smo sakupili — objavljeni u dvije tabele u »Zborniku dokumenata« Vojnoistorijskog instituta u Beogradu — proizlazi da je u vremenu od 20. srpnja do 20. kolovoza 1944.¹⁹ bilo u 13. diviziji 132 talijanskih boraca, od kojih 33 raspoređena u 1. udarnu brigadu, 34 u 2. brigadu, 16 u 3. brigadu, 34 u grupu Odreda, a ostali u razne jedinice. Mjesec dana kasnije (20. kolovoza — 20. rujna) broj talijanskih boraca popeo se na 211. Najveći dio bio je uvršten u grupu partizanskih odreda u kojoj je bilo 105 naših sunarodnjaka.²⁰ U listopadu (izvještaj za razdoblje od 15. do 25. listopada 1944.) bilo je 224 Talijana, u velikoj većini iz Istre.²¹

Za potrebe ovih talijanskih boraca izlazio je i jedan list na talijanskom jeziku, koji se zvao »La nostra strada« (Naš put).²² Urednici partizanskog lista, organa 1. talijanske čete 2. odreda 13. divizije, bili su drugovi Egidio Tamaro iz Pule (odgovoran), Bruno Svich iz Vodnjana i Antonio Moscarda

17 Vidi članak Luciana Giuricin u »La Voce del Popolo« od 11. svibnja 1958. gdje se, među ostalima, spominju imena Claudija Sugar, Giuseppea Turčinovich i Luigija Ferrara.

18 »Zbornik«, Tom V, knjiga 26, dok. 103, str. 501.

19 »Zbornik«, Tom V, knjiga 31, dok. 55, str. 278—279.

20 »Zbornik«, Tom V, knjiga 33, dok. 75, str. 366—367.

21 »Zbornik«, Tom V, knjiga 34, dok. 80, str. 368—369.

22 Izjava Bruna Svich iz Vodnjana data Centru za historijska istraživanja u Rovinju.

iz Fažane, koji je izrađivao crteže. List je objavljivao uglavnom članke boraca i stizao je u sve jedinice 13. divizije; izlazio je svakih 15 dana do studenog 1944. Drugi odred 13. divizije, bio je, skoro u cjelini, sastavljen od Talijana.²³

Sedamstočetrdeset talijanskih boraca

Talijanski bataljon »Pino Budicin« dostiže najveći broj svojih boraca, oko 400 ljudi, upravo krajem srpnja 1944. kada operira na području Čepića.²⁴ Ovaj podatak, koji sigurno ilustrira situaciju u jednom određenom danu, nije istaknut ni u jednoj službenoj tabeli koja je doprla do nas. To se može protumačiti i činjenicom što su tada vojne statistike bile sastavljene iz mjeseca u mjesec. Zato u vremenu jedne i druge statistike u pojedinim danima broj ljudi u sastavu se mogao prilično razlikovati u odnosu na službene podatke, naročito, kada je pristupanje dobrovoljaca bilo intenzivnije kao u mjesecima srpnju i kolovoza. Prema podacima štaba brigade »Vladimir Gortan«, talijanski bataljon je 22. srpnja 1944. imao 220 boraca, da bi mjesec dana kasnije (27. kolovoza) bila registrirana 234 borca (tabela 2).

U to isto vrijeme je talijanska rovinjska četa, pripojena 2. puljskom partizanskom odred, imala oko sedamdeset boraca, kao što je rekao u spomenutoj izjavi bivši politički komesar Giordano Godena. Sa svoje strane Spartaco Illiasich, zamjenik komandanta 2. riječke čete dao je jednom prilikom izjavu za Centar za historijska istraživanja u Rovinju prema kojoj su dvije riječke čete, na kraju srpnja i početkom kolovoza imale ukupno 120 — 130 boraca.²⁵ U jednom službenom dokumentu se čak tvrdi da je, u času osnivanja 3. istarske brigade (26. kolovoza 1944.) u koju ulaze sve jedinice 1. odreda »Učka« i koji će sačinjavati njegovu jezgru, svaki je bataljon imao jednu talijansku čet. Logično je, prema tome, da bi riječke čete tada trebale biti tri, koliko je bilo bataljona nove brigade. U času pretvaranja odreda u brigadu od 719 evidentiranih boraca, 118 su bili Talijani (podaci dobiveni od »Zbornika«). U nekim tekstovima i izjavama govori se i o »jednom riječkom bataljonu«.²⁶ Na kraju, u spomenutom izvještaju Operativnog štaba za Istru (srpanj 1944.) spominje se, pored Riječke čete, Puljska i Bujska četa uključene u 1 odred »Učka«, prva sa 40 i druga sa najmanje 30 boraca.²⁷

Uostalom znalo se da je nakon osnivanja 2. istarske brigade, u prvoj polovici lipnja 1944, u sastav njenog 1. bataljona, ušla jedna »talijanska četa«, i to 4. četa u kojoj su pretežno bili Vodnjanci, Galizanci, šišanci i

23 Iz jednog kratkog istraživanja koje je izvršilo uredništvo lista »La Voce del Popolo« prilikom 25. godišnjice osnivanja 13. divizije, proizlazi da se samo iz nekih mjesta južne Istre (Rovinj, Pula, Vodnjan, Galijana) borilo u ovoj jedinici oko šezdeset talijanskih boraca, od kojih je 16 poginulo. U spomenutim člancima koje su pisali Luciano Giuricin, Claudio Radin i Giacomo Scotti, objavljeni u listu »La Voce del Popolo« od 10. i 11. svibnja 1968, spominju se imena svih tih boraca i iznose se mnogi događaji iz borbe.

24 »Fratelli nel sangue«, str. 248. Ali netko kaže: »U Čepiću, 1944. g. po mojem mišljenju, bilo nas je više od tisuće«. Intervju s Marijom Jedrejčićem u »Panorami« br. 5 od 1974.

25 Ing. Spartaco Illiasich živi u Rijeci i radi u brodogradilištu »3. maj«.

26 »Borbeni put 43. istarske divizije«, str. 153. Što se tiče postojanja »jednog riječkog bataljona« evo što se navodi u jednom sjećanju za »Glas Istre« rujna 1954. jednog rukovodioca 43. istarske divizije (potpisano d. t-ić) koja daje kratak pregled borbenog puta jedinice. »U drugoj polovici kolovoza 1944. bataljoni odreda »Učka« stigli su ubrzanim marševima u Gorski kotar, prebacujući se iz Istre. Iz tih bataljona osnovana je 29. kolovoza u Cabru 3. istarska brigada. U redove 1. brigade ušao je i jedan bataljon Riječana, koji se pretvorio u tako veliku jedinicu iz Riječke čete formirane u travnju 1944. U Riječkom bataljonu oko 50% boraca bilo je talijanske nacionalnosti. Svaki bataljon nove brigade primio je po jednu čet. Riječkog bataljona«.

27 »Zbornik« Tom V. knjiga 29. dok. 77, str. 453.

omladinci iz Bujštine. Dvadeset drugog kolovoza 1944. u ovoj jedinici nalazi se 44 Talijana.²⁸ O povijesti ove čete daju nam vrijedne izjave borci Bruno Fioranti²⁹ i Antonio Baressi iz Vodnjana.³⁰ Konačno imamo dokumentaciju o postojanju još jedne talijanske čete: 3. čete bataljona »Olga Ban«, 2. istarske brigade, u kojoj je sigurno bilo oko 30 boraca, uzimajući u obzir minimum koji se računao za tadašnje partizanske čete.³¹

Tim jedinicama trebalo bi dodati i druge prilično jake grupe talijanskih boraca rasutih u štabovima brigada i bataljona u tzv. prištabskim vodovima u specijalnim jedinicama (izviđači, kuriri, mineri, artiljerija, intendatura, sanitet, itd.), u bataljonu »Alma Vivoda« u slovenskim jedinicama koje su operirale na Krasu, borbene grupe Bujštine i većih gradova i drugih o kojima ćemo govoriti kasnije.

Prema onome kako je izračunato, u spomenutim talijanskim jedinicama u razdoblju istraživanja moralo je biti najmanje 740 boraca, odnosno 580 ako se držimo utvrđenih podataka. Iz službenih statistika koje se odnose na 22. kolovoz 1944. (tabela III »Dokumenata«) proizlazi međutim da je talijanskih boraca u jedinicama Operativnog štaba za Istru bilo 423. Ako se analiziraju tabele objavljene u VI dijelu »Dokumenata« vidjet ćemo da se i službeni podaci tog istog razdoblja međusobno prilično razlikuju. U već navedenoj tabeli, izrađenoj kod Operativnog štaba za Istru govori se o 211 talijanskih boraca u brigadi »Vladimir Gortan«, o 118 u odredu »Učka«, o 45 u Puljskom odredu i o 44 u 2. brigadi.³² Iz statistika štaba brigade »Vladimir Gortan« proizlazi da je pet dana kasnije talijanski bataljon imao 234 borca. U ove brojke nije uključeno 200 istarskih boraca koji su prešli u 13. diviziju.

Jedan historijski dokument

Ako su »pripreme« za osnivanje talijanske brigade bile »već u toku«, kao što tvrdi u ranije pomenutom pismu drug »Zdenko«, mladi talijanski borci koji su masovno dolazili u razne vojno-pozadinske stanice u Istri tokom ljeta 1944. trebali su stići u velikoj većini u talijanske jedinice, ili točnije, u bataljon »Pino Budicin«. Međutim, često, su mnogi od njih odlazili u druge pravce, suprotno opravdanoj i jasnoj liniji izložene u spomenutom izvještaju Operativnog štaba za Istru od srpnja 1944. u kojem se kaže:

»Mobilizacija Talijana svaki dan se povećava. Pojačanom mobilizacijom Talijana u naše jedinice, stvoreni su svi preduslovi za formiranje Talijanske brigade čemu će se morati pristupiti, jer se Talijane ne može slati a niti bi uspjelo u tamošnje jedinice.«³³

Nešto manje od mjesec dana ranije (24. lipnja 1944.) 1. brigada »Vladimir Gortan« u čiji je sastav tek bio ušao bataljon »Pino Budicin« obavještavala je Operativni štab za Istru o postojećoj situaciji u ovoj jedinici i o teškoćama na koje je nailazio tada mladi štab bataljona, s prevelikim bro-

28 Iz jedne rekonstrukcije Giacoma Scottija, »La Voce del Popolo«, kolovoz 1954.

29 Isto.

30 Izjava data Centru za historijska istraživanja u Rovinju.

31 »Džepna novina III čete«, Muzej Revolucije Rijeka.

32 Izvod iz tabele o socijalnom i nacionalnom sastavu jedinice Operativnog štaba za Istru od 22. kolovoza 1944. »Zbornik« Tom V, knjiga 31, dok. 62, str. 312–313.

33 »Zbornik«, Tom V, knjiga 29, dok. 77, str. 462.

jem boraca, da bi prihvatio sve Talijane koji su stalno priticali u brigadu. Iz dokumenata saznajemo da je već tada talijanska jedinica brojila 234 borca, »ne računajući riječku čet« o kojoj se po prvi put govori da bi se uključila u bataljon »Budicin«. U pismu se kaže:

»Talijanski bataljon nas obavještava da je Oblasni komitet KPH uputio riječku čet« da uđe u sastav bataljona. Mi o tome još ništa ne znamo tim manje što nam nitko nije rekao da li će ova četa ostati u bataljonu stalno ili privremeno. U sadašnjem trenutku naš IV. talijanski bataljon ima 234 borca, bez riječke čete. Zato je štab bataljona onemogućen da operira sa tako velikim brojem boraca, imajući u vidu njegovo ograničeno iskustvo. Imamo namjeru da uzmemo iz talijanskog bataljona sve borce koji barem djelomično poznaju hrvatski jezik i koji žele da uđu u sastav hrvatskih bataljona.

Skoro svakodnevno dolaze u našu brigadu Talijani koje upućuju razni štabovi. S obzirom na činjenicu da je naš talijanski bataljon prevelik, od danas svi Talijani koji će dolaziti, bit će upućeni u odrede. Talijani neće biti uključeni u hrvatske bataljone ako ne poznaju jezik i vojne zapovijedi.«³⁴

Pismo koje upotpunjuje jedan raniji izvještaj o akciji koju je izvršio 2. udarni bataljon 1. brigade 21. lipnja 1944, vrlo je značajno zbog svoje veze sa kasnije donijetom odlukom o osnivanju jedne talijanske brigade. Ono potvrđuje da je već u lipnju te godine postojala u talijanskom bataljonu određena izvanredna situacija zbog njegova brojnog stanja, i to u mjeri da je trebalo donijeti odluku o premještanju novodošlih boraca.

Ranije navedene činjenice izazvale su stanovitu zbunjenost i među boricima talijanskog bataljona, ali koji se, kao dobri vojnici, pridržavaju iznesenih obrazloženja, kako ističe i Arialdo Demartini u ovom svom pismu:

»Nastavljajući ovako, komentiralo se, već je bila sazrela mogućnost osnivanja 1. talijanske brigade 'Pino Budicin'... Ali, u jednom trenutku desilo se da su novi mladi dobrovoljci, kako su dolazili u bataljon, bili određeni u druge hrvatske partizanske jedinice koje su operirale preko stare granice. Iskreno, mi veterani 'Budicina' smatrali smo da je takav raspored bio sasvim normalna stvar, vojna nužnost. Postoji nedostatak vojnih komandnih kadrova za osnivanje brigade — govorili su nam.«³⁵

Nedostatak kadrova

Nedostatak vojnih kadrova je najopravdaniji razlog, istican više puta i od strane službenih izvora, zbog kojega se nailazilo na poznate poteškoće u vezi s osnivanjem talijanske brigade. To otvoreno kaže i drug »Zdenko« u nastavku svoga pisma:

»Ako ona (brigada, n.a.) nije još formirana, znači da naše vojne stariješine imaju za to dobre razloge. Ja mislim da se prije svega radi o kadrovima, bilo vojnim, bilo političkim. Kadrovi se, istina, stvaraju u borbi, ali samo onda kada postoje drugi kadrovi koji su u stanju da ih stvore. Takve mi još nemamo za Talijane s obzirom da su naše jedinice još premlade i nisu se mogli formirati novi kadrovi. Teško je dati vojnike, koji još

³⁴ Arhiv Vojnoislorskijskog instituta Beograd, br. reg. 44—1/2—K. 1327. Vidi i Dok. br. 39 — II dio »Vojne naredbe«.

³⁵ Već pomenuti »Dettagli e fatti inediti«.

i nisu pravi vojnici, u ruke neiskusnih starješina. Moglo bi se desiti ono što se više puta desilo ovdje u Istri, da se čitavi bataljoni rasprše.»³⁶

Problem vojnih i političkih kadrova bio je nedvojbeno jedan od najosjetljivijih i najozbiljnijih problema ne samo za talijanske jedinice, nego za sve partizanske formacije u Istri. To jasno potvrđuje tekst koji citiramo, a koji je uzet iz izvještaja Operativnog štaba za Istru od 23. travnja 1944. u kojem se, između ostalog, kaže:

»Razvijanjem jedinica i brzim formiranjem novih jedinica nameće nam se problem kadrova kao vrlo važan. iNaši kadrovi, pa čak i u štabovima bataljona nisu solidno uzdignuti. Vodnik koji skoro nije ni rukovodio vodom, mora se izdići za komandira čete, kao i politdelegat za politkomesara čete. Znanje vojnih i političkih kadrova je također nesolidno. Da smo prije održali nekoliko vojničkih kurseva, situacija bila bi danas mnogo bolja. Za politički kadar može se reći da nam nameće posebni problem u pitanju kadrova, jer vrlo mali broj boraca znade hrvatski čitati i pisati tako da imademo politkomesara koji vrlo slabo hrvatski čitaju i pišu. Imali smo nešto koristi od političkih kurseva, ali je mali broj prošao te kurseve. Imademo komandira i politkomesara koji nisu ni sa osnovnim upoznati, tj. ne znaju kakva je njihova dužnost i kakva su njihova prava kao rukovodilaca.«³⁷

Jasno, mnogo akutniji i osjetljiviji bio je problem kadrova za talijanske jedinice koje su se morale suočavati i rješavati mnogo teža i složenija pitanja u odnosu na jezik, vojne zapovijedi, direktive uopće, vojnu i političku osposobljenost itd. Za obrazovanje talijanskih kadrova nije postojao nikakav adekvatan aparat. I sam Giordano Godena, komesar rovinjske čete, istakao je u svojoj izjavi da je bio poslan na jedan vojni kurs za političke komesare, ali da je morao odustati nakon što je stigao na lice mjesta, jer nije poznao hrvatski jezik. Drugi su skupili neka dragocjena znanja koristeći pomoć nekih slučajnih i dobrovoljnih tumača. U povodu toga, napominjemo da su za čitavo vrijeme borbe, u istarsko-kvarnerskoj oblasti organizirana dva takva vojna kursa na talijanskom jeziku (za niže oficire) s ukupno 20 boraca polaznika.³⁸

Teškoće Talijana

Posebne probleme talijanskih jedinica, njihove nevolje i situacija što je utjecalo na psihičko raspoloženje boraca, opširno je opisao Arialdo Demartini u svojoj neobjavljenoj pismenoj izjavi, u kojoj izražava neka zanimljiva mišljenja kao plod svog dugog boračkog i vojno-rukovodećeg iskustva u talijanskom bataljonu.

»Borbeni put 'Budicina' — kaže Demartini — imao je daleko više teškoća od puta hrvatskih bataljona u brigadi iz prostog razloga, po mojem mišljenju, što mi Istrani talijanske nacionalnosti nismo išli u NOV, kao što je poznato, iz nacionalnih, već isključivo iz klasnih pobuda, dok su istarski borci Hrvati išli iz jedne i druge pobude. S druge strane bilo je sasvim prirodno da se hrvatski partizani osjećaju u NOB-i mnogo ugodnije nego mi Istrani Talijani. Prije svega jer su oni imali mogućnost da se

36 »Quaderni«, tom II, str. 241—242.

37 »Zbornik«, Tom V, knjiga 26. dok. 103, str. 509.

38 »Istra i Slovensko primorje«, str. 354. »Rad«, Beograd 1952.

izražavaju na svom hrvatskom jeziku koji je nužno bio službeni jezik NOV. Osim toga oni su bili posve sigurni da će se putem NOB-e pripojiti matici zemlji, ostvarujući tako jednu od najvećih i najpravednijih težnji hrvatskog i slovenskog naroda Istre. Mi, međutim, stupanjem u NOP, pored teškoća u sporazumijevanju, bili smo svjesni da se opredjeljujemo za odvajanje od nacije svog porijekla. Iako su u ono vrijeme bile jasne perspektive stvaranja nove Jugoslavije, sa socijalističkim uređenjem, postojalo je u nama određeno kolebanje jer smo ostavljali ono što je bilo sigurno za nešto neizvjesno u pogledu nacionalnih prava. Odavde sasvim opravdane neizvjesnosti i upitnici, naročito kada smo se nalazili u operacijama van naše oblasti. Prema tome ne treba biti ništa čudno ako su ponekad neka duševna raspoloženja negativno utjecala na naš moral, a uslijed toga i na borbeni duh koji je, moramo pošteno priznati, u nekim trenucima, bio prilično slab. Ali to su bile prolazne krize koje su brzo svladane jer nas je držala duboka vjera u ideale klasne borbe, u sigurnost konačne pobjede. Tko nam je davao najveću materijalnu i moralnu podršku bili su naši drugovi suborci, Hrvati, Slovenci i Srbi i ogromna većina naroda.«³⁹

Evo zašto se često od bataljona traži da se dostavi što više političkog materijala na talijanskom jeziku (novina, brošura, itd.) koji tretira teoretske, marksističke i suvremene teme, a naročito one koje se odnose na nacionalno pitanje općenito a jugoslavensko nacionalno pitanje, posebno. Taj materijal je dostavljao neposredno oblasni Agitprop (talijanska sekcija) koja je bila jako objektivna na traženja starješina »Budicina«, te je prevodila iz hrvatskog jednu seriju članaka i tumačenja koji su se štampali u posebne brošure. Bilo je očito da je političko i ideološko obrazovanje u takvoj situaciji bilo za talijanske borce nužno kao kruh, mnogo više nego za borce drugih jedinica.

Problem jezika

Mnogi talijanski borci, u svojim izjavama i bilješkama, u upitnicima koji su sastavljeni za realizaciju ove publikacije, inzistiraju mnogo na teškoćama na koje su nailazili zbog jezika.⁴⁰

Za pripadnike talijanskog bataljona, jezične teškoće mogle su se smatrati kao problem odnosa između jedinica i okolne sredine (sa komandom brigade, drugim jedinicama, narodom itd., jer su bili potrebni posebni vodiči koji su ponekad bili i zlo za bataljon, pa tumači, drugovi zaduženi za opskrbu i veze koji su morali poznavati hrvatski jezik). Međutim za većinu mnogih drugih talijanskih boraca u sastavu raznih hrvatskih jedinica, nepoznavanje hrvatskog jezika izazivalo je mnoge teškoće koje će se negativno odraziti i imati svoje posljedice kroz dugo vrijeme. I zaista, nije bilo malo dezertiranja, demoraliziranja, lakih zarobljavanja od strane ustaša s neopisnim zlostavljanjima, nepremostivih teškoća nepoznavanja jezika (kretanje, logorovanje, snabdijevanje). Sve to ne bi se događalo ili bi se događalo u manjoj mjeri da su spomenuti borci bili u talijanskim jedinicama, većina kojih su, međutim, imale kratak vijek za razliku od »Budicina«, gdje su se borci služili isključivo talijanskim jezikom, kao što proizlazi iz spomenutog izvještaja Operativnog štaba za Istru od 23. travnja 1944:⁴¹ talijanski jezik

39 Vidi bili. 35.

40 Centar historijskih istraživanja Rovinj.

41 »Zbornik«, Tom V, knjiga 26, dok. 103, str. 505.

za veze s višom komandom, talijanski jezik unutar bataljona, od zakletve do zapovijedi, od raporta do kulturne aktivnosti i svega ostaloga.

U vezi s osnivanjem brigade postoji još jedan odlomak pisma druga »Zdenka« koji zaslužuje da se analizira. Radi se o završnom dijelu u kojem, pozivajući se na bojazan da bi se talijanske jedinice mogle »raspršiti« ako budu vođene od »neiskusnih starješina«, autor vjerojatno uočava jedan od najglavnijih razloga koji je onemogućio stvaranje »velike talijanske jedinice«, kada kaže:

»Međutim, dok ovo nije za hrvatske bataljone uvijek jedno veliko zlo, jer se vojnici vraćaju pošto nemaju u selima druge mogućnosti života, za talijanske bataljone iz gradova moglo bi biti ozbiljnih političkih posljedica, moglo bi biti vrlo štetno. Zato, dragi druže, moraš imati povjerenja u drugove rukovodioce našeg pokreta: naše Partije. Oni će sigurno, prema mogućnostima, učiniti sve da udovolje opravdanoj želji drugova Talijana da imaju jednu vojnu jedinicu ili više talijanskih jedinica. Ovo je od interesa za našu borbu i jedno vaše pravo. Treba promatrati stvari sa stano-
višta da nema i da ne može biti nikakve ozbiljne i duboke razlike između interesa hrvatskog i talijanskog naroda Istre, koji se bore za istu nedjeljivu slobodu i narodnu demokraciju.«⁴²

U izvještaju podnijetom na Konferenciji talijanskih kadrova koju je organizirao Agitprop Oblasnog komiteta KPH za Istru (Talijanska sekcija) 10. rujna 1944. zapaža se, međutim, pravi zaplet problema, koji se postavlja ovako.

»Nedavno je bačena parola o osnivanju talijanske brigade u cilju da se pojača mobilizacija. Reakcija ju je odbila parolom: 'Hrvati ne dozvoljavaju da se formira brigada'.

Dobar dio kadrova u vojsci i na terenu primio je ovu parolu i proširio ju je, a da nije bio svjestan da je to služilo ciljevima reakcije:

Drugovi nisu shvatili da bi osnivanje brigade bio najveći politički uspjeh naše Partije, ali da bi se to moglo učiniti, treba imati osposobljene kadrove koji bi imali pravu kontrolu jedinica, što se još nije postiglo.«⁴³

I ovdje se govori o »izgrađenim kadrovima« za osnivanje brigade, što je želio, kao što smo konstatirali, i sam Operativni štab za Istru.

Neka razmišljanja

Pitanje bi se moglo dublje zahvatiti kako bi se dobilo što prihvatljivije objašnjenje, s obzirom da argumenata ima.

Ne smijemo zapostaviti jedan element koji je vjerojatno utjecao na neki način na problem talijanske brigade: planirano iskrcavanje Saveznika u Istru, o kojem su u onom razdoblju (kolovoz, rujna 1944.) mnogo govorilo, toliko je bilo sigurno i neminovno.

U tu svrhu bile su izvršene razne pripreme i poduzete vojne i političke mjere na svim nivoima da bi se suočili s novom situacijom koja se ocrtavala. Očito je da su se pred ovakvom mogućnošću, vojni i politički interesi morali

⁴² »Quaderni«, Tom II, str. 242. Centar za historijska istraživanja.

⁴³ Isto. Str. 260—261.

okrenuti prema mnogo važnijim pravcima. Savezničkim iskrcavanjem mogao se dovesti u pitanje čitav partizanski pokret u Istri. Sigurnosne mjere su zato bile više nego opravdane.

Tada je kod štaba bataljona, kao što ističe u svojoj izjavi Giorgio (Angelo) Pascucci, održan važan sastanak uz prisustvo komesara brigade i svih najviših predstavnika »Budicina« uključivši Giusta Massarotta. Na dnevnom redu bila su razrješenja i nova imenovanja u štabu bataljona, ali je bilo govora i o skorašnjem iskrcavanju i o talijanskoj brigadi.⁴⁴ Da se o ovom pitanju govorilo u bataljonu i u drugim prilikama, potvrđuje zanimljiva bilješka »Živjela talijanska brigada Istre« koja se ističe u bilješkama vezanim za sastanak partijskog »biroa« »Budicina«, koji je održan 12. kolovoza 1944⁴⁵

Poziv Talijanima

U ovom prvom istraživanju izvršenih pokušaja i usmjerenih napora od strane NOP-a za formiranje jedne talijanske brigade, ne može se a da se ne citira dokumenat od velike važnosti: »Poziv Talijanima Istre« od 10. — 11. srpnja 1944. koji označava datum osnivanja Talijanske unije za Istru i Rijeku, poziv koji završava ovim riječima:

»Duboko uvjereni da je put kojim idemo jedini koji vodi slobodi i sreći talijanskog naroda Istre, obraćamo se svim talijanskim rodoljubima pozivajući ih da slijede taj put osnivajući nove bataljone NOV, učestvujući još više u NOO-ima, organima demokratske narodne vlasti i u aktivnosti antifašističkih organizacija, skupljajući i učvršćujući redove oko Talijanske unije za Istru.«⁴⁶

To je, dakle, bio put Talijana što ga je zacrtala KPH čijih su se smjernica čvrsto držali sunarodnjaci da bi ih mogli realizirati.

⁴⁴ Nakon tog sastanka, zamijenjen je Giorgio Pascucci koji već dugo nije vršio funkciju političkog komesara, (kaže se, zbog jake kratkovidnosti i zbog nekih neuspjelih akcija koje su se vodile pod njegovim vodstvom) i stavljen na raspoloženje a kasnije upućen u Rovinj gdje će postati tajnik kotarskog NOO-a. Međutim, Giusto Massarotto preći će iz »Budicina« u Buje gdje će rukovoditi kotarskom organizacijom KPH.

⁴⁵ Dok. br. 1. »Dokumenti« — Glava II. »Sastanci 'Budicina'«, knjiga II 441.

⁴⁶ »Quaderni« Tom II, str. 51. Centar za historijska istraživanja.

GLAVA II

ROVINJSKA TALIJANSKA ČETA

U travnju 1944, nakon osnivanja prve velike jedinice, bataljona »Pino Budicin«, mobilizacija novih talijanskih boraca nastavlja se bez prekida, potaknuta i od utisaka stvorenih poslije prvih važnih akcija koje su izvele njegove čete. Jedno od uspješnijih partizanskih područja u ono vrijeme, pored Rovinjskog, bilo je područje oko Pule, Vodnjana, Galižana, šišana, Fažane, gdje se koncem travnja sakupio priličan broj dobrovoljaca. Odavde je jedna grupa od oko trideset novih boraca upućena na Rovinjsko područje da bi mogla ući u sastav talijanskog bataljona, koji, iako je bio u neposrednoj ovisnosti štaba 2. puljskog partizanskog odreda, politički je bio uvijek povezan sa Kotarskim komitetom KPH u Rovinju koji je do tada imao neku vrstu patronata nad svim talijanskim jedinicama, naročito u pogledu izbora rukovodećih kadrova. Evo objašnjenja zašto je nova četa došla u Rovinj prije nego što se odlučilo kako će biti dalje.

Predajmo riječ drugu Giordanu Godena, bivšem političkom komesaru Rovinjske čete, koji je svoju izjavu predao Centru za historijska istraživanja u Rovinju.

Bataljon »Augusto Ferri«

»Početkom travnja 1944. godine, nakon više dana usiljenih marševa, vraćao sam se u partizansku bazu kod Rovinja. Stigao sam iz 7. banijske udarne divizije u kojoj sam bio do tada. Ušao sam u partizanske redove nakon kapitulacije Italije, uslijed mojih kontakata sa NOP-om najprije u Karlovcu, a potom u Ogulinu gdje sam bio kao vojnik u talijanskoj okupacionoj vojsci. Prebačen u Istru zbog teške iscrpljenosti, ostao sam na bolovanju u Monbrodu (Rovinj) u trajanju od oko petnaest dana, kada sam pozvan na razgovor od strane drugova Giusta Massarotto i Alda Rismondo, političkog odnosno organizacionog sekretara Kotarskog komiteta KPH Rovinj. Tom prilikom prvi sam put čuo za četu i baš tu mi je povjerena dužnost političkog komesara. Ali moja funkcija, po mišljenju drugova, trebala je biti mnogo važnija, jer ova četa je bila određena da postane osnovna jezgra iz koje je trebao niknuti drugi talijanski bataljon »Augusto Ferri«.¹

¹ Iz izjave koja je data Centru za historijska istraživanja Rovinj.

Nakon što je dobio potrebne instrukcije, početkom svibnja Giordano Godena ulazi u sastav nove jedinice u kojoj su bili pretežno Vodnjanci i Galižanci, a koju je privremeno vodio borac Diogene Degrassi iz Vrsara (herojski će poginuti krajem rata u redovima »Budicina«). Bio je u isto vrijeme komandir i komesar. Prema riječima tadašnjih najodgovornijih vojnih starješina, nova jedinica je trebala ući u sastav talijanskog bataljona, postati njegova 4. četa, kao samostalna vojna formacija.

»Prvi put kada smo išli u akciju, doživjeli smo skoro pokolj, priča Giordano Godena. Bio sam tek stigao u četu, početkom svibnja, nitko se nije pobrinuo da izvrši primopredaju, tako da su postojala dva komesara, ili, bolje rečeno, nijedan. Komandir nije još bio izabran i tako smo ostali bez njega dosta dugo. U takvim uvjetima saznali smo da su fašisti u Balama običavali vršiti redovna »krstarenja« po okolnom području. Odlučili smo zato da pripremimo zasjedu u blizini Garzotte da bi dali dobru lekciju neprijatelju. Zauzeli smo odmah položaj, ali od fašista ni traga. Naši borci, umorni od čekanja, počeli su napuštati svoje položaje i počeli pričati. U jednom trenutku, umjesto da mi sačekamo fašiste, odjednom smo od njih napadnuti s leđa. Očito bili su nas uočili ili smo dozvolili da nas uoče zbog našeg vojnog neiskustva. Srećom fašisti nisu imali želju da zapodjenu borbu, jer inače, u situaciji u kojoj smo bili, ne znam kako bi bilo završilo. Sjećam se vrlo dobro da je tom prilikom bio s nama i drug Antonio Abbà, jedan od starješina bataljona 'Budicin', koji je bio dosta demoraliziran zbog prethodne akcije kojom je on rukovodio i koja nije bila baš uspješna.«

Zajedno sa »Budicinom«

Jedina akcija koju je ova četa izvršila zajedno s talijanskim bataljonom je akcija protiv kasarne »finanaca« u Fažani, potvrđena i od strane bivšeg komesara Giordana Godena u spomenutoj njegovoj izjavi. U akciji, koju je neposredno vodila prva četa Budicinovog bataljona pod vodstvom operativnog oficira Bruna Tomini, četa je vršila osiguranje. Borci jedinice bili su raspoređeni uzduž prilaznih puteva u mjesto. Ali, pošto akcija nije uspjela, povukli su se u redu prema svome novom području. Najzanimljivije razdoblje u pogledu aktivnosti te talijanske jedinice može se smatrati ono između lipnja i srpnja 1944, koje se podudara s odlaskom iz južne Istre glavnine partizanskih jedinica, pa i talijanskog bataljona »Pino Budicin«, već u sastavu brigade »Vladimir Gortan«. Četa se zauvijek odjeljuje od bataljona i ostaje u sastavu II puljskog partizanskog odreda.

Vrlo su zanimljiva objašnjenja koja je u svojoj izjavi dao drug Godena u vezi situacije koja je nastala u četi nakon odlaska partizanskih jedinica iz Istre. Evo što on o tome kaže:

»Sjećam se da je početkom lipnja 1944. došao da posjeti našu četu drug Vinko Brnčić, komandant 2. puljskog partizanskog odreda, moj neposredni starješina. Na sastanku koji se održao s našim štabom rekao je da premještanjem velikih partizanskih jedinica u sjevernu Istru, jedinice našeg odreda morale su da povećaju svoje snage da bi bile dorasle izmijenjenoj situaciji na terenu. Rekao nam je da će se od sada četa nazivati 'Rovinjska talijanska četa'. Ovaj je naziv određen možda u čast stare Rovinjske čete kojoj je nekada Brnčić bio prvi komandir, jer je u stvari imala samo nekoliko boraca iz Rovinja. Na sastanku raspravilo se i pitanje komandira jedinice, koji još nije bio izabran. Dogovorili smo se da treba biti imenovan što prije. Funk-

ciju zamjenika komandira obavljao je Andrea Cerlon iz Vodnjana. Najzad, drug Brnčić nam je odredio područje u našoj nadležnosti: područje između Rovinja i Vodnjana, južno od glavne ceste prema moru. Ali mi se nismo nikada pridržavali tog rasporeda, jer tu praktično nije bilo što raditi. Rovinjska talijanska četa, za vrijeme svoje kratke ali intenzivne egzistencije, djelovala je slobodno uzduž i popreko na cijelom području južne Istre, ali njezino najdraže područje operacija bilo je ono na Roveriji, iznad Vodnjana, koje je obuhvaćalo Juršiče, Bičiče, Orbaniće, Štokovce, Filipanu, Režance, Šajine i druga sela gdje smo se osjećali kao kod kuće i gdje nas je narod jako volio.

Četa je imala čvrstu vezu sa političkim organizacijama u Vodnjanu i Rovinju. Iako vojni starješina, pa prema tome u neposrednoj ovisnosti od štaba Puljskog odreda od kojega sam dobivao sva naređenja o akcijama i pokretima svoje jedinice, održavao sam veze sa partijskom organizacijom u Rovinju pa i s obzirom na prijateljstvo koje me vezalo za druga Alda Rismonda, koji je bio ponovno postao politički sekretar Kotarskog komiteta KPH. Drug Giusto Massarotto bio je baš u ono vrijeme upućen u našu četu, gdje je ostao kratko vrijeme, mislim sa zadatkom da se organizira planirani bataljon, da bi se što prije ostvarila zamisao o osnivanju jedne još jače vojne jedinice: talijanska brigada kao što se tada govorilo.«

Prva akcija Rovinjske čete, registrirana i u »Zborniku dokumenata NOR-a« Vojno-istorijskog instituta u Beogradu od 5. lipnja 1944. opisana je ovim riječima:

»Talijanska četa 2. puljskog partizanskog odreda ubila je jednog fašistu na cesti Vodnjan—Pula. Zaplijenjeni su: jedna puška, jedan bicikl i trideset metaka.«²

Prve akcije

Akcija je izvršena u Muntiću kod Pule, a izvela ju je jedna patrola čete koju je vodio sam komesar koji je već odavna hvatao ovog fašistu smatranog kao jednog od najvećih zločinaca ovog područja. Od tada do kraja srpnja Rovinjska četa djeluje sve jače, tako da ima malo takvih primjera u aktivnosti istarskih četa. Organizira dugi niz brzih i dobro smišljenih akcija.

Neke su registrirane i u izvještaju Operativnog štaba za Istru, dostavljenom 13. srpnja 1944. štabu 11. korpusa i koji u pogledu rovinjske talijanske čete bilježi ovo:

»8. VI 1944. Talijanska četa I. bataljona II. pulskog partizanskog odreda zaustavila je na cesti Pula—Marčana jedan kamion. Na istom su se nalazila dva vatrogasca koji su zarobljeni a kamion je spaljen.«

I odmah dalje:

»10. VI 1944. I. bataljon II. pulskog partizanskog odreda sa jednom četom upao je u radničke barake pokraj same njemačke straže u blizini Pule na aerodrom Altura. Bez otvaranja vatre zarobljena su 63 radnika od kojih je jedan dio stupio dobrovoljno u redove NOV. Neprijatelj, kada je vidio šta se dogodilo, otvorio je vatru i dao se u potjeru, ali prekasno, jer su naši već bili umakli.«³

2 »Zbornik«, Tom V knjiga 29, dok 41, str. 227.

3 »Zbornik«, Tom V, knjiga 29. dok. 41. str. 228.

Ta »još jedna četa« koja se spominje je rovinjska četa. To potvrđuje u svojoj izjavi bivši komesar Giordano Godena koji, između ostalog, ističe da se radilo o jednoj munjevitoj akciji kojom se došlo do velikog plijena odjeće, cipela, pokrivača i drugog materijala. To su bile barake organizacije »TODT« na Velom Vrhu u Puli, gdje su neprijatelji stražarili nad velikim brojem radnika koji su bili prisilno mobilizirani za potrebe njemačke vojske. Akcija, pod vodstvom komandanta bataljona Stanka Pauletića bila je okončana u vrlo kratkom vremenu, tako da je prošla nezapaženo i nečujno od njemačkih straža.

Jedna od najvažnijih operacija koje je organizirala rovinjska četa, izvršena je polovicom lipnja na području Roverije, u namjeri da se protjera iz glavnog centra Juršići fašistički garnizon koji se tamo tek bio smjestio.

Bijeg fašista

»Jednog dana — priča Giordano Godena — pozvao me komandant odreda Vinko Brnčić koji mi je dao zadatak da napadam bez predaha neprijateljski garnizon u Jušićima, koji se ovamo premjestio iz Vodnjana i koji je već nekoliko dana uznemiravao narod ovog područja stalnim upadima i pljačkama.«

Operacija započinje 12. lipnja jednom zasjedom »talijanske čete 1. bataljona puljskog partizanskog odreda jednoj neprijateljskoj koloni od 40 fašista«.

U borbi su ubijena dva fašista, dok su četiri ranjena. Ovaj događaj je opisan u »Borbenom putu 43. istarske divizije« gdje se navodi slijedeće:

»16. VI 1944. Rovinjska talijanska četa nalazila se u selu Štokovci blizu Sv. Vinčenta. Naišao je neprijatelj iz svog garnizona Juršići u jačini od 35 vojnika. Četa je na njega otvorila prilično žestoku vatru. Nakon kraće borbe, neprijatelj se povukao, sa svojim mrtvim komandantom garnizona Juršići tenentom i još dva vojnika.«⁴

Oficir (poručnik), ubijen zajedno sa dva druga fašista, kako ističe bivši komesar čete, bio je komandant novog garnizona u Juršićima, pa je od tada definitivno garnizon napustio ovo područje uz veliko olakšanje i zadovoljstvo naroda onoga kraja. Za taj veliki uspjeh, rovinjska četa je dobila svečanu pohvalu od štaba Puljskog partizanskog odreda.

čvrstu povezanost između boraca rovinjske čete i naroda ovoga kraja može najbolje potvrditi događaj koji je zabilježen odmah nakon spomenutih borbi. Radi se o partizanskoj misi koju je organizirao svećenik iz Filipane u sporazumu sa štabom talijanske jedinice. Tom prilikom četa je pristupila postrojena u punom sastavu da bi prisustvovala misi zajedno sa stanovnicima mjesta i obližnjih sela. Za ovu veliku političku manifestaciju, koja je imala zadatak da neutralizira neprijateljsku propagandu koja je širila parole da je NOP neprijatelj crkve, rovinjska četa zaslužuje pohvalu od strane partizanske komande i političkih organizacija u tom području.

4 Spomenuto djelo, str. 230.

Pomoć savezničke avijacije

U lipnju četa je izvršila jednu neobičnu i dramatičnu akciju uz slučajnu pomoć savezničkih aviona koji su, vraćajući se s jednog uobičajenog bombardiranja, bili onesposobili njemački brod kod Raškog kanala. Talijanska jedinica, koja se nalazila u blizini, ne propušta da izgubi izvanrednu priliku da spasi dragocjeni plijen, nakon što je djelomično likvidirala i natjerala u bijeg njemačke vojnike koji su sačinjavali posadu. Događaj je opisan u tadašnjoj partizanskoj štampi, što se može vidjeti iz članka »La collaborazione aerea degli Alleati« (Zračna suradnja Saveznika) objavljenog u listu »Il Nostro Giornale«:

»25. lipnja jedan saveznički avion je napao jedan mali neprijateljski brod u blizini Pule. Brod, da bi izbjegao napad, uputio se prema obali. Jedna naša talijanska četa 2. puljskog partizanskog odreda, vidjevši manevar, zauzima položaj na obali i otvara vatru. Napadnuti sa dvije strane, Nijemci su bacili u more dio tereta da bi olakšali brod i pobjegli, ali vatra naših boraca je onemogućila njihov manevar. Pod kišom metaka neprijatelji koji su ostali živi bacili su se u more i nastojali da se spase plivajući.

Naši su borci tako zaplijenili brod koji se nasukao sa čitavim teretom. Spašeno je 50 bačava benzina, nafte i ulja, 1000 kompletnih mornarskih uniformi i mnogo drugog materijala i oružja. Narod ovoga kraja, koji je zahvaljujući akciji naših boraca dobio benzin i naftu prijeko potrebne za vršidbu, slavi oduševljeno u čast talijanske čete II puljskog odreda.«⁵

Da bi spasili uniforme, borci su se pretvorili u ronioce jer je brod sa svojim skladišnim prostorom bio skoro pod vodom. Uniforme su obukli borci Rovinjske čete, jedine u Istri koja je nosila crnu uniformu njemačkih mornara. Od tada borci talijanske jedinice su morali vrlo dobro paziti da ne budu zamijenjeni neprijateljem. I zaista, prvi put kada su stigli u jedno selo svi dobro odjeveni i opremljeni, narod je u panici pobjegao. Trebalo je mnogo truda da se narod privoli da se vrati svojim kućama.

Borac Bortolo Giacometti iz Vodnjana ističe u upitniku koji je ispunio da je i sam učestvovao u toj akciji i sjeća se da su mnoge bačvice bile pune likera i alkohola, jer, po završetku napada, mnogi borci su iskusili njihovo djelovanje.⁶ To isto tvrdi Jure Makovac.⁷ Oba ova borca borit će se kasnije u bataljonu »Pino Budicin«: prvi je došao iz puljske čete Prvog odreda »Učka« a drugi iz Rovinjske čete.

Karabinjeri Savičente

Rovinjska talijanska četa učestvovala je i u akciji pri čuvenom bijegu posade karabinjera iz Savičente kod Pule, koja je smišljeno vođena u suradnji s kapetanom Filippom Cassini, komandantom istarske legije karabinjera, koji je kasnije prešao u partizanske redove zajedno s porodicom. Taj je događaj izazvao veliku senzaciju u čitavoj regiji. Tadašnja je štampa opširno

⁵ Br. 14 od 10. srpnja 1944. Akcija je opisana i u tadašnjem »Glasu Istre«.

⁶ Upitnik o kojem je riječ, zajedno sa više od stotine drugih koje su ispunili brojni bivši borci »Budicina« čuva se u Centru za historijska istraživanja u Rovinju.

⁷ Iz izjave date Centru za historijska istraživanja u Rovinju. Jure Makovac živi u Umagu. Kad je dao izjavu, bio je na dužnosti predsjednika Skupštine općine Umag.

pisala o njemu i objavila Cassinijevo pismo koje objašnjava razlog njegove odluke. Pismo je bilo objavljeno i u posebnom letku.⁸

U br. 8 lista »Lottare« od 18. kolovoza 1944. čitamo o ovom bijegu i o mobilizaciji koju je Hitler naredio u svim okupiranim zemljama, pa i u Istri, za sve mladiće od 1914. do 1926. godišta.

»Ovom naređenju odgovorilo je manje od 8% pozvanih. Oko 80% pobjeglo je u partizane. U roku od nekoliko dana samo iz Pule je došlo oko 1000 ljudi da poveća redove NOV.

(...) Komandant karabinjera Istre, Filippo Cassini, je prešao u redove NOV Jugoslavije, pozivajući jednim proglasom svoje vojnike da slijede njegov primjer. Veliki dio karabinjera je prešao s oružjem partizanima. Nijemci su sa drugima nehumano postupili: zatvorili su ih u zatvor i otpremili u Njemačku a da im nisu dozvolili niti da se pozdrave s ukućanima. Samo vrlo mali broj karabinjera je pristao uz fašiste i Gestapo, birajući za sebe sudbinu izdajica domovine.«

Kolaboracionističke snage

Prije no što uđemo u bit događaja, dobro je pogledati situaciju u kojoj su se nalazile okupacione i kolaboracionističke snage na poluotoku Istre. Na čitavom području, neprijateljske garnizone sačinjavali su pretežno karabinjeri, financijeri i fašisti. Na nekim područjima bila je i tzv. teritorijalna straža, mobilizirana od ljudi iz mjesta, što je Nijemcima bilo više od smetnje nego od koristi, jer su bili prisiljeni da je kontroliraju, da ne bi pobjegla. Kasnije će se pojaviti i domobrani, ustaše (u Pazinu), i četnici (na otocima) i druge kolaboracionističke trupe raznih nacionalnosti: Rusi, takozvani »Mongoli«, Poljaci, Česi, Slovaci itd. Nakon kapitulacije Italije policijske snage (to su bili karabinjeri koji su ostali na mjestu jer nisu imali hrabrosti da se opredijele) prisiljene su, pod prijetnjom deportacije da se stave u službu Nijemaca, koji ih iskorištavaju dodjeljujući im sve moguće pomoćne službe: stražu, službu reda, obranu komunikacija, mjesta itd. Uglavnom te posade držale su se dobro zabarikadirane u svojim kasarnama, ne ističući se mnogo, ne praveći upade u koje su se upuštali skoro isključivo fašisti mobilizirani i među talijanskim i hrvatskim elementima. Nijemci, oslobođeni tih zadataka, držali su svoje snage u vrlo mobilnom stanju, u najvažnijim strateškim središtima i saobraćajnim čvorovima, odakle su usmjeravali svoje napadačke akcije protiv partizanskih jedinica. Kolaboracionističke formacije, naročito one talijanske s karabinjerima i financama na čelu, demoralizirane i bez imalo borbene snage, tražile su svaki razlog za bježanje i odlazanje u partizanske redove.

Bijeg posade karabinjera iz Savičente može se nesumnjivo smatrati najuzbudljivijim u NOB u Istri. Nijemci su odmah poslije toga, a i zbog drugih dezertiranja, bili prisiljeni da otklone karabinjere iz kolaboracionističke vojske.

Postoje mnogi partizanski vojni izvještaji o tom događaju. Jedan od najvažnijih je izvještaj Operativnog štaba za Istru od 4. kolovoza 1944. upućen štabu 11. korpusa, koji glasi:

8 Cijeli tekst pisma objavljen je u I dijelu ove knjige u originalnom talijanskom izdanju.

»3. VII 1944. ... jedinice II pulskog partizanskog odreda razoružale su cijeli garnizon u Sv. Vinčentu. Ovo razoružanje izvršeno je u sporazumu s kapetanom karabinjera iz Pule Cassinijem koji je ranije stupio u vezu s našim vlastima u pogledu predaje. U garnizonu se nalazilo 72 karabinjera koji su nakon kratkog, fingiranog napada, po sporazumu predali oružje. Zaplijenjeno je 4 teška mitraljeza, 6 puškomitraljeza, 1 seljačka kola municije, 6 šmajsera, 20 komada pištolja 'Bereta' 9 mm, 45 pušaka, mnogo razne vojne odjeće, 1 seljačka kola hrane, 2 ispravna motorkotača, spaljen je jedan kamion koji se nije mogao upotrijebiti. Karabinjeri su poslali štabu I brigade na raspoloženje.«⁹

Uloga koju je u ovoj akciji odigrala rovinjska četa, iako nije naročito važna, jer je sve bilo dogovoreno, ipak je posebno zanimljiva, kako ističe Giordano Godena u ovom dijelu svoje izjave:

Nacistička propaganda

»Sjećam se epizode zbog jedne pojedinosti koja mi je ostala u sjećanju. Bio sam dobio naređenje da se nađem sa svojom četom u blizini Savičente, ali nisam znao zbog čega. Kad sam stigao na dogovoreno mjesto, susreo sam se s komandantom odreda Vinkom Brnčićem i sa drugom Osmanom (Janez Zirovnik, n. a.) koji je tada vršio funkciju sekretara Okružnog komiteta KPH Pule. Tu sam saznao da je bila u toku organizacija jedne akcije kakve nije bilo do sada, u kojoj je naša četa morala odigrati posebnu ulogu: pretvarati se da zameće borbu vršeći fingiranu akciju zbog olakšanja bijega karabinjera Savičente. Kad sam pošao da se vratim svojoj četi i da joj prenesem naređenje, ugledao sam nasred puta parolu, prilično izbljedjelu koja je glasila tekstualno: 'TITO JE MRTAV'. Primijetivši moje prirodno zaprepašćenje, drug Osman me umirio rekavši mi da se radi o neprijateljskoj propagandi koja je već prošla. Nijemci, uvjereni da su uhvatili vođu partizanske vojske Jugoslavije sa cijelim njegovim vrhovnim štabom za vrijeme čuvenog napada na Drvar (25. V 1944. n. a.) i zračnog desanta padobranaca, odmah su počeli slaviti pobjedu i razglasili je na sve strane. Vidi se da je 'istina' u Istru stigla s priličnim zakašnjenjem. Evo razloga te zastarjele parole koja je ipak ostavljala određen utisak. Malo kasnije, bijegom cijelog garnizona karabinjera i s velikim plijenom oružja, dali smo neprijatelju jedan od najuvjerljivijih odgovora da je Tito živ i zdrav.«

U drugom dokumentu — jednom pismu sa direktivama političkog komesara Operativnog štaba za Istru komesarima brigada i partizanskih odreda — u vezi bijega iz Savičente, tvrdi se da se »ovaj događaj treba smatrati kao jedan od naših najvećih uspjeha«. U pismu, u kojem se iznosi temeljita analiza vojno-političke situacije u to vrijeme, daju se točna uputstva s ciljem da se iskoristi demoralizacija kolaboracionističkih snaga. Između ostalog, ističe se:

»Ovakva politička situacija i aktivnost naših jedinica zadnjih mjesec dana (lipanj 1944. n. a.) potpuno je demoralizirala neprijateljsku vojsku. Karabinjeri i fašisti prilaze svakodnevno, pa čak i sami Nijemci... Svakako mora da nastupi vrijeme kada će Nijemci sami razoružavati karabinjere kao njima nepovjerljivu vojsku, zato se moramo mi požuriti da to prvi učinimo. Ovo će biti veliki prilog borbenom bratstvu hrvatskog i talijanskog naroda ...

Iskoristite ovaj događaj u agitaciji i propagandi i pospješite prelaz iz ostalih garnizona. Treba ih pozvati da pod svojom komandom se uvrste u redove NOV i s nama skupa nastave borbu protiv njemačkih otimača.«¹⁰

U mjesecu srpnju 1944. akcije rovinjske talijanske čete slijedile su jedna drugu nevjerovatnom brzinom. Donosimo pregled operacija kako su opisane u opširnom djelu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu.

Psihološka akcija

»4. VII 1944. Minerski vod Rovinjske čete II. pulskog partizanskog odreda minirao je jedan željezni električni stup visokog napona u blizini Sv. Vinčenta, na liniji Trst Pula. Južna Istra, Pula, Vodnjan i Rovinj ostali su četiri dana bez struje.

(...) 7. VII 1944. diverzantska grupa Rovinjske talijanske čete II. pulskog p. odreda postavila je minu na pruzi Trst Pula kod sela Kranjčiči. Naišao je vlak i mina eksplodirala. Lokomotiva i četiri vagona potpuno su uništena. Porušeno je 80 m pruge. Promet je obustavljen dva dana.

(...) 12. VII 1944. Rovinjska četa II. pulskog partizanskog odreda postavila je zasjedu na cesti Bale Vodnjan. Naišlo je 12 radnika na biciklima koji su išli za Pulu na rad za okupatora. Radnici su uhapšeni a bicikli zaplijenjeni. Pošto su radnici pristali dobrovoljno da ostanu u NOV, oni su upućeni I. brigadi 'Vlad. Gortan' na raspoloženje.«¹¹

Kao što se vidi, zadatak čete bio je i taj da stalno psihološki djeluje kako narod i radnici u gradovima ne bi radili za okupatora i kako nitko ne bi s njime surađivao ni u vršenju civilnih dužnosti i službi, uključivši, kao što se prije vidjelo, i službu vatrogasaca.

Iz navedenih službenih izvora saznajemo da je u ovom razdoblju Rovinjska četa izvršila u istom danu dvije akcije. To nije samo zato jer su postojali mineri koji su često radili samostalno, već i zato što je četa uglavnom operirala po grupama, a samo prilikom velikih operacija nastupala je cijela četa. Evo kako su ukratko spomenute akcije:

»14. VII 1944. Minerski vod Rovinjske čete II. pulskog p. odreda minirao je dva električna stupa visokog napona između Pule i Sv. Vinčenta. Uništeno je 200 m linije.«¹²

Jedna uspjeta akcija

Sutradan je registrirana još jedna velika akcija čete. Ovoga puta to objavljuje »II Nostro Giornale« pod naslovom: »Valorosa azione della compagnia di Rovigno« (Uspjela akcija Rovinjske čete):

»15. VII je Rovinjska četa II. pulskog partizanskog odreda dočekala u zasjedi na cesti Vodnjan—Roverija jednu neprijateljsku kolonu od 4 kamiona

¹⁰ Fotokopija dokumenta br. 388 od 8. srpnja 1944. objavljena je kao prilog u »Borbenom putu 43. istarske divizije« str. 144—145.

¹¹ Izvještaj Operativnog štaba za Istru od 4. kolovoza 1944. Stabu 11. korpusa o akcijama vođenim u srpnju 1944. »Zbornik«, Tom V, knjiga 31, dok. 15, str. 60—61 i 63—64.

¹² Isto.

i jedne autoblinde koja je kretala iz Pazina prema Vodnjanu ... Nakon pola sata borbe neprijatelj je imao 3 mrtva i 15 ranjenih. Borci su se hrabro držali, te je narod s oduševljenjem pozdravio ovu akciju Rovinjske čete.¹³

Komesar čete Giordano Godena informira i o drugim zanimljivim pojednostima ove akcije. On kaže da se u prvom trenutku pogrešno mislilo da se radi samo o jednom kamionu i da zamalo četa nije nadjačana. Borci primjećuju druge kamione i autoblindu nakon što su otvorili vatru, a neprijatelji su počeli ludo pucati u pravcu partizanskih položaja. U početku je bilo malo kolebanja. Netko bježi ostavljajući čak puškomitraljez. Ali odmah zatim, nakon što je svladano iznenađenje, puca se smjelije nego prije. Puškomitraljez, bez tronošca koji je sigurno izgubljen u bijegu, pokupljen je. Za zamjenu neophodnog oružja pobrinuo se Cesco Dessanti, koji je nedavno stigao u četu (radit će kasnije u Oblasnom Agitpropu kao crtač i partizanski novinar) i koji je sam podmetnuo svoja leđa kao naslon za cijev. Ostalo je učinio Giorgio Bogнар, jedan od najpoznatijih minera, koji je počeo da puca u rafalima lijevo i desno do konačnog bijega neprijatelja.

U izvještaju Operativnog štaba za Istru od 4. kolovoza u vezi s ovom akcijom govori se o tri mrtva i petnaest ranjenih, te se dalje navodi da se Rovinjska četa morala povući zbog velikog pojačanja koje je stiglo iz Vodnjana.¹⁴ Odmah zatim, u istom izvještaju ističe se još jedna operacija.¹⁵

»26. VII Diverzantska grupa Rovinjske čete 2. puljskog partizanskog odreda postavila je minu na pruzi Trst—Pula između Vodnjana i Kanfanara. Naišao je neprijateljski vlak od 12 vagona s jednom lokomotivom koji je bio namijenjen za Njemačku. Uslijed jake eksplozije mine uništeno je 7 vagona i oštećena lokomotiva koja je pred sobom gurala vagone. Porušeno je 50 metara pruge ... Slijedećeg dana ista diverzantska grupa Rovinjske čete minirala je lokomotivu koja je bila oštećena. Lokomotiva je potpuno uništena...«

Drugu akciju vodio je osobno komandir čete, jedan Sicilijanac ime kojeg se ne zna i koji, kad je saznao da su Nijemci htjeli opet staviti u funkciju lokomotivu, vraća se na mjesto s nekoliko drugova, te uništava lokomotivu, izlažući se velikoj opasnosti, jer su neprijatelji stražarili u blizini.

Partizanska taktika

Zanimljive su i dvije akcije izvršene 28. i 29. srpnja, opširno opisane u vojnim tekstovima, koje predstavljaju klasičan primjer partizanske taktike s kombiniranom operacijom minerske grupe i rovinjske jedinice. Miner i su, jasno, bili oni od Mattea Benussi Cia, koji nakon što su bili u raznim formacijama i »Budicinu«, ili su djelovali samostalno uz često mijenjanje čla nova grupe, po odlasku većine jedinica iz Istre, ostaju pri novoj Rovinjskoj četi 2. partizanskog odreda. U tom razdoblju u grupi izmjenjuju se sa Čijom i Bogнарom, Francesco Beici, Alessandro Toffetti, Francesco Zuccheri i Luigi Beici.¹⁶ Oni su nakon što su učestvovali, kao što smo vidjeli, u brojnim akci-

13 Br. 16 od 15. kolovoza 1944.

14 »Zbornik«, Tom V, knjiga 31, dok. 15, str. 65.

15 Isto, str. 69.

16 Izjava Luigija Beici, bivšeg kurira 2. puljskog partizanskog odreda i člana minerske grupe.

jama sa ili bez čete, dobili zadatak da dignu u zrak neke stubove puljskog elektrovođa, jer se od ranije znalo da su svaki put kada je prekinuta linija visokog napona, Nijemci brzo dolazili na lice mjesta da poprave kvar. Zato važnost akcije nije bila toliko u tome da se dignu u zrak stubovi, već da se postavi zasjeda Nijemcima koji su trebali odmah doći da poprave liniju. Ali rizik je bio velik, jer se nije znalo s kolikim snagama će neprijatelj doći. Osim toga, mnogo puta Nijemci su vodili sa sobom radnike ili čak ljude koje bi skupili pročešljavanjem u gradu, ili na drugim područjima, koji su služili djelimično kao radnici a djelimično kao taoci u slučaju eventualnih partizanskih napada.

Ovaj put Cio diže u zrak tri stuba kod Vodnjana. Koristio je kao i uvijek svoju specijalnu tehniku da postavi naboje dinamita na tri strane svakog stuba, tako da se oni sasvim prelome od eksplozije dok se četvrti savije pod teretom cijele konstrukcije koja se klimala. Izvršivši akciju, četa odmah zauzima položaj u blizini. Ali Nijemci dolaze tek sutradan. Evo kako je opisana operacija u već spomenutom »Zborniku dokumenata NOR« u Beogradu.

»Rovinjska talijanska četa II. puljskog odreda postavila je zasjedu na cesti Vodnjan—Sv. Vinčenat kod sela Juršići. U 16 sati naišla je kolona Nijemaca i fašista iz Vodnjana u jačini od oko 30 vojnika u 2 kamiona u namjeri da poprave porušene stupove koje je dan ranije porušila diverzantska grupa iste čete. Čim je neprijatelj stigao do naših položaja, četa je otvorila žestoku vatru. Neprijatelj je poskakao s kamiona i prihvatio borbu. Nakon pola sata žestoke borbe naši su se spremali na juriš, ali u tom trenutku neprijatelju je stiglo pojačanje od 10 kamiona s vojskom. Zbog velike nadmoći neprijatelja, naša se četa u redu povukla. Neprijatelj je imao u tom sukobu 20 mrtvih i 3 teško ranjena. S naše strane poginuo je 1 drug, vodnik Marino Gini iz Napulja (radi se o Giniju Marini iz Ankone, n. a.), dok je 1 drug lakše ranjen. Borci su se hrabro držali. Narod je bio veoma zadovoljan i ponosan na ovaj podvig Rovinjske čete.«¹⁷

Marini je herojski pao braneći povlačenje čete, pucajući na neprijatelja s puškomitraljezom, uspravno, ne vodeći računa o opasnosti, pogođen jednim metkom u glavu. Ranjenik o kojem se govori u ovoj akciji bio je Guido Segando iz Vrsara koji je pogođen u nogu.¹⁸

Garnizon u Vodnjanu

Srpanj završava još jednom uspješnom akcijom, kako to potvrđuju posljednji odlomci izvještaja Operativnog štaba za Istru od 4. kolovoza 1944. štabu 11. korpusa. U izvještaju se ističe da je »30. VII 1944. jedna jedinica II. puljskog partizanskog odreda razoružala neprijateljsku posadu u Vodnjanu, koja se sastojala od jednog njemačkog oficira i dvanaest Istrana. Akcija je izvršena bez borbe u suglasnosti sa samom posadom garnizona koja je dobrovoljno stupila u naše redove.«¹⁹

¹⁷ »Zbornik«, Tom V, knjiga 31, dok. 15, str. 70.

¹⁸ Svjedočanstvo Pietra Valenta nalazi se u Centru za historijska istraživanja Rovinj. Valenta živi u Fažani.

¹⁹ »Zbornik«, knj. 31, tom V, dok. 15, str. 70.

U vezi s tom akcijom borac Jure Makovac, u svome upitniku i svjedočanstvu za potrebe Centra za historijska istraživanja, izjavljuje:

»Fašističku posadu od 24 člana digli smo u punoj noći. Bila je smještena u cestarskoj kući na cesti za Pulu. Iznenadili smo je na spavanju bez ijednog hica. Noć je bila mirna a nebo puno zvijezda. Čuo se zvuk nekog džeza, vjerojatno se u mjestu plesalo. Da bi nečujno ušli u kasarnu, išli smo po asfaltiranoj cesti izuveni, jedan za drugim. Prešavši neki vrt pun kukuruza, čekala nas je straža koja je bila u vezi s nama. Vojnici su spavali. Probudili smo ih i u manje od petnaestak minuta sve je bilo gotovo. U velikom plijenu nalazili su se jedan teški mitraljez 'Breda', jedan puškomitraljez 'Fiat' i petnaestak pušaka s mnogo municije. Vrlo dobro pamtim slučaj našeg borca, Sicilijanca, koji je htio uzeti čak i bicikl, mada je znao da ga u šumi ne može koristiti, ali mu je želja bila tako velika da nije mogao odoljeti. Na povratku, dok je četa trebala krenuti glavnom cestom, iznenada smo bili napadnuti od Nijemaca koji su bdjeli nad okolicom u blizini Vodnjana, ali smo se bez teškoća uspjeli odmah izvući. Tek kasnije smo postali svjesni velike opasnosti kojoj smo izmakli. Naime, Nijemci su samo nešto prije bili stigli na lice mjesta u namjeri da idućeg dana izvrše pročešljavanje terena u okolici dok smo mi, a da to nismo ni znali, izvršili akciju pred njihovim nosom.«²⁰

Giovanni Demarin,²¹ sa svoje strane, tvrdi da je akcija pod vodstvom tadašnjeg komandira čete Andreja Cerlon bila unaprijed predviđena dogovorom vodnjanskih rukovodilaca s Rovinjskom četom i uz punu suglasnost nekolicine pripadnika posade »Landschutz« ili teritorijalne obrane, u kojoj se nalazilo tridesetak omladinaca iz Vodnjana.²² Vjerojatno se, kako izjavljuje Makovac, zajedno s onima iz neprijateljske teritorijalne obrane nalazio i poneki fašista ili Nijemac koji je vodio kontrolu nad njima.

Borci iz cijele Istre

Rovinjska četa se svojim dugim nizom uspješnih akcija ojačala i proslavila. U njezine redove stalno su stupali novi borci iz raznih krajeva južne Istre, a osobito iz Vodnjana, Galizane, šišana i Fažane. Među brojnim Vodnjancima nalazio se i zamjenik komandira (kasnije komandir) čete, Andrea Cerlon i njegov brat Francesco, prvi je poginuo u koncentracionom logoru a drugi pao tek što je stupio u redove »Budicina«, pa Bartoldo Giacometti, Francesco Zuccheri, Luigi i Francesco Beici, Alessandro Toffetti. Mnoštvo boraca je bilo i iz Galizane. Među njima: Nicolò Moscarda, Giordano Capolicchio, Pietro Barbieri, Giuseppe Tesser, Nicolò Pugliese, Giovanni Demori, Pasquale Locchetto. Zamjenik komesara po imenu Lucilio bio je iz Žminja. Drugi starješina (vodnik) po imenu Lorenzin bio je iz Medulina. Tu su bili i Rovinjci, i to: Marcello Barzellato, Bruno Vidotto, Antonio Abbà, Romano Benussi, Bruno Caenazzo, Attilio Monfardin, Aldo Sponza, Mario Zaccai, Lu-

²⁰ Jure Makovac stupio je u redove Rovinjske čete u lipnju 1944. i pripadao izviđačkoj grupi pod vodstvom Antonija Abbà i političkog delegata Romana Benussi. Izjava data u CHI Rovinj.

²¹ Svjedočanstvo u CHI Rovinj. Giovanni Demarin, koji stanuje u Vodnjanu, bio je tada komandir Komande mjesta Vodnjan.

²² Što se tiče tih 12 Istrana navedenih u izvještaju Operativnog štaba za Istru, nedvojbeno se radi o onima koji su zatim stupili u partizanske redove a ne o efektivima posade, pošto očevici izjavljuju da je izašlo njih 24 (Makovac), odnosno ukupno 30 (Demarin).

ciano Zecchi, Francesco Dessanti, ekonom Matošević, komesar Giordano Godena i veterani minerske grupe Benussi Cio i Giorgio Bognar. Od Fažanaca treba istaći Pietra Valenta (politički delegat), Marija Cosulich i Pietra Moscarda. Nekoliko drugova bilo je došlo iz Vrsara sa starim komesarom Diogenem Degrassi, palom u »Budicinu« i s političkim delegatom Guidom Seganda. Među drugovima iz Bujštine nalazili su se ovdje Jure Makovac i Antonio Calcina iz Grožnjana. No, u četi je bilo i nekoliko bivših talijanskih vojnika, kao ranije navedeni Gino Marini iz Ancone (pao), Giacomo Farina, Sicilijanac, neki Peppino iz Napulja, jedan furlanski bersaljer i još jedan Sicilijanac koji je određeno vrijeme vršio dužnost komandira čete. Kroz Rovinjsku četvrt prošlo je mnogo drugih boraca, čijih se imena više nitko ne sjeća, ali o kojima ipak ostaju samo neke uspomene: osobne oznake, pojedini pokret tijela i si. Tada, za vrijeme borbe, nitko nije nikoga pitao kako se zove pojedini borac; bilo je dovoljno znati njegovo ime, nadimak ili ratno ime a češće i samo mjesto odakle je došao. Mnogi su poginuli, tako da nitko ne zna ni kako su se zvali.

U određenom trenutku četa, ne mogavši više prihvatiti preveliki broj dobrovoljaca koji su stizali u njene redove, bila je prisiljena dodijeliti ih drugim partizanskim jedinicama, već prema potrebi. Naime, neki novomobilizirani borci bi se zadržavali u četi samo nekoliko dana a drugi bi u grupama, odmah produžili dalje u drugim pravcima.

»Negdje krajem srpnja — priča Giordano Godena — jedinica je brojala sedamdesetak dobro naoružanih i opremljenih boraca. Sjećam se, kad smo se kretali u koloni jedan za drugim, kolona je bila dugačka čak više od kilometra. Jednom smo u Ližnjanu organizirali čak mobilizaciju po svim propisima uz pomoć tamošnjeg narodnooslobodilačkog odbora. Tako smo dobili 15 novih boraca.«

Bilo je prošlo preko tri mjeseca od osnivanja čete. U međuvremenu veze s političkim rukovodiocima Rovinja bile su donekle oslabljene i jedinica je već ovisila isključivo o štabu 2. puljskog partizanskog odreda od kojeg je dobivala sve direktive. O predviđenom talijanskom bataljonu »Augusto Ferri« već se nije govorilo.

»Odlučio sam, stoga — nastavlja u svome svjedočanstvu Godena — da ponovno pokrenem pitanje putem pisma štabu odreda kojem sam pripadao. Stanje u ono doba bilo je idealno jer su se s ljudima koji su mi dodijeljeni mogle već davno formirati dvije čete. U svome zahtjevu tražio sam konačan odgovor pa i zbog toga što je naša jedinica sa svojih sedamdeset i više boraca, bila donekle ograničena u pokretima i u sve težim terenskim uvjetima budući da su Nijemci sve više jačali pritisak svojim stalnim akcijama pročešljavanja kao i zbog toga što je, dakako, bilo teško nastaviti borbu s tako krupnom vojnom formacijom. Odgovor koji mi je odmah dao komandant Vinko Brnčić bio je jasan. U njegovu dopisu nije bilo uopće govora o bataljonu ili slično, nego mi je izdato naređenje da prebacim višak boraca u partizanske jedinice 13. i 43. istarske divizije. Naređenje sam odmah izvršio. Naravno, u četi su ostali iskusniji borci, ukratko veterani. Ostali, njih tridesetak, upućeni su uz pratnju kurira u Gorski Kotar. Odmah poslije toga primio sam poziv za odlazak na vojni kurs za političke komesare u kojemu, mada sam na vrijeme bio stigao na lice mjesta, nisam mogao učestvovati zbog nepoznavanja hrvatskog jezika. Od tada nisam više ništa čuo o Rovinjskoj talijanskoj četi.«

Mobilizacija u Fažani

O posljednjim zbivanjima u Rovinjskoj četi obavještava nas Pietro Valenta koji je prije svega htio opisati akciju za mobilizaciju novih drugova u Fažani.

»3. kolovoza — priča Valenta — došli smo u Fažanu s četom pod vodstvom braće Andreja i Francesca Cerlona. Bili smo se ranije dogovorili s mjesnom organizacijom i neposredno zainteresiranim drugovima da bi sami partizani pošli preuzeti novo mobilizirane u njihovim kućama i time izbjegli eventualne odmazde prema obiteljima. Kad smo presjekli telefonske žice i odvojili gradić od svijeta, počeli smo kucati na vrata kuća koje su nam ranije označene. Domalo se našlo okupljeno na zbornom mjestu četrdesetak drugova, od kojih je trojica vraćena kući jer su bili prestari i bolesni. Svi ostali su, nakon kratkog boravka u četi, grupno upućeni prema gornjoj Istri i zatim u Gorski Kotar.«²³

Desetak dana kasnije, trebalo je izvršiti napad na fašistički garnizon u Balama. Sve je bilo točno unaprijed predviđeno — kako priča Valenta — jer je četa trebala započeti akcijom odmah poslije smjene straže. Akcija je bila usaglašena s lokalnom organizacijom koja je uspjela obraditi nekoliko fašista. Ali, tek što su stigli na lice mjesta — ovog puta je zajedno s Pietrom Valenta i braćom Cerlon bio i komandant odreda Vinko Brnčić — naši postaju odmah cilj mitraljeskih rafala s krova kasarne. Pojedinci odgovaraju na vatru, ali ništa od toga. Akcija je propala, kako će se saznati kasnije, pukom slučajnošću: straža koja je bila organizirana promijenjena je nešto ranije i ona koja ju je zamijenila, dala je znak opasnosti na vrijeme i time onemogućila akciju.

Slijedeća uspješna akcija koja se zbila u kolovozu izvedena je u suradnji s četom u Barbanu. Tri Nijemca koji su došli u sela Roverije da bi pljačkali perad i druge domaće životinje, upala su u klopku partizana koji su ih opkolili i zatim strijeljali.

U tom razdoblju, kako pripovijeda Pietro Valenta, komesarom čete bio je imenovan drug po imenu Matijašić iz Pazina, dok je Josip Buršić pozvan da zamijeni Andreu Cerlon, uglavnom zbog teškoća na koje su nailazili rukovodioci čete radi nepoznavanja hrvatskog jezika, u vezi sa stanovništvom, s drugim jedinicama i s odgovornima za veze na raznim vojno-pozadinskim stanicama i partizanskim garnizonima na terenu. Spomenutim akcijama treba dodati doprinos rovinjske talijanske čete u prebacivanju morskim putem, čamcima, ogromnih količina žita skupljenog na cijelom području poslije vršidbe. Tereti su prebacivani noću, uz dobro naoružanu pratnju, iz Valturca li Kavran do Raškog kanala, i odande se prenosila na leđima prema oslobođenom teritoriju.²⁴

²³ Pietro Valenta stupio je u Rovinjsku četu 13. lipnja 1944. zajedno s drugih 15 dobrovoljaca iz Fazane i to: Giuseppe Busdon, Ettore Dalena, Cili Sorbolà, Carlo Muscovich, Evelino i Giacomo Seni, Mano Compari, Fiore Baretin, Marcello Chersin, Mario Cosulich, Giacomo Farina, Antonio Moscarda, neki Omero, Napolitanac Peppino i jedan bivši bersaljer iz Furlanije.

²⁴ Iz svjedočanstva Jure Makovca.

Polazak

Borac Rovinjske čete, mada za kratko vrijeme, bio je i Nello Milotti, koji ovako pamti svoj boravak u talijanskoj jedinici prije no što je stupio u bataljon »Pino Budicin«:

»Stupio sam u četu krajem kolovoza 1944. točno na vrijeme da učestvujem u pripremama za polazak i pokret u pravcu Gumanca gdje se nalazio »Budin« . Vrlo se dobro sjećam, jer se radi o nečemu što se ne može zaboraviti: partizani odjeveni u crnim uniformama njemačke mornarice. Rovinjska četa bila je svojevrsna jedinica, dobro opremljena i još bolje naoružana. Imala je na raspolaganju četiri magarca koji su prenosili hranu, mnogo kruha i potreban materijal.«²⁵

Pietro Valenta, sa svoje strane, pamti prijelaz preko pruge Rijeka—Trst, negdje blizu sela Jurdani:

»Zajedno s nama — kaže — bile su i druge čete. Preostale partizanske snage koje su se povlačile iz Istre da bi se, donekle, izvukle iz sve jačeg neprijateljskog pritiska (nova velika rujanska njemačka ofenziva 1944. n. a.), bile su koncentrirane u blizini Učke. Odavde smo, svi zajedno, s magarcima, kravama i svakojakom opremom i hranom skupljenom u Istri, prešli prugu. To je bio najopasniji trenutak. Međutim, unatoč svim mjerama opreznosti, pometnja je bila takva da je to izgledalo kao prebacivanje cijelih karavana. Sudbina je, ipak, htjela da Nijemci tvrdo spavaju. Inače ...«

Zajedno s »Budinom«

i

Neposredno odgovoran za prebacivanje Rovinjske čete u talijanski bataljon »Pino Budicin« bio je Mate Pifar, oficir u štabu 2. puljskog partizanskog odreda kojem je bila podređena talijanska jedinica. Evo kako Pifar pamti događaj:

»Krajem kolovoza povjerena mi je Rovinjska četa s ukupno 30—40 boraca, sa zadatkom da je povedem u bataljon 'Pino Budicin' koji se tada nalazio na Gumanu. Krenuli smo iz Krnice kod Pule i usiljenim pokretom, unatoč težini obilnog tereta, prelazeći kroz cijelu Istru i savladavajući opasnosti i prepreke svake vrste, stigli na Gumanac 15. ili 16. rujna. Dobro se sjećam kao danas da su prvi borci 'Budicina' koje sam susreo bili Spartaco Zorzetti i Giordano Chiurco; poznavao sam ih vrlo dobro jer su bili iz Rovinja kao i ja. Tek što smo došli gore nastalo je veselje i zagrljaji među zemljacima nisu nikad završavali. Po obavljenom zadatku, predao sam četu osobno komandantu bataljona Arialdu Demartini.«²⁶

Taj susret pamti i sam Arialdo Demartini u svome svjedočanstvu u kojem se, između ostalog, navodi ovaj detalj:

»Kada je Mate Pifar, član komande područja (puljski odred, n. a.), doveo u bataljon Rovinjsku čet, sastavljenu pretežno od boraca iz raznih krajeva južne Istre ... primijetio sam među njima mladića koji je divno svirao harmoniku. Dobro se sjećam da sam ga pozvao u sjedište štaba da ga поближе upoznam: bio je to Puljanin Nello Milotti.«

²⁵ Svjedočanstvo Nella Milotti, CHI. Rovinj.

²⁶ Mate Pifar, koji živi u Rovinju kao umirovljenik, ostavio je podrobno svjedočanstvo, CHI Rovinj.

Ovdje završava kratak ali značajan historijat Rovinjske talijanske čete i njenih boraca koji će od tada nastaviti svojim podvizima u bataljonu »Pinc Budicin« i drugdje zajedno sa svim ostalim talijanskim drugovima, a mnogi od njih i izgubiti život.

Druge rovinjske čete

O imenu Rovinjske čete moglo se čuti naknadno; naravno to neće imati uopće veze s našom četom o podvizima o kojima smo do sada govorili, nego se odnosi na privremeno oformljene jedinice, uvijek u južnoj Istri, s novomobiliziranim borcima poslije odlaska partizanskih jedinica 2. puljskog odreda. Što se toga tiče, sada navodimo zanimljiv službeni dokumenat, povjerljivi izvještaj štaba 43. istarske divizije, br. 41 od 30. studenog 1944. štabu 11. korpusa, koji glasi:

»Na sektoru Istre, uz postojeće, formirane su četiri samostalne čete sa po jednom desetinom boraca svaka, osim Rovinjske koja ima dvije desetine.«²⁷

Na jednom mjestu, u knjizi »Borbeni put 43. istarske divizije« poslije duge šutnje, govori se o Rovinjskoj četi:

»19. XII (1944. n. a.) Rovinjska četa postavila je zasjedu na cesti Vodnjan Bale. U zasjedu su upala četiri kamiona s vojskom. Izbačeno je iz stroja 25 neprijateljskih vojnika. Jedan kamion je uništen.«²⁸

Radi se o malim grupama koje s prekidima djeluju svojim »stalnim poranjima i organizacionim promjenama već prema situaciji. Svakako je zanimljivo podcrtati njihovu aktivnost koja dokazuje prisustvo i djelovanje talijanskih boraca u Istri pa i onda kad su se partizanske snage nalazile izvan granice poluotoka, sve do oslobođenja.

²⁷ »Zbornik«, Tom V, knj. 33, dok. 108, str. 637.

²⁸ Navedeno djelo, str. 217.

GLAVA III

RIJEČKE CETE

Prvu vijest o osnivanju riječke partizanske jedinice prenosi list »II Nostro Giornale« od 10. lipnja 1944, pod naslovom »Viva la nostra unità fiumana« (Živjela naša riječka jedinica), navodeći kratko saopćenje Operativnog štaba za Istru koje glasi:

»4. o. mj. oduševljenim manifestacijama rodoljublja osnovana je prva riječka jedinica NOV.«

Partizanski list nastavlja:

»Borci te jedinice su omladinci spremni da žrtvuju sve u borbi za slobodu. Riječkim antifašističkim borcima upućujemo naš topli pozdrav. Njihov primjer neka služi kao poticaj ostalim Riječanima koji su sposobni za vojku. Danas je vrijeme da se smjelije uđe u odlučnu i završnu borbu protiv divljeg okupatora.«

O osnivanju riječke jedinice piše i list »Lottare«, glasilo Talijana koji se bore u NOVJ i POJ, br. 7 od 30. lipnja 1944, i to u članku pod naslovom »Gli Italiani in Istria« (Talijani u Istri):

»Najveći uspjeh narodnooslobodilačkog pokreta nedvojbeno je u tome što je u borbi uspio zbratimiti Talijane i Hrvate.

Još od samog početka Talijani su se našli na bojištu protiv tlačitelja. Postupno njihovi su se redovi snažno povećavali i danas, pored hrvatskih jedinica u Istri, mi imamo talijanski bataljon i nekoliko talijanskih četa. Nije dugo otkada je osnovana nova riječka jedinica kojoj se iz dana u dan pridružuje omladina iz Rijeke u sve većem broju. Tako su Talijani Istre shvatili potrebu i ispravnost narodnooslobodilačke borbe.«

Riječka omladina

Prva riječka četa, sastavljena pretežno od talijanskih boraca, osnovana je u sklopu 1. partizanskog odreda »Učka« za mobilizaciju omladine Kvarnerskog glavnog grada i njegova »odvažnijeg uključivanja u odlučnu i završnu borbu«, kao što se navodi u spomenutom pozivu. Do tada su riječki partizani

bili raspoređeni po najrazlicitijim partizanskim jedinicama. Širenjem narodnooslobodilačkog pokreta u gradu, koji je jačao redove novoorganiziranih radnika i simpatizera u tvornicama, gradskim rajonima i predgrađu gdje su se vršile intenzivne akcije propagande i aktivnosti u korist narodnooslobodilačkog pokreta, osjeća se potreba da se organizira riječka omladina u posebne vojne jedinice. Ovo, utoliko više, jer su našim akcijama slijedile neprijateljske represalije i odmazde. Već u svibnju, gradske društveno-političke organizacije donose odluku o formiranju bataljona koji su sačinjavali isključivo Riječani i koji bi kao takav predstavljao Rijeku u Narodnooslobodilačkoj vojsci.¹ Zapravo, prva vijest o tome proširila se još u ožujku 1944, i to prvimlecima rasturanim u Rijeci uz poziv »mladima« i »riječkim radnicima« za osnivanje »njihovih bataljona«.² Prva riječka četa je bila ta koja je trebala biti početno jezgro bataljona. U njeno vodstvo su u prvom trenutku pozvana dva partizanska veterana iz Prvog partizanskog odreda »Učka«, kako to piše u zapovijesti Operativnog štaba za Istru br. 40 od 11. lipnja 1944, odnosno tog istog štaba koji je donio odluku o uključivanju talijanskog bataljona »Pino Budicin« u Prvu istarsku brigadu »Vladimir Gortan«. Točka 10 zapovijesti određuje:

»Za komandira 1. riječke čete postavlja se drug Franjo Šaina, za političkog komesara čete drug Radomir Antonelić, za zamjenika političkog komesara čete postavlja se drug Guido Del Fabbro.«³

U istom broju lista »Il Nostro Giornale« koji objavljuje osnivanje Riječke čete, u članku »Sono giunti al nero tradimento« (Stigli su do crne izdaje) u kojem se govori o neprijateljima Narodnooslobodilačkog pokreta u Rijeci, ponovno je navedena četa, ovog puta označena kao »nova talijanska jedinica Rijeke«.⁴

Dobrovoljac pripovijeda

Jedan od prvih još uvijek živih dobrovoljaca s riječkog područja, koji je prisustvovao osnivanju Riječke čete, je Gino Maierle, koji je dao autorima iscrpnu izjavu o svojoj partizanskoj aktivnosti, započetoj još prije kapitulacije Italije, uz poseban osvrt na razdoblje u kojem je i sam bio u toj četi.⁵

Maierle spominje svoj uspješan bijeg iz Rijeke dalekog 5. svibnja 1943. da ne bi pao u pandže talijanske policije. Kao student medicinskog fakulteta u Padovi, vratio se samo nekoliko dana ranije na ljetne praznike u Rijeku povezujući se odmah zajedno, s nekoliko svojih drugova, s narodnooslobodilačkim pokretom. Jedne večeri, nalazeći se u društvu Igora Emili (sada arhitekt u Urbanističkom zavodu Rijeke) i Ive Jurkovića, koji će kasnije poginuti u koncentracionom logoru, učestvuje u akciji bacanja letaka u sadašnjoj kino-dvorani »Jadran« na Sušaku. Jedva su uspjeli uteći, ali ih prepoznaje policija koja je već blokirala sve izlazne ulice i počinje hapšenjem i saslušavanjem svih onih koji su joj dospjeli u ruke. U nemogućnosti da i dalje oстане u gradu, pobjegao je. Gino Maierle kreće slijedećeg dana zajedno s još

1 Svjedočenje Danila Černjula.

2 »Quaderni«, tom II, str. 112—113.

3 »Zbornik«, tom V, knj. 28, dok. 44, str. 198.

4 Broj 12 od 10. lipnja 1944.

5 Gino Maierle živi u Rijeci, Dolac kbr. 8.

dvojom drugova prema šumi. Od tada počinje njegov partizanski život u 1. odredu 13. primorsko-goranske divizije. U Istru dolazi u proljeće 1944, upućen od štaba svog odreda sa zadatkom da organizira mobilizaciju novih dobrovoljaca. Tako, automatski, ulazi u sastav 1. riječke čete.

»Dobro se sjećam — priča Gino Maierle — da je četa osnovana u Trsteniku na Čičariji. Moglo nas je biti, možda, dvadesetak. Za komandira čete imenovan je jedan drug 'Ličanin' (iz Like, n. a.) koji je bio u četi samo nekoliko dana. Osoba koja je imala najveći politički ugled u četi bio je Guido Del Fabro, poznati riječki komunist koji je radio u brodogradilištu. On je bio najprije zamjenik komesara i zatim politički komesar naše jedinice. Već od samog početka, pošto se raširila vijest da sam bio student medicine, povjereni mi je dužnost četnog bolničara, te se dobro sjećam da sam više puta Del Fabro liječio noge koje su bile jako otečene i s tako teškom infekcijom da je bio primoran ostaviti četu i smjestiti se u bolnicu na liječenje. Zamijenio ga je na dužnosti drug Loris Turk.«

Pripremna aktivnost

Prvo razdoblje djelovanja Riječke čete označeno je kao pripremna aktivnost oko organizacije, vježbi, vojnog uzdizanja i mobilizacije novih boraca, o čemu, uostalom, piše u listu »U Nostro Giornale« iz tog doba pod naslovom: »I combattenti fiumani in linea« (Riječki borci na liniji) gdje se kaže:

»Nakon početnog razdoblja organizacije, nova riječka jedinica već aktivno učestvuje u teškoj borbi protiv fašističkog tlačitelja. Svakog dana dolaze novi dobrovoljci: studenti, radnici, službenici koji se bratski pridružuju u borbi i odricanju.

Iako u očekivanju sukobljavanja s neprijateljem, oni se usavršavaju u rukovanju oružjem. Svatko učestvuje u radu na izgradnji jedinice i nadasve samog sebe, svjestan svoje odgovornosti. Svijest o nužnosti ove borbe tjera u zaborav udobnosti grada, koje postaju predmet veselih šala.

Uvjereni smo da će riječka jedinica u potpunosti odgovoriti očekivanjima Rijeke, koja gleda na svoje sinove kao na one koji će zajedno s hrvatskom braćom zadati posljednji udarac neprijatelju svake slobode i pravde.«⁶

Odlučnu namjeru da se stvori nešto više od obične partizanske čete potvrđuje poziv za mobilizaciju koji je napisao zamjenik komesara prve riječke jedinice, Guido Del Fabbro, koji se u ovom slučaju potpisuje »Ercoles« a objavio ga »II Nostro Giornale«. Pročitajmo ga:

»Drugovi Riječani, koji se još nalazite u gradu, znajte da je 4. lipnja osnovana Riječka četa, naša oružana jedinica. Drugovi, znajte da se približava trenutak koji će nam osigurati pravednu slobodu, bratstvo, ravnopravnost, rad i kruh za nas i našu djecu ...

Mislim da nam je svima jasno naše sutra, ono što narod čeka već godinama. Prema tome, drugovi, ne oklijevajte. Mi vas čekamo kao osnivači 1. riječke čete. Nemojte više raditi za nacifašističkog neprijatelja; usporedite budućnost koju osvajamo svojim vlastitim snagama s onom koju vam nude

njemački divljaci. Ne čujete li patnje naših drugova koji čame u zatvorima i njemačkim koncentracionim logorima; jeste li gluhi na one krikove boli koji nam paraju srce?

Nemojmo nikada zaboraviti da se budućnost osvaja borbom, te da budućnost zemlje ovisi jedino o nama.«

G. D. Ercoles, zamjenik
komesara 1. riječke čete⁷

Partizani u vlaku

Poziv pada na veoma pogodno tlo i mobilizacija daje ubrzo svoje pozitivne rezultate. Riječka omladina stiže u velikim grupama koristeći se kojekakvim sredstvima i načinima. Evo što pripovijeda o svome dolasku u četu, Spartaco Illiasich:

»Ja i moj prijatelj Ivo Poscani dogovorili smo se odavna da ćemo u šumu. On je održavao vezu s nekim svojim organiziranim rođacima Slovencima. Jednog dana krenuli smo iz Rijeke vlakom kovčezima i sivozelenkastom uniformom, ali i dobro skrivenom partizanskom kapom, čuvenom titovkom s crvenom petokrakom zvijezdom. Policajcima u službi u vlaku rekli smo da idemo u 'X MAS' (fašistička formacija). Kad smo stigli na željezničku stanicu u Permane, zamolili smo stražu da nam dozvoli da pozdravimo rođake. Zbilja su ovdje stanovali neki Poscanijevi stričevi, ali u tom mjestu mi smo imali i svoj prvi sastanak. Veza s partizanima je odmah uspostavljena. Tako smo poslije nekoliko dana marša i stalnih prebacivanja na Čičariji, najzad, 11. ili 12. srpnja, mogli stići u Riječku četu koja se nalazila u blizini Učke.«⁸

Spartaco Illiasich prisustvovao je u svojstvu riječkog delegata, zajedno s drugom sedmoricom ili osmoricom omladinaca, Prvoj Konferenciji antifašističke omladine Istre (USAOH) na Učki početkom travnja 1944. godine. On se sjeća da su stigli na odredište u noći 1. travnja i, prema tome, nisu mogli prisustvovati svečanosti osnivanja 1. brigade »Vladimir Gortan«. Sutradan na Učki, pored partizana novoosnovane istarske jedinice, bile su stotine mladih Hrvata i Talijana iz svih krajeva regije pune neopisivog oduševljenja. Riječki delegati uspjeli su fotografirati veliki događaj. Vjerojatno poneka od tih povijesnih fotografija koja se pojavila u mnogim novinama i knjigama je izabrana upravo između onih što su snimili omladinci koji su tamo došli iz Rijeke. Na stranu to, jedno je sigurno: ova dva velika travanjska događaja, osobito prisustvo te prve velike oružane jedinice i tako velikog broja boraca na Učki, neizmjereno doprinose oduševljavanju omladine pripremajući je za veliku mobilizaciju što će uslijediti u idućim mjesecima. Negdje u isto vrijeme kada su otišli Illiasich i Poscani, odlazi u šumu i Alfredo Cuomo sa svojom grupom omladinaca riječkog brodogradilišta.

»Bio sam organiziran u brodogradilištu gdje sam radio — priča Cuomo — zajedno s Marcellom Scocchi i s drugima bio sam zadužen za omladinu, pod vodstvom druga Remigia Picovicha, (Nijemci će ga strijeljati, n. a.). Jednog dana pozvao me Remigio sasvim oprezno i dosta zbunjeno; naredio mi da okupim što više omladinaca i s njima sutradan ujutro krenem u šumu.

⁷ Broj 15 od 29. srpnja 1944.

⁸ Iz svjedočanstva kod Centra za historijska istraživanja Rovinj.

Došao je trenutak mobilizacije što se odavno očekivalo, premda i pod pritiskom vala hapšenja tada izvršenih u gradu. Slijedećeg dana, na sastanku zakazanom u Zametu, u kući Blečić, našli smo se: ja, Marcello Scocchi, Gino Morel, jedan od boksača Barbadoro, neki Faraguna, Remigio Lenac sa svojim bratom, Nini Dusich i drugi. Odmah nas je kurir otpratio na zbornu mjesto 'Vojno-pozadinska stanica' Rijeka. Poslije nekoliko dana čekanja, tek što se okupila grupa od dvadesetak Riječana, krenuli smo prema mjestu djelovanja riječke čete. Sjećam se da se prije nego što smo stigli na lice mjesta morala voditi borba u okolici pošto smo čuli hlice iz pušaka. Naime neko je zapucao i protiv nas. Koliko straha! Kasnije smo otkrili da su zapucali protiv nas poznati nogometaš Nini Sinosich i Vlado Rubinić, koji su bili stigli nekoliko dana prije i zamijenili nas za neprijatelje. Tu smo susreli također, Illiasicha, Poscanija, Del Fabbra, Carrabina, Carla Kendu, Marija Demarchija i druge.⁹

Smjele akcije u gradu

Val hapšenja koji je zahvatio grad i o kojem govori Alfredo Cuomo, posljedica je rastuće aktivnosti organizacije u ilegalnosti i nadasve, smionih oružanih akcija izvršenih u tom razdoblju u Rijeci.¹⁰

Nacifašistički teror, umjesto da obuzda rad narodnooslobodilačkog odbora, stvara suprotan efekat koji se ogleda u jačanju mobilizacije za partizansku vojsku i borbi s drugim još smjelijim akcijama, kao što se može pročitati iz napisa u listu »Il Nostro Giornale« pod naslovom »Eviva l'eroica gioventù fiumana« (Živjela herojska riječka omladina) u kojem se, između ostalog navodi:

»Još jednog fašističkog zločinca, zloglasnog i poznatog agenta Gestapoa, Alberta Pirea, oteli su iz njegova stana mladi Riječani i izveli na cestu gdje su ga u prisustvu stanovništva ubili pištoljem ...

Masovnim hapšenjem, izvršenim ovih dana, Riječani odgovaraju jačom borbom, smjelijim akcijama.

5. srpnja u devet sati, kad je na trgu bilo najviše ljudi, grupa mladih boraca iz Rijeke popela se na krov nebodera na Trgu Regina Elena. Odozgo su naši omladinci bacili nekom posebnom spravom pravu 'kišu' letaka. Ljudi su divljenjem i radošću kupili partizanske letke, koji su padali kao iz neba i pozivali narod Rijeke na oružanu borbu kao odgovor represivnim mjerama okupatora.

Neka znaju fašisti i Nijemci da se Rijeka ne savija silom. Po šumama i u gradu, Rijeka ima svoje naoružane mlade borce, koji se pripremaju da vrlo brzo zaviori zastava slobode.¹¹

Kao što se vidi, naoružani borci djelovali su i u gradu. Prve omladinske grupe osnivaju se u Rijeci početkom 1944. godine i neprekidno djeluju do oslobođenja nizom smjelih akcija koje alarmiraju njemačku 'komandu i one

⁹ Alfredo Cuomo sadašnji je direktor riječkog poduzeća »Čistoća«. I on je ostavio svoje svjedočanstvo o aktivnosti riječkih četa u Centru za historijska istraživanja Rovinj.

¹⁰ Iz niza izjava napisanih od nekoliko riječkih boraca za potrebe Historijske sekcije Gradskog komiteta SKH Rijeka između 1955. i 1957. god. — prijepis kojih se nalazi u Centru za historijska istraživanja Rovinj — proizlazi da je 29. lipnja 1944. uhapšeno u Rijeci oko 200 osoba. Naredno masovno hapšenje izvršeno je u noći između 11. i 12. srpnja 1944. Tim povodom završili su u zatvoru uglavnom rukovodeći kadrovi NOP-a, Rijeka, među kojima: Mario Tornei i Remigio Bresaz, članovi Gradskog komiteta -Partije (obojica poginuli u San Sava), Brano Axu, Santo Aamtiv, tolo Caimiotti Vpogmuo u Njemačkoj), Eugenio Tommasi i Serafino Lenaz svi članovi rajonskih komiteta Partije.

¹¹ Broj 14 od 10. srpnja 1944.

mogućuju špijune i suradnike okupatora.¹² U tim akcijama posebno se ističu borci Ottavio Valich, Giuseppe Duella i Mario Gennari (poginuli u svojim akcijama), zatim Nicolò Pitacco, Rino Legan, Lodi Blazeovich, Dario Brajdičić, Renato Udovich, Edoardo Aresi, Luciano Belina (Pancio) i drugi. Jedna od uspješnijih akcija, koja izaziva veliko uzbuđenje u cijelom gradu, je nesumnjivo akcija izvršena u restoranu »Ornitorinco« obilježena u članku lista »Il Nostro Giornale« pod naslovom »Delatori giustiziati a Fiume« (Doušnici pogubljeni u Rijeci):

»Uveče 2. kolovoza, banda poznatih fašističkih doušnika pod vodstvom zloglasnog Ferrarija, svojevremeno davaoca ricinusovog ulja i batina, nalazila se u veselom raspoloženju u restoranu 'Ornitorinco' (ul. Garibaldi — danas Rade Končara, n. a.) i punila sebi želudac krvavim novcem što je dobila kao naknadu za svoj zločinački rad. Upravo na stolu za kojim je grupa sjedila, odjednom je eksplodirala bomba: ubila četvoricu i ranila dvanaestero, među kojima i Ferrarija koji je kasnije podlegao ranama. Pravedna kazna pogodila je njegov sumnjiv život i tako osvetila neopisive patnje tolikih nevinih žrtava i deportiraca u Njemačku njegovom krivnjom kao i krivnjom njegovih suradnika. Kao što je on, tako će i svi drugi narodni neprijatelji biti neumoljivo kažnjeni.«¹³

Među ostalim brojnim akcijama koje su izvršile te gradske grupe valja navesti i druge: eksploziju bombe na njemačkom automobilu, bacanje bombe na kočiju s njemačkim oficirom koji je ostao ranjen, eksploziju u Ul. Garibaldi na grupu njemačkih vojnika sa mnogo ranjenih. Druge bombe eksplodiraju u blizini apoteke Budak bačene na kamion njemačkih vojnika, zatim, u njemačkoj kasarni (sada škola Matteotti), u vatrogasnoj kasarni, u telefonskoj govornici na Brajdi, na njemačke patrole u blizini kina Centrale i Gradske kule. Atentat velikih razmjera je izvršen u palači Adria za vrijeme nekog fašističkog praznika. Slijede drugi atentati na »maresijala« (zastavnika) karabinjera Tramija, fašiste Scrobogne i oficira Ovre Tiane, mučitelja Giovannija Duiza itd. Sve te i još druge akcije, pored zastrašivanja neprijatelja, imale su za cilj i da potiču pozornost na narodnooslobodilački pokret i ohrabruju mlade da idu u partizane.¹⁴

¹² U izvještaju br. 852 — 35. njemačke teritorijalne vojne komande od 29. srpnja 1944. o »situaciji odmetničkih grupa u pokrajini Rijeka i anektiranim područjima«, tvrdi se kako slijedi: »Saznali smo iz povjerljivih izvora da u gradu djeluje jedan »bataljon slobode«, za koji nam nisu poznati sastav ni jačina ni upotrebljena sredstva. No, smatra se da njegovi efektivni ne prelaze pedesetak osoba. Njegov bi zadatak trebao biti izazivanje nereda i nezgoda u gradu u eventualnosti nekog napada vanjskih partizanskih snaga«. Prema izvještaju »Ova se može smatrati terorističkom organizacijom više nego jedinicom sa čisto vojnim zadacima. Stoga se smatra da su atentati, koji su izvršeni ovih posljednjih dana u gradu, djelo — pripadnika tog bataljona«. (Istra i Slovensko primorje, str. 253).

¹³ »Il Nostro Giornale« br. 16 od 15. kolovoza 1944. Prema izjavama koje je dala grupa ondašnjih rukovodilaca Historijskoj sekciji Komiteta KPH Rijeka (prijepis izjave nalazi se u Centru za historijska istraživanja Rovinj), akcijom su rukovodili Ottavio Valich i Lodi Blazeovich. Poginula su, navodno, dvojica: Mudaschi i Finetti, dok je Ferrari, teško ranjen, ostao bez jednog oka. Ottavio Valich će kasnije biti uhapšen i zatim strijeljan, zajedno s Rodolfom Tomsichem, Ferdijem Zustovichem i drugom desetoricom drugova, na stubama Sušaka.

¹⁴ U jednoj od tih akcija poginut će dvojica među najvrijednijim članovima borbene grupe: Giuseppe Duella i Mario Gennari, koji je bio rukovodilac te aktivnosti (u spomen Marija Gennarija njegovo ime nosi jedna talijanska osnovna škola u Rijeci). U izjavama u Historijskoj sekciji Partije u Rijeci, str. 41, ovako je opisana akcija koja je stajala života dvojice boraca: »Gennari i Duella, zajedno s Edoardom Aresijem i Nicolom Pitacom, dobili su zadatak da otmu nekoliko novomobiliziranih koji su trebali u partizane (tada je to bio jedini način da se ne kompromitiraju roditelji i uža porodica, n. a.) i jednog dezertera u blizini Torrette (Krnjevo). Oko 18 sati 1. prosinca 1944. na stubama kod »Pioppi« nailaze na grupu od šestorice fašističkih milita. Militi odmah otvaraju vatru i naši odgovaraju vatrom. Kod prvih hitaca padnu Giuseppe Duella i jedan fašist, neki Kalanj. Mario Gennari ostao je ranjen u želudac i prevezen u bolnicu, gdje je umro slijedećeg dana, a da ništa nije odao mučiteljima, koji su, unatoč njegovu stanju, pokušavali svim sredstvima da progovori.

Druga četa

U srpnju je stalnim dolaskom novih partizana iz grada na zborna mjesta, bilo toliko mladih dobrovoljaca da nisu mogli biti svi obuhvaćeni samo jednom četom. O tome Spartaco Illiasich:

»Bilo nas je sigurno 120—130. Tako su oformljene dvije čete. Za komandira prve čete imenovan je Ivo Poscani, dok sam ja postao zamjenikom komandira druge, svaka sa oko šezdeset boraca.«

Još jedan korak i Riječki bataljon postat će stvarnost. Naime, u gradu, i to u Gradskom komitetu Partije, vodila se tada duga rasprava o tom pitanju i upravo u tom forumu donijeta je odluka da se za komesara budućeg bataljona imenuje Luciana Michelazzi, člana Komiteta i jednog od najpoznatijih rukovodilaca pokreta u Rijeci.¹⁵

Danilo Černjul navodi u svome svjedočenju da je u 2. bataljonu 1. odreda »Učka«, u kojem je sam bio politički komesar, djelovala jedna talijanska četa s komesarom Giuseppeom Carrabino, jednim od najpoznatijih aktivista tvornice Torpedo. Zamjenik komesara bio je Erio Franchi koji će kasnije biti postavljen na druge političke dužnosti. Još jedna talijanska četa nalazila se, prema Černjulu, u sastavu 2. bataljona istog odreda.¹⁶

Prema podacima prikupljenim iz raznih izjava i svjedočenja bivših boraca ove jedinice, moglo se u krupnim crtama rekonstruirati barem komande dviju četa koje su u početnom razdoblju ovako izgledale:

1. riječka četa, 2. bataljon, 1. odred »Učka«

Komesar:	Radomir Antonelić, Giuseppe Carrabino
Komandir:	Franjo Šajna, Giovanni Poscani
Zamjenik komesara:	Guido Del Fabbro, Erio Franchi
Politički delegat:	Riccardo Bencich

2. riječka četa, 3. bataljon, 1. odred »Učka«

Komesar:	Guido Del Fabbro, zatim Loris Turk i Mario Jedrejčić
Komandir:	Neki Francuz, kasnije Istranin ¹⁷
Zamjenik komandira:	Spartaco Illiasich
Zamjenik komesara:	Giuseppe Brussich i Mario Jedrejčić
Politički delegati:	Alfredo Cuomo i Miljenko Stojan

¹⁵ Iz svjedočanstva Luciana Michelazzija u Centru za historijska istraživanja Rovinj.

¹⁶ Danilo Černjul, prije svog pristupanja u NOV bio je sekretar Komiteta SKOJ-a u Tvornici Torpedo — kao što sam navodi u svojoj izjavi. Članovi tog komiteta bili su Giuseppe Carrabino i Luigi Cimadori, koji će postati komesar »Budicina«. Kao takav bio je i član Gradskog komiteta SKOJ-a Rijeke zajedno s Aldom Colonelo (sekretar), Gioiom La Neve, Luigijem Cimadori i drugima.

¹⁷ Nije se moglo utvrditi tko je bio komandir 2. riječke čete. Prema Danilu Černjulu, dužnost je navodno bila povjerena »jednom veoma hrabrom Francuzu«, ali mu se imena ne sjeća. Tog Francouza, koji je pobjegao od Nijemaca zajedno s petnaestak mobiliziranih Riječana, spominje nekoliko intervjuiranih. Spartaco Illiasich izjavljuje da povodom osnivanja čete nije bio imenovan za komandira. Tek kasnije je dužnost povjerena jednom Istraninu, pošto se u četi nalazilo nekoliko boraca iz Istre, koji je tu dužnost vršio sve do osnivanja 43. istarske divizije i priključenja čete 3. brigadi te iste divizije.

Smrt Giovannija Poscani Iva

Nekoliko dana poslije osnivanja dviju četa, u kojoj su veterani stare riječke formacije podjednako raspoređeni na važnije dužnosti (Guido Del Fabbro postaje komesar 2. čete), bilježi se prva velika borba Riječana vatrenim krštenjem 1. čete što će, na žalost, stajati živote komandira Giovannija Poscani.¹⁸ O toj borbi raspolažemo kratkim opisom u izvještaju Operativnog štaba za Istru od 4. kolovoza 1944. u kojem se tekstualno navodi:

»21. VII 1944. Riječka četa I. partizanskog odreda 'Učka' krenula je na položaj u blizinu Račičkog brijega kod Roča. U to vrijeme neprijatelj se vraćao iz sela Orlići gdje je zapalio jednu kuću. Otvorena je žestoka vatra iz teških mitraljeza i drugog oružja. Banda je odgovorila vatrom automatskog oružja i bacačima, ali su naši borci ostali čvrsto na položaju iako su teški mitraljezi bili otkazali. Neprijatelj je pobjegao u kamionima prema Cerovlju. Neprijateljski gubici iznose 7 mrtvih i ranjenih a na našoj strani poginuo je komandir Riječke čete.«¹⁹

0 smrti Poscanija piše i partizanski list »Noi giovani« (Mi mladi)²⁰ u članku pod naslovom »I nostri caduti« (Naši pali) koji glasi:

»Na čelu 1. riječke čete pao je u borbi od 17. srpnja Ivo Poscani. Samo nekoliko dana bio je u našim redovima, ali mu je zbog njegovih sposobnosti i hrabrosti povjerena komanda čete. Pod gustom kišom neprijateljskih metaka, prezirući opasnost, uspravio se samo da bi nanovo osposobio mitraljez koji je bio zatajio, a s kojim je do tada pucao na njemačke kamione. Tek što se uspio dići, srušio se na oružje prorešetanih prsiju. Sada Ivo počiva na jednom istarskom groblju: na grob su mještanke položile vijenac cvijeća vezan crvenom vrpcom kao što je mlada i njegova krv, crvena kao zvijezda što je nosi na kapi, simbol slobode u koju je vjerovao i za koju se borio.«

1 list »II Nostro Giornale« u svome izdanju od 16. kolovoza 1944. opisuje ovu borbu pod naslovom »La I Compagnia fiumana in azione« (1. riječka četa u akciji) u kojoj se potvrđuje »da je u toj akciji herojski poginuo komandir čete, Ivo«. Taj list navodi i datum 17. srpnja, zbog čega smo više skloni vjerovanju da je pao baš tog dana a ne 21. kolovoza kako piše u izvještaju.

Francuz u Riječkoj četi

Do vatrene krštenja 2. čete dolazi nekoliko dana kasnije, oko 20. srpnja.²¹ Riječka jedinica, zajedno s drugim jedinicama 3. bataljona odreda »Učka«, bila je razmještena uzduž proplanka koji je dominirao cestom Pula—Trst između Vižinade i Buja sa zadatkom da postavi zasjedu jednoj njemačkoj motoriziranoj koloni. Prema primljenim obavijestima na licu mjesta trebalo je doći pet neprijateljskih kamiona; međutim, poslije dugog čekanja, stigao je samo jedan kamion na koji je otvorena žestoka vatra iz teškog i automatskog oružja. Kamion je zapaljen i potpuno uništen. Neprijateljski gubici

¹⁸ Ime Poscanija, bivšeg studenta Talijanskog liceja u Rijeci, dato je poznatom KUD-u Talijanske gimnazije u Rijeci koje je djelovalo mnogo godina a sada ga nosi Omladinski klub Zajednice Talijana Rijeke. Ottaviju Vaiichu, također studentu tog Liceja, posvećeno je Studentsko sportsko društvo u toj školi.

¹⁹ »Zbornik«, Tom V, knj. 31, dok. 15, str. 67.

²⁰ Broj 2—3, Godina I, kolovoz — listopad 1944.

²¹ Akcija, premda opisana s različitim pojedinostima, potvrđena je u tri svjedočanstva: Spartaca Illiasich, Alfreda Cuomo i Gina Maierle.

iznose dvadesetak mrtvih a naši samo dva ranjena,²² dok su dva Nijemca zarobljena, od toga jedan oficir.²³ Prema Ginu Maierle, koji tvrdi da su u akciji partizani zaplijenili veći broj cipela i odjevnih predmeta, zarobljena su četiri neprijateljska vojnika.

Skoro istodobno s tom akcijom, 2. četa pojačava se grupom od petnaestak Riječana pod vodstvom jednog Francuza, svi odjeveni njemačkim uniformama i propisno opremljeni.

Novodošli borci nalazili su se u sastavu kolaboracionističkih trupa, vjerojatno teritorijalne obrane, što su Nijemci organizirali s ciljem da mobiliziraju lokalne elemente u oružanoj obrani od »banditizma« i Zbog čuvanja javnog reda. Francuskog podoficira, kako izjavljuje Illiasich, bili su zarobili Nijemci u Narviku u Norveškoj, poslije poraza englesko-francuskih trupa na tom području u lipnju 1940. Ostavši u njemačkoj vojsci odlazi najprije u Tunis i potom u Sovjetski Savez, pa je na kraju upućen s nacističkim okupacionim trupama u Rijeku. Ovdje postaje instruktor riječkih mladića prisilno skupljenih u vojsku. Bijeg je izvršen uz suradnju s nekoliko organiziranih omladinaca koji su održavali vezu s partizanima.

Gino Maierle tvrdi u svome svjedočanstvu da su novodošli pobjegli iz kasarne u Drenovi. »Bili su alpinci (brđani) — kaže — koji su držali stražu radnicima »Todt-a«. Kad smo ih primjetili u stroju, naoružane i odjevene kao Nijemce, dobro smo se prestrašili i netko je počeo bježati. Vrlo dobro pamtim kako su se omladinke iz Kukuljanova i Drenove odmah pobrinule da prišiju na njihove kape alpinaca partizansku crvenu petokraku zvijezdu«.

»Francuz« je doskoro postao jednim od najpoznatijih boraca 2. čete nakon što je s malim borbenim grupama uspješno izveo nekoliko akcija iznenađenja protiv neprijateljskih položaja i kasarni u Istri. Imao je veliko ratno iskustvo, pa i u noćnim prepadima.«²⁴

»30. srpnja 1. četa napada i tjera u bijeg bandite koji su bili opljačkali selo u blizini Grdosela. Tek po dolasku neprijateljskih nadmoćnih pojačanja, naši su borci prestali vatrom« — tako se navodi u listu »II Nostro Giornale« u izdanju od 26. kolovoza 1944.²⁵

Najteža borba

I

Sedmog kolovoza zabilježena je najteža borba Riječana, posebno zbog pretrpljenih gubitaka: dva poginula, Ireneo Stegel i Bruno Zorzenon.²⁶ Borba je mogla završiti još tragičnije ako uzmemo kako su se postavile stvari iz početka. Pojednostosti o akciji iznosi Spartaco Illiasich u ovom svojem svjedočanstvu:

²² Svjedočanstvo Alfreda Cuoma.

²³ Izjava Spartaca Illiasicha.

²⁴ Isto

²⁵ Br. 17 od 26. kolovoza 1944.

²⁶ U imeniku poginulih što je objavio list »La Voce del Popolo« od 27. listopada 1945. povodom sprovoda Ive Poscanija, Irene Stegela i Bruna Zorzenona, čija su tijela prenijeta iz Istre, između ostalog, piše: »Ireneo Stegel, iz Trsta. Prvih dana svibnja 1944. prešao je u partizanske redove i prihvaćaju ga drugovi Riječkog bataljona. U zoru 7. kolovoza te godine, u borbi protiv grupe kamiona punih njemačkih vojnika i fašista, ostao je usamljen i ispalivši posljednji metak, uhvaćen i zarobljen. Postao je predmet zvjerskog gnjeva neprijatelja i pao izrešetan hicima. Bruno Zorzenon iz Podgrada, pripadnik ilegalne organizacije Rijeke, u akciji protiv njemačke kolone, a u namjeri da omogući drugovima da se spase, izdržao je na položaju sam sa svojim mitraljezom sve dok, savladan od neprijatelja, nije pao pokraj svog oružja«.

»Moglo je to biti negdje početkom kolovoza. Petnaestak nas od šezdeset koliko nas je bilo u četi (2. riječka, n. a.), pojačani s jednim ili dvojicom boraca opremljenih puškomitraljezima, krenuli smo da postavimo zasjedu Nijemcima, koji su trebali izići iz Buja. Naređenje je bilo da se po svaku cijenu napad na kolonu i time spriječi izlazak iz mjesta. Vjerojatno naši su u nekom drugom kraju imali u svome planu izvršenje velikog napada pa su se trebali zaštititi od eventualnih iznenađenja. Poslije dugog marša zauzeli smo položaj u toku noći. Razmjestili smo se na položaju i, najzad ujutro, opazili Nijemce kako izlaze. Bilo ih je tri puna kamiona vojnika s jednim motorkotačem kao prethodnicom. Posljednji kamion bio je opremljen krupnim protuavionskim mitraljezom 'Flak' od 20 mm. Shvatio sam da će stvar teško uspjeti. Nas je bilo petnaestak a njih preko stotinu a bili su bolje naoružani od nas, odnosno kako se to kaže, bili su naoružani do zubiju. Bez obzira na to mi smo otvorili odmah vatru prema primljenom naređenju. No, neprijatelj uspijeva preustrojiti se i prelazi u protunapad. Kratko vrijeme mogli smo izdržati a, potom, uvidjevši nemogućnost borbe i kako ne bismo bili opkoljeni i savladani, izdao sam naređenje za povlačenje. U povlačenju je nekoliko drugova, ostalo blokirano i usamljeno. Sjećam se da su Nijemci pucali na one koji su bježali kroz vinograde, mitraljezom od 20 mm. Bilo je strašno. Bila je prava sreća što smo se spasili.«

Guido Del Fabbro

Najvažnija ličnost u riječkoj jedinici bio je nesumnjivo Guido Del Fabbro, stariji komunistički rukovodilac koji se isticao zbog svoje aktivnosti za vrijeme dvadesetogodišnjeg fašističkog razdoblja, naročito u riječkom brodogradilištu, gdje je radio.²⁷ Borio se i u sastavu riječkog partizanskog bataljona koji je osnovan u rujnu 1943.²⁸ Del Fabbro je jedan od prvoboraca koji su išli među prvima u partizane i postao zamjenikom komesara 1. riječke čete a zatim komesarom druge. Od samog osnivanja prve riječke jedinice, Del Fabbro brine o političkoj izgradnji boraca poučavajući da bi ojačao njihov borbeni duh i njihovu idejnost. U tom smislu posebno se brine o budućim kadrovima povjeravajući vodstvo organizacije SKOJ-a 2. čete Alfredu Cuomu, zadatak koji će kasnije vršiti Gino Morel.

»Del Fabbro me poznavao još iz brodogradilišta — sjeća se Cuomo. Imao sam zadatak da mu pomažem u političkom radu u četi. Zauvijek mi je ostao u sjećanju jedan od prvih sastanaka SKOJ-a održan u jednom selu nakon uspjele oružane akcije na jedan njemački kamion. Za vrijeme povratka u bazu pjevali smo 'Bandiera rossa' (Crvena zastava) i Del Fabbro, premda tako bolesnih nogu da nije mogao hodati, poticao je sve da pjevaju. Kasnije će ostaviti četu da bi bio smješten u bolnicu i tek poslije rata, saznao

²⁷ Značajan je doprinos borbi Riječkog brodogradilišta (danas »3. maj«) u pogledu ljudskih života. U dugačkom još uvijek ne konačnom popisu palih iz te radne organizacije brojni su Talijani među kojima: Mario Bombassei, Renato Budicin, Giuseppe Carrabino, Romano Caruzzi, Guido Del Fabbro, Pasquale Fortunato, Marcello i Giorgio Honovich, Bruno Host, Enzo Rodolfo Jardas, Lodovico Turk, Romano i Bruno Jurman, Francesco Stembergher, Rodolfo Tisma, Rodolfo Tomsich, Emilio Morsi, Antonio Orazi, Remigio Picovih, Giuseppe Prospero, Giordano Smolnikar, Ireneo Stegel, Rudi Zanelli, Aroldo Bissaro, Nerino Dorcich, Antonio Zigante, Antonio Mihich i Bruno Zorzenon. Neki od njih pali su u riječkim četama. Popis palih radnika Brodogradilišta »3. maj« objavljen je u »La Voce del Popolo« od 5. srpnja 1974.

²⁸ O »Riječkom bataljonu« pisali su i novinari Oscar Pilepić (»Panorama« — Edit — br. 2. i 3/1973) i Lucifero Martini (»La Voce del Popolo« od 22. rujna 1973. i Monografija V »Parlano i protagonisti« izdata od CHI Rovinja 1976. god.). Iz tih napisa proizlazi da je jedinica brojila 180 boraca »većinom Talijana«. Prvo jezgro osnovano je odmah poslije 8. rujna 1943. ali je njegovo službeno konstituiranje uslijedilo oko polovice rujna u školi Sv. Matej (Viškovo). Komandant bataljona bio je Mirko Curbeg (paof), komesar Giacomo Rebec, zamjenik komandira Silvano Broznić, zamjenik komesara Bruno Vlah. Riječki bataljon, zajedno s bataljonom »Garibaldi« jačine 800 bivših talijanskih vojnika, bio je u sastavu II partizanskog odreda »Sušak—Kastav« i djelovao do listopada 1943.

sam o njegovoj smrti u borbi kod Studene. Sjećam se još kad su nas za vrijeme sastanka, dok se pripremala kava za cijelu četu, odjednom obavijestili o dolasku Nijemaca. Valja zahvaliti samo vojnom iskustvu Spartaca Illiasich, bivšeg oficira artiljerije, kao i Ive Poscani, što smo uspjeli izvući živu glavu iz obruča. Nije bez razloga što su obojica odmah imenovani za partizanske vojne rukovodioce. Spartaco je imao uvijek kod sebe kompas kojim se često služio za vrijeme naših dugih i usiljenih marševa, te smo se uistinu svi osjećali sigurniji zbog postojanja ovog orijentacionog sredstva.«

Guida Del Fabbra sjeća se i Mario Jedrejčić,²⁹ koji u srpnju 1944. prelazi iz Puljske čete, u kojoj je vršio dužnost delegata, u 2. riječku četu koja je, kao i Puljska, bila u sastavu 1. partizanskog odreda »Učka«. Jedrejčić je premješten odlukom štaba odreda, s ciljem da pojača rukovodeći vojni kadar riječkih četa koji nije imao baš najbolje uvjete. No, ovdje ostaje samo kratko vrijeme (preći će u bataljon »Pino Budicin«) zamjenjujući Guida Del Fabbra, koji će biti primoran ostaviti četu zbog bolesti. Zatim postaje komesar. Druga četa, kako ističe Jedrejčić, bila je sastavljena od studenata, radnika i starijih osoba, većinom bivših vojnika, koji su poznavali vojnu taktiku.

U tom razdoblju 1. riječka četa pretrpjela je i drugi težak gubitak smrću političkog delegata Riccarda Benčić, kad je, 11. kolovoza 1944, na putu na kurs političkog usavršavanja u Hum kod Roča, blizu Buzeta, »smrtno pogoden rafalom nacističkog mitraljeza u zasjedi«.³⁰

Polovicom kolovoza nekoliko grupa dviju riječkih četa izvodi niz smjelih akcija na području između Bužeštine, Bujštine i Pazinštine. Eto, što o tome navodi ondašnji list »Il Nostro Giornale«:

»10. kolovoza je četa zapalila skladište nafte u centrali Toplica Sv. Stjepana: 5 tisuća kg nafte izgubljeno je za neprijatelja.«

I odmah dalje:

»Saznavši da su nacisti pokušali odnijeti iz centrale motore, 13. kolovoza se jedna desetina 1. čete ponovno uputila na lice mjesta, usprkos nadzoru neprijatelja i digla u zrak sva postrojenja. U akcijama su se istakli komandir i komesar čete.«³¹

U sastavu 3. brigade

Tim akcijama treba dodati kako primjećuju i Černjul i Illiasich, napad protiv malih kasarni u Livadama kod Motovuna, kojim su uništeni uređaji za uzbunu i tehnički uređaji. Zatim se čete prebacuju prema Labinštini da bi učestvovala, zajedno s ostalim jedinicama odreda u uništenju i sabotaži električne i telefonske mreže kao i na oštećivanju cesta u dužini od nekoliko desetina kilometara, kako to piše i u izvještaju Operativnog štaba za Istru Štabu 11. korpusa.³²

²⁹ Iz svjedočanstva Marija Jedrejčić kod Centra za historijska istraživanja Rovinj.

³⁰ Odlomak je uzet iz nekrologa u listu »La Voce del Popolo« od 9. studenog 1945. u kojem, između ostalog piše: »Rođen u Rijeoi 1922, odgojen u zdravoj antifašističkoj ideologiji, već kad se antifašistički pokret širio u našem gradu, nije oklijevao da stupi u njegove redove, pokazujući se među najboljima. Tražen od fašista, najprije se sklonio kod prijatelja u susjednom Sušaku. No, budući da se mreža SS policije sve više stezala oko njega, 7. srpnja 1944. stiže u redove jedinice NOV-e prijavljujući se, kao uvijek dobrovoljno u svim opasnijim akcijama. Poslije pripreme, dodijeljen je, u svojstvu političkog delegata, 1. riječkoj četi 2. bataljona, sektor Učka. S njome je učestvovao u raznim okršajima s neprijateljem pokazujući svoju nesumnjivu borbenu nadarenost«. U spomen ovog palog borca, njegovo je ime dato jednoj od najvažnijih riječkih tvornica, »Tvornici Rikard Benčić«.

³¹ Broj 17 od 26. kolovoza 1944.

³² »Zbornik«, tom V, knj. 29, dok. 41, str. 233.

U navedenom izvještaju ističe se da je 1. bataljon 1. partizanskog odreda »Učka« uništio dio ceste kod Labina, prokopao 55 metara asfaltirane ceste i srušio 15 telefonskih stubova dalekovoda Pula—Rijeka. Osim toga, partizanske jedinice su na sporednim cestama podigle barikade hrpama kamenja i srušile dva mosta na cesti Cerovlje—Paz.

Sve te operacije koje su upotpunjavale ostale slične akcije izvršene širom cijele Istre, imale su za cilj obuzdati i ograničiti neprijateljsku akciju što se spremala za izvođenje nove ofenzive u cijeloj regiji.

Krajem kolovoza bilježimo jedan od najvećih događaja za partizanski pokret naše regije: osnivanje 43. istarske divizije. Ta činjenica ima svoj odlučujući utjecaj na riječke jedinice koje dobivaju naređenje da, zajedno s ostalim jedinicama 1. odreda »Učka«, pređu preko pruge Trst—Rijeka i da preko Gumanca dođu u Čabar gdje će ući u sastav 3. brigade koja se formira na licu mjesta. U trenutku prebacivanja 1. partizanski odred »Učka« brojio je 719 boraca, od toga 118 Talijana.³³ »Svaki bataljon 3. brigade dobio je po jednu riječku čet«.³⁴

Od tada riječke jedinice nemaju više svojeg historijata. Premještanjem dolazi do potpune reorganizacije jedinica u tolikoj mjeri da se borci raspoređuju u pojedine čete triju bataljona u sastavu 3. brigade pa i izvan nje, ali stvarajući, kad je to bilo moguće, krupne grupe Riječana. Na primjer, Spartaco Illiasich, premješten je zajedno s drugim drugovima u prateću čet« 3. bataljona i postao njen komandir. S njime je i Gino Morel koji vrši dužnost najprije delegata a kasnije zamjenika komesara.³⁵ Gino Maierle ostavlja svoju čet« i dodijeljen je u vojnu bolnicu kao bolničar. Alfredo Cuomo je još ranije napustio čet« da bi ušao u sastav članstva štaba bataljona. Tako se manje-više, dešava sa svim ostalima. U pomenutom razdoblju, kao što se uostalom dogodilo u lipnju, uspostavlja se i određena veza s bataljonom »Pino Budicin« koji se tada nalazio na sektoru Grobnika. Vjerojatno je postojala i namjera da se Riječane, odnosno dio njih, priključi talijanskom bataljonu.³⁶

Polovicom rujna, u napadu na Klanu, 3. brigada imala je zadatak da brani prostor prema Marčeljima.³⁷ Cesta je minirana da bi se moglo zaustaviti neprijatelja u slučaju njegova izlaska, ali što su Nijemci, vjerojatno od nekoga obaviješteni, uspjeli otkriti. Tako, umjesto našeg napada, neprijateljski garnizon organizira izlazak svojih snaga što iznenađuje jedinice 3. brigade, i uspijeva zarobiti nekoliko naših boraca koji bivaju strijeljani na licu mjesta; među njima je bilo nekoliko Riječana. U to vrijeme (2. rujna) pada u borbi u Dolenju Giuseppe Brussich, zamjenik komesara 2. riječke čete.³⁸ Za vrijeme borbe u Klani, kod Studene, poginuo je jedan od osnivača riječkih jedinica: politički komesar Guido Del Fabbro.

33 »Zbornik«, Tom V, kuj. 31, dok. 62, str. 312—313.

34 »Istra i Slovensko Primorje«, str. 363.

35 Iz svjedočanstva Gina Morel, što se č«va u Centru za historijska istraživanja Rovinj.

36 O toj vezi s »Budicinom«, govori u svome svjedočanstvu Arialdo Demartini, koji tvrdi: »Sektor Grobnik. Sjećam se da je u ljetu, partizanska četa sastavljena od samih Riječana, uključena u sastav »Budicina« uz određenu samostalnost. Ukoliko ne griješim, njezin je komandir bio partizan prosječnog stasa, pravilnih crta lica i s velikim spuštenim brkovima; ukratko lice koje se ne zaboravlja tako lako. Ali su jednog dana kružile glasine prema kojima je četa otišla sama za sebe, pošto je hrana u »Budicinu« bila slaba a život previše težak«.

O prvoj vezi s »Budicinom« iz lipnja 1944. vidi dok. br. 39, »Vojne naredbe«.

37 Spomenute akcije opisane su u svjedočanstvu Spartaca Illiasicha. Prema utvrđenim dogovorima, u tom napadu koji su izvele jedinice 43. istarske divizije, trebala je učestvovati i saveznička avijacija, no ova, umjesto da bombardira Klanu, bombardirala je Sušak (Istra i Slovensko Primorje, str. 364).

38 Ime Giuseppe Brussich dato je Talijanskoj osnovnoj školi u Ul. Žrtava fašizma u Rijeci, koja se kasnije preselila u sadašnje sjedište Dolac.

GLAVA IV

BORBA ZA ŽITO (Puljska četa)

Pula kao glavni grad i najveći industrijski centar istarskog poluotoka, premda je dala znatan broj boraca, nije nikad za vrijeme narodnooslobodilačke borbe uspjela izvršiti u potpunosti ulogu kao bedem proletarijata Istre. To je u prošlosti uvijek vršila zahvaljujući svojim revolucionarnim tradicijama, davala primjer svima i zacrtavala put borbe protiv tlačenja svih vrsta. Ovo zbog toga što je oružana borba, započeta u istarskom selu metodama na koje proletarijat nije bio još naviknut, uspjela uključiti radničke mase nešto kasnije, sa prvim mobilizacijama izvršenim u gradu; ili zbog toga što partizanske jedinice u Istri, osim u samom početku, nisu bile vezane za određeni teritorij i mjesto pripadnosti kao drugdje u Jugoslaviji, nego za cijelu regiju (brigada i istarska divizija). Činjenica je da je Pula imala samo jednu svoju posebnu jedinicu sastavljenu skoro isključivo od omladinaca grada Arene: 1. puljsku četvu. Ova četa nije djelovala u sastavu 2. puljskog partizanskog odreda (takav samo po imenu), koji je djelovao na okolnom području, nego u 1. bataljonu 1. partizanskog odreda »Učka« u ljetu 1944.

Na osnovu toga moglo bi se pomisliti da učešće Pule u borbi nije odgovaralo njezinom dobrom glasu i mogućnostima. To nije točno; jer je malo gradova koji su dali tako visok doprinos u ljudskim životima kao istarski glavni grad koji je dao narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije 2.997 boraca, 610 što mrtvih što nestalih, 954 ranjenih i 286 deportiranih u nacističke koncentracione logore.¹

Puljski borci su u toku borbe razmještavani pomalo svugdje. Može se slobodno tvrditi da nije bilo partizanske jedinice u našoj regiji i drugdje, a da u njoj nije bio po koji borac iz grada Pule. Bilo ih je u talijanskom bataljonu »Pino Budicin«, u drugim jedinicama brigade »Vladimir Gortan«, u 2. i 3. istarskoj brigadi, u jedinicama odreda »Učka« i Puljskog odreda, u 13. diviziji, u Karlovačkoj brigadi i mnogim drugima.

¹ Iz »Memoranduma grada Pule« podnijetog Savezničkoj komisiji za razgraničenje Julijske Krajine. Ožujak 1943. (Muzej narodne revolucije Pula).

Istina, pokušalo se da se osnuju posebne puljske jedinice u vrijeme prve velike mobilizacije, kad »je krajem veljače i početkom ožujka 1944. stupilo u partizanske jedinice preko 600 puljskih omladinaca«. ² S tim u vezi navodimo službeni izvor — izvještaj Operativnog štaba za Istru od 23. travnja 1944. — koji, između ostalog, kaže:

»Da bi pospješili uvlačenje našeg življa u Puli u redove Narodnooslobodilačkog pokreta, formirali smo i dvije puležanske čete. Veliki broj Puležana uopće ne zna govoriti hrvatski, iako se osjećaju Hrvatima, pa smo se bavili mišlju da bi je (ih, n. pr.) ubacili u talijanski bataljon ('Pino Budicin', n. a.), međutim došli smo do zaključka da je bila politička griješka baciti Hrvate u talijanski bataljon, a i oni sami htjeli su da budu u hrvatskim četama i izražavali želju da uče materinji jezik.« ³

Osnovana je 1. puljska četa

Stav koji je ovdje izražen, donekle je izmijenjen u naknadnom izvještaju koji je ranije naveden. U njemu se tvrdi da je u sastavu svakog bataljona 1. odreda »Učka« osnovana po jedna četa koja bi mogla prihvatiti veliki broj Talijana koji svakodnevno stižu, i to: Riječka četa, Bujska i Puljska četa. S tim trima četama trebao je biti osnovan još jedan talijanski bataljon (drugi s »Budicinom«) koji bi ušao u sastav 2. istarske brigade. ⁴

U stvari, postojala je samo jedna prava puljska četa: 1. četa 1. bataljona 1. partizanskog odreda »Učka«, o djelovanju koje, pored vojnih dokumenata, govore provjerena svjedočanstva, a među njima kao prvo ono od Marija Jedrejčića, političkog delegata te iste čete:

»Otišao sam iz Pule s jednom od prvih grupa — iznosi Mario Jedrejčić. — Odluku je donio Gradski komitet SKOJ-a, kojem sam pripadao zajedno s Nereom Milotti, koji je došao k meni. Sastanak je bio zakazan u blizini Velog Vrha. U dogovoreno vrijeme oko 17 sati, našli smo se okupljeni, nas 24, među kojima su, pored nas dvojice, bili još i ovi: Renato Tessari, Arman do Opasich, Lino Tessari, Enrico Bordon, Romano Bergich, Evino Lagigna, Giovanni Belas, Elio Geromella, Aldo Cherstaldi, Celestino Giuricin, Ernesto Geromella, Guerrino Ligovich, Pietro Tonella, Vinicio Radman, Francesco Rozzo, Carlo Poccari, Mario Poccari (Puhar) i drugi kojima se ne sjećam imena. Nekoliko dana kasnije, dolaskom novih boraca iz Pule, Vodnjana i Labina, osnovana je puljska četa. Ušli smo u sastav 1. bataljona odreda »Učka«. Naše operacijsko područje bila je Labinština, točnije okolica Martinskog. Naš prvi komandir bio je jedan Labinjan po imenu Rudi, po zanimanju šofer, koji je imao izvjesno partizansko iskustvo. Već u početku bio sam imenovan političkim delegatom. Zadatak naše čete, koja je brojila četrdesetak boraca, bio je onesposobiti saobraćajnice i spriječiti neprijatelju promet, vršenjem napada na neprijateljske kolone u pokretu i garnizone na tom području.« ⁵

² Izvještaj je podniet na svečanoj akademiji 30. godišnjice SKOJ-a i USAOH-a, održanoj 19. siječnja 1974. u Puli (»La Voce del Popolo« od 19. I 1974.).

³ »Zbornik«, Tom V, knj. 26, dok. 103, str. 505.

⁴ Izvještaj Operativnog štaba za Istru od srpnja 1944, »Zbornik«, Tom V, knj. 29, dok. 77, str. 453.

⁵ U svjedočanstvu Marija Jedrejčića, što se čuva u Centru za historijska istraživanja Rovinj, u kojem je govora o puljskoj i riječkoj četi u kojima je on djelovao kraće vrijeme, iznosi se posebno politička i kulturna aktivnost u sklopu Talijanskog bataljona »Pino Budicin«, u kojem je Jedrejčić vršio dužnost zamjenika komesara i kasnije komesara. Članovi Gradskog komiteta SKOJ-a Pula, osnovanog 13. studenog 1943, pored Marija Jedrejčić i Nerca Milotti, bili su u trenutku prve spomenute mobilizacije i Mario Bencich, Giorgetta Urbinz, Nini Brljafa i Dino Muggia (iz »La Voce del Popolo« od 19. siječnja 1974.). Mario Jedrejčić živi u Puli kao umirovljenik.

Jedna od prvih akcija četa, izvršena 26. travnja 1944, navedena je i u izvještaju Operativnog štaba od 13. srpnja 1944, u kojem se tvrdi da je ta jedinica uništila 50 metara željezničke pruge između Lupoglava i Boruta, prekidajući promet za dva i po dana.⁶ Slijedećeg dana Puljska četa učestvuje s cijelim bataljonom u napadu protiv neprijateljske kolone od 12 kamiona i 2 autoblinde koja se iz Kršana preko Čepića kretala prema Boljunu.

»Naš bataljon 1. partizanskog odreda — nastavlja se u izvještaju — postavio je zasjedu neprijatelju na cesti kod S. Brda. Borba je trajala od 2 do 7,30 sati sve dok se neprijatelj nije povukao. Nije poznat točan broj gubitaka, ali se smatra da je isključeno iz borbe najmanje 25 neprijatelja što mrtvih što ranjenih.«

Izbjegli opkoljavanje

Poslije dviju akcija što su ih izveli mineri 1. bataljona koji su digli u zrak most na cesti Čepić—Kršan i željezničku prugu između Pazina i Cerovlja, te uništili lokomotivu i 8 vagona, Puljska četa, zajedno s ostalim jedinicama bataljona, učestvuje 16. svibnja u izvršenju napada na neprijateljsku motoriziranu kolonu koja je pokušavala preći preko mosta na cesti Pazin—Paz, koji je dignut u zrak dan ranije. Poslije pola sata borbe u blizini sela Sidretići, naši su se povukli nanoseći Nijemcima gubitke od dvadesetak što mrtvih što ranjenih.⁷

»29. svibnja 1944. — nastavlja se u navedenom izvještaju — 1. četa 1. bataljona partizanskog odreda »Učka«, postavila je zasjedu dvama kamionima i jednim blindiranim kolima punim neprijatelja, na cesti Labin—Nedešćina. Borci su otvorili paljbu i zametnuli bitku zadržavajući neprijateljsku kolonu za dobrih pola sata, kad su bili primorani na povlačenje da bi izbjegli opkoljavanje od neprijateljskih pojačanja koja su stigla na lice mjesta. Neprijateljski gubici iznosili su 14 mrtvih i 5 ranjenih. Mi nismo imali gubitaka. Kamioni su izrešetani našim mecima.«⁸

Zapravo, stvar se loše razvijala za puljsku četetu, koja se jedva uspjela spasiti, zahvaljujući prisutnosti duha nekih drugova i sreći.

»U stvari je to bilo ovako — pripovijeda Mario Jedrejčić. — Obavijestili su nas da je neki fašistički poručnik u pratnji od nekoliko svojih razbojnika, trebao proći kočijom iz Nedešćine za Labin. Odmah smo se podijelili u dvije grupe koje su raspoređene na rubove ceste, upravo uz opkop. Ne znam što se desilo jer odjednom, umjesto kočije, opazili smo tri kamiona i jednu autoblindu pune Nijemaca. Skoro mi se sledila krv jer smo bili na dva koraka od ceste i, prema tome, lak cilj, bez ikakve mogućnosti da se izvučemo. Stanje je bilo kritično. Iznenada, bez ikakvog naređenja, jedan mladi Labinjčan otvara vatru i tuče svojim puškomitraljezom neprijatelje pogađajući nekoliko njih. Svi ga slijede i istodobno se povlače iz teškog položaja. Kad su Nijemci mogli da se snađu od iznenađenja i zauzmu položaje da nas opkole, ludo pucajući, mi smo se već bili povukli bez ikakvog gubitka.«

6 »Zbornik«, Tom V, knj. 29, dok. 41, str. 217.

7 Isto, str. 219.

8 Isto, str. 224.

Protiv fašističkih kasarni

Spomena vrijedne su i akcije na neprijateljske garnizone u cilju provjerenja njihovih snaga, ali, naročito, zbog toga da se drže u napetosti stalnim prepadima, a u namjeri da se pokoleba moral neprijateljskih trupa. Jednu od takvih akcija trebalo je izvršiti protiv fašističkog garnizona u Nedešćini 10. lipnja 1944, točno tri dana prije velikog napada koji će izvesti 1. brigada »Vladimir Gortan« na tu kasarnu. »S nama je bio i politički komesar našeg odreda, Danijel Kovačević — prisjeća se Mario Jedrejčić — koji nas je nekoliko dana iza toga napustio, budući da je bio imenovan komesarom 1. brigade »Vladimir Gortan«. Radilo se upravo o tome da se ispita teren i, po mogućnosti, razoruža garnizon u suradnji s predstavnicima tamošnjeg NOO-a.

Nije se, ipak, ništa moglo učiniti pošto je u predviđenom trenutku prolazila preko Nedešćine jaka njemačka motorizirana kolona koja je natjerala u bijeg partizane otvarivši na njih vatru teškim oružjem i ranivši jednog borca. Poslije Nedešćine četa vrši, uvijek noću, napad na fašistički garnizon u Vinežu i zatim u Pičnu. Nekoliko dana kasnije, bilježe se na cijelom teritoriju Istre kombinirane akcije svih partizanskih jedinica protiv saobraćajnica u cilju sprečavanja pokreta neprijateljskih trupa. Jedna od tih akcija navedena je u izvještaju Operativnog štaba od 30. lipnja, i to ona koja je izvedena 23. lipnja na cestama Labinštine. Za uspješno izvođenje akcije, sa ceste je razrovan asfalt, srušeni su mnogi telefonski stubovi, podignute barikade kamenja na sporednim cestama i dignuta u zrak dva mosta.⁹

U obrani seljaka

U ljeti 1944. na cijelom je istarskom poluotoku, a naročito na Labinštini i u dolini Čepića, nastalo krupno pitanje »obrane žita« koje je obećavalo odličnu ljetinu. Nijemci su nestrpljivo čekali žetvu da bi mogli oteti plod žetve. U tom smislu su oni već bili organizirali otkup koji nije nitko mogao izbjeći, zabrinuti najviše zbog prijevoza što se moralo hitno izvršiti uz jaku naoružanu pratnju. Značaj koji se tada pridavao ovoj akciji za obranu seljaka i, dakako, jednog od najvažnijih izvora snabdijevanja partizana, jasno je navedena u drugom izvještaju Operativnog štaba za Istru, od srpnja 1944. U izvještaju, u kojem se ističe da se u redove partizanske vojske uključuje sve veći broj Talijana, među njima i mnoge »ugledne i obrazovane ličnosti iz gradova«, podcrtava se:

»Također kao jedan od glavnih zadataka uzeli smo pitanje spašavanja narodu žetve i brige da ju pomognemo spremi u zemunice.«¹⁰

»Il Nostro Giornale«, kako, uostalom, radi i cijela partizanska štampa tog vremena, vrši intenzivnu aktivnost među masama kad je riječ o ovom problemu. Potvrda o tome je i članak pod naslovom »Diffendiamo il raccolto« (Zaštitimo ljetinu), koji prenosimo u njegovim bitnim dijelovima:

»Približavaju se dani žetve. Približavaju se dani borbe za naše žito. Okupator pohlepno čeka da ljetina sazrije i da nam je dođe oteti. O nama ovisi da li ćemo uspjeti mobilizirati sve snage da mu osujetimo planove.«¹¹

⁹ Isto, str. 233.

¹⁰ »Zbornik«, Tom V. knj. 29, dok. 77, str. 437.

¹¹ »Il Nostro Giornale«, br. 13 od 25. lipnja 1944.

Članak se nastavlja ističući kako žito Istre mora ostati za Istrane, mora dati kruh istarskim obiteljima, mora prehraniti osam tisuća boraca koji se u Istri, Gorskom kotaru i Lici bore za slobodu naše zemlje, dodajući:

»Narodnooslobodilački odbori mobilizirani su za ovu bitku. Oni je moraju organizirati i voditi. Kod njih seljak mora naći savjet i pomoć. Najprije treba uništiti sve vršalice što će okupator uputiti na teren u cilju da dobije uvid u proizvodnju žita i da nam ga, zatim, dođe ukrasti.«

List upućuje poziv seljacima da »se zadovolje mlaćenjem žita ručno, načinima i sredstvima što su upotrebljavali naši stari«, u tu svrhu daju i neke stručne savjete i nastavlja:

»Žito treba brižljivo sakriti u posebna ukopana skladišta. Ove godine neprijatelj ne smije nikako jesti naš kruh. Stoga, svi moraju surađivati za uspjeh borbe za žito.«

Poslije poziva stanovništvu, list »II Nostro Giornale« objavljuje odluku partizana da se brani žito oružjem i zaključuje ovako:

»Vojska će dati svoju pomoć, uništiti fašističke i njemačke bande koje bi se usudile doći u selo da otmu ljetinu, te će na taj način oružjem braniti naše seljake.«

Partizanske snage održavaju zadanu riječ. Zadatak na labinskom području povjeren je 1. bataljonu odreda »Učka« u kojem djeluje puljska četa, kako saznajemo i iz izvještaja Operativnog štaba od 4. kolovoza 1944. u kojem stoji:

»3. VII 1944. jedinice I bataljona I partizanskog odreda 'Učka' da zaštite žetvu i vršidbu na Čepiću prekopale su cestu između Kršana—Sv. Nedelje i Labina, Kršan—Plomin—Šušnjevića—Boljun kao i Boljun—Paz—Cervlje. Između Paza i Cervlja porušena su tri mosta. Uništeno je preko 200 m ceste.«¹²

Radna brigada »Licia Faraguna«

Što se tiče borbe za žito posebno se ističe svjedočanstvo vodnjanskog borca Bortola Giacometti, koji se sjeća značajne akcije izvršene 25. srpnja, upravo od Puljske čete, protiv kolone njemačkih kamiona koji su imali namjeru utovariti 300 vagona žita u skladištu Nedešćine.

»Na čelu autokolone — tvrdi Giacometti — išli su jedan automobil i jedna autoblanda. Mi smo se nalazili u zasjedi na cesti na samih 20—30 metara udaljenosti. Odmah smo prešli u tako žestok napad da smo ih prisilili na povlačenje i time spasili ljetinu. Pokraj mene, dobro se sjećam, nalazio se moj zemljak Romano Demarin koji je tom prilikom ranjen u glavu.«¹³

U toj izuzetnoj ratnoj žetvi naročito se ističe omladinska brigada »Licia Faraguna«, prva jedinica Istre ove vrste, sastavljena pretežno od djevojaka Labinštine. U dolini Čepić našlo se na okupu 370 omladinki te brigade, koje su radile punih 16 dana pred očima Nijemaca, ali pod sigurnom stražom jedinica 1. partizanskog odreda »Učka«. Takmiče se međusobno tko će više žita

¹² »Zbornik«, Tom V, knj. 31, dok. 15, str. 59.

¹³ U svome svjedočanstvu u Centru za historijska istraživanja Rovinj, Bortolo Giacometti tvrdi da je stupio u puljsku četu iz Rovinjske čete.

skupiti i prevesti. Nijemci napadaju. Radna brigada prisiljena je više puta na povlačenje, ali se ponovno i uvijek vraća na svoje položaje. Radi se od zore do zalaska sunca, bez prekida. Omladinke uspiju, najzad, požnjeti žito na površini od 52 hektara, prevozeći ga zatim na sigurno mjesto izvan polja, kako ne bi postao plijenom neprijatelja nego služio partizanskim borcima.¹⁴

Dva hrabra borca

Posljednji put se Puljska četa spominje, barem u službenoj dokumentaciji, povodom jedne bitke jedinica odreda »Učka« blizu Labina, značajne, osobito, radi toga što se spominje hrabrost dvojice boraca Puljske čete, što je samo u rijetkim slučajevima zabilježeno u izvještajima Operativnog štaba za Istru. U jednom od tih izvještaja navodi se:

»10. VII 1944. Dvije čete I. bataljona I. partizanskog odreda 'Učka' sačekale su u zasjedi na cesti Pula—Rijeka neprijateljsku kolonu od 13 kamiona, dvije blinde i jednog motorkotača. Žestoka i dobro koncentrirana vatra naših četa prouzročila je kod neprijatelja pravu zabunu i paniku. Juriš nije izvršen pošto su blinde otvorile vatru iz bacača. Nakon jednosatne žestoke borbe neprijatelj je imao oko 24 mrtva i 20 teže i lakše ranjenih. Naših gubitaka nije bilo. U toj borbi istakli su se pomoćnik politkomesara I. čete I. bataljona drug Tessari Renato i puškomitraljezac Tonello Pietro.«¹⁵

Prema izjavi Marija Jedrejčiča, koji je nešto ranije prešao u 2. riječku četu istog odreda, Puljska četa je djelovala još samo kratko vrijeme. Njegovi borci, i prije i pri samom osnivanju 3. istarske brigade (29. kolovoza 1944.) u koju ulaze sve jedinice odreda »Učka«, bit će prebačeni dijelom u bataljon »Pino Budicin« a dijelom u druge jedinice. Četa je brojala četrdesetak boraca, pretežno talijanske narodnosti i radnika koji su došli isključivo iz grada Pule i zadivili stanovništvo Labinštine ne samo zbog svoje borbenosti u mnogim prilikama, nego i zbog svojih narodnih i talijanskih dijalektalnih pjesama koje je pjevala cijela četa pretvarajući se u jak i kvalitetan pjevački zbor.¹⁶

¹⁴ Mahmud Konjhodžić: »Probudio se Veli Jože«, str. 136. — »Omladina Jugoslavije u NOB« — Epoha — Zagreb 1967.

¹⁵ Iz izvještaja br. 4 od 4. VIII 1944, »Zbornik«, Tom IV, knj. 31, dok. 15, str. 63.

¹⁶ Svjedočanstvo Marija Jedrejčiča. Prema izvršenim istraživanjima pouzdano je utvrđeno da su 1. četa, 1. bataljona, 1. partizanskog odreda »Učka«, bolje poznatoj pod imenom »Puljska četa«, između ostalih, pripadali ovi drugovi: Rudi Matošić, komandir (iz Labina), Renato Tessari, zamjenik komesara (poginuo u »Budicinu«), Mario Jedrejčič, delegat, Armando Opasich, delegat, Lino Tessari, Livio Floris, Renato Bergich, Ervino Lagigna, Ernesto Geromella, Guerrino Ligovich, Bortolo Giacometti, Romano Demarin, Gaudenzio Bresaz, Nereo Milotti, Giovanni Belas, Mario Poccari, Carlo Poccari, Pietro Tonella, Elio Geromella, Aldo Cherstaldi, Celestino Giuricin, Vinicio Radman, Marcello Durin, Francesco Rozzo, Renato Dorizotti, Ennio Bordon, Cesare Vlačić i Josip Gobo iz Labina i Ivo Ceh iz Pazina. Komesar je bio neki Trščanin, kasnije zamijenjen na dužnosti od Mira Antonelića.

G L A V A V

TALIJANI U 2. ISTARSKOJ BRIGADI

Jedinice i talijanski borci nisu bili uključeni samo u sastavu 1. brigade »Vladimir Gortan«, 3. brigade i istarskih partizanskih odreda. Druge jedinice, sastavljene skoro isključivo od Talijana, djelovale su u određenim razdobljima u sastavu 2. brigade 43. istarske divizije. Radi se, točnije, o dvjema jedinicama: o 3. četi bataljona »Olga Ban« i o 4. četi 1. bataljona. Aktivnost tih dviju četa, kao i njihovo osnivanje usko su povezani s bujskim područjem i vojno-političkim zbivanjima koja su se odvijala na tom teritoriju u ljetu i jeseni 1944.

Do tada, unatoč naporima lokalnih političkih organizacija za ponovno oživljavanje narodnooslobodilačkog pokreta poslije udaraca što su ustaničke snage pretrpjele od Nijemaca u listopadu 1943, na tom području nisu djelovale krupnije partizanske jedinice.¹ To je bio dio Istre »u kojem je neprijateljska propaganda protiv narodnooslobodilačkog pokreta bila naročito aktivna«.² Doista, Bujska četa, osnovana 18. siječnja 1944, Naredbom br. 15 Operativnog štaba za Istru, bila je četrnaesta i posljednja u nizu četa prvog partizanskog razdoblja, koja je formirana u vremenu sporog razvoja oslobodilačkog pokreta nakon krvave njemačke okupacije.³

Masovna mobilizacija talijanskih i hrvatskih omladinaca, mada sa većim poteškoćama, počinje i ovdje u proljeću 1944. Vrijedno svjedočanstvo o tome pruža nam Antonio Gorian, jedan od prvih i poznatijih boraca Bujštine koji je dao izjavu za list »La Voce del Popolo« u kojoj je, između ostalog, rekao:

»Kad su Nijemci počeli silom mobilizirati naše omladince da bi im spriječili odlazak u narodnooslobodilačku borbu ja sam osobno pozvao pedesetak osoba s područja Grožnjana, u dogovoru s partizanskim komandama,

¹ U rujnu 1943. osnovan je na ovom teritoriju partizanski bataljon Grožnjan sastavljen od 120 boraca koji je, između ostalog, razoružao karabinjerski garnizon s velikim plijenom oružja i municije. U Bujama je u ovom razdoblju bila aktivna druga slična jedinica sastavljena od lokalnog stanovništva, koja je održavala čvrstu vezu s jedinicom u Grožnjanu. U Bujama je, osim kasarne karabinjera, razoružana i kasarna financi, zatvoren je i zapečaćen sud, katastar itd.; ukinuta vlast fašističke Italije. Iz »Ricordi di Antonio Gorian« (Sjećanja Antonia Goriana), u redakciji Darija Schera; »La Voce del Popolo« od 29. rujna 1973.).

² »Borbeni put 43. istarske divizije«, str. 141.

³ Isto, str. 85.

da se prijave na naprijed određeno mjesto... Tog istog dana meni se dobrovoljno prijavilo 50 omladinaca punih oduševljenja. Oko polovice njih žrtvovala je život u borbama u kojim su kasnije učestvovali.«⁴

Udarne grupe

U svojim sjećanjima Antonio Gorian govori i »o divnom doprinosu Talijana Bujštine« koji su »prvi otvorili vatru na neprijatelja«. On iznosi nekoliko sjajnih primjera, kao što je primjer braće i sestre Corva iz Grožnjana od kojih su troje od petero, svih boraca, poginuli. Poslije 8. rujna 1943. oni su pripadali »udarnim grupama narodne straže«. Erminija Corva je, zajedno s Ljubom Šergom, ubila dva Nijemca, ali u pucnjavi je i sama našla smrt. Druga njena dva brata padaju u borbi protiv fašista, prvi u Krasici a drugi u okolini Grožnjana.

Značaj koji se pridaje tom sektoru potvrđen je i u izvještaju Operativnog štaba za Istru od 23. travnja 1944. u kojem, među zadacima tog štaba stoji kao vrlo važan zadatak »prodrijeti u gradove i mobilizirati talijanski živalj, kao i izvršiti mobilizaciju na području Buja«.⁵

Na tom području djelovale su manje partizanske jedinice, čuvene tzv. »udarne grupe«. Jednom od udarnih grupa rukovodio je Ruggero Paladin, bivši borac 4. talijanskog bataljona »Pino Budicin« koji će poginuti u borbi protiv fašista u okolini Završja, 20. prosinca 1944.⁶

»Prva značajnija akcija — piše »La Voce del Popolo« od 30. ožujka 1946. — izvršena je 18. veljače 1944. kad je u Zrenju ubijeno 14 fašista i nekoliko ranjeno, dok su naši izgubili dva čovjeka. Akciju je vodio Giovanni Valenta.

Dvadeset drugog veljače naši su izvršili napad na fašistički garnizon u Oprtlju punim uspjehom: fašisti su pobjegli skrivajući se, a narod koji je pomogao borcima u odnošenju municije, hrane i drugog materijala, zapalio je zgradu koju su napustili fašisti.

Dvadesetog travnja drug Giovanni Valenta organizira u selu Semi prvu borbenu grupu za područje Umag—Buje, sastavljenu od šest partizana. Ova je grupa bila glavni učesnik u nekoliko sjajnih akcija. U tom istom mjesecu drugovi Berto i Rado ubili su na stanici u Grožnjanu dvojicu fašista a druga dvojica ostala su ranjena. Prvog svibnja dignuta je u zrak barutana u Kanegri zaslugom šestorice tek mobiliziranih drugova pod vodstvom Giovannija Valenta. Zaplijenjeno je dvije tisuće upaljača mina i drugi razni materijal.«

O djelovanju tih malih, ali snažnih i junačkih lokalnih jedinica piše i partizanski list »Il Nostro Giornale« u članku pod naslovom »La gioventù dell'Istria nel lavoro e nella lotta« (Omladina Istre u radu i borbi), u kojem se, između ostalog, navodi:

»U kotarevima Buje i Umag formirana je omladinska udarna grupa od 13 drugova i jedne drugarice. Samo u osam dana od njenog osnivanja, grupa se snabdjela s dva teška mitraljeza Breda, jednim puškomitraljezom sa 700 metaka, jednim automatom sa 400 metaka, osam pištolja sa 200 metaka i 40 ručnih bombi.

4 »La Voce del Popolo«, od 29. rujna 1973.

5 »Zbornik«, Tom V, knjiga 26, dok. 103, str. 518.

6 Značajan članak o smrti Ruggera Paladin objavljen je u novini »Il Nostro Giornale« od 1. ve-

5. svibnja grupa je izvršila juriš s ručnim bombama u udaljenosti od samo pet metara na stražarsko mjesto fašističkog garnizona u Grožnjanu. Po izvršenju zadatka, grupa se povukla bez gubitaka.

13. svibnja komandir grupe Aldo i drug Dante sukobili su se s grupom od 80 fašista koji su pljačkali sela u okolici općine Grožnjan. U okršaj su hrabri omladinci ubili dva fašistička zločinca.⁷

Naslovna stranica džepnih novina »Gioventù ardita« (Smična omladina) broj 1, 3. čete (talijanske) III bataljona »Olga Ban«, u sastavu 2. istarske brigade.

7 »II Nostro Giornale« br. 12 od 10. lipnja 1944.

No, zahvaljujući gustoj mreži fašističkih garnizona i kolaboracionista svake vrste, neprijatelj je vladao situacijom, otežavajući rad organizacija i aktivista narodnooslobodilačkog pokreta i terorizirajući stanovništvo stalnim represalijama, upadima i kaznenim ekspedicijama.

Do prvog značajnog pokreta dolazi početkom srpnja 1944. dolaskom na područje jedinica novoosnovane 2. istarske brigade, koja je s Kastavštine upućena u Istru po naređenju Operativnog štaba sa zadatkom da mobilizira narodne mase napadajući neprijatelja u njegovim garnizonima.⁸

Napad na Grožnjan

Osmog srpnja vodi se prva velika borba napadom na neprijateljsku posadu u Grožnjanu, koji je opširno opisan u izvještaju Operativnog štaba od 4. kolovoza 1944.⁹ Napad je izvela 2. četa 1. bataljona, dok su druge jedinice držale osiguranje svih prilaznih putova prema gradiću. Fašisti su bili smješteni u bivšoj karabinjerskoj kasarni koja je bila vrlo pogodna za obranu. Jedno odjeljenje čete u napadu dobilo je zadatak da se privuče kroz uske ulice sve do same kasarne i pozove neprijatelja na predaju. Na kategoričko odbijanje fašista naši otvaraju vatru automatima u prozore: neprijatelj odgovara bacajući ručne bombe i rakete. U trenutku zatišja, na ponovljeni poziv na predaju, fašistički je komandant odgovorio da on sluša druga naređenja i da vrši svoju dužnost.

Tako počinje prava borba koja traje nekoliko sati. No, unatoč velikoj količini bombi kojima su naši borci obasuli krov kasarne nakon što se nekoliko njih popelo na susjedne kuće, neprijatelj odbija predaju. Oko 5 sati ujutro, stanovnici susjednih kuća pozvani su da se sklone iz svojih kuća da ne bi bili pogođeni granatama minobacača kojima su partizani bili odlučili da istjeraju fašiste. Ispaljeno je 16 granata, i nastavljeno s novim napadajima ručnim bombama s obližnjih krovova. Tek tada su fašisti uvidjeli odlučnost partizanske akcije i nemogućnost da se dalje brane, u 7,30 sati počeli su izlaziti iz kasarne uzdignutih ruku. Zarobljeno je 12 fašista. Partizanske jedinice nisu imale gubitaka osim dva lakše ranjena borca, među kojima zamjenik komesara 2. čete Carlo Medizza, rodnom iz tog područja. Veliki plijen: 2 puškomitraljeza, 30 pušaka, 28 lovačkih pušaka, 5.265 metaka, 157 ručnih bombi i drugi ratni materijal.

U navedenom izvještaju Operativnog štaba za Istru spominje se još jedna akcija koja, premda može izgledati neznatnom, ipak, dobiva svoju važnost uzme li se u obzir činjenicu da se po prvi put službeno govori o 3. četi.

»Istog dana prilikom napada II. brigade na Grožnjan — kaže se u izvještaju — III. četa III. bataljona iste brigade bila je na osiguranju na cesti između Grožnjana i Buja. Naišao je jedan luksuzni automobil na kojeg su naši borci otvorili vatru i uništili ga. Zarobljen je jedan civil: veterinar iz Buja koji je upućen štabu II. brigade na raspoloženje.«¹⁰

⁸ Druga brigada Operativnog štaba za Istru osnovana je 11. lipnja 1944. u blizini Klane. Kod osnivanja ušli su u njezin sastav 1. udarni bataljon brigade »Vladimir Gortan«, 1. bataljon partizanskog odreda »Učka« i jedan bataljon novije formacije. Za komandanta brigade imenovan je Ivan Brozina Slovan a političkog komesara Josip Matas. Za zamjenika komandanta Danilo »ibarić, a za zamjenika komesara Andrija Tus. (Naredba br. 40 od 11. lipnja 1944. Operativnog štaba za Istru).

⁹ »Zbornik«, Tom V, knj. 31, dok. 15, str. 61. Izvještaj o ovoj akciji objavljen je i u novini »II Nostro Giornale« br. 15 od 25. srpnja 1944.

¹⁰ Isto, str. 62.

Džepne novine

Četa, koja se spominje, je talijanska četa u sastavu 3. bataljona koji će kasnije dobiti ime bataljon »Olga Ban«. Osim u izvještaju Operativnog štaba, 0 djelovanju spomenute čete opširno se govori i u jednom izvanredno dragocjenom dokumentu: *Giornale da tasca »Gioventù ardita«* nro 1 (Džepne novine »Smjela omladina« br. 1) 3. čete 3. bataljona »Olga Ban«. U tom broju džepnih novina opisani su zanimljivi i karakteristični trenuci partizanskog života koji nam pružaju sažet pregled postojećeg stanja u četi ne zane-marujući idejno-političke razloge koji su potakli mlade Talijane da se late puške.¹¹

Devetog srpnja 3. četa 3. bataljona, dok se nalazila na području S. Petra 1 Kaštela na cesti Pula—Trst, sa zadatkom da osigurava zaleđe jedinicama 2. brigade u izvođenju napada na garnizon u Kaštelu srušila je 20 telefonskih stubova. Istodobno minerska grupa bataljona digla je u zrak most na Dragoni, na cesti Pula—Trst.¹²

Borba u Grožnjanu, pored značajnog vojnog uspjeha, imala je i značajan politički učinak na tamošnje stanovništvo, ali je naročito doprinijela daljnjem slabljenju već ionako klimavog morala fašista. Doista, obuzet panikom, neprijatelj napušta manje garnizone i okuplja se u Bujama. Odmah poslije napada na neprijateljsku posadu u Grožnjanu, jedinice 2. brigade prodiru zapadno od ceste Pula—Trst prema Umagu i Novigradu gdje do tada uopće nije bilo partizanskih jedinica. Jedna četa razoružava fašistički garnizon u Brtonigli natjeravši u bijeg tridesetak fašista koji napuštaju sve svoje oružje i opremu bez ijednog ispaljenog hica.¹³

0 uspjesima koje je postigla nova brigada na Bujštini govori se i u izvještaju Operativnog štaba za Istru, od srpnja 1944. Nakon dublje rasprave 0 stanju koje je vladalo u početku, a koje nije bilo najbolje zbog neiskustva 1 nekoliko neuspjelih akcija, koje su navodno utjecale zajedno s lošim uslovima snabdijevanja na moral boraca, u izvještaju se ističe:

»Posljednji lijepi uspjesi brigade koje je imala na sektoru Buja mnogo su popravili stanje u brigadi i već se opaža veliki korak naprijed ka učvršćenju ove brigade. Brigada se popunjava mladim i zdravim borcima ..«¹⁴

U drugom odlomku istog izvještaja navodi se:

»2. — Mobilizacija poslije uspjeha koji su postignuti a u vezi sa općom situacijom svaki dan se povećava. Ovih dana započela je mobilizacija iz zapadnog dijela Istre prisustvom naše II. brigade, a isto tako mobilizacija se provodi u ostalim krajevima. Za nas je bilo važno da izvršimo makar i u manjem obimu mobilizaciju u zapadnom dijelu, što sad već uspijevamo.«¹⁵

¹¹ Brošura od 16 stranica štampanih ciklostilom, sadrži 6 članaka i to: »Introduzione« (Uvod redakcije); »La vita nei boschi« (Život u šumi) od komandira G. Troni ili Trosti (nečitljivo); »La mia incorporazione nelle file partigiane« (Moje stupanje u partizanske redove) od desetara, bivšeg karabinjera Acrellia Pallucca; »Verso la libertà« (K slobodi) od zamjenika komandanta Giuseppea Busdon; »La gioventù istriana« (Istarska omladina) od desetara Umberta Lubian i Bruna Cendach i, najzad »I consigli dell'infermiere ed igienista ai compagni« (Savjeti bolničara i higijeničara drugovima) od Silvana Miloch. Džepne novine prikazuju na naslovnoj strani partizana koji razbija lance u kojima se nalazi Istra. Na unutrašnjim stranicama brošure nalaze se tri zanimljiva crteža o partizanskom životu. Ovaj originalan primjerak džepnih novina nalazi se u Muzeju narodne revolucije Rijeka.

¹² »Zbornik«, Tom V, knj. 31, dok. 15, str. 62.

¹³ »Borbeni put 43. istarske divizije«, str. 142.

¹⁴ »Zbornik«, Tom V, knj. 29, dok. 77, str. 444.

¹⁵ Isto, str. 462.

Tri stotine novih boraca

U svim mjestima u koja su stizale jedinice 2. brigade, održavali su se mitinzi i manifestacije i objašnjavali masama načela i linija narodnooslobodilačkog pokreta. Za deset dana došlo je u partizanske redove tri stotine novih boraca iz Bujštine i drugih krajeva koji su većim dijelom zadržani u 2. brigadi a dijelom upućeni u druge jedinice.¹⁶

Eto, kako zamjenik komandira 3. talijanske čete, Giuseppe Busdon, opisuje, u navedenim džepnim novinama, svoj dolazak u partizanske redove u članku pod naslovom »Verso la libertà« (K slobodi):

»Nalazim se na stanici 28 (kod Vodnjana, n. a.) spreman da budem upućen u novo odredište. Kuriri čekaju: svatko od nas sad osjeća da je netko, znam da me šalju s partizanima. Ali, kamo? To je pitanje koje se prenosi od usta do usta. Ide se u 2. brigadu; tako nam kaže kurir. Prelazimo preko brda, dolina, preko naselja i sela; eto, ulazimo u popaljeno selo. Kakva puštoš! Moja misao leti na siromašno stanovništvo bez krova. Prokleti!! Čuje se iz nekoliko usta. Netko reče: 'To je nacistička civilizacija!' Platit će to oni.

Stiže se u brigadu. Dodijeljen sam jednoj četi; predaju mi puškomitraljez. Kada sam uzeo oružje u ruke obradovao sam se: to je moje prvo oružje, bit će mi vjeran drug u svim akcijama. Odmaramo se u nekom selu, doček je neopisiv: drugarice sa košarama na glavi nose nam najbolja jela, brinu se za naše rublje, nose nam vodu da se umijemo, ukratko nisu žene nego majke i sestre sve ove drugarice istarskih sela. Mi se osjećamo ponosni takvim narodom; stoga smo spremni da u svakom trenutku branimo svoju zemlju i svoj voljeni poluotok ... «

Druga talijanska četa

U tom razdoblju rađa se s novomobiliziranim borcima i druga talijanska četa. Pratimo prve korake nove jedinice i iznosimo zanimljivo pripovijedanje Bruna Fioranti iz Vodnjana već objavljeno u novini »La Voce del Popolo«, iz 1954. g.

»14. srpnja 1944. ulazimo u diviziju. Ima nas tridesetak. U Rašporu, na Čičariji, prelazimo u redove 1. brigade. Poslije nekoliko dana, oformljena je talijanska četa u sastavu 1. bataljona. Za vatreno krštenje talijanske čete dobivamo zadatak da dignemo u zrak nekoliko kilometara željezničke pruge Pula—Divača. I pruga leti u zrak. U četi sam jedini bolničar.«¹⁷

Antonio Baressi, također iz Vodnjana, u upitniku, i mnogo opširnije, u svom svjedočenju za potrebe Centra za historijska istraživanja, upotpunjuje uspomene Fiorantija, iznošenjem poimeničnog popisa skoro tridesetorice boraca. Radi se uglavnom o borcima iz Vodnjana i šišane koji su, zajedno s onima iz Buja, sačinjavali glavno jezgro talijanske čete 1. bataljona.

»Stupio sam u partizanske redove, zajedno s ostalim svojim zemljacima, 14. srpnja 1944. — iznosi Baressi. Nekoliko dana kasnije, osnovana je 4. talijanska četa 1. bataljona, 2. istarska brigada. Za komesara čete imenovan je

¹⁶ »Istra i Slovensko Primorje«, str. 351.

¹⁷ G. Scotti »Ricordi di un Infermiere« (Sjećanja jednog bolničara). »La Voce del Popolo« od kolovoza 1954.

Benedetto Chiavalon, kojeg će zamijeniti Lino Gropuzzo. Komandir: neki Rudi iz Umaga. Drugi pripadnici čete, barem po imenima koja još nisam zaboravio, bili su: Romano Gorlato (politički delegat, pao u borbi), Bruno Fioranti (bolničar), Pietro Bonaparte, Francesco Biasiol, Ferruccio Golessi, Marino Bonaparte, Mario Vellico (pao u borbi), Nicolò Sorgarello, Marino Giacometti, Giuseppe Manzin, Antonio Gorlato, Giordano Cerlon, Giacomo Giachin (promrznut u Lokvama i prevezen u Bari), Giuseppe Demarin, Lino Palin, Andrea Fioranti, Pietro Giacometti, Ferruccio Palin, Bruno Meden, Gregorio Tromba (politički delegat, pao).¹⁸

U obrani I oblasne konferencije AFŽ-a za Istru

Druga brigada djelovala je na području Bujätine sve do druge polovine srpnja, kad je krenula na Kras zbog osiguranja obrane tog teritorija za vrijeme održavanja I oblasne konferencije AFŽ-a za Istru, 25. i 26. srpnja u šumi Gvozd kod Rašpora. Radi se o najvećoj manifestaciji narodnooslobodilačkog pokreta, poslije one od 1. i 2. travnja 1944. održane na Učki gdje su se okupile stotine mladih 1. brigade »Vladimir Gortan« osnovane u tom povodu, zajedno s omladinom okupljenom na I konferenciji USAOH-a za Istru. U čast Konferencije žena, cijela 2. brigada vrši mimohod u prisustvu od oko 3000 ljudi, među kojima 1500 hrvatskih i talijanskih žena iz svih krajeva Istre. Konferenciji prisustvuje i šezdesetak talijanskih žena iz Bujštine, koje uspiju preći preko guste mreže neprijateljskih garnizona, probijajući se tri dana i tri noći uzastopce i svladavajući svakoja pogibelji i opasnosti.¹⁹

U tom povodu, kako prenosi izvjestitelj lista »U Nostro Giornale« koji je prisustvovao svečanosti, vrši se »krštenje 3. bataljona 2. istarske brigade« koja dobiva ime hrabre omladinke Olge Ban. Bilo je vrlo dirljivo, kad je jedan istarski narodni svećenik, prvi put u povijesti Istre, blagoslovio zastavu koju je istarska omladina povjerila svome bataljonu »Olga Ban«.²⁰

Prvog dana Konferencije, dok su sve ceste koje vode prema Krasu bile blokirane od partizanskih jedinica, razoružana je neprijateljska posada u Starodu, na cesti Rijeka—Trst, sastavljena od vojnika bataljona »San Marco«. Svih 38 vojnika neprijateljskog garnizona predaju se zajedno s komandantom, glavnim pokretačem akcije o dogovornoj predaji. Zaplijenjeno je mnogo oružja i municije.

Dvadesetšestog srpnja borci 3. bataljona »Olga Ban«, u čijem se sastavu nalazi 3. talijanska četa, prihvaćaju se posla »da bi bili dostojni slavnog imena svoje jedinice«, ²¹ kako su svečano obećali na Konferenciji AFŽ-a, oštećujući 200 metara pruge između stanica Ra'kitovac i Zazid na pruzi Pula—Trst. »Saobraćaj je bio obustavljen 5 dana«, navodi se u izvještaju Operativnog štaba za Istru od 4. kolovoza 1944,²² u kojem se dalje može pročitati još i ovo:

»29. VII 1944. Jedna neprijateljska kolona od oko 70 do 80 vojnika, Nijemaca, fašista i ustaša sa dvije autoblinde i tri kamiona kretala se iz Golca prema Vodicama, gdje se kratko vrijeme zadržala, pokupila 9 seljaka i pro-

18 Antonio Baressi živi u Vodnjanu.

19 »Istra i Slovensko Primorje«, str. 359.

20 »Il Nostro Giornale« br. 15 od 15. kolovoza 1944. Svećenik, koji je blagoslovio zastavu bio je župnik iz Vodica, Kuzma Jedrejčič. »Istra i Slovensko primorje« str. 539.

21 Isto

22 »Zbornik«, Tom V, knj. 31, dok. 15, str. 69.

dužila prema Danama, Trsleniku i Rasporu, a da joj jedinice 2. brigade nisu uspjele zapriječiti put. Na povratku neprijatelj je bio napadnut između Trstenika i Dana gdje ga je dočekala žestokom vatrom 3. četa 3. bataljona te iste 2. brigade. Tu se neprijatelj iskrcao i razbježio na razne strane. Zarobljeni seljaci iskoristili su priliku i pobjegli. Neprijatelj se kasnije ukrcao na kamione i krenuo. Neprijateljski gubici: 1 teže i 2 lakše ranjena. Naših gubitaka nije bilo.²³

Život u šumi

Akciju je izvela 3. talijanska četa pod vodstvom komandira koji je u spomenutim džepnim novinama na zanimljiv način opisao partizansko djelovanje u tom razdoblju u svome napisu: »Život u šumi«:

»Mnogima bi moglo izgledati da je život u šumi moguć samo životinja. Doista, prije nego što je buknuo sadašnji rat, cijeli je svijet tako i mislio. Sada ne više: drugo biće koje nije životinja, partizan, živi u šumi već skoro tri godine. Mogu stvarno reći da život u šumi nije nemoguć, dapače dosta lijep i, na svoj način, zanimljiv. Ne mogu tvrditi da je poželjan, ali, s obzirom na stanje u svijetu, danas neophodan. Jutarnje ustajanje sa oko sebe svježom mladom travom, i umivanje lica u obližnjem potoku, daju osjećaj stvarnog osvježanja. Poneka tjelesna vježba upotpunjuje jutarnju toaletu. Zatim marševi, zaposjedanje položaja i zasjede neprijatelju, duže ili kraća — svejedno — ali uvijek rado prihvaćene. Prehrana nije uvijek redovita, ali je topla i dobra. S vremena na vrijeme poneka borba upotpunjuje ovaj život koji će brzo završiti da bi ponovno mogli postati podobne osobe kao što smo bili.«

Početkom kolovoza brigada se spustila s Krasa da bi krenula u središnju Istru. Za vrijeme pokreta oštećena je željeznička pruga između Rakitovca i Buzeta i time obustavljen saobraćaj za 15 dana, tako da su Nijemci morali prisilno mobilizirati oko 760 radnika za popravak teške štete na pruzi. Poslije nekoliko dana jedinice 2. brigade prodiru do Pazinštine, gdje 16. kolovoza izvrše napad na njemačku ikolonu u blizini Karojbe, da bi se skoro odmah poslije te borbe ponovo vratili na teren Buzešitine.²⁴

»Sredinom kolovoza — nastavljamo svjedočanstvom Antonija Baressi — naš se bataljon (Prvi, n. a.) nalazio u blizini Draguča, na pola puta između Pazina i Buzeta. U međuvremenu bio sam premješten iz 4. talijanske čete u izviđačku patrolu 1. bataljona u svojstvu kurira. Sjećam se da je, dok smo se prebacivali u pravcu Buzeta, neprijatelj vršio pročešljavanje terena. Nijemci su pucali na nas s obližnjih brda, dok smo se mi nalazili na otvorenom prostoru u dolini. Kasnije je naš bataljon pokušao izvršiti napad na fašističku kasarnu u Podgorju, ali nije mi poznat razlog neuspjeha akcije. U bataljonu sam ostao do početka listopada, kad sam prešao u štab brigade, odnosno u njegovu četu za veze, i dalje kao kurir.«

Higijenski priručnik

Treća talijanska četa nalazi se zajedno s 3. bataljonom na području Buzeta i Pazina gdje se gotovo cijeli kolovoz, kao razdoblje relativnog zatišja, koristi za jačanje političke i kulturne aktivnosti. Vjerojatno su u to vrijeme sastavljene džepne novine »Gioventù ardita« (Smjela omladina) koje, između

²³ Isto, str. 69—70.

²⁴ »Borbeni put 43. istarske divizije«, str. 143—144.

ostaloga, vode računa i o higijensko-zdravstvenim pitanjima, uvijek u prvom planu među partizanima, kako se može zaključiti na osnovu ovog klasičnog primjera priručnika ili zdravstvenog vodiča pod naslovom »Consigli dell'infermiere e igienista ai compagni« (Savjeti bolničara i higijeničara drugovima):

1. Stalno paziti na čistoću tijela.
2. Što češće prati rublje.
3. Voditi maksimalnu brigu o odjeći.
4. Kad se stigne u selo, pobrinuti se odmah za izgradnju poljskog zahoda a ne prljati sva mjesta u selu.
5. U stvarno opravdanim slučajevima obratiti se bolničaru, pošto valja maksimalno štedjeti sanitetski materijal.
6. Ponašati se kako dolikuje kulturnim osobama kad se nalazite kao gosti u nekoj obitelji.

Za vaše materijalno i moralno stanje pridržavati se uvijek ovih savjeta.«

Iz Buzeštine se 2. brigada opet probila na Kras gdje se pred očima boraca otkriva tužan prizor: gusti dim diže se svuda naokolo jer sela gore, dok se Nijemci, mobilizacijom jakih snaga, kreću uzduž, i popriječno po cijelom planinskom masivu između Učke, Planika, Lisine i Žbevnice. Od Muna, prebacujući se preko glavne ceste Rijeka—Trst, brigada kreće pravcem Brkina, prolazeći kroz doslovce opustošenu teritoriju, bez ljudi. U Sloveniji se brigada zadržava od 3. do 13. rujna, djelujući najviše na sektoru Koritnice. Petog rujna održava se svečanost zakletve za one vojnike i oficire koji su došli u brigadu u posljednje vrijeme i nisu još bili u stanju to izvršiti. U međuvremenu u sastav 2. brigade ulazi novi bataljon koji dolazi iz 2. partizanskog puljskog odreda, s novim Talijanima, a koji postaje 4. bataljon brigade.

Povlačenje

Sredinom rujna 2. brigada, zajedno s ostalim jedinicama 43. istarske divizije, učestvuje u borbi za Klanu, gdje zaposjeda položaj zapadno od tog gradića na liniji Lipa—Novokračine—selo Sušak. Ovdje brigada uspijeva odbiti napade neprijateljskih snaga iz pravca Rupe i Ilirske Bistrice, koje su pokušale pružiti pomoć napadnutom garnizonu u Klani. U borbi za Klanu izgubili smo dva borca 3. čete 3. bataljona, i to: Aurelija Prodan i Giuseppea Uliani.

Poslije borbe za Klanu, brigada uspješno izvršava nekoliko akcija između 25. i 28. rujna na pruži Rijeka—Postojna koju oštećuje na nekoliko mjesta, ali je 29. rujna napadaju Nijemci jakim snagama. Bili su to posljednji naponi velike rujanske ofanzive iz 1944. godine. Jedinica se povlači prema Gumancu, gdje su borci prisiljeni podnositi velike teškoće, uslijed nestašice hrane, nepremljenosti boraca odjećom i obućom i ponajviše zbog skore zime na vratima na skoro potpuno nenastanjenom prostoru. Srećom, boravak je na tom terenu bio kratak pošto 2. brigada, u prvoj dekadi listopada, dobiva naređenje Štaba 43. istarske divizije da se ponovo vrati u Istru. Odluka je obrazložena činjenicom što je prebacivanjem partizanskih snaga poslije velike njemačke ofanzive, neprijatelj ponovo zagospodario terenom, uspostavio nove garnizone i posade i ponovo počeo svojim akcijama haranja s ciljem da terorizira stanovništvo. Neprijatelj je imao namjeru uništiti u potpunosti narodnooslobodilački pokret koji je djelovao u izvanredno teškim okolnostima.

Zadatak brigade bio je izuzetno složen i odgovoran i pun nepoznanica, pa i zbog toga što se uskoro očekivalo iskrcavanje saveznika na obalu Istre.

O tome se svugdje govorilo i Nijemci su svojim ogromnim snagama koje su uputili i razmjestili širom cijele Istre i na otocima da ibi odbili eventualno iskrčavanje, predstavljali prepreku i Opasnost kakvih do tada nije bilo. Cilj pokreta bio je opet Bujština.

Ponovno u Istru

Poslije dugog i napornog pokreta, popraćenog ofenzivnim, ali i defenzivnim akcijama s obzirom da su Nijemci bili svuda na oprezu, jedinice 2. istarske brigade stižu u Istru sredinom listopada i počinju odmah djelovati. Od 21. do 31. listopada, raspoređene po raznim sektorima Istre, one izbacuju iz stroja oko 80 neprijateljskih vojnika i oštećuju 150 metara željezničke pruge. Negdje krajem listopada brigada izbija na Bujštinu, koja je sad više nego ikad bila pokrivena neprijateljskim garnizonima i čuvana jakim njemačkim snagama u stalnom pokretu svojim motoriziranim kolonama koje su se dano-noćno nalazile na saobraćajnicama.

Unatoč tome, dolazak 2. brigade odmah je snažno odjeknuo među stanovništvom, doprinoseći ponovnom oživljavanju rada organizacija i aktivista narodnooslobodilačkog pokreta. Prve alkcije, uperene u prvom iredu na oštećenje saobraćajnica, nije trebalo mnogo čekati. Prvog studenog, na glavnoj cesti za Buje, izvršen je napad i uništen jedan neprijateljski kamion, te je izbačeno iz stroja 8 neprijateljskih vojnika. Istog dana postavljena je zasjeda na cesti Livade—Buje na koju nailazi kamion sa 11 Nijemaca koji su svi ubijeni. Treća četa (talijanska) 3. bataljona, koja se nalazi na sektoru Boljun—šušnjevica, napada patrolu, izbacujući iz stroja 5 njemačkih vojnika. Trećeg studenog, kod sela Čepić, uništen je još jedan kamion. U toj akciji ubijen je jedan njemački oficir i ranjeno nekoliko vojnika.²⁵

Najveća borba, koja na žalost bilježi i najteže ljudske gubitke što ih je neprijatelj zadao brigadi, vođena je u noći između 3. i 4. studenog kod sela Abitanti na gornjem dijelu Bujštine. Danilo Ribarić, tadašnji komandant 2. brigade, koji je zamijenio Brozinu Slovana, sastavio je opširan izvještaj o toj borbi u svome djelu »Borbeni put 43. istarske divizije«. Autor tvrdi da je tih dana mobilizirano 30 novih boraca Bujštine koji su privremeno smješteni pri štabu brigade. Prema zadatku štaba divizije, među ostalim mjerama, trebalo je raščistiti pitanje »trščanskih partizana talijanske narodnosti, koji su se nalazili u sastavu bataljona 'Cicogna' koji je brojio oko 50 ljudi, a koji nisu poduzimali nikakve akcije«.²⁶ Uspostavljena je veza s ovom jedinicom i dogovoreno da će izvršiti nekoliko zajedničkih akcija, što je odmah i učinjeno.

Poraz u selu Abitanti

U toku noći između 3. i 4. studenog štab brigade s prištapskim jedinicom i novomobiliziranim borcima krenuo je U pravcu sela Abitanti. U selu se već nalazi 1. bataljon koji se ovdje sklonio nakon akcije u selu Čepiću pred nadmoćnim neprijateljskim snagama. Još se borci nisu ni razmjestili kad su se već čuli prvi hici protiv neprijateljskih prethodnica koje pokušava-

²⁵ Isto, str. 184—188 i 194—196.

²⁶ Isto, str. 196—197. Radi se u stvari o bataljonu »Alma Vivoda«. Selo Abitanti nalazi se u katastarskoj općini Gradina, bivša općina Oprtalj. Zove se Abitanti na talijanskom i hrvatskom jeziku. Godine 1945. brojilo je 108 stanovnika.

vaju prodrijeti u selo. U isto su vrijeme primijećene brojne signalne rakete bačene iz svih pravaca. Bilo je jasno da je neprijatelj opkoljavao rajon. Shvativši opasnost, štab brigade izdaje naređenje za hitan pokret probijajući se prema Butorima, jedinom pravcu na kojem nisu primijećene signalne rakete. U toku brze akcije prebacivanja, nastala je panika kod novomobiliziranih boraca do te mjere da su, zajedno s dijelom starih boraca krenuli u ruke neprijatelja. Glavnina snaga, unatoč stalnoj minobacačkoj vatri na mjesto probaja, uspije se probiti. U svitanje neprijatelj zatvara обруч i Nijemci počinju krvavi obračun sa svim onima koji nisu uspjeli preći, pretražujući svaki grm i ubijajući čak i ranjenike. U обручу su se našli i tršćanski partizani i grupa slovenskih partizana. U borbi palo je 25 boraca a dvadesetak ih je nestalo ili zarobljeno. Neprijateljski gubici iznose 70 izbačenih iz stroja, među kojima i komandant jednog bataljona.²⁷ U djelu »Istra i Slovensko Primorje« navedeno je da je neprijateljske snage sačinjavalo 1000 vojnika, koji su bili blokirali sve saobraćajnice, i to: cestu Buje—Brtonigla—Gradina i Buje—Mojan—Topolovac—Gradina. Ističe se, nadalje, da su se, zajedno sa štabom brigade i 1. bataljonom, nalazili brojni novomobilizirani s onog područja, ali bez oružja, što je, dakako, još više otežalo ionako kritično stanje.²⁸

Usred tajfuna

Četvrta talijanska četa 1. bataljona, gonjena od Nijemaca, nalazi se upravo usred tajfuna, ali se, ipak, uspijeva probiti iz обруча, iako je pretrpjela teške gubitke. Eto, kako Bruno Fioranti, četni bolničar, pamti taj tragični događaj:

»Treći studeni 1944. ostao mi je duboko u sjećanju. Nalazimo se u Kupertonu, u Istri. Talijanska se četa prebacuje iznad ceste kod sela Sterne. Postavljamo zasjedu njemačkoj koloni. No, stižu samo dva kamiona. Napadamo i zapaljujemo vozila. Bijegom samo nekoliko Nijemaca uspije izvući živu glavu. Svi ostali su u vrlo kratko vrijeme pobijeni. Po završetku akcije povlačimo se u šumu pokraj sela. Tu se nalazi okupljen bataljon zajedno sa štabom brigade.

Sutradan oko 4 sati ujutro, Nijemci, u jačini od oko 2000 ljudi, opkoljavaju naše položaje. Straže alarmiraju, ali nema nam nikakvog spasa. U обручу smo. S obje strane otvara se vatra. Nijemci ne štede municiju. Talijanska četa, zajedno s drugim grupama bataljona, grčevito se boreći, uspijeva na jednom mjestu izvršiti proboj обруча razbijajući neprijateljske redove. Komesar talijanske čete, Lino Gropuzzo, zarobljen je od Nijemaca zajedno s nekim drugovima. U teškoj borbi padaju brojni naši borci, među njima hrabri vodnjanski omladinac Romano Gorlato, delegat talijanske čete.

U urnebesu borbe, dok sam puzao po zemlji od jednog ranjenika do drugog da im pružim prvu pomoć, čuo sam zapomaganje u tami samo na nekoliko koraka od mene. Približio sam se ranjeniku. Nisam ga mogao prepoznati. Imao je veliku ranu na glavi, a lice mu je bilo obliveno krvlju. Vatom sam mu obrisao krv s lica i zatim previo ranu...

— Jesi li ti, Romano?

— Da, Bruno, ranjen sam ...

To su bile njegove posljednje riječi. Spustio mi je glavu na ruke i izdahnuo.

Borba još dugo traje, sve do 10 sati prije podne. Njemački обруч je probijen. Naveče se vraćamo na položaje da pronađemo i pokupimo naše pale

²⁷ Isto.

²⁸ Isto, str. 370.

i ranjene, njih dvadesetak. Sahrnili smo ih u seoskom groblju, gdje i danas počivaju.«²⁹

Još dirljivije je pripovijedanje Antonija Goriana, koji svoje sjećanje smatra »jednim od najtužnijih i najbolnijih uspomena svog života«, kako tvrdi u svojoj spomenutoj izjavi u kojoj, između ostalog, čitamo:

»Radi se o borbi u Hervaju, selu koje se nalazi na granici između Republike Slovenije i Hrvatske, gdje su se borili omladinci pripadnici svih naših triju narodnosti. Nijemci su uspjeli opkoliti jednu partizansku jedinicu 2 istarske brigade, u kojoj su se nalazili mladi tek mobilizirani borci, dakako, sa slabim vojnim iskustvom. Iako su komandiri izdali naređenje za povlačenje, oni to nisu uspjeli, pa smo tako izgubili 25 omladinca, možemo reći, zbog nepoznavanja vojne taktike... Ti pali borci rodом su iz naših mjesta: Momjan, Kostanjica, Grožnjan itd.«³⁰

Tragedija bataljona »Alma Vivoda«

Spomenuti bataljon »Cicogna«, u stvari je poznata partizanska jedinica »Alma Vivoda«, osnovana 14. svibnja 1944. kod Kaštela San Servolo (Trst). Kao samostalan bataljon bio je u sastavu Udarne brigade »Garibaldi-Trieste« a sastavljen uglavnom od omladinaca iz Milje i Trsta.³¹ Bataljon pod vodstvom komandanta Marija Tuli Cicogna (odatle i ime jedinice), djelovao je dugo vremena u Istri: na Koparštini, ali najviše na Bujštini gdje se bio skoro udomačio. Prema tome u njegovim je redovima bilo i nekoliko boraca ovog područja i Koparštine. U izjavi koju je riječkom časopisu »Panorama« dao Mario Tuli iznosi zanimljiv pregled o stanju snabdijevanja i položaju ove jedinice u onom razdoblju.

»Povlačili smo se prema Bujštini da bismo stigli u svoju bazu u Topolovac nakon što smo bili završili mobilizaciju na gornjem dijelu hrvatske Istre — pripovijeda Cicogna. Stanje se bilo mnogo promijenilo. Sad smo već bili u dubokoj jeseni 1944, a Nijemci, potpomognuti fašistima iz Koparštine, bili su podigli gustu mrežu uporišta, koristeći priliku da na tom teritoriju nije u onom trenutku djelovala neka značajnija partizanska jedinica. U toku prebacivanja, nisam znao kako prehraniti svoje ljude budući da nam je bilo nemoguće stići do naših tajnih skladišta. Stoga smo se morali obratiti mjesnom stanovništvu. Nije bilo lako. Na onom dijelu istarskog Krasa, priroda je škrt. Mještani su bili vrlo siromašni, pa nam nisu mogli puno pomoći. Između ostalog, bojali su se fašističkih odmazdi.«³²

Brojne uspješne akcije protiv neprijateljskih posada izvedene su upravo na Bujštini. Upravo ovdje će »Alma Vivoda« izgubiti glavninu svog sastava u onoj tragičnoj borbi, zaključujući tako svoje herojsko djelovanje. Njegov završetak, kako ga je opisao Giovanni čač Bili, jedan od rukovodilaca jedinice, u svojim sjećanjima koja su opisana u djelu »Fratelli nel sangue«, uistinu je tragičan. Pročitajmo:

29 G. Scotti: »Ricordi di un infermiere« (Sjećanja jednog bolničara); »La Voce del Popolo«, kolovoz 1954. Lino Gropuzzo, koji sada stanuje u Puli, deportiran je od Nijemaca u Njemačku u jedan od »logora smrti«, odakle uspijeva da se vrati živ. U svjedočenju Antonija Baressi, među palima u ovoj borbi spominje se, pored Romana Gorlata i ime Marija Vellica, također, iz Vodnjana.

30 »La Voce del Popolo« od 29. rujna 1973. U raznim varijantama tvrdi se da se radi o borbi u selima Abitanti, Kuberton, Sterna i Hervaj. Selo kod kojeg je izveden tragični oružani događaj je stvarno selo Abitanti.

31 A. Bressan — L. Giuricin: »Fratelli nel sangue«, str. 326.

32 Panorama br. 18 od 30. rujna 1973, Boris Kovačić: »Il comandante del battaglione Alma Vivoda ricorda« (Sjećanje komandanta bataljona Alma Vivoda).

»Neprijatelj, nadmoćan u ljudstvu i sredstvima, razbijao je otpor herojskih partizana. Među palima bio je sam komandant Paolo Zaccaria (koji je nešto ranije zamijenio Marija Tuli Cicognu n. a.). Treća četa, pod vodstvom Luciana Hrvatina Mirka, uspijeva da se izvuce iz opkoljavanja i da se spasi. Međutim prateća je četa desetkovana, glavnina preostalog sastava zarobljena. Ljudi, pretučeni, zlostavljani i bosi bili su prisiljeni pješaćiti do Kopra na čelu s Nevijom Lanza (koparski borac, n. a.). Na glavnom trgu gradića izloženi su uvredama koparskih fašista i njihovih suradnika. Zatim su svi zarobljenici dopremljeni u mjesni zatvor, gdje su pretrpjeli nova zlostavljanja i okrutnosti. Nekoliko dana iza toga premješteni su u tršćanski zatvor Coroneo i potom upućeni u koncentracione logore u Njemačku.«³³

Spomenica bataljona »Alma Vivoda« može se sintetizirati ovim jednostavnim, ali značajnim brojkama: 158 boraca od kojih 20 palih i 54 zarobljena, od kojih se mnogi neće više nikada vratiti iz nacističkih logora.³⁴

Poslije ove krvave borbe, Nijemci jačaju pritisak i napade na 2. istarsku brigadu koja, da ne bi pala u zamku, mora stalno mijenjati mjesto zadržavanja. Gonjena sa svih strana, gubi uslijed nestanka radio-stanice, svaku vezu sa štabom Operativnog sektora za Istru putem kojeg je održavala vezu i sa štabom divizije. Upravo dan prije gubitka radio-stanice, brigada je primila naređenje štaba 43. istarske divizije da se odmah stavi u pokret za Gorski kotar.

Dramatično stanje

O teškom pokretu prebacivanja opširno izvještava Danilo Ribarić, novi komandant 2. brigade koji u svome djelu, iznosi na osnovu dokumenata dosta dramatičan pregled o stanju:

»Štab brigade odredio je pravac pokreta bataljonima i zbornu mjesto u rajonu sela Brest pod Učkom. Bataljoni su došli na zbornu mjesto gotovo prepolovljeni. Mnogi borci, bolesni i ranjavih nogu, ostali su na vojno-pozadinskim stanicama. Mnogi su bili potpuno iscrpljeni pa su u prolazu kroz svoja sela ostajali kod kuća, kasnije se javljali komandama vojno-pozadinskih stanica i vraćali se u brigadu. Bilo je i takvih koji su potpuno klonuli duhom, dezertirali iz svojih jedinica i zadržali se kod kuća.«³⁵

Poslije kratkog odmora na Planiku, pokret je bio izuzetno težak i opasan i zbog toga što je brigada morala dopremiti u Gorski kotar živežne namirnice svake vrste za ostale vojne jedinice, među kojima mnogo volova i velike količine soli. Najteži trenutak bio je sigurno kod prijelaza preSko pruge i ceste Rijeka—Trst.

»Pokret je počeo oko 9 sati — nastavlja svoje pripovijedanje Ribarić — U prvim noćnim satima brigada je izbila na cestu kod Žejana i nakon kraćeg odmora, krenula prema pruzi. Kolona se kretala vrlo sporo. Pri svakom za stoju volovi bi polijegali i bilo je vrlo teško ponovo ih pokrenuti. I borci su se jedva držali na nogama.«³⁶

33 Iz rukopisa G. Cača Bilia, »Fratelli nel sangue«, A. Bressan i I. Giuricina, str. 331. Prema auloru, borba je vođena 25. studenog, ali svi službeni tekstovi prenose datum 3—4. studenog 1944.

34 »La Voce del Popolo«, 14. svibnja 1974.

35 »Borbeni put 43. istarske divizije«, str. 197.

36 Isto, str. 198.

Shvativši teško stanje, neki su predlagali da se zaustavi i prenoći u uvali blizu Žejana. Ali, kako će se ljudi odmoriti u hladnoj jesenskoj noći na onom planinskom terenu u neposrednoj blizini glavnih saobraćajnica, s neprijateljem u pripravnosti? Štab brigade odlučio je da se pokret nastavi po svaku cijenu. No, kad je već skoro bilo završeno prebacivanje preko ceste Rijeka—Trst, velika njemačka motorizirana kolona u pravcu Rijeke presjekla je put začelju glavnine brigade, koja će se kasnije, ipak, uspjeti pridružiti svojoj jedinici. Poslije prve kolone, čula se nova velika neprijateljska kolona, očit znak da je brigada bila otkrivena. Dva dana je neprijatelj tragao za partizanskim jedinicama pretražujući cijeli prostor. Ali, sad su već borci 2. istarske brigade, iako na izmaku snaga, uspjeti preći preko ceste produžujući usiljenim maršem sve dok ne stignu do cilja, Gorskog kotara, 17. studenog 1944.

Talijanski borci koji su ostali, nakon reorganizacije i prestrojavanja cijele brigade, raspoređeni su u grupama ili pojedinačno u razne čete brigade a netko i u bataljon »Pino Budicin«. Prema Antoniju Baressi 4. talijanska četa 1. bataljona je u ožujku 1945. smanjena na jedan vod koji će djelovati do završetka rata.

. . .

Ovdje završava historijat vojnih jedinica sastavljenih od pripadnika talijanske nacionalne grupe Istre i Rijeke koji su se borili i dobrim dijelom priključili bataljonu »Pino Budicin« kad je problem talijanske brigade bio već smatran premašenim (ljeto 1944.). Zapravo pokušalo se još jednom oživjeti pitanje osnivanja brigade odmah po nastavku aktivnosti Talijanske unije nakon sastanka održanog u Zalesini 6. ožujka 1945. Tada je Uniji povjeren zadatak vršenja propagande za mobilizaciju u NOVJ onih talijanskih antifašista koji su se još uvijek nalazili po strani. U više navrata upućeni su Talijanima Istre i Rijeke pozivi objavljeni na posebnim oglasima, lecima i u partizanskoj štampi na talijanskom jeziku sa parolom: »Oformiti talijansku brigadu 43. istarske divizije«. Posljednja mobilizacija u Istri i Rijeci postigla je svoj uspjeh. U ožujku i travnju nove mase talijanskih omladinaca sjatile su se po brdima i u šumama, ali samo djelomično uspijevaju stići u »Budin« i druge jedinice u kojima se bore Talijani, pošto je sad već cijeli front u pokretu za posljednju veliku ofenzivu koja vodi naše trupe sve do Trsta i konačnog oslobođenja naše zemlje uključivši Rijeku i Trst.

Pitanje talijanske brigade bit će ponovno oživljeno i kasnije, poslije oslobođenja, i to putem štampe i rukovodilaca Talijanske unije, kao i talijanskog bataljona u vrijeme njegovih brojnih propagandističkih posjeta raznim mjestima naše regije gdje je bio angažiran u ne manje teškoj političkoj borbi za sjedinjenje s Jugoslavijom, do konačne demobilizacije talijanskih boraca i rasformiranja bataljona »Pino Budicin« u rujnu 1947. Po završetku rata, kad su sve snage bile usmjerene na obnovu i izgradnju zemlje, iako će se još dugo morati boriti za konačno sjedinjenje ovih krajeva, problem brigade postao je anakronističan. Od svega toga ostaje, ipak, uvijek živo i veoma zanimljivo svjedočanstvo te velike težnje kojoj su talijanski antifašisti čvrsto vjerovali i borili se za njeno ostvarenje, uvjereni da su izvršili svoju dužnost do kraja i da su i na taj način dali neprocijenjivi udio narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije.

LUCIANO GIURICIN

DIO TREĆI

IDEJNO-POLITIČKA BORBA

ULOGA PARTIJE

»Bez stalnog djelovanja Partije, koja se isticala primjerom i moralnom ispravnošću većine svojih članova upravo u najtežim trenucima, kad je vladala crna glad, zima ledila zglobove i smrt bila pred očima, narodnooslobodilačka vojska ne bi sigurno bila mogla izdržati. Uvjerem sam da se bez djelovanja komunista nitko, pa ni iz našeg bataljona, ne bi bio mogao oduprijeti strašnim uvjetima narodnooslobodilačke borbe.«¹

Te riječi iz svjedočanstva bivšeg komesara čete bataljona »Budicin«, Ferrucia Pastrovicchi mogle bi na prvi pogled izgledati prazne fraze, riječi pune retorike, kao što se dešava u sličnim okolnostima. Međutim, nije tako, jer su te iste misli potvrdili mnogi drugi borci koji su posebno istakli nezamjenjivu ulogu partijske organizacije uz izvrsno djelovanje mladih komunista, partijskih kandidata i simpatizera. Komunistička partija je bila uvijek pokretač svih akcija, tvorac svake aktivnosti (političke, kulturne, vojne itd.) i jedina moralna snaga u stanju da odvažno pristupi i riješi najteža pitanja koja su se pojavljivala u najopasnijim trenucima. Primjere je teško nabrojiti. Među nedvojbeno najznačajnijim treba, ipak, iznijeti primjer komunista i članova SKOJ-a u možda najkritičnijem razdoblju za bataljon, kad se pri kraju listopada 1944. g., u pokušaju da pređe prugu zajedno s brigadom, da se iz Slovenije preseli na područje Gorskog kotara, rastura na dva dijela uslijed neprijateljskog napada. Glad, ubrzani marševi bez prikladne obuke i odjeće i s neprijateljem stalno za petama, ozbiljno su bili ugrozili moral boraca na koje su vršili dosta jak utjecaj određeni demoralizatorski elementi koji su negativno djelovali parolom da se bataljon ponovo vrati u Istru. »Slična bi odluka bila ravna izdaji i kršenju partizanske zakletve koja je svečano položena u povodu osnivanja talijanskog bataljona«.²

U tim uvjetima sazvan je odmah sastanak najodanijih članova Partije i mladih komunista koji, nakon što su upoznati s nastalim stanjem, donose odluku da u slučaju potrebe treba biti neumoljiv protiv onih koji bi eventualno pokušali spriječiti ponovno spajanje s brigadom. Odlučnost djelovanja

¹ Ferruccio Pastrovicchio ušao je u talijanski bataljon i bio kurir, delegat, zamjenik komesara i komesar čete, početkom lipnja 1944. g. kod uključivanja talijanske jedinice u brigadu »Vladimir Gortan«. Iz njegove je izjave Centru za historijska istraživanja, vidljivo da je ušao u partizanske redove 23. ožujka 1944. g. zajedno s grupom puljskih omladinaca, među kojima Bruno Vellico (poginuo) i Marino Furlan, kao borac 1. čete 1. bataljona Gortanove brigade. U bataljon »Budicin« prešao je na poziv koji je upućen talijanskim borcima raznih jedinica da vlastitom voljom pređu u talijanski bataljon.

² Iz svjedočanstva Arialda Demartini u Centru za historijska istraživanja Rovinj.

komunista uz svesrdnu suradnju najboljih boraca, uspjela je riješiti, ne bez teškoća, veoma složena pitanja stvorenih strašnim uvjetima na koje borci još nisu bili naviknuti. Trenutak je bio izvanredno osjetljiv jer se, po prvi put, pojavljuje više-manje u svim istarskim jedinicama pitanje bijega iz jedinica, kao što to potvrđuje izvještaj Štaba 11. korpusa koji je upućen 24. rujna 1944. godine Glavnom štabu NOV Hrvatske. U dopisu se ističu velike poteškoće nastale za vrijeme povlačenja boračkih jedinica s njihovih teritorija, kada se osjetila sve prisutnija pojava dezerterstva, i to upravo u najtežim trenucima. »U Istri — tekstualno piše u izvještaju — se je dezerterstvo pojavilo u izvjesnoj mjeri za vrijeme izvlačenja jedinica van Istre, gdje su se uglavnom odašiljali novomobilisani borci«.³

Prve promjene u štabu bataljona »Budicin«, nastale pri njegovu uvrštanju u sastav brigade »Vladimir Gortan«, uslijedile su i zato što se kod nekog političkog rukovodioca bataljona osjetio stanoviti otpor prilikom napuštanja područja južne Istre.

Zato je bilo prirodno da svaka bitka ili akcija postaje zgodnom prilikom za mobilizaciju Partije i njenih članova da bi se mogao osigurati njezin konačni uspjeh.

»Pripreme za borbu u Mošćenicama — ističe bivši komesar bataljona Mario Jedrejčić — i to za napad na garnizon u Mošćeničkoj Dragi, u kojem je bataljon 'Budicin' uspio zaplijeniti jedan teški protutenkovski mitraljez, izvršene su najprije na sastanku članova Partije, na kojem je predviđena akcija objašnjena u pojedinostima. Naveče tog istog dana, prije samog polaska, borci su potaknuti vatrenim govorima s ciljem da budu spremni za borbu koja mora uspjeti. Na navedenom sastanku bilo je govora i odlučeno je da se povećaju obroci.«⁴

Na pripremnim sastancima uoči borbe zahtijevala se od članova Partije malksimalna odgovornost i obaveza da budu primjer ostalim borcima u izvršenju zadataka, vladanju u toku borbe, brizi za ranjenike i pale drugove na terenu, poštivanju imovine stanovništva, ne prisvajanju ratnog plijena — prvi u akciji a posljednji u povlačenju.

Mario Jedrejčić koji je već tada bio odgovoran za organizaciju Partije u bataljonu iznosi još jedan primjer te nezamjenjive aktivnosti komunista. Radi se o političkom radu izvršenom za bitku u Šapjanama u poznatom napadu na vlak 21. rujna 1944. godine:

»Nakon primljenog naređenja od komande brigade o taktici našeg pokreta i napada, sazvali smo štab bataljona i zajedno proučili plan bitke u pojedinostima. Slijedio je sastanak partijskog biroa, ćelija unutar svake čete i članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Sastale su se i komande četa da bi na kraju bili pozvani svi borci, objasnila im se potanko akcija i od njih zatražilo primjerno ponašanje. U toj bitci pala su dvojica među najboljim članovima Partije: operativni oficir, Nevio Tommasi, i vodnik bivše rovinjske čete, Francesco Cerlon. Akcija je završila s velikim uspjehom a znatan je bio i plijen.«

3 »Zbornik«, Tom V, knj. 33, dok. 92, str. 442.

4 Izjava Marija Jedrejčića u Centru za historijska istraživanja Rovinj.

Čovjek u središtu pažnje

U težim borbama, kao npr. u onima koje su vršene pri završetku rata, kad su bjesnili napadi u toku velikog neprijateljskog nadiranja, te kad je opća težnja boraca bila »da se izvuče živa glava«, često su komunisti bili primorani da se snalaze sami. Bio je to slučaj bitke za »Bezimenu kotu« u Lokvama 16. travnja 1945, kad je donijeta odluka da se za njeno osvajanje formira jurišna grupa komunista i članova SKOJ-a zajedno s najhrabrijim borcima pod vodstvom komandira 1. čete Arialda Demartini.⁵

Štab i partijski biro bataljona a često i čelijske u četama sastale bi se ne samo prije borbi nego i po završetku svake značajne vojne operacije da bi izvršile analizu pojedinih faza bitke i ocijenile ponašanje boraca, napose u slučajevima kad akcija ne bi uspjela prema zacrtanom planu. »Tada je — ikaže Mario Jedrejčić — kritika i provjera zadataka bila nemilosrdna i nije se imalo obzira ni prema kome, pa ni prema najvišem rukovodiocu. Tada su padale najoštrije kritike i partijske kazne; često je dolazilo i do uklanjanja s funkcije i lišenja čina onih koji su se smatrali odgovornima za pojedini teži proпуст ili prekršaj«.

Unatoč prividno strogoj vojnoj disciplini u takvim prilikama, to je samo pozitivno utjecalo na moral i povjerenje boraca jer je u središtu pažnje bio uvijek samo čovjek.

»Partija i SKOJ izvršili su neprocjenjivu ulogu, osobito poslije 'udarca' u Popovom Selu — nastavlja bivši sekretar partijske organizacije bataljona. Tada je moral boraca bio zaista nizak i morali smo učiniti sve da ga podignemo: sazivali smo sastanke bez kraja, veličali pobjede Crvene armije i naše Narodnooslobodilačke vojske. Svi smo se mi članovi, mladi komunisti i simpatizeri zalagali do krajnosti svojih snaga vršeći, u stvari, dvostruku aktivnost«.

Odgovornost za jedan poraz

Arialdo Demartini, komandant bataljona za vrijeme te tragične bitke, kako se navodi u sjajnoj analizi njegova djela »Mancano all'appello«, ovako se izražava u vezi s time:

»Mi iz štaba sazvali smo satanak s komandama četa da bi izvršili temeljitu analizu i skicirali izvještaj o ovoj našoj spomena vrijednoj bici u Gorskotaru ... U ocjeni pojedinih faza bitke jednoglasno smo konstatirali da smo u novom operativnom području imali protiv sebe nemilosrdnog, fanatičnog neprijatelja, zadojenog ljutom mržnjom, sličnog smrtno ranjenoj divljoj zvjeri, i koji je upravo zbog toga igrao na posljednju kartu da produži svoju agoniju. Nije bilo slučajno što je narod nazivao ustaše 'koljačima'. Prividna odvažnost neprijatelja nije bila drugo nego odvažnost očaja. Nismo htjeli ni podcijeniti neprijatelja ni opravdati sebe za naše poraze. Namjeravali smo izvući samo pouku kako bismo se ubuduće mogli smireno i hladnokrvno sukobiti s njime, pojačati vojnu samodisciplinu i učiniti je još strožjom, usavršiti se i što bolje ovladati rukovanje oružjem. Na kraju smo donijeli zaključak da su komesar Giordano i sekretar Mario morali prije svega izvršiti zadatak da podignu moral i borbeni duh naših boraca, angažirajući u tu svrhu članove Partije i mlade komuniste.«⁶

⁵ Svjedočanstvo Marija Jedrejčić i Arialda Demartini.

⁶ Arialdo Demartini: Monografija I, »Mancano all'appello«, str. 45—46. Centar za historijska istraživanja Rovinj.

Nastavljajući razgovor o eventualnim krivcima, Demartini dodaje:

»Zatim smo dotakli osjetljivo pitanje odgovornosti. Bez obzira na činjenicu što smo bili neposredno potčinjeni komandantima brigade, te da su oni unaprijed odredili ponašanje za vrijeme marša, kao i neposredno prije borbe, to nije, ipak, moglo umanjiti naš dio krivice. O tome smo bili svjesni i ja i Giordano, pa prema tome, i skloni da primimo krivicu. Iz iskustva drugih u sličnim okolnostima obojica smo znali da partizanski zakon ne oprašta nikome u takvim slučajevima.«

Ta široka aktivnost i zalaganje doprinose među borcima podizanju ugleda Partije koju su borci jako poštivali i cijenili. Kritike, opomene i partijske kazne općenito više su djelovale nego grdnje i kazne što su ih izricali vojni rukovodioci, budući da su i same starješine, bez obzira na svoju funkciju, bile podložne partijskoj kritici i uklonjene s komandnog mjesta za ma koju pogrešku. »U partizanskoj vojsci danas si bio komandir a sutra si bio običan vojnik i obratno. Taj se neumoljiv zakon strogo primjenjivao u svim jedinicama i ne rijakto se osjetio i u talijanskom bataljonu.«⁷

Načela jednakosti

Partijska organizacija bataljona »Pino Budicin« iako se općenito pridržavala statusa i općih načela određenih za vojsku, ipak, se razlikovala u nekim pojedinostima od ostalih organizacija, osobito što se tiče socijalnog i nacionalnog sastava. Članovi Partije i SKOJ-a u bataljonu bili su većinom radnici — Talijani. Zato je klasna komponenta imala uvijek određujući utjecaj na razvoj talijanske jedinice i ponašanje komunista i boraca, koji su se često instiktivno znali oduprijeti situacijama koje nisu odgovarale njihovoj proleterskoj svijesti. To je bio slučaj primljene zapovijedi za odvajanje kuhinje za oficire od one za vojnike.

»Bila je to kod nas neka vrsta pobune — tvrdi Mario Jedrejčić — kad smo saznali o naredbi komande divizije da osnujemo posebnu kuhinju za starješine. Bez obzira na to da nije bilo što jesti, dijeliti i to malo ostavljajući bolje zalogaje za oficire, bilo je kao pljunuti u lice načelima jednakosti na kojima se zasnivala naša politika u bataljonu a za koja je većina naših boraca stupila u borbu. Sjećam se da smo odmah sazvali partijske ćelije i na zajedničkom sastanku odlučili da nećemo uzeti u obzir direktivu koju su svi smatrali štetnom i sa suprotnim učinkom. Iako svjesni da kršimo data nam naređenja, mi smo uvijek međusobno dijelili sve. Za primjer dovoljno je uzeti odjeću i nove cipele: dodjeljivale su se najprije najboljim i najpotrebnijim borcima. Više sam puta intervenirao kod viših komandi ističući činjenicu da nismo mogli prihvatiti odluke koje bi, u stvari, stvarale razlike i dopuštale određene povlastice u korist jednog dijela boraca. Partija u našem bataljonu donijela je čak i odluku da su za vrijeme velikih marševa prebacivanja iz jednog kraja u drugi svi oficiri, osim komandanta, bili dužni prenositi na svojim leđima hranu, teško oružje i municiju. Ukoliko bi poneki starješina to odbio, bio bi odmah opomenut i stavljen na dnevni red Partije. Napori i odricanja bili su strašni, pa je stoga i bila obaveza da se podijele pomalo na sve. Da se tako nije postupalo, naš bataljon ne bi bio dugo izdržao.«

7 Iz svjedočanstva Ferruccio Pastrovicchio.

Talijani u KPJ

Kod osnivanja bataljona, talijanski komunisti cijele regije bili su već dugo učlanjeni u novu partiju — Komunističku partiju Jugoslavije. Pino Budicin i Augusto Ferri bili su već žrtvovali svoje živote (8. veljače 1944.), prvi kao politički a drugi kao organizacioni sekretar Kotarskog komiteta KPH za Rovinj. Ostali drugovi — Talijani kao: Giacomo Urbinz, Romano Billi, Giusto Massarotto, Aldo Rismondo, Sergio Dobrich, Aldo Negri, Nicolò Pitacco, Lorenzo Forlani, Matteo Bernobich, Giovanni Cucera, Luciano Michelazzi i drugi, vodili su partijske organizacije u Puli, Rovinju, Labinu, Vodnjanu, Poreču, Rijeci i drugdje. Stupanjem u čelije KPH i grupe SKOJ-a koje se osnivaju u većim istarskim mjestima i gradovima odmah poslije oluje njemačke okupacije od listopada 1943. godine, oni proširuju njihov rad svojim revolucionarnim iskustvom. U to vrijeme osnovani su gradski komiteti Partije i SKOJ-a koji će voditi prve borbene akcije novim duhom i revolucionarnim elanom: bacanje letaka i ručnih bombi, pisanje zidnih parola, vršenje sabotaža sve do smionijih akcija, kao napad na sjedište rovinjske fašističke stranke i zatvora, atentati i likvidacija špijuna i kolaboracionista u Puli, Rijeci, na Bujštini i u drugim mjestima. Od tih početnih borbenih akcija do osnivanja prvih jurišnih skupina i talijanskih partizanskih četa, korak je bio kratak.

U svim aktivnostima u 4. talijanskoj četi »Pino Budicin«, a kasnije u bataljonu, od sama njihova osnivanja isticala se komunistička omladina koja je u početku većinom dolazila u početku iz omladinske organizacije u Rovinju. Među tom omladinom nalazimo čak četiri člana Gradskog komiteta SKOJ-a (osnovan u studenom 1943. g.), i to Antonio Buratto, Tino Lorenzetti i Domenico Medelin (koji su oslobođeni iz rovinjskog zatvora u veljači 1944. g. poslije njihovog hapšenja od strane fašista), kao i Luciano Giuricin, koji je stigao s prvom skupinom dobrovoljaca, 8. ožujka 1944. zajedno s mladim komunistima i rukovodiocima skojevskih grupa u rajonima Monte, Škver i S. Francesco. To su bili: Armando Apollonio, Gino i Silvio Gnot, Antonio Giuricin, Virgilio Pavan, Francesco Sponza i Bruno Vidotto. Odah iza toga, pridružuju im se drugi omladinci ne samo s područja Rovinja nego i Vodnjana i drugih krajeva: Pietro Lorenzetto, Domenico Simetti, Arialdo Demartini, Francesco Fioranti, Riccardo Saveggia, Orlando Gorlato, Fernando Moscheni, Diogene Degrassi, Domenico Biondi, Gildo Biasiol i drugi, dok su se omladinci Antonio Abbà i Giovanni Nadi već od ranije nalazili u partizanskim redovima. Od te prve skupine, Tino Lorenzetto i Antonio Giuricin napuštaju odmah vojsku da bi se vratili u rukovodstvo rovinjske omladinske organizacije, i to, prvi kao sekretar Kotarskog komiteta SKOJ-a a drugi kao sekretar Gradskog komiteta, koji su odlaskom prvih dobrovoljaca gotovo u potpunosti ostali bez rukovodećeg kadra. Antonio Buratto bit će, nešto kasnije, pozvan da rukovodi partijskom organizacijom talijanskog bataljona u svojstvu zamjenika komesara, dok će mladi komunist Antonio Abbà, ranije član diverzantske grupe i zamjenik komandira talijanske čete »Pino Budicin«, postali operativni oficir bataljona.

Članovi SKOJ-a

Isto se to više-manje, dešavalo i u drugim samostalnim talijanskim vojnim jedinicama koje će se osnovati nešto kasnije, i to u Rovinjskoj (talijanskoj) četi, Puljskoj, Riječkoj i nekim drugima. Iz Pule, da bi se osnovalo

jezgro puljsike čete, izabrana su dva člana Gradskog komiteta SKOJ-a: Mario Jedrejčić, koji će postati delegat te čete i komesar riječke i Nereo Milotti, i još dvadesetak drugih mladih komunista. U dvije riječke čete stupaju već od samog početka Luigi Cimadori, član Gradskog komiteta SKOJ-a Rijeka, koji će postati sekretar SKOJ-a bataljona »Budicin« a zatim njegov politički komesar, Alfredo Cuomo, Marcello Scocchi, Gino Morel, Bruno Zorzenon i drugi rukovodioci komunističke omladine brodogradilišta i drugih riječkih tvornica i rajona.

Za vrijeme osnivanja bataljona »Pino Budicin« i brigade »Vladimir Gortan«, organizacija KPH u partizanskoj vojsci koja je operirala na istarskom poluotoku, brojila je ukupno 47 ćelija s 229 članova, 24 simpatizerske grupe s 119 članova i 42 grupe SKOJ-a sa 419 članova, od toga, je u odredu »Učka« i Puljskom, u sastavu kojeg se nalazio 4. talijanski bataljon, bio 121 član Partije, 45 simpatizera i 130 članova SKOJ-a. Mjesec dana kasnije (u svibnju »li lipnju) konstituiran je Vojni komitet KPH s ciljem da objedinjuje aktivnost svih partijskih organizacija koje su djelovale u vojsci s Andrijom Tusom, sekretarom, inače, članom Oblasnog komiteta KPH za Istru.⁸

Iz iznijetih podataka primjećuje se da je broj članova Partije, simpatizera, odnosno članova SKOJ-a bio dosta malen s obzirom na masu boraca. Srazmjerno je taj broj bio još manji u talijanskom bataljonu. Naime, za to razdoblje ne može se ni govoriti o nekom pravom partijskom životu u sklopu »Budicina«, nego samo o aktivnostima političkih veoma dobro izgrađenih mladih komunista, ali ne isto tako i organiziranih za vršenje novih vojnih zadataka koji su im se nametali. Aktivnost SKOJ-a pod vodstvom njegovog prvog sekretara Antonija Buratto, sastojala se u održavanju čestih političkih sastanaka s čestim i vrlo živim raspravama, s obzirom na tematiku i ideološka pitanja koje su mladi tek otkrivali. Političku izgradnju svih boraca, vršili su komesari i zamjenici komesara; ali su politički delegati bili glavni nosioci te aktivnosti koja se vršila putem grupnih sastanaka. Na sastancima se čitala i komentirala talijanska partizanska štampa (»Il Nostro Giornale«, »Lottare«, »Radio Notizie« itd.) a najsposobniji rukovodioci u bataljonu održavali su povremena predavanja. Raspravljalo se o važnim idejnim i političkim pitanjima, kao: nacionalno pitanje, marksistička načela, klasna borba itd. Pitanja su obrađivali i politički izgrađeniji drugovi na terenu: Aldo Rismondo, Giusto Massarotto, Giorgio Privileggio, Aldo Negri i Nicolò Pitaeco, član Okružnog komiteta SKOJ-a za Pulu, koji je u početku vrlo često dolazio u bataljon da pruži pomoć grupama komunističke omladine. Pripreme za održavanje svih partijskih sastanaka i sastanaka SKOJ-a bile su uvijek na visini.

Primjer u svemu

Već tada smo se u bataljonu služili prvim teoretskim materijalom štampanim upravo za talijanske borce, kao što je bilo zacrtano planom političkog rada u Narodnooslobodilačkoj vojsci, o čemu govori i izvještaj Operativnog štaba za Istru od 23. travnja 1944, u kojem se između ostaloga, navodi:

»Već smo stampali neki materijal koji je potreban za izvođenje političkog plana. Umnožili smo kod Oblasnog agitpropa knjižicu 'Stvaranje NOV

8 Danilo Ribarić: »Borbeni put 43. istarske divizije«, str. 177.

i Rezoluciju ZAVNOH-a sa zasjedanja u Plaškom. Da bi našim politkomesarima pomogli shvatiti njihovu dužnost i zadatke koje ona pred njih postavlja, dali smo umnožiti brošuru 'Našim politkomesarima' kako na hrvatskom tako i na talijanskom jeziku. Za plan političkog rada za maj također ćemo dati neke stvari umnožiti.«⁹

Delegacija talijanskog bataljona na Konferenciji Antifašističke omladine Krasa. Posljednja dvojica desno su Mario Jedrejčić, zamjenik komesara bataljona i Domenico Medelin, komandir čete.

Najvažniji rad komunista i članova SKOJ-a bio je usmjeren na duboko djelovanje u masi boraca, utječući na njihova mišljenja, pokazujući primjekom i ističući se uvijek među prvima u svemu, pa i u borbama. Općenito, kad su jedinice trebale zauzeti položaj u nekoj predstojećoj borbi, članovi Partije i mladi komunisti sastajali su se kako bi obezbijedili dobar ishod operacije. Nije se smjelo izostaviti baš ništa, nego se u prvi plan postavljala uvijek vojna disciplina koja u početku partizanske aktivnosti, iz veoma razumljivih razloga, nije mogla biti na željenoj visini. Kad bi se ukazala potreba za dobrovoljcima koji bi išli u patrolu na izviđanje ili na stražu, odnosno kad je trebalo ići po drva da se ugrijemo ili pribaviti slamu za ležišta poslije napornih marševa i slično — prvi koji bi se odazivali bili su uvijek mladi komunisti.

Budući da je tada bilo teško biti primljen u Partiju, članovi SKOJ-a i borci bataljona »Pino Budicin« pitali su se što su trebali još učiniti da bi mogli biti primljeni u Partiju. Otuda i opravdane kritike koje su u ono vrijeme u više navrata upućivali najviši forumi KPH organizacijama vojnih jedinica zbog njihovih sklonosti za prevelikim zatvaranjem Partije, kao i zbog

9 »Zbornik« — tom V, knjiga 26, dok. 103, str. 513.

nedovoljne aktivnosti s mladima da bi je proširili. Zanimljiva u ovom pogledu je okružnica Centralnog komiteta KPH svim partijskim organizacijama Narodnooslobodilačke vojske koja je izvorno objavljena u »Dokumentima«.¹⁰

Primjer se pokazivao i u smionim akcijama, kao što je bila akcija jedne krupne patrole sastavljene gotovo isključivo od mladih komunista s ciljem da napadne s leđa njemačku posadu u Rovinjskom selu (na početku djelovanja bataljona). U akciji su ranjena dvojica, i to Nino Colli i Ivan Poropat. Članovi SKOJ-a bili su i dobrovoljci upućeni da pozovu na predaju posadu talijanskih financa u Fažani.

Tendencije ekstremizma

U talijanskom bataljonu je odmah poslije njegova osnivanja djelovala jedna jedina partijska ćelija sastavljena od vrlo malog broja drugova. Među njima ističemo: Antonija Buratto, zamjenika komesara »Budicina« i sekretara organizacije; Luciana Simetti, političkog komesara bataljona; Mattea Benussi Cia, odgovornog za minersku grupu; Antonija Abbà, operativnog oficira; Benita Turcinovich, komesara čete i još po nekog drugog.

U samom početku je aktivnost ćelije bila ograničena zbog ograničenog broja članova koji su, ipak, patili od ekstremizma.

»Doista — tvrdi Luciano Simetti — čuli smo česte prigovore od raznih partizanskih rukovodilaca da nismo na liniji. Previše crvenih zastava, previše neprijatelja popova. Jednom riječju nismo još shvaćali liniju narodnooslobodilačkog pokreta koja je zahtijevala široko učešće narodnih masa u borbi. Naše ponašanje nije moglo biti nego samo onakvo kao što je bilo, s obzirom na revolucionarni odgoj koji smo stekli iz knjiga, u međusobnim raspravama i u dugoj antifašističkoj borbi. Prema tome kao prvo bilo je potrebno obuzdati uzavrele duhove koji su se, više-manje, susretali kod svih naših boraca. Talijanski se bataljon nalazio svaki dan u neposrednom dodiru sa stanovništvom hrvatskih sela, o kojem je, najzad, i ovisio u svemu i u cjelini. Stoga, pitanje održavanja ispravnog ponašanja sa stanovništvom, njegovanja bratstva do najvišeg stupnja, kao i osjetljivosti prema nacionalnom pitanju trebali su biti silom prilika glavna pitanja o kojima je trebalo raspravljati na svakom sastanku Partije i SKOJ-a.«¹¹

Prvi prijemi u KPJ

Negdje polovinom travnja 1944. g. primljeni su u Partiju talijanskog bataljona prvi mladi komunisti. Među njima: Giordano Paliaga, Luciano Giuricin, Francesco Sponza, Domenico Medelin i Pietro Lorenzetto.

Podsjetit ćemo na taj važan događaj izjavom Francesca Sponze, bivšeg komesara čete »Budicina« i jednog od učesnika tog događaja:

»Sjećam se svečane sjednice održane — mislim — u jednoj osnovnoj školi u nekom selu u Istri, između Savičente i Žminja. Dvorana je bila praznički ukrašena. Zajedno s nama borcima talijanskog bataljona bili su brojni omladinci drugih partizanskih hrvatskih jedinica 2. puljskog odreda. Među važnijim ličnostima koje su prisustvovala svečanosti bili su Vinko Brnčić,

¹⁰ Vidi dokument br. 14. knjiga druga.

¹¹ Svjedočanstvo bivšeg komesara bataljona Lucijana Simetti, nastanjenog u Rovinju, koje je dao Centru za historijska istraživanja — Rovinj.

Ivan Defrančeski i Paolo Sfecci, odnosno komandant, komesar i sanitetski referent odreda koji su i držali prigodne govore, prva dvojica na hrvatskom jeziku a treći, dr Sfecci, koji će nekoliko dana kasnije poginuti, na talijanskom, objašnjavajući ulogu i veliku odgovornost što ih novi članovi preuzimaju na sebe stupajući u redove Komunističke partije Jugoslavije.¹²

Naslovna stranica jednih od brojnih džepnih novina bataljona »Pino Budicin«. Odnosi se na 1. četvu, izdanje od 28. veljače 1945.

¹² Svjedočanstvo Francesca Sponza, bivšeg komesara čete, koje je dao Centru za historijska istraživanja Rovinj. Sponza živi sada u Torinu (Italija). Prema svjedočanstvu bivšeg komandanta bataljona Milana Iskre, sastanak na kojem su, pored navedenih članova SKOJ-a, primljeni u Partiju on, Giorgio, Angelo Pascucci i neki drugi, održan je u selu Begi, 11. travnja 1944.

Poslije ovog prvog primanja u Partiju, počinju jačati i redovi SKOJ-a i isticati se prvi kandidati, među kojima i Antonio Colli koji postaje prvi odgovorni urednik, odnosno predsjednik štampe i propagande bataljona, autor, između ostalog, partizanske brošure »Notte di combattimento« u kojoj se opisuje borba u Monfardinima (u travnju 1944.). On je i organizator prvih priredbi, začetnik šaljivih crtica, spretan konferansijer, pisac članaka i ratni dopisnik lista »Il Nostro Giornale«, ukratko, radio je sve na području propagande u početnom razdoblju »Budicina«.

Prestrojavanje bataljona

Prvi partijski život počinje poslije ulaska talijanskog bataljona u sastav brigade »VI. Gortan« (lipnja 1944). Kao prvo su prestrojene čete koje su u brigadu dolazile pojedinačno, te se skoro u potpunosti mijenjaju ulaskom novih dobrovoljaca i drugih talijanskih boraca pripadnika iz raznih hrvatskih jedinica. Svojim uključivanjem u 1. brigadu, bataljon je prema tome iznova sastavljen. Doista, 3. talijanski bataljon 2. pulskog partizanskog odreda postaje 4. talijanski bataljon 1. brigade »Vladimir Gortan«. Istodobno obnavljaju se štabovi bataljona i četa. Sve te promjene i premještanji istaknuti su u nizu dopisa što je štab brigade »Vladimir Gortan« dostavljao Operativnom štabu za Istru. O premještanju talijanskog bataljona govori se po prvi put u službenom aktu d 27. svibnja 1944, u kojem se, između ostalog, navode ove zanimljive pojedinosti:

»5. bataljon je noćas stigao na vaše područje sa zadatkom da se poveže s vama. Istodobno smo mu naredili da nam odmah pošalje svoju talijansku četu koja je ušla u sastav naše brigade.«

Malo dalje dopis točno određuje:

»Suglasni smo s vama da naš 3. udarni bataljon nosi ime palog komesara Ante Vrbana; isto tako da naš 4. bataljon postane 1. bataljon ove brigade, na taj način što će talijanski bataljon u osnutku postati 4. bataljon...« Što se tiče talijanskog bataljona date su ove odredbe:

»Jučer smo u sklopu 4. (hrvatskog n. a.) bataljona osnovali jedan vod talijanskih boraca s namjerom da okupimo sve Talijane bataljona da bismo mogli konstituirati talijansku četu. Budući da će se našoj brigadi priključiti talijanski bataljon, svi Talijani naših jedinica bit će raspoređeni u navedeni talijanski bataljon.«¹³

Dva dana kasnije, 29. svibnja 1944, drugim dopisom brigade Operativnom štabu za Istru saopćava se dolazak u brigadu »Vladimir Gortan« 2. i 3. talijanske čete bataljona i ujedno potvrđuje postojanje triju komandanata »Budicina«, i to: Giuseppea Alizzi sada na dužnosti, Oskara Turilli tek imenovanog i druga Šikića predloženog za novog komandanta, kao što se to može utvrditi iz dokumenta br. 38 u prilogu »Dokumenata«. Ta činjenica sama po sebi dokazuje da su više komande morale uložiti mnogo napora da bi preformirale i osposobile talijanski bataljon.

O dolasku prvih četa bataljona postoji i svjedočanstvo Ferruccio Pastrovicchio, koji je stigao u bataljon »Pino Budicin« upravo u to vrijeme iz 1.

13 Arhiv V.H.I. . . . Beograd, br. reg. 16-1/2. k. 1327.
(Vojnoistorijski institut)

čete 1. bataljona brigade »Vladimir Gortan«. Pastrovicchio točno pamti da su najprije došle samo dvije čete. Komandir ili zamjenik jedne od tih dviju bio je Alessandro Toffetti, s kojim je bio i Francesco Fioranti njemu osobno vrlo dobro poznat.¹⁴

Novi borci

Bataljon nije, ipak, mogao biti u potpunosti preformiran jer je nedostajala 1. četa koja još uvijek nije bila stigla iz južne Istre. Točna potvrda o tome navedena je u ovom drugom dopisu Gortanove brigade (br. 523) od 3. lipnja 1944.

»Danas popodne stigli su drugovi Saršon i Defrančeski sa 79 novih dobrovoljaca među njima i 15 Talijana. Isti, će po naređenju komesara Operativnog štaba biti smješteni u našu brigadu. Još jedna talijanska četa koja treba stići ući će u sastav 4. talijanskog bataljona...«¹⁵

Petog lipnja 1944. u brigadi se inzistira na razlozima odsustva 1. čete, dok se saopćava odlazak druga Šikića ovog puta neobično zvanog komandantom talijanskog bataljona 2. brigade. Vjerovatno je postojala namjera da se osnuje talijanski bataljon i u sklopu te brigade u osnutku. Dopis br. 343, između ostaloga, objašnjava:

»(...) Talijanska četa koja treba ući u sastav našeg talijanskog bataljona nije još stigla, zbog toga nismo u stanju preformirati navedeni talijanski bataljon.«

Iza toga dodaje:

»(...) Danas su krenuli drug Andrić, dosadašnji komesar ove brigade, i drug Šikić dosadašnji komandant talijanskog bataljona. Drug Kovačević, koji treba preuzeti dužnost novog komesara brigade, nije još došao.«¹⁶

Istog dana 1. četa, kako tvrdi Giordano Paliaga u svome dnevniku, su sreće se u Sutivancu s nekoliko jedinica Gortanove brigade uključujući se konačno u 1. brigadu. Bataljon je sada u punom sastavu i njegovo službeno preformiranje izvršeno je 6. lipnja 1944. u prisustvu komesara Operativnog štaba za Istru, kako se to može utvrditi iz dokumenta br. 37 u prilogu. Za novog komandanta imenovan je kapetan Oscar Turilli. Antonio Buratto, kao zamjenik komesara, pa prema tome i kao partijskog sekretara bataljona, zamjenjuje drug Benito Turcinovich, dotadašnji komesar 2. čete.

Politbiro Partije

Potpunim preustrojem talijanske jedinice obnavlja se i organizacija Partije i SKOJ-a. Osnivaju se ćelije i grupe mladih komunista u svakoj četi, dok je u sklopu bataljona oformljen politički biro ili »biro« partije, kao najviše rukovodstvo organizacije u talijanskoj jedinici. Općenito zamjenici ko-

¹⁴ Iz svjedočanstva Ferruccio Pastrovicchio. Zajedno s Pastrovicchiom, u blizini Bresta, bila je raspoređena u talijanski bataljon skupina od druga 22 puljska omladinca među kojima je bilo nekoliko mladih komunista, koji su ušli u sastav Prvog udarnog bataljona brigade »Vladimir Gortan« 30. travnja 1944. Među njima bili su: Vittorio Sartori, Bruno Vellico, Marino Furlan, Sime Slivar, Mario Poccari (Puhar) i drugi.

¹⁵ Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd, br. Reg. 22-1/2 K. 1327.

¹⁶ Isto. Broj Reg. 25-1/2. K. 1327.

mesara četa su oni koji rukovode radom ćelija, prema partijskim direktivama za vojsku.

Politbiro bataljona sačinjavali su zamjenik komesara, koji je ujedno bio i njegov sekretar i kao takav odgovarao za partijski rad cijele jedinice, sekretar SKOJ-a bataljona, sekretari četnih ćelija koji su gotovo svi obavljali dužnost zamjenika komesara istih i vrlo često politkomesar bataljona.

Na osnovu programa sastanaka prema dokumentu br. 2 u prilogu, može se konstatirati da je u kolovozu partijski biro »Budicina« djelovao u punom sastavu, održavao svoje radne sastanke redovito 2. i 15. u mjesecu, dok je svakog utorka imao svoje redovne kulturno^prosvjetne sastanke. Iz tog istog dokumenta saznaje se da je svaka četa imala svoju ćeliju. Ovaj isti organizacioni sastav vrijedio je i za komunističku omladinu (SKOJ), koja je imala svoj politbiro koji je odgovarao za cjelokupnu aktivnost u bataljonu i skopske grupe u svakoj četi sa sekretarima koji su bili članovi biroa. Od 8. lipnja 1944. tim biroom rukovodio je Luigi Cimadori, član Gradskog komiteta SKOJ-a Rijeka.

Uloga zamjenika komesara

Sekretari SKOJ-a u bataljonu bili su u pravilu članovi partijskog politbiroa. O tome izričito govori okružnica sekretara KPH Brigade »Vladimir Gortan« (vidi dok. br. 14), u kojoj se u petoj točki ističe važnost političke uloge zamjenika komesara bataljona tvrdnjom da »za podizanje ugleda Partije treba postaviti najbolje ljude za partijske sekretare«.

Dalje se u devetoj točki navedene okružnice, tvrdi da je biro bataljona najviši rukovodeći forum Partije i političkog života jedinica. Politbiro se, zaista, brinuo ne samo o partijskim pitanjima nego i o političkoj aktivnosti, kao i o životu svih jedinica u sastavu.

Kasnije će se i u »Budicinu« konstituirati četni »biroi«, kao što je to vidljivo iz dokumenta br. 15 u prilogu. Iz njega proizlazi da su ti biroi održavali svoje redovne sastanke svakog 6., 16. i 26. u mjesecu a kulturno^prosvjetne svakog utorka. Naravno, biroi, koje je u četama sačinjavao veći broj članova Partije, kao i ćelijama rukovodili su općenito zamjenici sekretara, osim rijetkih izuzetaka kao što je bio slučaj, npr., u 1. četi gdje je sekretar ćelije u početku bio sam komesar Angelo Giorgio Pascucci sve do svog imenovanja za komesara bataljona.¹⁷ Obično, kad je trebalo pa i privremeno zamijeniti nekog sekretara, dužnost bi se povjeravala komesaru čete. Takav slučaj desio se na sastanku »biroa« bataljona 15. rujna 1944. na kojem je razriješen dužnosti sekretar ćelije čete dotadašnji zamjenik komesara Fernando Moscheni.¹⁸

Prvi kursevi na Planiku

Jedan od glavnih briga rukovodilaca Prve istarske brigade »Vladimir Gortan« poslije uključivanja talijanskog bataljona u njen sastav, bila je da

¹⁷ Svjedočanstvo Angela Giorgia Pascucci u Centru za historiju radničkog pokreta Rovinj. Prije svog imenovanja za komesara bataljona Pascucci, kao što sam iznosi, bio je kratko vrijeme komesar 2. čete, da bi ga na toj dužnosti zamijenio Diogene Degrassi.

¹⁸ Vidi dokument br. 9, Druga knjiga.

vodi najviše računa o političkom i vojnom obrazovanju rukovodećeg kadra talijanske jedinice, koje nije bilo na zavidnoj visini. U tu svrhu je na Planiku pri Operativnom štabu za Istru, gdje je već od travnja 1944. godine redovito radilo nekoliko političkih i vojnih kurseva za vojne kadrove, održan prvi vojni kurs na talijanskom jeziku. To potvrđuje dopis štaba brigade Operativnom štabu od 7. lipnja 1944. u kojem se, između ostalog navodi da »je iz bataljona ('Budicin', n. a.) upućeno na kurs 10 Talijana: desetari, vodnici i obični vojnici«. Zajedno s njima išao je i bivši »komandant 3. talijanskog bataljona« Giuseppe Alizzi koji će voditi kurs.¹⁹

Na Planiku, kod šušnjevice, održana su dva takva vojničko-desetarska kursa u trajanju od 15 dana svaki uz učešće od dvadesetak starješina talijanskog bataljona, među kojima: Ferruccio Alberti, Gino Bassanese i Ermanno Siguri, kao i braća Basilio i Renato Kalčić.²⁰ Svi učesnici kursa dobili su potvrdu o polasku kurseva, koja se nalazi pohranjena u Centru za historijska istraživanja.

Tečajevima su rukovodili: Lavoslav Mazuran, upravnik; Josip Marčelja, komesar; instruktori Savo Ličina, Nikola Kipčić, Ante Tomičić, Branko Brozović i dr Galzini; Giuseppe Alizzi (»talijanski kurs«) i Benito Turcinovich za talijanski politički kurs.²¹ Od navedena dva kursa, prvi je bio vojnog karaktera a drugi je vjerojatno usmjeravao polaznike politički. To se zaključuje iz činjenice da je instruktor »političkih kurseva na talijanskom jeziku« održanih pri Operativnom štabu za Istru bio Benito Turcinovich, kao i iz dnevnika Giordana Paliage koji o kursu navodi da je započeo 12. srpnja 1944, te da je završio 27. tog istog mjeseca. Na kursu, koji je djelovao u daščari »izrađenoj od drvenih balvana s granama i krovom od platna«, Giordano je susreo Giusta (Massarotta n. a.) i komesara (vjerojatno Benita Turcinovicha). Tu su bili i Lucio Biondi i Giorgio Angelo Pascucci, ukupno 21 osoba iz drugih područja, i talijanskih vojnih jedinica a ne samo iz bataljona. Možda je ovamo bio upućen i Riccardo Bencich, delegat 1. riječke čete, koji je pao u zasjedi u Humu (Roč), dok je išao na »kurs političkog uzdizanja«.²²

»U međuvremenu se mnogo učilo«, tvrdi Giordano Paliaga u svome dnevniku. To je moguće konstatirati i listajući bilježnice sačuvane kod Centra za historijska istraživanja u Rovinju, u kojima su opširno zabilježena i opisana predavanja koja su držali vjerojatno i drugovi talijanskog odjeljenja Oblasnog agitpropa KPH bilo na ovom bilo na drugim političkim kursovima koji će se naknadno održavati.

Kod učenja naglašene su prvenstveno marksističke i druge aktualne teme: Borba radničke klase za svoje oslobođenje; Anitfašistička borba; Povijest, taktika i organizaciona struktura Komunističke partije; Nacionalno pitanje u svijetu, SSSR-u i Jugoslaviji s posebnim osvrtom na pravo samoopredjeljenja jugoslavenskih naroda ovih krajeva za sjedinjenje s maticom zemljom; Narodnooslobodilačka borba Jugoslavije i njezini organi od narodnooslobodilačkih odbora do ZAVNOH-a, AVNOJ-a itd.

19 Dokument br. 37.

20 Vidi dokumente br. 59 i 60 (Biografija starješina) i 72: poimenični popis boraca 2. čete.

21 »Istra i Slovensko Primorje«, str. 354.

22 »La Voce del Popolo« od 9. XI 1945.

Radnici u prvom planu

Kursevi su brzo dali svoje rezultate jer se polaznici, kojima su se najčešće povjeravale odgovornije dužnosti u bataljonu (Pascucci je imenovan komesarom »Budicina«, Biondi i Paliaga komesarima 1. i 2. čete, Siguri i Alberti komandirima, odnosno zamjenikom komandira 3. čete, itd.) zdušno se posvećuju obrazovanju boraca obrađujući odmah prve ozbiljne programe idejno-političkog uzdizanja partijskog članstva, SKOJ-a, simpatizera Partije i ostalih boraca. Na taj se način sve jedinice bataljona počinju uspješno uključivati u takmičenja u organizaciji viših komandi a s ciljem razvijanja političke, kulturno-prosvjetne i vojne aktivnosti u Narodnooslobodilačkoj vojsci.

Rezultati ne izostaju jer, unatoč izvanredno osjetljivom razdoblju obilježenom stalnim prilivom novih talijanskih boraca i stalnom fluktuacijom istih u bataljonu, partijska organizacija i organizacija SKOJ-a počinju da se jačaju. Približnu predodžbu o tom prvom političkom preporodu mogli bismo dobiti uvidom u poimenični spisak 2. čete u kolovozu — rujnu 1944. g. u kojoj je od 43 boraca upisano u evidenciju 5 članova Partije, 2 simpatizera i 8 članova SKOJ-a.²³ U istom su razdoblju nakon konstituiranja Komiteta KPH 43. istarske divizije kojim će rukovoditi Andrija Tus, djelovale u tim jedinicama 72 ćelije sa 407 člana Partije, 63 grupe SKOJ-a sa 388 članova i 129 grupa simpatizera sa 384 člana, od toga 30 kandidata Partije.²⁴

Na ovom mjestu vrijedi podsjetiti na socijalni sastav talijanskog bataljona. U više je navrata bilo govora o klasnoj komponenti i proleterskoj svijesti boraca »Budicina«, što ih je stavljalo u položaj apsolutnog poštovanja u tom smislu u sklopu 43. istarske divizije. Takve navode, koje se uostalom mogu potkrijepiti mnoštvom primjera, a pojnaviše iz ovog našeg djela, potvrđuju sami statistički podaci o bataljonu koje smo uspjeli sabrati, ali koji su, ionako nepotpuni, dovoljno indikativni. Jedno od glavnih razmišljanja koja se mogu saznati na osnovu tablica u prilogu šestog dijela dokumenata a koja se odnose na brojčani, socijalni i nacionalni sastav partizanskih jedinica, kao i na strukturu njihovih rukovodećih kadrova u razdoblju od kolovoza do listopada 1944. godine, predstavlja visoki postotak radnika u redovima istarsko-kvarnerskih jedinica u odnosu na sve druge jedinice koje operiraju u Hrvatskoj. U 43. istarskoj diviziji 44% njezinih ratnih efektiva u prosjeku predstavljali su radnici; jedinice Operativnog štaba za Istru brojile su 46% radnika; 1. brigada »Vladimir Gortan« 47%, dok je talijanski bataljon »Pino Budicin« Obuhvaćao 55% radnika. Bilo što se tiče istarske brigade bilo talijanskog bataljona, ubrojene su u navedene postotke i »zanatlije« (u drugim jedinicama ta kategorija je beznačajna), budući da se u načelu nije radilo o obrtnicima ili vlasnicima radnji, nego o pravim najamnim radnicima trgovačkim pomoćnicima, pripravniciima, zanatlijskim pomoćnicima i radnicima raznih radiona ili radnji koji su svi bili često i više iskorištavani od tvorničkih radnika. Značajna je činjenica što se 58% od sveukupnog broja zanatlija Gortanove brigade nalazio u redovima bataljona »Pino Budicin«. Uostalom i seljaci koji su sačinjavali 32% od ratnih efektiva talijanskog bataljona bili su uglavnom siromašni zemljoradnici s vrlo malo zemlje, često primorani da rade kao nadničari, odnosno kao napoličari na tuđoj zemlji da bi mogli nadopuniti svoj bijedni kućni budžet.

²³ Dokument br. 71, Druga knjiga.

²⁴ »Borbeni put 43. istarske divizije«, <str. 177.

Razne struke i zanimanja

Što se tiče struke i zanimanja talijanskih boraca, raspolažemo s podacima samo jedne čete i to 3. čete. Ne radi se o statistici koju treba smatrati apsolutno vjerodostojnom, s obzirom na činjenicu da obuhvaća manje od trećine boraca i da se odnosi na drugo razdoblje (ožujak 1945) različito od onoga što je uzeto u razmatranje. Unatoč tomu njome se možemo koristiti za dosta realno prikazivanje socijalnog sastava talijanskog bataljona. U četi o kojoj se navodi socijalni sastav, proizlazi da je od 32 borca, 19 bilo radnika i to: 4 ribara, 3 mehaničara, 2 manuelna radnika, 2 stolara, 2 električara, 1 rudar, 1 cjevar, 1 zidar, 1 željezničar, 1 pekar i 1 brijač. Osmorica njih bili su zemljoradnici, 2 učenika srednje škole, 1 učitelj, 1 činovnik i 1 gostioničar.

Značajniji izgleda socijalni sastav Partije. Podaci s tim u vezi vidljivi su iz organizacione tablice iz koje se vidi da je od 19 članova Partije koliko ih je bilo u bataljonu u listopadu — studenom 1944. g., 14 bilo radnika, 4 intelektualca i samo 1 zemljoradnik. U prosincu članovi Partije penju se na 21, SKOJ broji 18 članova a 15 njih su simpatizeri Partije sa socijalnim sastavom koji se nije razlikovao od prethodnog.

Jedna od najzastupljenijih struka u »Budicinu«, kao što je uostalom dovoljno jasno u prethodnoj statistici, bila je ribarska. Radi se nedvojbeno o jednoj među najpotlačenijih i loše nagrađenih kategorija radnika, pravih pravcatih proletera mora koji su kao robovi radili od zore do mraka u najtežim vremenskim uvjetima, lišeni najosnovnijih prava, osim prava da međusobno podijele jadan plijen koji su im dodjeljivali vlasnici broda kad se nešto ulovilo. U primorskim gradićima i malim ribarskim mjestima Istre bilo je vrlo mnogo tih radnika mora i dobar dio njih se odlučio za šumu, nudeći i svoj život, riješeni da promijene za uvijek uvjete izrabljivanja kojima su bili podložni. Među poginulima dovoljno je spomenuti komesara čete Diogenea Degrassi iz Vrsara i borca Remigia Devescovi, Edoarda Chersini i Silvana Curto.

Stupanj obrazovanja

Na osnovu statističkih pokazatelja možemo istaknuti još jednu specifičnost talijanskog bataljona. Mislimo pritom na obrazovni stupanj njegovih boraca koji je bio viši od prosjeka, premda ogromna većina njih nije imala više od osnovne škole.²⁵ Kao što se može zapaziti iz tablica u kolonama koje se odnose na intelektualce, službenike i učenike srednjih škola, Budicinov bataljon ima znatan udio, pošto od ukupnog broja ljudi u evidenciji brigade, 47% pripada talijanskom bataljonu. S tim u vezi značajno je stanje u 3. četi prema poimeničnom popisu (dokumenat br. 72) od 33 borca sa slijedećom školskom spremom: 1 student fakulteta, 1 učenik u višim razredima srednje škole, 10 s nižom srednjom spremom, 19 s potpunom, odnosno nepotpunom osnovnom školom i 2 nepismena (slučajno, dva bivša talijanska vojnika). Nepismenih u bataljonu gotovo ni nema, za razliku od ostalih partizanskih jedinica koje su ih imale dosta. Zapravo, najakutnije pitanje hrvatskih partizanskih jedinica u Istri nisu predstavljali toliko nepismeni koliko činjenica što ogromna većina boraca nije znala čitati ni pisati na svome materinjem jeziku zbog surove denacionalizatorske politike koju je provodio talijanski

25 Vidi tablice II, V, VII i X (dok. br. 74, 77, 80, 82).

fašizam. Stoga, pored tečajeva za nepismene, veoma važno je u Narodnooslobodilačkoj vojsci bilo stalno i neumorno djelovanje na planu podavanja prvih pojmova hrvatskog jezika mladima koji su bili primorani da pohađaju talijanske škole. Tečajevi, odnosno barem po koje predavanje hrvatskog jezika organizirani su i u talijanskom bataljonu, jer su smatrani neophodnima zbog međuljudskih odnosa s obzirom da borci i rukovodioci nisu poznavali taj jezik a njegovo nepoznavanje stvaralo je teškoće među njima.

Velik doprinos u tome dala su stalna takmičenja među partizanskim jedinicama putem kojih su, pored jezičnih tečajeva hrvatskog jezika i tečajeva za nepismene, organizirani politički, kulturno-prosvjetni i općeobrazovni tečajevi, pisanje zidnih i džepnih novina, priređivanje predstava, stvaranje kulturno-umjetničkih grupa: pjevački zborovi, dramske i recitatorske grupe, muzički sastavi itd.

Te specifičnosti bataljona osjetile su se i u obrazovanju i kulturi boraca koji su, dakako, imali uvijek duboko klasno obilježje. To se uostalom, i može zaključiti iz dokumenta koji se odnosi na jedan partijski sastanak održan 19. kolovoza 1944., s ovim dnevnim redom: »Oružana revolucija«, »Obaranje buržoazije«, »Uspostavljanje diktature proletarijata«, »Ukidanje privatnog vlasništva«, itd. Općenito, koristila se svaka prilika za jačanje idejne izgradnje komunista, kao što dokazuje navedeni sastanak u povodu razmatranja ponašanja jednog druga i njegova naknadnog isključenja, koji se pretvara u istinsko teoretsko predavanje za sve. Doduše, na pomenutom sastanku, pored rasprave o osnovnom pitanju »Tko može biti član Partije«, kao što to predviđa dnevni red — uz vjerojatno čitanje i komentar istoimene brošure, izdate od talijanske sekcije Oblasnog agitpropa, koje je bilo Obavezno za sve članove Partije — vodi se računa o liniji i taktici Partije kao »najsvesnijeg dijela proletarijata«.

Borba za svakog čovjeka

Istodobno su komunisti bili angažirani u akciji za jačanje i širenje organizacije u sklopu vojske kako bi »omasovili Partiju«, kako se to može pročitati u uputstvu sekretara KPH brigade sekretaru partijske organizacije talijanskog bataljona.²⁶ Smjernice rada u uputstvu govore o potrebi provođenja svestrane »borbe za svakog čovjeka«, razvijajući pozitivne i uklanjajući negativne strane, jer snaga i veličina Partije je upravo u sposobnosti preobražaja strpljivim i intenzivnim radom »ljudi s mnogobrojnim nedostacima« u »dobre i disciplinirane članove Partije«. Najbolja metoda za jačanje organizacije — ističe se u dokumentu — jest intenzivniji rad s omladinom kako bi »najbolji mladi borci stupili u SKOJ a najbolji članovi SKOJ-a u Partiju«, i to, po mogućnosti, na svečan način.

Što se tiče komunističke omladine, za koju važe »sve partijske smjernice« naglašava se u obrazovanju potreba da »sekretari grupa SKOJ-a postanu članovi Partije« i da sekretari SKOJ-a u bataljonima ulaze u sastav »politbiroa«, dok za mlade koji se nalaze u vojsci 2—3 mjeseca i pokažu se kao dobri borci treba nastojati da postanu članovi SKOJ-a. Iz tih smjernica očita je uloga komunističke omladine koja mora postati kovačnica kadrova, te, istodobno, neiscrpn i izvor i rezerva za regrutiranje članova Partije. Prema tome, ukazala se potreba za obaveznim obuhvaćanjem kulturno-prosvjetnim

partijskim sastancima članova SKOJ-a i simpatizera. Pristupilo se određivanju konkretnih zadataka u ideološkom uzdizanju članstva. Primjer: proučavanje brošure »O masovnosti Partije« od Kalinjina, štampana na talijanskom jeziku.

Politička i kulturna djelatnost talijanskog bataljona u vrijeme zatišja i kad nije bilo nikakvih zapreka, odvijala se u pravilu svakog dana po unaprijed određenom rasporedu koji se mijenjao prema potrebama i godišnjoj dobi. Prema jednom od takvih rasporeda određenom na sastanku partijskog biroa bataljona 15. rujna 1944. bilo je propisano da se za vojničku obuku posveti čak tri sata svako jutro (od 8 do 11) dok se odmah u prvim popodnevnim satima i to od 14 do 16 provodila politička nastava, kojoj je slijedila kulturno-prosvjetna (od 16 do 17). Ne smije se gubiti iz vida da je čak jedan sat dnevno (od 17 do 18) bio posvećen zbornom pjevanju, s obavezom da se nauče nove pjesme, kao što to potvrđuje sam dokumenat.

Kako su se dnevni rasporedi mijenjali, već prema okolnostima, mijenjali su se i tjedni i mjesečni programi sastanaka. U dokumentima razabiremo najmanje pet primjera programa razrađenih u njihovim najmanjim pojedinostima i različitostima, ali koji se upotpunjuju.²⁷

Programirani sastanci

Na osnovu prvog od navedenih programa, i to, dakako, privremenog, od 12. kolovoza 1944, partijski biro bataljona trebao je održavati svoje radne sastanke svakog 2. i 15. u mjesecu, dok su se dva dana ranije, u pravilu, trebale sastati četne ćelije. Kulturno-prosvjetni sastanci bili su ovako utvrđeni (vjerojatno samo za pojedini tjedan): utorkom za biro bataljona i četvrtkom za čete (Partija i simpatizeri). Osim toga, jedanput tjedno trebao se sastati komandni kadar tj. štab bataljona zajedno s komandama četa, kao što su se tjedno sastajale sve starješine.

Dvadeset prvog kolovoza 1944. utvrđen je programski raspored sastanaka Partije i SKOJ-a, prema ovoj shemi: politbiro Partije bataljona trebao je održavati svoje kulturno-prosvjetne sastanke svakog utorka a radne svakog 2. i 15. u mjesecu; partijske ćelije u četama sastajale bi se za kulturno-prosvjetni rad četvrtkom a na radnim sastancima nedjeljom. Za komunističku omladinu, naprotiv, subota je bila predviđena za kulturno-prosvjetne sastanke politbiroa bataljona i svakog 1. i 13. u mjesecu za radne sastanke, dok su skojevske grupe u četama imale utvrđene kulturno-prosvjetne sastanke ponedjeljkom a radne petkom.

U drugom planu sastanaka koji se odnosi na jesen 1944. bilo je utvrđeno da se partijski biroi svake čete trebaju sastati za kulturno-prosvjetni rad svakog drugog utorka a radne sastanke održavati 6., 16. i 26. u mjesecu, dok je neizmijenjen ostao program za kulturno-prosvjetni rad partijskih ćelija, biroa SKOJ-a bataljona i skojevskih grupa u četama.

Iz dokumenta se vidi da je dio programa koji se odnosi na partijske sastanke, a prethodno utvrđen, ažuriran. Doista, pored sastanaka partijskog biroa bataljona predviđenih za ponedjeljak i petak za kulturno-prosvjetne i

²⁷ Vidi dokumente br. 1, 2, 15, 16 i 28.

svaku drugu srijedu za radne sastanke, bilo je određeno da se kulturni sastanci ćelija u svakoj ćeliji moraju održavati utorkom i subotom a radni svakog četvrtka. Nedjelja je bila rezervirana za sastanke koji se zbog više sile nisu mogli održavati prema planu. Iz te posljednje sheme primjećuje se da je u međuvremenu ideološka aktivnost znatno unapređena; to se daje zaključiti i na osnovu činjenice da su kulturno-prosvjetni sastanci u tjednu podvostručeni. To razdoblje bilo je jedno od najintenzivnijih za kulturno-prosvjetni i politički rad i razna takmičenja za vrijeme rata.

Planovi obrazovanja

U talijanskom su bataljonu, kao uostalom i u drugim jedinicama 43. istarske divizije, u više navrata izrađeni programi ideološko-političkog i kulturnog obrazovanja članova Partije, koji su se provodili zajedno sa članovima SKOJ-a i simpatizerima, dok su drugi posebni programi postojali za sve borce. Tipičan primjer partijskog kulturnog programa naveden je u dokumentu, br. 21. Radi se o planu mjesečnog obrazovanja koji je trebalo ostvariti kroz 15 dana u kojem su navedena i pitanja za raspravu, odgovarajući materijal i predavanja koja su bila predviđena za svaki sastanak za više dana u tjednu. Pitanja su bila ova: »Rad partijske organizacije u NOV«, »Tko može biti član Komunističke partije«, »O radu Partije u masama«, »Kadrovi«, »25. godišnjica osnivanja KPJ«, »Organizacija SKOJ-a u NOV« i »Fašizam i radnička klasa«. Najveći dio obrazovnog materijala bio je objavljen u posebnim brošurama na talijanskom jeziku u izdanjima talijanske sekcije Oblasnog agitpropa KPH. Od tih 15 sastanaka, nekoliko je njih bilo predviđeno za ponavljanje materijala i završno ispitivanje.

U bilješkama iz knjige »Quaderno II« (Arhiv Centra za historijska istraživanja br. inventara 1740) nalazi se primjerak »Plana političkog rada« i »Plana kulturno-prosvjetnog rada«, predviđeni za potrebe svih boraca a rok izvršenja »do 1. XII 1944.«, tj. za mjesec studeni. Ti su programi bili tako izrađeni da bi se ostvarili kroz 15 sastanaka, dok politički program, sa specifičnim pitanjima, u 14 sastanaka. Među pitanjima tog posljednjeg programa ističu se: »Osnivanje NOVJ«, »26. godišnjica Oktobarske revolucije«, »Narodi Jugoslavije i poziv KPJ-e«, »Intervju druga Tita s predstavnikom američke štampe« i »Preobražaj narodne u regularnu vojsku«. Kulturni je program, međutim, pored određenih uobičajenih tema, obuhvaćao ove teme: »Odluka III zasjedanja ZAVNOH-a«, »Rapallski ugovor«, »Ostvaruju se zaključci Konferencije u Teheranu«, »Sporazum Tito—Subašić«, »Odgovornost starješina u vojsci«, »Približava se dan konačne predaje«, »Pravilnik o ratnim sudovima«, »Disciplina i vojni duh« i »Jedinstvena narodnooslobodilačka fronta Hrvatske«. Za svaku temu bila su utvrđena i pitanja ispitivanja pošto je bilo predviđeno da završnom ispitu prisustvuje član štaba brigade kako bi se mogao ocijeniti uspjeh u svladavanju programa.

Takmičenje

Drugi »Plan političkog rada« koji je izradila brigada »Vladimir Gortan« za sve borce za prosinac 1944, prikazan je u dokumentu br. 27. Ovog puta, suprotno prethodnim planovima, predviđene su samo četiri »važne i aktualne«

teme, i to: »II zasjedanje AVNOJ-a«, »Borba naroda Jugoslavije«, »Snaga SSSR-a i njezina borbena misija protiv fašističkih osvajača« i »Rapallski ugovor«. Kao što je objašnjeno okružnicom Štaba brigade, ovim je planom započinjao novi sistem obrazovanja. Svaka je tema, naime, obrađivana na četiri sastanka a cijeli program na dvadeset. Osim toga postojala je mogućnost ponavljanja tema koje nisu bile dobro obrađene. Prema novom planu obrazovanja, komesar bataljona je na kraju cjelokupnog ciklusa predavanja imao zadatak da provjeri način savladavanja materije pomoću ispitivanja i ocjenjivanja svake čete. Na taj smo način, zapravo, bili u stanju zacrtati propozicije za već dugo pokrenuta takmičenja između vojnih jedinica, o čemu se govori i u izvještaju komesara 43. istarske divizije od 2. veljače 1945.

»... Takmičenje koje je počelo 20. I (1945. g., n. a.) usvojeno je od boraca i rukovodilaca. Mi smo najboljoj jedinici obećali divizijsku pobjedničku zastavu. Mi se nadamo da će takmičenje u našoj diviziji postići očekivane rezultate. O toku takmičenja i postignutim rezultatima štabovi brigada izdavat će 'Bilten takmičenja' a naš štab izdavat će svakih 15 dana 'Divizijski bilten takmičenja'. O rezultatima takmičenja podnijet ćemo koncem ovog mjeseca detaljan izvještaj. Već danas su rezultati dobri, a svakodnevna takmičarska groznica raste.«²⁸

U pogledu takmičenja nekoliko mjeseci kasnije, u izvještaju komesara 1. brigade »Vladimir Gortan« od 5. travnja 1945. kaže se sljedeće:

»(...) Poslije održane konferencije polit, rukovodilaca i dopisnika I. i IV. bataljona, dok je komesar brigade dao upute u II. i III. bataljonu, takmičenje je zahvatilo jedinice u znatno većoj mjeri nego prije i svi borci stavili su pred sebe da brigada mora III. brigadi preoteti zastavicu.«²⁹

Odbor za prosvjetu i kulturu

Organizatori i rukovodioci cjelokupnog kulturno-prosvjetnog rada bili su politički komesari. O tome govori okružnica Operativnog štaba za Istru od 8. srpnja 1944. upućena svim vojnim jedinicama na njegovu području u kojoj se potvrđuje da se komesari moraju služiti odborima za prosvjetu i kulturu u svakoj četi, štabu i bataljonu jer će preko njih moći ostvariti zacrtane programe. U smjernici rada napominje se da su odbori organi političkih komesara a ne neka posebna tijela. Djelatnošću tih organa trebalo je obuhvatiti obrazovanje ljudi u jedinicama koji bi bili u stanju prenositi svoje znanje na borce. Navedeni odbori, na čelu s predsjednikom, brojili su u svakoj četi od 7 do 9 članova među kojima su se obavezno nalazili: politički komesar, zamjenik komesara i sekretar SKOJ-a. Odbor za prosvjetu i kulturu u bataljonu bio je sastavljen od svih predsjednika četnih odbora, komesara četa, kao i komesara bataljona, njegova zamjenika i sekretara SKOJ-a cijele jedinice. Istom okružnicom povjeren je predsjednicima odbora bataljona zadatak da se postave dopisnici s obvezom da dostavljaju najvažnije članke ratnom dopisniku Operativnog štaba.³⁰

²⁸ »Zbornik«, Tom IX, knj. 8, dok. 36, str. 459.

²⁹ »Zbornik«, Tom IX, knj. 9, dok. 81, str. 412.

³⁰ »Borbeni put 43. istarske divizije«, str. 179.

O aktivnosti Odbora za prosvjetu i kulturu talijanskog bataljona govori zanimljiv dokumenat koji se odnosi na jedan tipičan sastanak tog organa na kojemu, kao što je vidljivo iz dnevnog reda, komesari četa i bataljona sa svojim predstavnicima, igraju prvorazrednu ulogu.³¹ To je dokazano i činjenicom, kako je istaknuto na prvom sastanku, prema kojoj je predsjednik odbora za prosvjetu i kulturu bio dužan »podsjetiti komesara bataljona na rad što je trebalo unaprijed planirati«. Na sastanku su određeni i dani izdavanja zidnih i džepnih novina, predviđeni za 15. i 30. u svakom mjesecu. Pomenuti odbori brinuli su se također o kulturno-umjetničkoj aktivnosti uopće: pjevačkim zborovima, recitacijama, predstavama, konferencijama, kulturnim i političkim planovima, vojnoj obuci itd.

Pored političkih komesara i drugih odgovornih vojnih osoba, u talijanskom bataljonu bili su angažirani u ovom radu brojni intelektualci, studenti fakulteta i kulturni radnici uopće, kao: Antonio Colli, Benio Turcinovich i Arminio Schacherl, predsjednici tih odbora u pojedinim razdobljima; ratni prof. Dagri iz Pule (zapravo student fakulteta), učitelj Costante Zogoni iz šišana, student Nereo Dolenz i drugi. Tim i drugim brojnim članovima odbora za prosvjetu i kulturu bataljona i četa treba pripisati uspjeh za stalno dobre rezultate u kulturnoj i političkoj aktivnosti uopće u Budicinovom bataljonu.

»U talijanskom bataljonu — kako to izjavljuje bivši komesar Mario Jedrejčić — bili smo organizirali pravu školu općeg obrazovanja s predavanjima iz zemljopisa, povijesti, matematike, gramatike i čak, tečaj o osnovnim načelima filozofije koji je vodio prof. Schacherl, dok je prof. Dagri predavao zemljopis i topografiju, kao tada vrlo važne predmete.«

Jedina (nedvojbeno nepotpuna) dokumentacija o sastavu jednog od odbora za prosvjetu i kulturu u četi koja postoji, jeste ona što smo je pronašli u nekoliko nevezanih stranica dnevnika Giordana Paliage koji je 17. veljače 1945. pod naslovom »Opća kultura«, napisao ova imena:

»Predsjednik I čete	Dolenz Nereo
Tajnik	Degrassi Diogene
Za pjevanje	Sponza Pietro
Za natpise (ili napise n. a.)	Nibio? Angelo i Setter Livio
Za džepne novine	Buonaparte (Marino Bonaparte)
II četa	Benussi Pietro.«

Kasnije, zbog novonastalih uvjeta nametnutih razvojem borbe, navedeni odbori doživljavaju znatne promjene, kao što je vidljivo i u mjesečnom izvještaju propagandne sekcije 1. brigade »Vladimir Gortan« od 7. ožujka 1945, u kome se između ostalog tvrdi:

»Odmah se pristupilo formiranju K. P. (kulturno-prosvjetnog, n. a.) odbora u svim jedinicama ... Sada u svim bataljonima su formirani K. P. odbori prema Naredbi Vrh. komandanta maršala Tita .. «³²

U istom izvještaju iznosi se pregled postignutih rezultata u kulturnoj aktivnosti u veljači 1945. g., razdoblju u kojem su započeli radom novi odbori. Kao najznatnije podatke ističemo:

31 »Borbeni put 43. istarske divizije«, str. 179.

32 »Zbornik« — Tom IX, knjiga 9, dok. 22, str. 105—106.

»(...) Održano je sastanaka (političkih, prosvjetnih i radnih) ukupno 195... Izdano je 11 brojeva bataljonskih džepnih novina. Izdano je 120 primjeraka četnih džepnih novina... Poslano za Divizijske novine 43 članka. Održano 16 usmenih novina. Održana jedna komemoracija (Lenjinu). Održane dvije proslave (godišnjica Korpusa i Crvene armije)... «

Političko obrazovanje na položaju

Na planu kulturne aktivnosti, u drugom se izvještaju propagandne sekcije Gortanove brigade (5. travnja 1945.) ističe da je na konferenciji komesara, zamjenika komesara i predsjednika kulturno-prosvjetnih odbora 1. i 4. bataljona (talijanskog) i operativnih jedinica pri Štabu brigade, održanoj 2. travnja 1945., utvrđen niz konkretnih zadataka o aktivnosti koje treba izvršiti u slijedećim dekadama u vezi s proučavanjem članka »Aktualni zadaci političkih radnika u našoj vojsci«. Među povjerenim obvezama »Budicinu« podcrtavaju se ove:

»Svaki vod, četa i bataljon izdati jedan broj džepnih i zidnih novina;
Svaki bataljon održati dva zbora s narodom.

Svaka jedinica održati usmene novine.

Svaka četa održati tri kulturno-prosvjetna predavanja i dva iz vojne nauke.

Dostaviti pet posebnih crteža (slika).

Svaka jedinica da nauči pet pjesama, dvije horske recitacije i tri solo recitacije.

Svaki bataljon dnevno da šalje jedan dopis za divizijske novine.

Svaki bataljon da šalje svaki treći dan jedan dopis za džepne novine »Narodni vojnik« ...

Svaki bataljon da napiše 150 parola.

U svakih osam dana odbori moraju održati jedan radni i dva prosvjetna sastanka.³³

U drugom dokumentu političkog komesara 43. istarske divizije od 7. travnja 1945. opširno je iznijeta analiza o kulturnoj aktivnosti uopće i političkom radu u istarskoj jedinici. U izvještaju o rezultatima rada u općem obrazovanju (2 predavanja tjedno u svakoj četi, čak iz astronomije), s analfabetskim tečajevima, sa zbornim pjevanjem, s diletantskim grupama, zidnim novinama itd., ističe se, između ostalog, da »je u dvomjesečnom takmičenju izdano 556 listova i brošura s ukupno 6310 primjeraka.«³⁴

Što se tiče političko-prosvjetnog rada, izvjestitelj iznosi da se ovaj rad odvija prema planu, koji se uvijek po razrađenim temama dostavlja svim jedinicama mjesec dana unaprijed. Teme koje treba obrađivati sa borcima najprije obrađuju komesari i delegati četa. Samo tada počinje sistematsko proučavanje s borcima«.

Suvišno je naglašavati da je politička aktivnost zauzimala prvo mjesto i bila od primarne važnosti u odnosu na sve druge aktivnosti. Kao potvrda

33 »Zbornik« — Tom IX, knjiga 9, dok. 82, str. 414.

34 »Zbornik« — Tom IX, knjiga 9, dok. 84, str. 431.

tome dovoljno je značajan zaključak koji je donijet na sastanku partijskog biroa talijanskog bataljona, održanog 27. ožujka 1945., na kojim se još jednom ističe zahtjev za rad na političkom obrazovanju ne samo u razdobljima zastoja, nego i kad se jedinica nalazi na položaju, prije nekog napada ili u očekivanju neprijatelja. Na istom sastanku istaknuti su, također, veliki moralni značaj borbenih pjesama i potreba za stalnim pjevanjem boraca bilo za vrijeme odmora bilo u maršu.³⁵

Talijanska sekcija Agitpropa

Uzdizanje i obrazovanje rukovodećih kadrova, posebno političkih, bio je zadatak koji je imao prednost pred ostalima, mada se time ponekad podnosila i privremena šteta, ali se činilo sve da se one koji su više obećavali uputi na političke kurseve, svjesni da će ma kakvo i koliko veliko odricanje biti kasnije obilno nadoknađeno. O tome nalazimo opširnu potvrdu u izvještaju partijskog sekretara 43. istarske divizije dostavljenom Centralnom komitetu KPH 25. veljače 1945. u kojem se navodi:

»Naša partijska organizacija kroz ovaj mjesec dana brojčano se ojačala i prilično se organizaciono sredila. Partijski kadar također smo prilično ustaljili. Što se tiče sekretara biroa, skoro svi su prošli kroz kurs, koji se održava pri štabu korpusa. Sekretari četnih čelija prošli su do sada uglavnom kroz političko-delegatski kurs pri štabu divizije a sada i njih, kao i komesare, šaljemo na kurs kod Okružnog komiteta za Gorski Kotar, a nekoliko skojevaca na kurs, koji održava Oblasni komitet SKOJ-a za Istru. Pri štabu divizije održavamo jedan političko-delegatski kurs, na koji uglavnom dolaze rukovodioci četnih grupa i najbolji borci — skojevci.«³⁶

Posebne kurseve za rukovodioce bataljona »Pino Budicin« održavala je talijanska sekcija Oblasnog agitpropa KPH, i to Eros Sequi i Andrea Casassa. O tome govori i Mario Jedrejčić u svome svjedočenju:

»Oni su vrlo često dolazili i u bataljon gdje su održavali neko dopunsko predavanje ili govorili o aktualnim temama. Drugovi iz Agitpropa prevodili su na naš zahtjev ili svojom inicijativom razne članke i brošure o važnim temama koji su naknadno štampani na talijanskom jeziku u posebnim brošurama.«³⁷

O jednom od tih kurseva, na kojemu su učestvovali Mario Jedrejčić, Ferruccio Patsrovicchio, Francesco Sponza, Marino Bonaparte, Diogene Degrassi i Pietro Cherin raspolažemo dragocjenim svjedočanstvom samog Erosa Sequi:

»Pored boraca 'Budicina' — govori bivši sekretar Talijanske unije — na partijskom kursu koji smo održali u Zalesini (naime u Ljeskovoj) učestvovali su i Riječani Pietro Klausberger, Remo Ursich, Narciso Milinovich, nogometaš Locatelli i drugi. U tom povodu održavao se sastanak Unije (6. ožujka). Predavanja smo održavali ja, Andrija i Ljubo (Drndić, n. a.), Dušan Diminić i Fedor Olenković, koji su vodili kurs za Hrvate. U Zalesini održali

35 Vidi dokument br. 30. Druga knjiga.

36 »Zbornik« — Tom IX, knjiga 8, dok. 137, str. 687.

37 Radi se o poznatim moskovskim izdanjima »Strani jezici«. Što se tiče pomoći bataljonu od talijanske sekcije Agitpropa, vidi također, pismo Marija Jedrejčića s točnim zahtjevom o prijevodu materijala za potrebe bataljona (Dokumenat br. 44).

smo i jednu 'internacionalnu' nogometnu utakmicu, Talijani protiv Hrvata uz pomoć sudijske Diminića koja je završila našom pobjedom. Od 'Budicina' igrali su Pastrovicchio i drugi. Na tečaju bio je i Diogene Degrassi, koji će kasnije poginuti.«³⁸

Bilo je to razdoblje kad su sve jedinice NOV, uključivši i talijanski bataljon, održavale svoje partijske konferencije na kojima »se raspravljalo o dvije osnovne točke: političko i organizaciono stanje«. To ističemo na osnovu izvještaja sekretara Komiteta KPH 43. istarske divizije (25. veljače 1945), iz kojeg, pored ostalog, saznajemo da se sastanak sekretara partijskih organizacija bataljona na kojem su raspravljana isključivo organizaciona pitanja održavao svakih 15 dana.³⁹

Partijske konferencije i brojne akcije koje su iz njih potjecale svjedoče o afirmaciji jedne sve usklađenije i organiziranije aktivnosti u svim oblastima. S tim u vezi izvanredno značajne bile su smjernice rada koje su rukovodiocima bataljona »Budicin« (vjerojatno i svim ostalim jedinicama Gortanove brigade) dali zamjenik komesara brigade i sekretar Partije na jednom sastanku biroa bataljona održanom u ožujku 1945. godine. Iz bilježaka Gordan Paliage, koji je prisustvovao sastanku, može se konstatirati početak nacrtanja mjera usmjerenih na jačanje discipline, veću strogost u vojnim pitanjima koje između ostaloga predviđaju: strožje kazne za dezertere i aktivizaciju vojnih sudova koji su donosili presude o zapljeni imovine pa čak i smrtnim kaznama strijeljanjem za teža krivična djela.⁴⁰

Funkcija štabova

Iz svega što je navedeno, očito je da se jugoslavenska partizanska vojska preobražavala u regularnu armiju i da su prema tome, s obzirom na skorajše oslobođenje, njezini bolji kadrovi, članovi Partije i SKOJ-a morali biti sve budniji i na visini zadataka. U tom smislu valja shvatiti i očiglednu razliku i podjelu zadataka između rukovodećeg kadra a prije svega između komandanata i komesara. Prema novim naređenjima, prvi su odgovarali za sva specifična vojna pitanja kao: disciplina, taktika, oružje, službe, akcije itd.; drugi su bili odgovorni za politički i kulturni rad i moral jedinice.⁴¹

U stvari, već je mnogo ranije postojala podjela rada i zadataka u sklopu štabova i rukovodećih tijela vojnih jedinica uopće. U okružnici sekretara Partije Prve brigade »Vladimir Gortan«, koja je dostavljena sekretaru 4. bataljona »Pino Budicin« 13. XI 1944. zajedno sa smjernicama rada CK KPH, i to pod prvom točkom, govori se o svojevremeno datim uputama u pogledu odvajanja partijske organizacije od štabova brigada, bataljona i četa.⁴² U tom smislu u okružnici je izričito navedeno da »štabovi moraju riješavati pitanja u svojoj jedinici na sastancima štaba« pod vodstvom komandanta, a koji su se morali održavati svakih 8 dana. Dalje se ističe da je zamjenik komesara, kao odgovorna osoba za kadrove i ujedno sekretar Partije, dužan podnijeti

³⁸ Članovi talijanske sekcije Oblasnog Agitpropa KPH poslije odlaska Vicenza Gigantea Uga, bili su Andrea Casassa i Eros Sequi. Sekretar i ujedno odgovoran za Agitprop bio je Ante Drndić, pa njegov brat Ljubo Vladlen (Svjedočanstvo Erosa Sequija).

³⁹ »Zbornik« — Tom IX, knjiga 8, dok. 137, str. 188.

⁴⁰ Vidi dokument broj 29. Knjiga druga.

⁴¹ Isto.

⁴² Dokument br. 14. Knjiga druga.

na sastancima štaba izvještaj o kadrovima (premještaji, unapređenja, zamjene, itd.). Kao logična posljedica — naglašava se u dokumentu — iz pravilnog objašnjavanja i prihvatanja, odnosno ne prihvatanja iznijetih prijedloga od strane zamjenika komesara, ovisit će ugled Partije.

Prema tim smjernicama, u svakom je bataljonu djelovao uži štab u sastavu komandanta, komesara, operativnog oficira i zamjenika komesara. Širi štab, koji se sastajao prema potrebama, sačinjavali su pored navedenih i odgovornih za razne sektore, i to: sanitetski referent, intendant, odgovoran za službu sigurnosti i drugi. Partijske ćelije pri štabovima, koje su obuhvaćale sve komuniste članove štaba, počevši od najodgovornijih, nisu predstavljale nikakav rukovodeći forum. One nisu bile drugo nego samo osnovne ćelije partijske organizacije. »Zbog toga — naglašava se u smjernicama — potrebno je dijeliti aktivnost Partije od aktivnosti štabova.«

Izbor najodgovornijih ljudi u štabovima i njihov sastav bili su pitanja od kapitalne važnosti za sve partizanske jedinice, budući da je od ponašanja i sposobnosti kadrova ovisio uspjeh ili neuspjeh svake formacije. Povjerenje prema komandantu ili komesaru značilo je za sve sinonim sigurnosti. Prema tome, svaka vrsta rotacije najodgovornijih ljudi u štabovima, što se, uistinu, prečesto dešavalo, prouzročila bi uvijek neko zatajivanje. O tome nešto znaju i borci »Budicina« čiji su štabovi doživljavali česte promjene. To se odnosi na Gortanovu brigadu s razlikom što se svaki njezin organizacioni preobražaj morao obavezno odraziti i na talijanskom bataljonu. To je bio slučaj povodom premještaja komesara Danijela Kovačevića, ali još više premještaja Vitomira Širole Paje koji su prouzročili ne male brige u sklopu talijanske jedinice, pošto je bataljon postao zaista jak upravo pod njihovom komandom. To ne zbog toga što novodošli nisu znali svoj posao, svi su oni bili dobri borci s dugim vojnim iskustvom. No, radilo se o tome da je svakim novim imenovanjem trebalo započeti sve iznova: od upoznavanja s podređenima do svega ostaloga. Najvažnije je bilo postići potrebnu opću prisutnost, ali je za to trebalo vremena i za iskusnije političare, kao što je bio Radoslav Kosanović Braco, koji je došao u Gortanovu brigadu da bi zamjenio Danijela Kovačevića nakon njegova odlaska na drugu dužnost. Eto kako on opisuje u svojim sjećanjima prvi susret s političkim i vojnim rukovodiocima 1. istarske brigade.

Na raportu kod komesara brigade

»(...) Prvi sastanak s komandantima i komesarima održan je 21. studenoga. Bio je to naš prvi zajednički sastanak. Bili su na okupu: Milan Iskra, Mate Lukšić, Mario Jedrejčić, Arialdo Demartini, Rudolf Mandić, Tihomir Saršon, Josip Ožbolt, Ivan Grgurina, Vinko Šepić, Ivan Defrančeski, Slavko Kinkela, Josip Kontić, Boris Šepić, Ivan Bašić, Ćiro Raner, Vlado Kolar, Giordano Paliaga i Andro Flego.«⁴³

Raspravljajući o pojedinim pitanjima i vodeći računa o jačini brigade, komesar, objašnjava:

»Razgovor je neusiljen. Štab 1. bataljona ocjenjuje da je stanje veoma dobro. Čete su preformirane, pa prva broji 49, druga 27, treća 22, a mitra-

⁴³ »Bilješke iz borbe političkog komesara I brigade 'Vladimir Gortan' Radoslava Braca Kosanovića«, Novi list, Rijeka 16—17. IX 1974.

ljeska 20 boraca. Ukupno ih je 118. Komandni kadar je popunjen uključivanjem mladih boraca. Potrebna im je pomoć. Predlažu upućivanje na kurseve. Drugi bataljon broji 124 borca. Nedostaje im 17 pušaka. Moral boraca je veoma dobar ... Treći bataljon ima 120 boraca. Nedostaje mu 25 pušaka. Nedostaje politički kadar. Štab bataljona misli da treba hitno uputiti na tečajeve najbolje borce. Brojno najslabiji je četvrti talijanski bataljon 'Pino Budicin'. Broji svega 87 boraca. Formirane su dvije čete. Moral je na visini. Ukazuju na teškoće oko popune i predlažu da se ranjeni borci nakon ozdravljenja obavezno vraćaju u bataljon.«

Nakon te napomene, Radoslav Kosanović dodaje:

»Zabilješke s tog sastanka samo djelomično prikazuju stanje. Svi se slažu u jednom — potrebne su nam ne samo puške, municija, topla odjeća i obuća, već isto tako i nove akcije.«

Eto, sada, nekoliko rasprava u tom smislu; što je naveo sam autor:

»Milan Iskra: Sada kada smo se sredili i odmorili nije dobro da ostanemo ovako. Jedino što nam još treba to je obuća. Imamo boraca sasvim bosih. Kada ih šaljemo na stražu, posuđujemo cipele...«

Paliaga:

»Slažem se s Iskrom. Ovdje je zima na koju naši borci nisu navikli. Pod hitno treba osigurati toplu odjeću i cipele. Kada je borac dobro obučen i sit onda je sve u redu. Ne treba zapostaviti vojnu obuku. Naročito s komandirima vodova i desetarima. Oni su nam najvažniji. Politički rad ovdje treba biti mnogo intenzivniji. Osjeća se potištenost zbog odlaska iz Istre. Jedan borac kaže: 'Istina da ovdje ima više šume i ziaklona, ali tamo sam ja doma ...'«

Vinko Šepić:

»Treba pojačati politički rad. Ovi što su nas napustili nisu otišli neprijatelju, već su krenuli za Istru. Tamo će se oni javiti u neku terensku četu. Potrebne su nam akcije. Ništa bolje od uspješnih akcija ne podiže borbeni moral. To se odnosi kako na borce tako i na komandni kadar. Tada je i politički rad mnogo uspješniji. Možda ona dvojica ne bi otišli da su imali puške...«

U svojim »Bilješkama« komesar ovako zaključuje:

»Sastanak je ostavio u meni jak utisak. Ovi drugovi bili su vrlo sigurni u sebe. No, mislim da je stanje bilo daleko složenije od onoga kako su ga predstavljali svojim tvrdnjama. Bez obzira na to, njihov način prilaženja stvarima s vojnog gledišta, bio je pravilan i politički dalekosežan.

Poslije zastoja zbog odmora i preformiranja brigade, morali smo odmah stupiti u akciju.«

Ranije navedeni rukovodioci »Budicina« pripadali su nekom od tolikih štabova u toku dugog postojanja talijanskog bataljona. Komandni kadrovi, doživjeli su čak sedam puta korjenite promjene za vrijeme borbe, a da se ovdje ne ubrajaju one manje kao i pojedine zamjene izvršene smjesta, odnosno premještaje iz čete u četu što je bilo stalno na dnevnom redu.

Iz navedenoga moguće je shvatiti velike teškoće na koje su naišli autori ove knjige u nastojanju da se izvrši rekonstrukcija političkog i vojnog rukovodstva bataljona. Dokumenti na raspolaganju, brojna pismena svjedočanstva i dugi istraživački rad u tu svrhu bili su vrlo korisni, ali još uvijek nedovoljni da bi se mogao konačno upotpuniti komandni sastav »Pina Budicina«. Unatoč tome, i onako kako su prikazani u ovom djelu, podaci su jako vjerni i jako blizustvarnosti.

SADRŽAJ

Strana

Predgovor	5
-----------	---

DIO PRVI

OD JEDNOG DO DRUGOG PROLJEĆA

(Borbeni put talijanskog bataljona »Pino Budicin«)

»PRETHISTORIJA« BATALJONA

(studen 1943 — ožujak 1944)

Glava I:	Živio prvi bataljon	11
Glava II:	Od minerske grupe do prve čete	22
Glava III:	Siječanska akcija: U fašističkom gnijezdu	27
Glava IV:	Oslobođenje zarobljenika	31
Glava V:	Četa »Budin«	38
Glava VI:	Hrabri prepad	42

OSNIVANJE I POČETAK DJELOVANJA BATALJONA

(od 4. travnja do kraja 1944)

Glava VII:	Svečanost na stanciji Bembo	49
Glava VIII:	Partizanska taktika	56
Glava IX:	Između jednog i drugog »pročešljavanja«	61
Glava X:	Nikad mira okupatoru	65
Glava XI:	Usred oluje	69

U SASTAVU GORTANOVE BRIGADE

(prvi ciklus od 1. lipnja do 20. kolovoza 1944)

Glava XII:	Na putu za Kras	75
Glava XIII:	Bratstvo na djelu	82
Glava XIV:	U dolini Mirne	88
Glava XV:	Prelaz preko »granice«	101

Glava XVI:	Partizanski novinari	.106
Glava XVII:	S brda na more	.109
Glava XVIII:	Bataljon utrostručen	.114
Glava XIX:	Velika borba na Labinštini	.118
Glava XX:	Dani u planinskoj kući »Rossi«	.124

OD KRASA DO NANOSA

(drugi ciklus: od kraja kolovoza do kraja listopada 1944)

Glava XXI:	Preko Rječine	.131
Glava XXII:	Nova četa	.136
Glava XXIII:	Hladna jesen	.141
Glava XXIV:	Od Jurešča do Brkina	.145
Glava XXV:	Na padinama Nanosa	.153
Glava XXVI:	Na putu povratka	.156
Glava XXVII:	Bataljon se ponovo okuplja	.160

PAKLENA ZIMA

(studen — prosinac 1944)

Glava XXVIII:	U zemlji planina	.165
Glava XXIX:	Na specijalnom zadatku u Kordunu	.172
Glava XXX:	Stubica, Hambarište, Gomirje	.186
Glava XXXI:	Božić i Nova godina	.191

U KLIJEŠTAMA LEDA

(od 1. siječnja do 21. ožujka 1945)

Glava XXXII:	Dnevnik i džepne novine	.195
Glava XXXIII:	Ledeni siječanj	.200
Glava XXXIV:	Heroizam u Ljubošini	.210

KRVAVO PROLJEĆE

(od 22. ožujka do 8. svibnja 1945)

Glava XXXV:	Počinke posljednja ofenziva	.219
Glava XXXVI:	Na vratima Ogulina	.222
Glava XXXVII:	Pada ustaško uporište	.229
Glava XXXVIII:	Borba oko Lokava	.235
Glava XXXIX:	Krvavi dani na Gumancu	.243
Glava XL:	Pobjednički povratak u Istru	.250
Glava XLI:	Krajnji cilj: Pula	.259
POSLIJERATNA AKTIVNOST BATALJONA »PINO BUDICIN«		.267

DIO DRUGI

»ŽIVJELA TALIJANSKA BRIGADA 43. DIVIZIJE« (Talijani Istre i Rijeke u drugim oružanim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske)

Uvod	271
Glava I: Potvrda jedne težnje	273
Glava II: Rovinjska talijanska četa	286
Glava III: Riječke čete	301
Glava IV: Borba zažito (Puljska četa)	313
Glava V- Talijani u 2. Istarskoj brigadi	319

DIO TREĆI

IDEJNO-POLITIČKA BORBA	333
ULOGA PARTIJE	335
Sadržaj	361

Ovitak
IVO MARENDIĆ

Štamparija:
»Tipograf« — Rijeka
1979.